

BIBLIOTHECA INDICA;
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE PATRONAGE OF THE
Hon. Court of Directors of the East India Company,
AND THE SUPERINTENDENCE OF THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

Nos. 39, 40, 42, 45, 46 & 52.

THE UTTARA NAISHADHA CHARITA,

BY S'RĪ' HARSHA,

WITH THE

COMMENTARY OF NARĀYAṆA.

EDITED BY DR. E. RÖER.

VOL. XI. PART I. CANTOS 12 TO 17.

CALCUTTA :

PRINTED BY J. THOMAS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

1855.

उत्तरनैषधचरितं

श्रीहर्षमहाकविविरचितं

श्रीनारायणपण्डितकृतटीकासहितं ।

श्रीमङ्गारतवर्षाधिपतीनामर्थसहायेन

एशियाटिक् ससायिन्धुधम्महोदयानामगुमत्वा

श्रीडाक्टर एण्डर्ड रोएर् साहवेन संस्कृत

कलिकताख्यराजधान्यां वाग्निहर्मिभग्नमद्रायन्त्रे मुद्रितं
पूर्वाह्नं सप्तदशसर्गानां ॥

प्रकाश्याः १७७७ । ई० १८५५ साख् ।

PREFACE.

S'rí Harsha's Naishadha, a poem on the life of Nala, King of Nishadha, is divided into two parts, the Púrva and Uttara Naishadha, or the first and second Naishadha, each of them containing eleven cantos, a division, for which there is no apparent reason, as the second is a mere continuation of the first part, nor are the two separated by any remarkable turn in the narrative. The Púrva Naishadha was published in 1836, under the auspices of the General Committee of Public Instruction, by Premchander Paṇḍit of the Calcutta Sanscrit College, and accompanied with a Commentary of his own. The present edition of the Uttara Naishadha was undertaken at the suggestion of Professor Lassen, and concludes the last of the six Mahákávyas* of the Hindus which remained unpublished.

A Mahákávyá, or great poem, although belonging to the narrative kind, is not an epic poem, which treats of heroic characters and deeds: the Mahábhárata and Rámáyana best correspond with our idea of an heroic poem, and they are classed under the head of Itihása. The eminence denoted by the prefix "great" refers rather to the length and general excellence of a poem, and in one instance, Kálidása's Meghaduta, to its excellence alone. Tradition, resting on general consent, declares the six poems above enumerated, alone worthy of that distinguishing title.

The treatises on poetical composition give a more tangible account of this class of poetry. A Mahákávyá, according to

* They are the following, the Raghuvans'a, the Kumára Sambhava and the Meghaduta, all three ascribed to Kálidása, the Kirátárjuníya by Bhárávi, the S'is'upalabhadha by Mágha, and the Naishadha by S'rí Harsha.

the definition of the *Sáhitya Darpaṇa*, one of those treatises, is a poem of many cantos; the hero is either a god, or a *khsatriya* of good family, and of firm and elevated character; or the subject of the poem may be, as in *Kálidása's Raghu Vans'a*, several princes of the same race: the principal qualities illustrated are, love, heroism and meekness: the narrative itself should be taken from an *Itihása*, as the *Mahábhárata*, or from some other approved authority; it should exceed eight cantos, each of moderate length, and be interwoven with descriptions of morning, of the sun, moon, night, the heavens, the city, sacrifice, war, travelling to another country, marriage, etc.

According to this definition, the form and mode of treatment are the test for deciding, whether or not a poem be a *Mahákávyá*; consequently, the author of the *Sáhitya* excludes *Kálidása's Meghaduta*, and not only assigns the name of *Mahákávyá* to others than those above mentioned, but gives it to some of his own composition. Notwithstanding the difference in the popular and the more learned definition of a *Mahákávyá*, there is this common to both, that they are narratives of lofty or elevated style and aspire to the rank of the highest order of poetry in the language.

The *Naishadha* is one of those poems to which the name of Great is given par excellence; and certainly, as respects the subject matter of the poem, it is one of the most romantic and pathetic to be found in the literature of any language. It is the well known story of the love between *Nala*, king of *Nishadha*, and *Damayantí*, the daughter of *Bhíma*, the king of *Vidarbha*, which is briefly this: *Nala* was the most beautiful and high-minded of men, *Damayantí*, the loveliest of women—hearing everywhere of each other's virtues and accomplishments, they were reciprocally inspired with an ardent love, which they communicated to each other by the mediation of swans—the father, not aware of their mutual attachment, seeing the beauty of his daughter fading, resolved that she should marry, and, with this view invited the neighbour-

ing kings to Damayantí's Swayamvara, a festival, where, in accordance with the ancient Hindu rite, she was to choose her own husband—along with the princes came Indra, Agni, Yama and Varuṇa, the four Lokapálas, or divine guardians of the world, in the likeness of Nala to deceive Damayantí—having invoked those deities to aid her in recognising her lover, she selected the true Nala. The story proceeds to describe their marriage and happiness, the vengeance vowed to Nala by Kali (the personified deity of the present or fourth age), his getting hold of Nala, through an omission of a ceremony by the king, Nala's addiction to gambling under the evil influence of Kali, thereby his loss of the kingdom and banishment, his separation from the faithful Damayantí (who had borne him company through his reverses of fortune, when all had abandoned him), Nala's madness, their mutual sufferings and varied miseries, the final recovery of Nala from his mental malady, and his happy reunion with Damayantí. The love of Nala and Damayantí had been first related in the Mahábhárata, containing in the third part, the Vanaparva, the episode of Nala.* Since then, it has remained a favourite theme with Hindu poets, who have adorned it, as a triumphal arch, with their poetical festoons and garlands. The most celebrated of these productions are the *Nalodaya*† generally ascribed to Kálidása, which, owing to its continuous play upon words, is one of the most difficult of Sanscrit poems, the *Nala Champú* by Vikrama Bhaṭṭa, a narrative partly prose and partly verse, and S'rí Harsha's *Naishadha*.

* Bopp published a separate edition of the text with a Latin version under the title "*Nalus Mahábhárati Episodium. Altera emendata editio.* Berolini, 1832. Milman translated it into English "*Nala and Damayanti, and other poems translated from the Sanscrit into English verse, by H. H. Milman.*" There are German versions of the poem by Kosegarten, Rückert and Bopp.

† *Nalodaya*, with the commentary of Prajnákaramisra, 1813, (Calcutta?). *Nalodaya, una cum Pradschnakari Mithilensis scholiis ed., lat. interpretatione atque annotationibus criticis instruxit F. Benary, Berol., 1836.* *Nalodaya*, accompanied with a metrical translation by W. Yates, Calcutta, 1844.

The treatment of this subject in the Mahábhárata and Naisadha is wholly different. The Mahábhárata tells the whole story in simple, but vigorous and noble language. It is full of powerful descriptions of passion; the poet nowhere pays any undue attention to the mere form of language; his chief exertion is devoted to attract our sympathy to the qualities and passions which he represents. Refer, for example, to the deep pathos in the description of the grief of Damayantí, when abandoned by her husband in the solitude of the forest.

S'rí Harsha gives only a part of Nala's adventures and carries the story no further than the return of Nala to his capital with his bride Damayantí, and the description of their first unalloyed affection and happiness. It is poor in incident, the greater part of the long poem being occupied with descriptions of the kind mentioned before as indispensable in a Mahákávyá. It does not exhibit, as the Mahábhárata does, a comparatively simple state of manners and society, but a highly artificial one, and mirrors the terrible social corruption existing at the time when the poet flourished. Instead of ennobling the affections, or appealing to the tenderest and most sacred feelings of man, the love which the poet describes is earth-born and sensual in a degree far exceeding the lasciviousness of some of the Roman poets. Scenes such as described in the feast of Dama (Canto 16, pp. 353—401) are degrading and revolting; nor are similar extravagancies confined to an episode like that just alluded to—the absence of decent shame pervades throughout, and pollutes even the hearts of the females, as is evident, for instance, from the speech of Damayantí's companions. (Canto 16, pp. 352—59). Even the love of Nala and Damayantí, although generally tender and delicate and adorned with all the graces of the poet's exuberant fancy, approaches often to unveiled sensuality, and may, in truth, in several places, be designated a practical illustration of the Kámas'ástra. And very well has the author himself described the basis upon which rested the fabric of a large portion of Hindu society in his day, in

the speech which he puts into the mouth of the Chárváka (Canto 17, pp. 435—74), the founder of an atheistical system, who admirably demonstrates the hollowness, absurdity, and moral turpitude of the Hindu pantheon—a speech, which, indeed, the gods attempt to refute, but their rejoinder is rather a confirmation.

With the structure or frame of the poem our delight is nearly unqualified. The language is highly elaborate, bearing the mirror's polish. It never becomes common-place, and bears throughout a sustained tone of sprightliness and elevation. Although we find a continual play upon words for many verses together, yet, not only is the sense not lost in a mere jingle of syllables, but the general effect is often much enhanced by the harmonious contrast of open and concealed meanings. The variety of metres are handled by the poet with admirable art and propriety; and the subject sparkles under his tread as gleams the ocean-track in a ship's wake, rich in imagery showered unceasingly from the cornucopia of the poet's mind. He draws upon the countless stores of Hindu mythology, weaves quaint and monstrous shapes, furnished by Heaven, Earth and Hell, into a rich string of arabesques, blending together their strange variety so that they harmonise. Yet may the whole be likened to dissolving views. Perfection of form and general effect are the poet's aim, not what we moderns consider real intrinsic excellence, that is, elevation of idea, power of invention and insight into human character, rather than skill in the mere structure of language and in the stringing together of imagery, truly a high but not the highest gift. The effort of the Sanscrit poet is brilliant—so brilliant as to blind the reader with its blaze, until he loses, or becomes unconscious of, any defined creation of the poet's fancy. Saraswati's description of the five Nalas is a ready instance of the characteristic peculiarities we have attempted to describe. The poet tells of the five Nalas: each verse has what we may term an overt and a sub-meaning or meanings, the former applying to Nala,

the latter to the god who had assumed Nala's form ; and, in conclusion, the same collocation of words has a reference to the character and manifold attributes of the five Nallas. (Canto 13; pp. 146—148.) Among the best parts of the poem, I would name the whole 17th Canto, especially the powerful description of the personified deities of the chief vices, and the twenty-second, in which the description of the moon by Damayantí and Nala is in exquisite taste and sometimes pathetic, each verse containing a complete picture in itself, in which the rich and melodious flow of the language is in perfect harmony with the subject.

To sum up ; in structure, force and elegance of diction, in propriety and graceful ease of vythou metre, in power of description and felicitous use of imagery—the Naishadha ranks high, and may enter the lists with any work of Sanscrit literature ; but, to fit it for a place among the poems of the first order, it wants incident, action and dignity. The hero does not rouse our higher sympathies ; he revels constantly in the gardens of Armida—not as a Rinaldo who lays by his armour for a while, but as one native to the place, whose soul never soars beyond its delusive pleasures.

The MSS. of the text and commentary which I have collated for the present edition, are the following,—

Of the Text.

A. No. 655, complete, belonging to the Calcutta Sanscrit College. It bears the date of 1711, and the name of the writer is Ananda Parivrājaka. It is very correct.

B. Complete, it is the property of my Paṇḍit, S'rí Sakháráma S'ástrí, who, about 50 years ago, received it from his father. It is also a good copy, as may be expected, having been so long in the possession of Paṇḍits.

Of the Commentary.

C. No. 655, belonging to the Asiatic Society, procured from Benares. It is a commentary both on the Púrva and the Uttara Naishadha. It is, however, not complete, containing only

Cantos 12, 14 to 17 and 21, more or less complete. It has the date of Samvat 1815, and is tolerably correct.

D. No. 131, belonging to the Calcutta Sanscrit College. It contains parts of the 14 to 17 Cantos; the 18 to 20 Cantos are complete.

Text and Commentary.

E. This belongs to the Asiatic Society, and is copied from a MS. in the Library of the Sanscrit College at Benares. It is incomplete, containing Cantos 13 to 17 and 20 to 22. It is dated 1807, and is not very correct.

F. Nos. 128-130, belonging to the Calcutta Sanscrit College. It is without date, contains Cantos 12 to 16, 18 and 21, and is tolerably correct.

An edition of the text was urgently required; for even in S'ri Náráyana's commentary, which according to a traditional account was written about 500 years ago, a great number of various readings are enumerated. The commentary itself is very good. S'ri Náráyana has a thorough appreciation of the beauties of his author, and is fully able to follow him into the labyrinthine windings whether of fancy or expression. He explains with accuracy and nicety all those passages which, from the double meanings of words or their rare use, from the elaborate structure of the sentence or the obscurity of allusion or circumstance, would otherwise remain unintelligible. Nor is he prolix, as is frequently the case with such commentators. The MSS. of the commentary would seem to have become very rare. I have not seen one that was complete; and those which have been at my disposal are very incorrect, evidently owing to the carelessness and misapprehension of the copyists, so that I have, in many instances, found it very difficult to restore the text of the commentary. I considered it, however, unnecessary to notice all the discrepancies among the MSS.; the greater part of them are palpable mistakes, and to enumerate or give an account of them would be to furnish, not various readings, but a list of mere clerical errata.

The text has been given in accordance with the reading approved of by the commentary; and although I have been frequently disposed to adopt a reading not favourably considered by the commentary, I have foreborne to do so, that I might maintain the uniformity of relation between the text and commentary.

CONTENTS.

Twelfth Canto.

Other Kings arrive at the Swayamvara; they are joined by those who came before, pp. 1-2. Damayantí, accompanied by Saraswatí, the goddess of speech, enters the assembly, pp. 2-3. Saraswatí describes the Kings to Damayantí. Her account of Rituparna, King of Ayodhyá, pp. 3-11; of the King of Pándya, pp. 12-17; of the King of Kalinga, pp. 18-24; of the King of Káncí, pp. 25-31; of the King of Nepála, pp. 32-39; of the King of the Malaya mountain, pp. 40-47; of the King of Mithilá, pp. 48-53; of the King of Kámarúpa, pp. 54-60; of the King of Utkala, pp. 61-67; of Jayanta, King of Kíkata, pp. 68-87. The loves of Nala and Damayantí, pp. 88-93.

Thirteenth Canto.

Saraswatí's description of the four Lokapálas in the form of Nala, and of Nala in the likeness of the four Lokapálas, p. 94; of Indra in the form of Nala, pp. 95-102; of Agni in the form of Nala, pp. 103-109; of Yama in the form of Nala, pp. 110-116; of Varuṇa in the form of Nala, pp. 117-124. Description of Nala in the likeness of the four Lokapálas; in the likeness of Indra, pp. 115-126; in the likeness of Agni, p. 127; in the likeness of Yama, pp. 128-129; in the likeness of Varuṇa, pp. 130-131. Description of the five Nalas, pp. 146-148. Damayantí's doubt as to the real Nala, pp. 149-161.

Fourteenth Canto.

Damayantí adores the four gods and asks for power to recognise Nala, pp. 163-166. They grant her prayer; she recognises Nala by those characteristics which distinguish divine from human bodies, also by signs indicated in Saraswatí's description of Nala, pp. 177-181. She chooses Nala as her husband by placing the bridal wreath on his neck, pp. 182-197. Nala and Damayantí's feelings on this occasion, pp. 198-205. The five deities re-assume their own forms, viz. Indra; pp. 206-208. Agni; pp. 208-209. Yama; pp. 209-211. Varuṇa; pp. 211-212. Saraswatí; pp. 213-214. They bless Nala; pp. 214-233; also Damayantí; pp. 234-235. The deities prepare to return to heaven, and the kings to their camps; pp. 236-237. At the request of Damayantí, her father, Bhíma, gives her friends in marriage to the kings; pp. 237-238. Flowers are showered down from heaven upon Nala, while returning to his camp, p. 238. The deities part from Nala and Damayantí, p. 239. Bhíma closes the Swayamvara by a flourish of musical instruments, p. 240.

Fifteenth Canto.

Nala distributes presents among the bards, pp. 242-245. Bhíma enters with his daughter the apartments of the queen to inform her, that Damayantí has chosen Nala as her husband, p. 246. He makes preparations for the ceremony of marriage, pp. 247-250. Joy of the citizens on seeing Nala, pp. 250-255. The women of the royal palace adorn Damayantí for the ceremony, pp. 256-283. Nala is adorned for the ceremony, pp. 283-295. Nala's marriage procession, pp. 295-303. Nala proceeds to the royal palace. Conversation of the town-women on the arrival of Nala, pp. 304-316.

Sixteenth Canto.

Nala arrives at the gate of the palace and is received by Bhíma, pp. 318-325. Bhíma gives his daughter to Nala, pp. 325-326. Description of the marriage-ceremony, pp. 326-328. Bhíma's bridal

gift to Nala, pp. 329-344. Description of the marriage-ceremony, continued, pp. 344-351. Converse of the town-women, 352-359. Damayantí's brother, Dama, gives a feast to the assembled Kings, pp. 360-401. Nala departs with Damayantí to his own country, pp. 402-407. Arrival at his capital, pp. 408-415.

Seventeenth Canto.

The five gods return to heaven, pp. 416-421. They meet the hosts of the gods, p. 421. Description of Káma, the god of love, pp. 421-424; of Krodha, the god of anger, pp. 425-427; of Lobha, the god of covetousness, pp. 428-430; of Moha, the god of folly, pp. 431-434. Among the crowd of their worshippers the gods see several, previously unknown to them. A follower of Chárváka expounds to them his atheistical system, pp. 435-474. Indra replies, pp. 475-482. Agni replies, pp. 482-484. Yama replies, pp. 485-489. Varuṇa replies, pp. 489-493. The Chárváka's apology, p. 494. The gods observe among the crowd the personified deities of the Kali and Dwápara Yugas. Kali asks about Damayantí's Swayamvara. Indra tells him that she has chosen Nala as her husband, pp. 494-501. Kali's scornful reply. He vows vengeance to Nala, pp. 501-508. Saraswatí's answer, pp. 508-509. Kali vows that he will compel Nala to desert his country and his wife, pp. 510-511. Indra prophesies Kali's ultimate defeat, pp. 512-521. The gods and Kali mock at each other, pp. 522-528. The gods go to heaven, p. 529. Kali together with Dwápara repairs to Nala's capital, pp. 529-531. On account of the holiness of the town they cannot find a place of abode, pp. 531-555. At last Kali discovers in the garden of Nala a Vibhítaka tree which he selects for his dwelling. Here he remains a long time, vainly seeking for a fault in Nala's conduct which would give him an opportunity of compassing his ruin, pp. 555-562.

Eighteenth Canto.

Nala delivers the administration of his kingdom into the hands of his ministers, and retires to a splendid palace, pp. 563-565. Description of the palace, pp. 565-585; of Nala and Damayantí's love, pp. 586-675.

Nineteenth Canto.

Morning-Song of the bards to awake Nala, pp. 676-750.

Twentieth Canto.

Nala performs the morning rites and re-enters the palace, where he meets Damayantí, pp. 751-762. Their playful conversation and love, pp. 763-832. Noon-song of the bards, pp. 833-836.

Twenty-first Canto.

Nala performs the mid-day rites, pp. 837-942. Sportive songs of Damayanti's companions in the presence of Nala, pp. 943-964. Conversation between Nala and Damayanti, pp. 965-984.

Twenty-second Canto.

After the performance of the evening rites Nala joins Damayanti, p. 985. His description of the evening, pp. 586-1006; of the night, pp. 1007-1018; of the rise of the moon, pp. 1018-1032. Damayanti's description of the moon, pp. 1033-1094. Nala's description of the moon, pp. 1094-1102. Conclusion, 1103-1108.

उत्तरनैषधचरिते ।

द्वादशः सर्गः ।

ॐ गणेशाय नमः ।

प्रियाह्रियालम्ब्य विलम्बमाविला
विलासिनः कुण्डिनमण्डनायितं ।
समाजमाजगमुरथो रथोत्तमा-
स्तमासमुद्रादपरेऽपरे नृपाः ॥ १ ॥

इदानीं नूतनसमागतराजवर्षनार्थं द्वादशं सर्गमारभते ॥
प्रियेति ॥ अथो अनन्तरं अपरे अन्ये नृपा आसमुद्रात् समुद्र-
मवधीकृत्य दिग्गन्तेभ्यः सकाशादित्यर्थः । तं कुण्डिनस्य मण्ड-
नायितं भूषणवदाचरितमलङ्कारकं समाजं स्वयम्बरसभामा-
जगुः । किम्भूताः प्रियाभ्यः स्वनायिकाभ्यः सकाशाद्या ह्रीः
तासामनुरागजनितमुखदाक्षिणेन कृत्वा विलम्बं स्वेत्यर्थमालम्ब्य
आविलाः व्याकुलान्तःकरणाः । प्रियामुखदाक्षिणानुरोधेना-
स्माकं विलम्बे जाते भैमीस्वयम्बरो जातो माऽभूदिति बुद्ध्या
नातिशोभाहाः । तथा विलासिनः शृङ्गारभङ्गीसहिताः । तथा
रथोत्तमाः श्रेष्ठरथा इत्यनेन विलम्बे जातेऽपि शीघ्रागमनं
सूचितं । विलासिनः वौकपलमेति घिनुण् (पा० ३ । २ । १४३ ।)
रथैरुत्तमा इति समासः । अपरेऽपरे । वीषायां द्विरुक्तिः ॥ १ ॥

ततः स भैम्या ववृते वृते नृपै-
 विनिःश्वसङ्गिः सदसि स्वयम्बरः ।
 चिरागतैस्तर्किततद्विरागितैः
 स्फुरङ्गिरानन्दमहार्णवैर्नवैः ॥ २ ॥
 चलत्पदस्तत्पदयन्त्रणोज्जित-
 स्फुटाशयामासयति स्म राजके ।
 अमं गता यानगतावपीयमि-
 त्युदीर्य धुर्यः कपटाञ्जनीञ्जनः ॥ ३ ॥

तत इति । ततः सदसि समाजे स भैम्याः स्वयम्बरो ववृते ।
 किम्भूते सदसि । भैम्याः स्वस्मिन् वैराग्येण विनिःश्वसङ्गिर्विशेषेण
 मुक्तश्चासौ चिरागतैः पूर्वमायातैर्नृपैर्वृते । तथा तर्किता ऊहि-
 तास्त्रेषु पूर्वागतेषु राजसु विरागिता अर्थाङ्गैम्या यैस्तैः । स्फुरङ्गिः
 शृङ्गारभङ्गा प्रकाशमानैः । तथा एतेन वृतान् स्वयम्बरश्रेष्ठं
 प्राप्तानस्त्रानिद्यं प्रायेण वरिष्यतीति बुद्ध्या आनन्दस्य महार्ण-
 वैरगाधश्चमुद्रः प्रमुदिततरैर्नवैस्तत्कालमागतैर्नृपैर्वृते ॥ २ ॥

चसदिति । चसन्ति पदानि यस्य पुरस्तात् गच्छन् धुरं
 वहति धुर्यः श्रिविकादण्डवाही जनः जनीं भैमीं राजके राज-
 सङ्घमध्ये आसयति स्म अस्थापयत् । किं कृत्वा । यानगतावपि
 श्रिविकारोदणेनापि गमने सत्यपि इयं भैमी अमङ्गता निः-
 सहा जातेति कपटाज्ञाजात् उदीर्य उक्त्वा । किम्भूता श्रिविका
 पटान्तरितेन तत्पदेन भैमीचरणेन यद्यन्त्रणं यन्त्रणा वा
 षोडनं धुर्यजनस्य तदेव यदिङ्गितं अवस्थापनस्य चिका चेष्टा

नृपानुपक्रम्य विभूषितासनान्
 सनातनी सा सुषुवे सरस्वती ।
 विहारमारभ्य सरस्वतीः सुधा-
 सरःस्वतीवार्द्धतनूरनूत्विताः ॥ ४ ॥
 वृणोष्व वर्षेन सुवर्षकेतकी-
 प्रसन्नपर्षा*दतुपर्षमादृतं ।

तेन स्फुट आश्रयो नवनृपदिदृशामात्रविषयोऽभिप्रायो यस्या-
 स्तां । जनीं । जायतेऽस्तां गर्भं इति जनिष्विभ्यां षेति श्रौणा-
 दिक इ प्रत्यये जनिष्वधोरिति (पा० ७ । ३ । ३५ ।) वृद्धिनिषेधे
 क्तदिकारादिति (पा० ७ । १ । ७१ । सू० वार्तिकेन उगीष् ॥ ३ ॥

नृपानिति । सा सनातनी नित्या सरस्वती देवता विभूषितं
 स्त्रीयसौन्दर्येषास्तद्भुतमासनं यैशानृपानुपक्रम्योद्दिश्य सरस्व-
 तीर्वाचः सुषुवे उवाचेत्यर्थः । किम्भूता वाचः । सुधासरसु अमृत-
 तसमुद्रेषु विहारं जलक्रीडामारभ्य कृत्वातीर्वातितरामार्द्ध-
 तनूः । तथाऽनु पश्चाद्विष्वम्बैव उत्वितास्तस्मात्त्रिगताः । अति
 मधुरा इत्यर्थः । सनातनी । अथ्यत्वात्स्फुटत् ॥ ४ ॥

वृणोष्वेति । गौरत्वलक्षणो न वर्षेन सुवर्षकेतकीप्रसन्नस्र
 गौरत्वलक्षणाद्दर्शादादृतं प्रेमात्पदीकृतं तस्मादधिकं वा अति
 गौरं सुकुमारशरीरं चतुर्षनामानं नृपं त्वं वृणोष्व । अथ-
 मवनीपतिः भवन्मयस्त्रदेकचित्तः सन् निजामात्मीयां पर-
 म्परायातां पावनीं पवित्रीकरणश्रीलां अयोध्यां मुक्तिपुरीमपि

* बर्षादिति टीकासम्मतः पाठः ।

निजामयोध्यामपि पावनीमयं
 भवन्मयो ध्यायति नावनीपतिः ॥ ५ ॥
 न पीयतां नाम चकोरजिह्वया
 कथञ्चिदेतन्मुखचन्द्रचन्द्रिका ।

न ध्यायति न स्मरति । परमानन्दरूपत्वान्मूक्तेस्सकाशादपि
 तव प्राप्तिरेतस्याधिकेत्यर्थः । अन्योऽपि विलासी गुणवतीमपि
 निजां प्रियामचिन्तयन्नन्यामेव ध्यायतीत्युक्तिः । त्वय्यतितरा-
 मनुरक्तोऽयमेतं वृषीष्वेति भावः । वर्षात् । पञ्चमी विभक्ते इति
 (पा० २ । ३ । ४२ ।) पञ्चमी । भवन्मयः । सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे
 स्त्रियाः पुंवत् (पां ६ । ३ । ३४ । सू० वार्तिकेन पुंवद्भावः ॥ ५ ॥

नेति । हे भैमि चकोरजिह्वया एतस्य चतुर्षस्य मुखमेव-
 चन्द्रस्य चन्द्रिका प्रसन्नतरूपा ज्योत्स्ना कथञ्चित्केनापि प्रका-
 रेण न पीयतां नाम । चकोरजिह्वया सत्यं चन्द्रचन्द्रिका पीयते ।
 इयं त्वलीकमुखचन्द्रिकेति पीयतां मा वा । अत्रास्माकमौदा-
 सीन्यमित्यर्थः । परन्तु चिरं भवन्मुखस्युशी त्वदीयमुखसेवन-
 तत्परे चकोरस्य चक्षुषी इमां एतन्मुखचन्द्रचन्द्रिकां किमिति
 न आचामयसे पाययसे अपि तु पाययस्व । अलीकत्वात्तादृ-
 यसाभावात् चकोरजिह्वया पानेऽकृतेऽपि तथा सुन्दरत्वात्
 वर्षनायामस्मदादीनामशक्तत्वेऽपि तादृगाङ्गादकत्वस्य सौन्द-
 र्यस्य च प्रत्यक्षेण द्रष्टुं शक्यत्वादेतन्मुखचन्द्रचन्द्रिकां चक्षुषी पा-
 यस्वेत्यर्थः । अथ चकोरजिह्वया भवन्मुखसेवाया अकृतत्वादेत-
 न्मुखचन्द्रचन्द्रिकापानं कर्तुमशक्यमिति युक्तं । तदीयचक्षुर्भां

इमां किमाचामयसे न चक्षुषी
चिरं चकोरस्य भवन्मुखस्युशी ॥ ६ ॥

तु चिरकालमुत्तमस्य भवन्मुखस्य सेवनात् तयोरेतन्मुखचन्द्र-
चन्द्रिकापानं युक्तं । उत्तमसेवया हि दुष्प्रापमपि वस्तु सुप्रापं
भवतीत्याशयः । चिरकालमेतन्मुखकान्तिं सादरं किं न पश्य-
स्यपि तु पश्यैनं वृणीष्वेति भावः । यद्वा जिह्वाया चक्षु-
एवास्वाद्ये सामर्थ्यादेतन्मुखचन्द्रचन्द्रिकायाश्चातिबहुलाश्चको-
रजिह्वयेयं कथञ्चिन्न पीयतां नाम । तन्मुखस्युशीश्चकोरनेत्र-
योस्तु पानं युक्तमस्पीयसोरपि नेत्रयोर्भूयसो विषयस्य ग्रहणे
सामर्थ्यसङ्गावात् किं पुनर्विशालयोरनयोरिति भावः । एते
चकोरस्यैव नेत्रे भवन्मुखं स्पृशत इति नेत्रयोरर्मणीयत्वं चन्द्र-
कापानयोग्यत्वं विश्लोकनसातुर्थ्यं च सूचितं । अत्र चमेः
प्रत्यवसानार्थत्वाद्गतिबुद्धीत्यादिना (पा० १ । ४ । ५२ ।) चक्षुषोः
कर्म्मत्वं । षिचश्चेति (पा० १ । ३ । ७४ ।) कर्चभिप्राये क्रियाफ-
लविवक्षायामात्मनेपदे प्राप्तेऽपि निगरणत्वाद्निगरणचलना-
र्थेभ्यश्चेति (पा० १ । ३ । ८७ ।) परस्मैपदप्राप्तेराचामयस इति
चिन्त्यं । एवं सति चकोरस्य चक्षुषी चिरं भवन्मुखस्युशी वर्त्तेते ।
यतः तन्मुखसेवां बहुकालं कुर्व्यात् इत्यर्थः । अत एवेमामे-
तन्मुखचन्द्रचन्द्रिकां किं नाचामयसे सामर्थ्याच्चक्षुर्भ्यामिति
शेषः । इति समाधानं । आचमनमाचामः सोऽस्या अस्मीति
आचामवती करोतीत्यर्थे तत्करोतीति (पा० ३ । १ । २६ ।)
सूत्रस्यवार्तिकेण्यन्तस्य लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया प्रतिपदोक्त-

अपां विहारे तव हारविभ्रमं
 करोतु नीरे पृषदुत्करस्तरन् ।
 कठोरपीनोच्चकुचदयीतट-
 चुटत्तरः सारवसारवोर्मिजः ॥ ७ ॥

प्रत्यवसानाभावात् निगरणादि (पा० १।३।८७।) सूत्रेणानु-
 वृत्तपरस्यैपदसञ्ज्ञया परस्यैपदस्य विधानात्सञ्ज्ञापूर्वको वि-
 धिरनित्य इति परिभाषया च परस्यैपदं न भवतीति वा ।
 आचाम इति न कस्यमिषमाम् इति मित्वनिषेधाद्भ्रमत्वा-
 भावः ॥ ६ ॥

अपामिति । हे भैमि आरवेण सहिताः सारवाःसरख्या
 इमे सारवा एवभूता ऊर्ध्वस्येभ्यो जातः पृषदुत्करो विन्दुस-
 मूहः अपां विहारे अनेन सह जलक्रीडायां सत्यां तव हार-
 विभ्रमं तत्सम्बन्धिहारविलासं करोतु । किम्भूतः । नीरे तरन्
 स्रवमानः । तथा कठोराऽतिकठिना पीना उष्ण त्वदीया
 कुचदयी स्तनदयी तस्मात्सुते परिसरे चुटत्तर अतिशयेन
 चुच्यत् विघ्नोर्थ्यमाणतरः । जलक्रीडावशादिच्छिन्नस्त्वदीयो मुक्ता-
 हार इव शोभतां । अथ च पश्यतो लोकस्य भैमीहारः कि-
 मयमिति विशिष्टां भ्रान्तिं जनयतु । विगतहारे देशे हार-
 विलास इति विरोधश्च । अथ च पृषदुत्करो हरिषसङ्घः क्रीडा-
 प्रदेशे क्रीडां करोत्विति युक्तं । सरद्युक्तीडाप्राप्त्यर्थं एनं वृणीष्वेति
 भावः । देविकायां सरख्यां च भवेदाविकसारवावित्यमरः ।
 दाण्डिनाथनादिसूत्रेण (पा० ६।४।१७४।) साधुः ॥ ७ ॥

अखानि सिन्धुः समपूरि गङ्गा
 कुले किलास्य प्रसभं स भंक्ष्यते ।
 विलङ्घ्यते चास्य यशःशतैरहो
 सतां महत्सम्मुखधाधि पौरुषं ॥ ८ ॥
 एतद्यशःशौरधिपूरगाद्धि
 पतत्यगाधे वचनं कवीनां ।

अखानोति । अस्य कुले वंशे पूर्वजैः सगरपुत्रैः दम्बनीता-
 श्चाहरणार्थं सिन्धुः समुद्रः पातालपर्यन्तं अखानि खातः । क-
 पिलश्रापदग्धानां तेषामेवोद्धरणार्थं भगीरथेनानीतया गङ्गाया
 समपूरि पूर्णिकृतः । तथा श्रीरघुनाथेन रावणवधार्थं प्रसभं
 हटेन स सिन्धुः भंक्ष्यते बन्धनं जेष्यते किञ्चेति पुराणप्रसिद्ध-
 मेतत् । स एवेदानीं अस्य वन्नःप्रतैः विलङ्घ्यते च । सर्व्वे समुद्र-
 मेव प्रति पौरुषं किमिति हतवन्त इत्यत आह अहो युक्त-
 मेतत् । सतां महतां पौरुषं महतामेव सम्मुखं धावति प्रसर-
 तीत्येवंशीलं । सुद्रान् कृपयोपेक्षत एवंविधा अस्य पूर्वजाः ।
 श्रीरघुनाथस्य यस्मिन् वंशे समुत्पत्स्यते तस्मिन् वंशे समुत्पन्नो
 ऽयं अस्य यन्नासि समुद्रपारगामीति एनं वृणीष्वेति भावः ।
 भंक्ष्यते । वधेः कर्म्मणि खटि वध्रातेस्त्वं च रूपं ॥ ८ ॥

एतदिति । एतस्य यशस एव शौरधेयः पूरः तं गाहते एवं-
 शीलं एतदीययज्ञोवर्षकं कवीनां वचनं आगधे अतलस्यर्गे खाने
 पतति निमज्जति । खोतुमसामर्थ्यादागगोचरोऽस्य यशःसमुद्र
 इत्यर्थः । अन्योऽपि समुद्रः प्रवाहावगाही अगाधे बुडति । तथा

एतद्गुणानां गणनाङ्कपातः

प्रत्यर्थिकीर्त्तीः खटिकाः क्षिणोति ॥ ९ ॥

भास्वदंशकरीरतां दधदयं वीरः कथं कथ्यता-

मध्युष्टापि हि कोटिरस्य समरे रोमाणि सत्त्वाङ्कुराः ।

नीतः संयति वन्दिभिः श्रुतिपथं यन्नामवर्षावली-

मन्त्रः स्तम्भयति प्रतिक्षिति*भुजां दोस्तम्भकुम्भीनसान् ॥१०॥

एतस्य शौर्यादीनां गुणानां गणनार्थं अङ्कपातोऽङ्कविन्यासः प्र-
त्यर्थिनां वैरिणां कीर्त्तीरेव खटिकाः क्षिणोति दिनस्ति । बङ्क-
ङ्कविन्यासे हि खटिकाक्षयो भवति । एतद्गुणा अप्यतिभूयस्वा-
ङ्गणयितुमशक्याः । एतद्गुणानां पुरस्तादरिकीर्त्तिर्न प्रतिभासत
इत्यर्थः । एनं दृणीष्वेत्यर्थः । क्षिणोति । लघूपधत्वात् (पा० ७।३।
८६।) गुणप्रसक्तावपि सञ्ज्ञापूर्य्वकविधेरनित्यत्वाद्गुणाभावः ॥९॥

भास्वदिति । हे भैमि भास्वतो वंशस्तस्य करीरतां तदङ्क-
रत्वं दधानः सूर्यवंशोत्पन्नो वयःसन्धौ वर्त्तमानः अथ च मुक्ता-
युक्त्वाद्भास्वान्यो वंशो वेणुस्तदङ्कुरत्वं दधदतितेजस्वी अय-
मृतुपर्षनामा वीरः कथं केन प्रकारेण कथ्यतां वर्ष्यतां अपि
तु वर्षयितुं न शक्यत इत्यर्थः । हि यस्मात् समरे वर्त्तमानस्यास्य
अध्युष्टापि सार्द्धं चयीति प्रसिद्धापि कोटिः सार्द्धं चिकोटीनि मा-
नुषशरीरे स्थितानि रोमाणि सत्त्वस्थान्तर्वीररसोत्सेकस्याङ्कुरा
इवाङ्कुराः वीररसोत्साहेन सङ्ग्रामे रोमाश्चयुक्तोऽयं भवती-
त्यर्थः । तथा अस्य नामवर्षावलीमन्त्रः चतुपर्ष इति नामा-

* क्षितिभ्रतामिति टीकासम्मतः पाठान्तरः ।

तादृग्दीर्घविरिञ्चिवासरविधौ जानामि यत्कर्त्तृता
शङ्के यत्प्रतिबिम्बमम्बुधिपयःपूरोदरे वाडवः ।

चरपङ्क्तिरूपो मन्त्रः संयति बन्दिभिः श्रुतिपद्यं कर्षपद्यं नीतः
प्रापितः सन् प्रतिक्षितिभृतां रिपूणां दोषो बाहव एव सन्भा-
स एव क्रौर्याद्वैर्याश्च ये कुम्भीनसाः सर्पास्तान् सन्धयति ।
एतन्नाममात्राकखंणाङ्गीतानां ब्रह्मूणां बाहवो युद्धाश्च न प्रस-
रन्तीत्यर्थः । सिद्धवैदिकमन्त्रश्रवणाच्च फणिनां सन्धो भवति ।
अधुष्टेति सार्द्धकोटिचयस्य सञ्ज्ञा । अङ्कुरो नित्यपुंल्लिगः ।
कुम्भीनसो खेभिर्हान इत्यमरः ॥ १० ॥

तादृगिति । हे भैमि अस्य राज्ञः स प्रताप एव तपनः सूर्यः
कासाङ्गिरां पारं परतीरं न गाहते । कस्यापि वर्षधितुमशक्य
इत्यर्थः । स कः । अहं तादृग्दीर्घं चतुर्ह्रस्वमन्त्ररपरिमित-
त्वान्महापरिमाणं विरिञ्चिवासरं ब्रह्मदिनं तस्य विधौ करणे
यस्य यदीयत्वात्तेजोरूपस्य सूर्यस्य कर्त्तृतां निर्माहतां जा-
नामि । सूर्यस्य दिवसकर्त्तृत्वाद् ब्राह्मणमपि दिनं दिनत्वात् सूर्येण
कर्त्तव्यं तच्चतुर्थ्युगसहस्रपरिमाणत्वादेतद्दिननिर्मात्रा सूर्येण
निर्मातुमशक्यमिति तद्विलक्षणेन चिरकालावस्थाधिनाऽति-
दीर्घकैतदीयप्रतापतपनेनैव निर्मातुं शक्यं न तन्त्येनेत्यहमुत्प्रेष
इत्यर्थः । तथा अहं अम्बुधिपयसः पूरे प्रवाहमध्ये वाडवो वड-
वानलः यस्मैतदीयप्रतापतपनस्य प्रतिबिम्बरूप इति शङ्के ।
जलानलयोः सहावस्थानविरोधात् वाडवोऽग्निर्न भवति किन्तु
प्रतापसूर्यस्य सङ्क्षिप्ते प्रतिबिम्बं भवति । किम्भूतः सः । व्योम-

व्योमव्यापिविपक्षराजकयशस्ताराः पराभावुकः
 कासामस्य न स प्रतापतपनः पारङ्गिरा गाहते ॥ ११ ॥
 द्वेष्याकीर्त्तिकलिन्दशैलसुतया नद्याऽस्य यद्दोर्दयी-
 कीर्त्तिश्रेणिमयी समागममगाङ्गा रणप्राङ्गणे ।
 तत्तस्मिन्निमज्य बाहुजभटैरारम्भि रम्भापरी-
 रम्भानन्दनिकेतनन्दनवनक्रीडादराडम्बरः ॥ १२ ॥

व्यापिन्यो विपक्षराजकस्य रिपुराजकस्याल्पत्वाद्यशांसेव ताराः
 नक्षत्राणि स्वप्रभावेण पराभावुकः तिरस्कृता । सूर्येणापि
 व्योमव्यापिवैरिचन्द्रस्य चन्द्रिकारूपं यज्ञो नक्षत्राणि च पराभू-
 चक्रे । एतत्प्रतापसूर्यस्य पुरसाद्वैरियशांसि न प्रसरन्तीत्यर्थः ।
 पराभावुकः । लषपतपदस्याभूवृषेत्युक्तम् । ३ । २ । १५४ ॥
 तद्योगे न लोकेति षष्ठीनिषेधात् (पा० २ । ३ । ६६ ।) तारा
 इति द्वितीया ॥ ११ ॥

द्वेष्येति । अस्य राज्ञः दोर्दयी बाहुदयं तथा जनिता
 कीर्त्तिश्रेणिः कीर्त्तिपरम्परा तन्मयी तद्रूपा श्वेतत्वाङ्गा द्वेष्या-
 णां रिपूणां पलायनाञ्जनिताऽकीर्त्तिः सैव कलिन्दशैलसुता
 यमुना तथा नद्या सह यद्यस्मात् रणप्राङ्गणे सङ्ग्रामभूमौ
 समागममगात् संयोगं प्राप तत्तस्मात् कारणात् तस्मिन् प्रथा-
 गमञ्जके गङ्गायमुनासङ्गमे बाहुजभटैः चत्रिययोधैः शूर-
 तरैः विशेषेण निमज्य खलणया देहं त्यक्त्वा रम्भापरीरम्भा-
 नन्दस्य निकेते नन्दनवने देवोद्याने क्रीडायां यः आदर
 आसन्नित्यस्याडम्बरो बाहुदयं आरम्भि आरब्धं । योऽपि प्रयागे

इति श्रुतिस्वादिततद्गुणस्तुतिः *

सरस्वतीवाङ्मयाविस्मयोत्थया ।

शिरस्त्रिरःकम्पनयैव भीमजा

न तं मनोरन्वयमन्वमन्यत ॥ १३ ॥

युवान्तरं सा वचसामधीश्वरा

स्वरामृतन्यक्तमत्तकोकिला ।

निमज्जति सोऽपि सिताक्षिते सरिते इत्यादि श्रुत्या* नन्दमवने
रन्नाद्यश्वरोभिः सह क्रीडति । बाहुजः चत्रियो विराडित्य-
मरः । आरम्भि । रभेरन्नव्लिटोरिति नुम् (पा० ० । १ । ६३ ।)
परीरन्नेति । उपसर्गस्य घञीति (पा० ६ । ३ । १२२) दीर्घः ॥ १२ ॥

इतीति । भीमजा शिरसस्त्रिरःकम्पनयैव वक्रवाहनयैव
हृत्वा तं मनोरन्वयं सूर्यपुत्रं मनुवंशसमुत्पन्नमृतुपर्षं नान्वमन्यत
माङ्गीचकार । किम्भूता । इति पूर्वोक्तप्रकारेण श्रुतिभ्यां कर्षा-
भ्यां स्वादिता सादरमाकर्षिता तद्गुणस्तुतिर्यथा । किम्भूतया ।
सरस्वत्या वाङ्मयेन जनितो विस्मय आश्चर्यं तस्मादुत्थयोत्पन्न-
या । शिरःकम्पनसोभयस्य चकत्वादाश्चर्याभिनयकृतः कम्पस्तस्त्रि-
राकरणाद्यै जात इत्यर्थः । अस्य मनुवंशत्वात्त्वस्य सोमवंशे सा-
मिस्त्रोषत्वात् कन्याभिषिषितसौन्दर्याद्यवर्षनादाऽनुरागः ॥ १३ ॥

युवेति । सा वचसामधीश्वरा सरस्वती निष्ठाकरस्य ज्ञातिः

* सिताक्षिते सरिते यत्र सङ्गते तत्राङ्गतासो दिवमुत्पतन्ति ।

ये वै तन्वं विद्वजन्ति धीरास्ते जनासो अमृततन्वं भजन्ते ॥

इति काचिदृक् ॥

* गुणश्रुतिरिति पाठान्तरः । सं० मू० पू० ।

शशंस संसक्तकरैव तद्दिशा
 निशाकरज्ञातिमुखीमिमां प्रति ॥ १४ ॥
 न पाण्ड्यभूमण्डनमेणलोचने
 विलोचनेनापि नृपं पिपाससि ।
 शशिप्रकाशाननमेनमीक्षितुं
 तरङ्गयाऽपाङ्गदिशा दृशस्त्रिषः ॥ १५ ॥

सदृशं मुखं यस्यास्तां चन्द्राननामिमां प्रति युवान्तरं अन्यं
 वरं शशंस वर्षयामास । किम्भूता । स्वरामृतेन न्यङ्कृतस्त्रिरस्त्रतः
 मत्तो वसन्तदृष्टः कोकिलो यया । तथा हि तद्दिशा यस्यां दिशि
 वर्षणीयो युवा तिष्ठति तद्दिशा तदीयया दिशाऽऽभिमुख्येन
 संसक्तकरैव सम्बद्धहस्ता हस्तेन तं निर्द्दिश्येति यावत् । सरस्वतीं
 वाणीं माधुर्यैषैवाष्टणोक्तु राजन्यनुरागेणेति स्वरामृतपदेन
 सूचितं । ईश्वरेति । स्वश्रेति वरच् (पा० ३।२।१७५।) अथ प्राणै-
 श्वरीत्यादेः कथं साधुत्वं । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति (पां ३।
 २।७५।) ईश्वरेतिपि डीब्रयोः सतोरित्यवेहि ॥ १४ ॥

नेति । हे एणलोचने मृगाक्षि त्वं पाण्ड्यभूमण्डनं नेत्राभ्यां
 न पिपाससि परमेकेनापि न पाण्ड्यदेशस्य चूडामणिं मुकुटरत्न-
 भूतं नृपं पिपासस्यपि न न पश्यसि तावत् पातुमिच्छस्यपि नेत्य-
 पेरर्थः । अनुचितमेतदित्यर्थः । अधरेण तावन्न पिपाससि परं
 विलोचनेनापि न पिपाससीति द्वाभ्यां नेत्राभ्यां न पिपाससि
 परमेकेनापि न पिपाससीति वा । तस्मात् त्वं ब्रह्मिवत् प्रकाशं
 प्रसक्तं आननं यस्य तमेगं नृपं ईक्षितुं दृशस्त्रिषः नेत्ररश्मीन्

भुवि भ्रमित्वाऽनवलम्बमम्बरे
 विहर्तुमभ्यासपरम्परापरा ।
 अहो महावंशममुं समाश्रिता
 सकौतुकं नृत्यति कीर्त्तिनर्त्तकी ॥ १६ ॥
 इतो भिया भूपतिभिर्वनं वना-

अपाङ्गदिग्वा नेचप्रान्तदेशेन तरङ्गय अतिसुन्दरमेनं कटाक्षै-
 विस्त्रोकयेति भावः ॥ १५ ॥

भुवीति । हे भूमि महावंशं महाकुलीनं अमुं समाश्रिता एत-
 दीयेति यावत् एवंविधा कीर्त्तिरूपा नर्त्तकी सकौतुकं यथा
 तथा धनाभिस्त्रासराहित्येन नृत्यति अहो आश्चर्यं लोकगतं कौ-
 तुकं नर्त्तकीगतमिति न पौनरुक्तं । किञ्चुता । पूर्वं भुवि भ्रमित्वा
 सकलं भ्रमण्डलं व्याप्येत्यर्थः । पश्चादनवलम्बं यथा तथाम्बरे
 गगने विहर्तुं चरणाभ्यासपरम्परयां परा आसक्ताऽभ्यासपर-
 म्परया चापरोत्कृष्टा एतदीया कीर्त्तिर्भूलोकं पूर्वंमभिव्याप्य
 लोकान्तरं व्याप्नोतीत्यर्थः । सेनाद्यनवलम्बेन सदोत्साहवन्त-
 ममुमिति वा । नर्त्तक्यपि पूर्वं भूमौ भ्रमित्वा निराश्रयं गगने
 नर्त्तितुं अभ्यासपरा सती महान्तं वेषुमाश्रित्य वेषोरूपरि सकौ-
 तुकं नृत्यति । अथच महान्तं पृष्ठवशं आश्रिता नर्त्तकीति वा ।
 या हि झटिति भूमावपि गन्तुं न शक्नोति सा निराश्रयं म-
 हान्तं वेषुमाश्रित्य नृत्यतीत्यतीव चित्रं इत्यादि ज्ञातव्यं । वंशो
 वेषौ कुले वर्गे पृष्ठस्यावयवेऽपि चेति विश्वः ॥ १६ ॥

इत इति । इत अस्माद्राज्ञः सकाशात् भिया भयेन वनाद्-

दटङ्गिरुच्चैरटवीत्वमीयुषी ।

निजापि साऽवापि चिरात्पुनः पुरी

पुनः स्वमध्यासि विलासमन्दिरं ॥ १७ ॥

आसीदासीमभूमौवलयमलयजालेपनेपथ्यकीर्त्तिः

सप्तकूपारपारीसदनजनघनोद्गीतचापप्रतापः ।

नान्तरमटङ्गिरुच्चैरटवीत्वमीयुषी-
त्वमीयुषी प्राप्ता सा प्रसिद्धा निजा स्त्रीचापि पुरी चिराद्वनान्त-
रभ्रमात् पुनरवापि प्राप्तं । तथा तत्र पुर्यां स्वं स्त्रीयं विलास-
मन्दिरं रतिवृष्टं पुनरप्यध्यास्यधिष्ठितं वनबुद्धैवेत्यर्थः । राज्य-
भ्रंशदशापेक्षया ऽनेकवारं तत्रागत्य पुनरन्यत्र गत्वा पुनस्तत्राग-
च्छन्तीत्यर्थः । अनेन वैरिनगराण्युदासितानीति भावः । उपे-
खिवानित्यत्र सूत्रे (पा० ५ । २ । १०६ ।) उपसर्गस्यातन्मत्वादी-
युषीत्यत्र क्लृप्तः ॥ १७ ॥

आसीदिति । हे भूमि अस्मादीरात्पर उत्कृष्टोऽन्यो वा क
आसीद्भवेदा अपि तु एवंविधोऽयमेव नत्वन्यः कश्चिदित्यर्थः ।
किम्भूतः । सीमां समुद्रलक्षणां आ अभिव्याप्य सीमामहितं भू-
मीवल्लयं तस्य मलयजालेपनं चन्द्रनाङ्गरागंस्वरूपं नेपथ्यं भूषणं
तदेव कीर्त्तिर्यस्य कीर्त्तिचन्द्रनधवलितसमुद्रमुद्रितभूमण्डलः ।
तथा सप्तानां अकूपारपारीणां समुद्रपरतीराणां समाहारः
सप्तकूपारपारी सैव सदनं निवासस्थानं यस्य सप्तसमुद्रपर-
तीरवासी यो जनो लोकस्तेन घनमविच्छिन्नं उद्गीत उच्चैर्गीय-
मानचापप्रतापो यस्य चापस्य प्रतापस्य वा यस्य सः । तथा

वीरादस्मात्परः कः पद्युगयुगपत्यातिभूपातिभूय-
 शूडारत्नोडुपत्नीकरपरिचरणामन्दनन्दनखेन्दुः ॥ १८ ॥
 भङ्गाकीर्त्तिमघोमलीमसतमप्रत्यर्थिसेनाभट-
 श्रेणीतिन्दुककाननेषु विलसत्यस्य प्रतापानलः ।

पद्युगे चरणयुगले युगपत्समकालमेव पातिनः पतनशीला
 नमस्कारकारिणो भूपास्तेषामतिभूयांसि अतिबह्विनि यानि
 शूडारत्नानि तान्येव वर्तुलत्वादुज्ज्वलत्वादुडुपत्न्यो गच्छच्छपा-
 सन्द्रस्त्रियः तासां कराणां किरणानां परिचरणं सर्व्वतः
 सञ्चरणं तेन अथ च तासां हसैर्यत्परिचरणं चरणसेवा तथा
 हत्वाऽमन्दं गन्दन्तोऽतितरां समृद्धकान्तयो गत्वा एवेश्वरसम्प्रा-
 यस्य चरणपतितसकलराजशिरोमणिकिरणसंवर्द्धितमखका-
 न्तिः । यशस्वी प्रतापवान् अत एव सर्व्वनृपतिवत्स्यचरणः एता-
 दृशः कोऽपि नास्ति तस्मादेनं दृष्णिव्वेति भावः । अन्योऽपि
 पत्नीकररक्तचरणसंवाहनेन गन्दति ॥ १८ ॥

भङ्गेति । अस्य प्रतापानलः भङ्गेन पराजयेन जनिताऽकी-
 र्त्तिः सैव श्यामत्वान्मघो तथा मलीमसतमा अतितरां मलिनो-
 भूताः प्रत्यर्थिसेनाभटाः शत्रुसैनिकपूर्व्वराः तेषां श्रेणी समूहः
 सैव श्यामत्वान्तिन्दुककान्तानि तेषु विलसति विशेषेण दीप्यते ।
 तस्मादेतदीयान्प्रतापानलादुत्पतिता उत्थिता भास्वात्सलाटा-
 दुद्धृतं भवाञ्च हरहृतीयनेत्रं भानुः सूर्य्यः उतभुम्बहिः
 जम्बारेरिन्द्रस्य दध्वालिर्ध्वजः एते स्फुल्लिङ्गाः स्फुटं अग्निकषा
 इव जगदुत्सङ्गे जगतां भ्रम्यादीनां मध्ये स्फुरन्ति शोभन्ते ।

तस्मादुत्पतिताः स्फुरन्ति जगदुत्सङ्गे स्फुलिङ्गाः स्फुटं
 भालोङ्गतभवास्त्रिभानुङ्गतभुग्जम्भारिदम्भोलयः ॥ १९ ॥
 एतद्दन्तिबलैर्व्विलोक्य निखिलामालिङ्गिताङ्गीं भुवं
 सङ्ग्रामाङ्गणसीम्नि जङ्गमगिरिस्तोमधमाधायिभिः ।
 पृथ्वीन्द्रः पृथुरेतदुग्रसमरप्रेक्षोपनम्रामर-
 श्रेणीमध्यचरः पुनः क्षितिधरक्षेपाय धत्ते धियं ॥ २० ॥

तिन्दुकवनामि हि श्यामानि भवन्ति तत्र पतितोऽग्निः चटच-
 टाग्रद्वंदं कुर्व्वन् स्फुलिङ्गान् मुञ्चति । महत्स्वपि हरनेचादिषु
 स्फुलिङ्गत्वारोपेण प्रतापानलस्यातितरां माहात्म्यं सूचितं । यस्य
 कथा एवम्भूताः स कथम्भूतो भवतीति ॥ १९ ॥

एतदिति । हे भैमि एतस्य पाण्ड्यस्य उग्रसमरस्य प्रेक्षायै
 उपनम्रा समागताऽमरश्रेणी देवसङ्घः तन्मध्यचरः तस्य मध्ये
 विद्यमानो देवत्वं प्राप्त इति यावत् एवम्भूतः पृथुर्व्वैद्यः पृथ्वीन्द्रः
 पुनः क्षितिधराणां पर्व्वतानां क्षेपाय प्रोत्सारणाय धियं बुद्धिं
 धत्ते । किं कृत्वा सङ्ग्रामाङ्गणस्य सीम्नि मर्यादायां जङ्गमानां
 स्थानात् स्थानान्तरं गच्छतां गिरीणां स्तोमस्य भ्रमाधायिभिः
 भ्रान्तिं कुर्व्वाणैः चलदुश्चतरगिरितुल्यैः एतस्य दन्तिबलैः नि-
 खिलां भुवं आलिङ्गिताङ्गीं व्याप्तदेशां विलोक्य । पूर्वं पृथुना
 स्वधनुःकोट्या जङ्गमपर्व्वतानुत्सार्य्य क्षेचादिविभागः कृतः ।
 एतद्भ्रजान् दृष्ट्वा सङ्ग्रामदर्शनार्थमागतेन पृथुना एते पर्व्वता
 इति बुद्ध्या एतदुत्सारणे पुनरपि बुद्धिः कृतेत्यर्थः । उच्चतरग-
 जवाङ्गस्य दारुणरणरसिकत्वञ्च सूचितं ॥ २० ॥

शशंस दासीङ्गितविद्विदभजा-
 मितो ननु स्वामिनि पश्य कौतुकं ।
 यदेष सौभाग्यनटे पटाञ्चले
 चलेऽपि काकस्य पदार्पणग्रहः ॥ २१ ॥
 ततस्तदप्रस्तुतभाषितोत्थितैः
 सदस्तदश्वेति हसैः सदःसदां ।

शशंसेति । इङ्गितवित् भैम्बभिप्रायज्ञा काचिदासी विद-
 भजां शशंस वभाषे । ननु हे स्वामिनि इतोऽस्यां दिशि त्वं कौतुकं
 पश्य । किं तत् । सौधः सुधाधवलितगृहं तस्यायमूर्द्धदेशस्तत्र
 वर्त्तमाने नटे चखत्वात्तत्कतुल्ये वायुवशाच्चलेऽपि पटाञ्चले
 पताकावचनाञ्चले यत् एष काकस्य पदार्पणे चरणस्थापने आ-
 ग्रहः तत्रोपवेशनार्थं पौनःपुन्येन प्रवृत्तिर्निर्वन्धः तत्कौतुकं
 पश्येति सम्बन्धः । अननुरक्तायां भैम्यां शृङ्गारचेष्टां भावयतः
 पाण्ड्यस्यायं यथा पटाञ्चले उपवेशनार्थं काकस्याग्रहोऽनुचित-
 स्तथा । एतस्य पाण्ड्यस्यायं भैम्यां दुरभिनिवेश इति सूचनार्थं
 सरस्वतीकृततद्वर्षननिवारणार्थं वा इयमुक्तिः । इतः एतद्वर्ष-
 नकौतुकात् सकाशादिति वा ॥ २१ ॥

तत इति । ततः तस्या दास्याः पूर्वोक्तमप्रस्तुतं भाषितं
 वचनं तस्मादुत्थितैः सदःसदां सभ्यानां हसैः हास्यैः तत्सदः सा
 सभा अश्वेति श्चेतीकृतं । तद्वचनं श्रुत्वा सभ्या हसन्ति स्मेत्यर्थः ।
 अतः सदःश्वेतीकरणाद्धेतोरस्य भूपतेर्हानिः सञ्जा वैवर्ष्यं

स्फुटाऽजनि न्मानिरतोऽस्य भूपतेः
 सिते हि जायेत शितेः सुलक्षता ॥ २२ ॥
 ततोऽनु देव्या जगदे महेन्द्रभू-
 पुरन्दरं सा जगदेकवन्द्यया ।
 तदार्जवावर्जिततर्जनीकया
 जनी कयाचित्परचित्स्वरूपया ॥ २३ ॥

स्फुटा अजनि । अचार्थान्तरन्यासमाह । हि यस्मात् सिते शुभ्र-
 वस्तुनि शितेः कृष्णवर्षस्य सुलक्षता प्रकटता जायेत । सभ्यहा-
 स्यवशात् सोऽधिकविवर्षो जात इत्यर्थः । सः स्वत एव भ्यामः
 सभ्यहास्यवशादधिकः भ्यामो जात इति वार्थः । अश्वेति । श्रितिङ्
 श्रौक्ष्ये इत्यस्मात् ष्यन्तात्कर्मणि लुङात्मनेपदं ॥ २२ ॥

तत इति । ततः कयाचिल्लोकोत्तरया अनिरूपितरूपया
 देव्या वाण्या महेन्द्रभुवः महेन्द्रनामकपर्वतसम्बन्धिनो देशस्य
 पुरन्दरं स्वामिनं अनु लक्ष्मीकृत्य सा जनी स्वयम्बरा जगदे
 उक्ता । किम्भूतया जगतः एका देवतान्तरपरित्यागेन वन्द्यया ।
 यतः परा श्रेष्ठा चिज्ज्ञानलक्षणं स्वरूपं यस्यास्तथा । तथा तस्या
 भैम्या यदार्जवं अजुता तेनावर्जिता वर्षनार्थमूर्द्धीकृता तर्जनी
 यया । तस्मिन् वर्षनीये नृपे विषये वा देव्या एव वा यदार्जवं
 कृपा तथा । जगदे कर्मणि तङ् । वाचंयमपुरन्दरौ चेति
 निपातनात् पुरन्दरः साधुः । तर्जनीकयेति नद्युतश्चेति कप् ।
 (पा० ५ । ४ । १५ ३) अनुर्लक्षणे (१ । ४ । ८४) कर्मप्रवचदीय-
 त्वात् पुरन्दरमिति द्वितीया ॥ २३ ॥

स्वयम्बरोद्दाहमहे वृषीष्व हे
 महेन्द्रशैलस्य महेन्द्रमागतं ।
 कलिङ्गजानां स्वकुचदयत्रिया
 कलिङ्गजानां शृणु तत्र कुम्भयोः ॥ २४ ॥
 अयं किलायात इतीरिपौरवाग्-
 भयादयादस्य रिपुर्वृथा वनं ।

स्वयमिति । हे भैमि स्वयम्बर उद्दाहस्तत्रचणे महे उत्सवो
 आगतं महेन्द्रशैलस्य महेन्द्रं स्वामिनं वृषीष्व । तत्र पर्वतोप-
 लब्धिते देवेषु कलिङ्गदेशे जातानां गजानां कुम्भयोः स्वकुचदय-
 त्रिया सह कलिं समानशोभास्वद्रव्याभिलाषनिमित्तं कलहं
 शृणु । हस्त्रिकुम्भास्वत्कुचसाम्यमभिलषिष्यन्ति परं न प्राप्स्य-
 न्तीति भावः । स्वयम्बरोद्दाह एव मह उत्सवो यस्यास्तत्सम्बुद्धि-
 रिति वा ॥ २४ ॥

अयमिति । अयं कलिङ्गदेशाधिप आयातः किल श्रूयत
 इति ईरयन्तीति ईरिणः पौरास्तेषां वाक् तस्याः सकाशाद्भयं
 तस्माद्धेतोः अस्य रिपुर्यदनं अयात् पलाय्य गतवान् तद्वृथा ।
 रिपुरिति जात्येकवचनं । वैयर्थ्यं हेतुमाह । तान्येव अयं समा-
 यात इत्येवंरूपाण्यचराणि यासु ताः श्रुताः शुकैरेवाकर्षिताः
 तस्यैतदीयरिपोरुत्खापगिरः अतिशयितनिद्राप्रलापवाचः एक-
 स्थाप्यचरस्य व्यत्यासं विना पठद्भिः शुकैर्वनेऽपि स रिपुरचासि
 भीषितः । पलाय्य वने गतानामपि रिपूणां उत्खापप्रलापि-

श्रुतास्तदुत्खापगिरस्तदक्षराः *
 पठङ्गिरचासि शुक्वैर्वनेऽपि सः ॥ २५ ॥
 इतस्वसद्विद्रुतभूमृदुज्जिह्वता
 प्रियाऽथ दृष्टा वनमानवीजनैः ।
 शशंस पृष्टाङ्गुतमात्मदेशजं
 शशित्विषः शीतलशीलतां किल ॥ २६ ॥

तास्ता गिरो बङ्गः पठङ्गिः शुक्वैर्वनेऽपि चासिता वैरिणः
 स्थातुं न ब्रूवन्तीत्यर्थः । अतिशूरोऽयमिति भावः ॥ २५ ॥

इत इति । इत अस्माद्राज्ञः सकाशात्तसन्तो भीता अत एव
 विद्रुताः पलायिता भूमृतो राजानः तैरुज्जिह्वता परित्यक्ता
 प्रिया स्वस्वप्राणेश्वरी वनमानवीजनैर्भिस्त्रिजनैर्दृष्टा । अथ पश्चात्
 आत्मदेशजं भवत्या देशे किमपूर्वमिति अङ्गुतं पृष्टा सती शशि-
 त्विषश्चन्द्रस्य शीतलशीलतां किल प्रसिद्धौ हिमस्वभावत्वमेव स्व-
 देशजातमास्यर्थं शशंस अकथयत् । स्वदेशे वियोगाभावाच्चन्द्रक-
 राणां शीतलत्वं वने च वियोगादुष्णत्वमित्यर्थः । प्रियेति जा-
 त्येकवचनं । भर्तृत्यक्ता वियोगज्वरभराक्रान्ता सती वने चन्द्र-
 कान्तिमुष्णामनुभवतीत्यर्थः ॥ २६ ॥

* अधीत्य सुप्तान्तर एव तां गिरमिति पाठान्तरः । परन्तु एष न
 टीकासम्मतः ।

इतोऽपि किं वीरयसे न कुर्वतो
 नृपान्धनुर्बाणगुणैर्विशं वदान् ।
 गुणेन शुद्धेन विधाय निर्भरं
 तमेनमुर्वीवलयोर्वशी वशं ॥ २७ ॥

एतद्गीतारिनारी गिरिबिलविगलद्वासरा निःसरन्ती
 स्वक्रीडाहंसमोहग्रहिलशिशुमृशप्रार्थितोन्निद्रचन्द्रा ।

इत इति । हे भैमि त्वं इतोऽपि राज्ञः सकाशात् किमिति
 न वीरयसे शूरा भवसि अपि तु तस्मादपि शूरा भव । किं
 वीरा न भवस्यपितु वीरा भवस्येवेति वा । किं भूतादितः ।
 नृपान् शत्रून् धनुश्च बाणाश्च गुणश्च चापशरमौर्वीरूपैर्बहुभि-
 रूपकरणैः कृत्वा वशं वदान् वश्यान् कुर्वतः । किम्भूता त्वं । उर्वी-
 वलये उर्वशीरूपाऽतिसुन्दरी । किं कृत्वा । तमेन बहुभिर्धनु-
 रादिभिरुपकरणैर्विद्विषां जैत्रं शुद्धेन केवलेन चापादिलेशसं-
 स्पर्शरहितेन सौन्दर्यादिना गुणेन मौर्या च कृत्वा निर्भरम-
 तितरां आयासरहितं वा यथा तथा वशं विधाय । बहुसाधनैः
 पराजयतोऽस्यैकेनैव साधनेन जयकरणादित्यर्थः मौर्यमात्रेण
 जयादाश्चर्यम् । अयं सर्वेभ्योऽपि वीरः अस्मादपि त्वमित्यपे-
 र्थः । वीरयसे । शूरवीरविक्रान्ताविति चुरादिः ॥ २७ ॥

एतदिति । एतस्माद्गीतानामरीणां नारी एतद्गीतारि-
 नारी गिरिबिले पर्वतकन्दरायां विगलद्वासराऽतिवाहितदि-
 वसा । तथा राज्ञौ निःसरन्ती बिलादहनिर्गच्छन्ती । तथा

आक्रन्दद्भूरि यत्तन्नयनजलमिलच्चन्द्रहंसानुबिम्ब-
 प्रत्यासत्तिप्रहृष्यत्तनयविहसितैराश्वसीन्शश्वसीच्च ॥ २८ ॥
 अस्मिन्दिम्बिजयोद्यते पतिरयं मे स्तादिति ध्यायती
 कर्म्यं सात्त्विकभावमञ्चति रिपुक्षोणीन्द्रदारा धरा ।

तदनन्तरं स्वः स्वकीयो मदीयः क्रीडाहंस एवायमिति मोक्षो
 भ्रान्तिस्तया यहिलः मदीयमेनं हंसं देहीति आग्रहवान् शिशु-
 स्तेन भृशं प्रार्थितो याचित उन्निद्रसन्द्रो यामेवंभूता सती
 चन्द्रदाने सामर्थ्याभावात् तदाग्रहशान्त्यभावात् दुःखवशा-
 द्यस्माद्भूरि वज्र आक्रन्दत् हरोद तस्माद्धेतोर्बहुतरं नयनजले
 मिलन् प्रतिबिम्बरूपेण सङ्घट्टमानो यस्यन्द्ररूपो हंसस्तस्य योऽनु-
 बिम्बः मिलन् यस्यन्द्रहंसस्यानुबिम्बो वा तस्य प्रत्यासत्त्या सा-
 मीप्येन मदीयः क्रीडाहंसोऽयमागत इति बुद्ध्या प्रहृष्यतो
 मोदमानस्य तनयस्य विहसितैर्हासैः कृत्वा तदाग्रहशान्तेराश्व-
 सीत् आश्वसं प्राप । परित्यक्तस्वीयसम्पत्स्मरणात् कनकहंसे
 वृथैव भ्रान्तोऽसीत्यादि मनसि कृत्वा न्यश्वसीच श्लोकनिःश्वसं
 चामुञ्चत् । आश्वसीत् । लङि हृदस्य पञ्चम्य इत्यपृक्तसार्धधातुक-
 खेडागमः । लुङि वा ह्यन्तच्छणेति वृद्धिनिषेधे रूपं । न्यश्वसीत् ।
 लङि अङ्गार्यगालवयोरित्यपृक्तसार्धधातुकस्याडागमः (पा० ७।
 ३।६६) ॥ २८ ॥

अस्मिन्निति । हे भैमि अस्मिन् राज्ञि दिम्बिजयायोद्यते सति
 रिपवश्च ते क्षोणीन्द्रा राजानक्षेपां दाराः प्रिया वज्रवर्तिनी
 धरा पृथ्वी अयं राजा मे पतिः स्वामी स्नाद्भूयादिति ध्यायती

अस्यैवाभिमुखं निपत्य समरे यास्यद्भिर्दृष्टं निजः
 पन्था भास्वति दृश्यते बिलमयः प्रत्यर्थिभिः पार्थिवैः ॥ २८ ॥
 विद्राणे रणचत्वरादरिगणे त्रस्ते समस्ते पुनः
 कोपात्कोऽपि निवर्त्तते यदि भटः कीर्त्या जगत्युद्भटः ।
 आगच्छन्नपि सम्मुखं विमुखतामेवाधिगच्छत्यसौ
 द्रागेतच्छुरिकारयेण ठणिति च्छिन्नापसर्पच्छिराः ॥ २९ ॥

चिन्तयन्ती सती सात्त्विकेषु मध्ये कल्पलक्षणं सात्त्विकभावं अश्नति
 गच्छति । अन्यस्वामिसूचकं भूकल्पलक्षणं भौममुत्पातं प्राप्नो-
 तीत्यर्थः । एवमन्याथेवं ध्यायती सात्त्विकं भावं प्राप्नोति । तथा
 समरे अस्यैवाभिमुखं शस्त्राघातैर्निपत्य ऊर्द्धं ऊर्द्धदेशमथवोत्तमं
 स्वर्गलोकं यास्यद्भिः गमिष्यद्भिः प्रत्यर्थिभिः पार्थिवैः भास्वति
 सूर्यमण्डलमध्ये निजः स्वीयो बिलमयः पन्था दृश्यते । द्वाविमौ
 पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ परिव्राड् योगयुक्तश्च रणे चा-
 भिमुखो हत इति वचनात् । अथ च सूर्ये बिलरूपो द्युत्पा-
 तोऽपि द्वियमाणैर्दृश्यते । अतिशूरोऽयमिति भावः ॥ २८ ॥

विद्राण इति । त्रस्ते भीतेऽत एव रणचत्वरात् रणाङ्ग-
 णात् विद्राणे पलायिते समस्तेऽरिगणे मध्ये कोऽपि भटः शूरः
 कोपाद्यदि पुनर्निवर्त्तते । यतो जगति कीर्त्या यशशा उद्भटः
 ख्यातः अथै भटः अस्य सम्मुखमागच्छन्नपि विमुखतामेव विग-
 तमुखत्वं प्राप्नोति अधिगच्छति । अथ च सम्मुखमागच्छन्नपि
 पराङ्मुखो जात इति विरोधाभासः । यतः । द्राक् शीघ्रं

ततस्तदुर्वीन्द्रगुणाद्भुतादिव
 स्ववक्त्रपद्मेऽङ्गुलिनालदायिनी ।
 विधीयतामाननमुद्रणेति सा
 जगाद वैदग्ध्यमयेङ्गितैव तां ॥ ३१ ॥
 अनन्तरं तामवदन्नृपान्तरं
 तदध्वदत्तारतरङ्गरिङ्गणा ।

एतस्य कुरिकारयेण ठणिति यथा तथा खण्डितमपसर्पदधः
 पतत् शिरो यस्य सः । ठणिति लोहकण्ठास्थिसङ्घट्टजघ्नब्दानु-
 करणं । अतिशूरोऽयमिति भावः ॥ ३० ॥

तत इति । ततः सा भैमी तां वाणीं प्रतिवचनमन्तरेणैव
 इति जगाद । इति किं । आननमुद्रणा मौनं विधीयतामिति ।
 किम्भूता । तस्य उर्वीन्द्रस्य गुणाकर्षणसमुत्पन्नाद्भुतादास्यर्या-
 दिव स्ववक्त्रपद्मे अङ्गुलिरूपं नालं तस्य दायिनी अत एव
 वैदग्ध्यमयं एतच्चातुर्यबलं इङ्गितं चेष्टितं यस्याः सा । वचन-
 निषेधार्थं आस्यर्याभिनयार्थञ्च मुखेऽङ्गुलिर्दीयते । वर्षननिषे-
 धार्थं दत्ताङ्गुलिस्तद्गुणाद्भुतादिवेति लोकेरुत्प्रेक्षितमित्यर्थः ।
 पद्मे च नालं भवति ॥ ३१ ॥

अनन्तरमिति । अनन्तरं तद्वर्षननिषेधानन्तरं सरस्वती
 नृपान्तरं तां भैमीं प्रत्यवदत् । किम्भूता तस्य वर्षनीयनृपान्त-
 रस्याध्वनि तद्दिशि दृशस्वाराणामतिविशालानां तरङ्गाणां
 दृग्यापाराणां रिङ्गणं गतिर्यस्याः । दृग्यापारदर्शितवर्षनीय-

दृणीभवत्पुष्पशरं सरस्वती
 स्वतीव्रतेजःपरिभूतभूतलं ॥ ३२ ॥
 तदेव किञ्च क्रियते न का क्षति-
 र्यदेष तद्दूतमुखेन काङ्क्षति ।
 प्रसीद काञ्चीमयमाच्छिनत्तु ते
 प्रसङ्ग काञ्चीपुरभूपुरन्दरः ॥ ३३ ॥
 मयि स्थितिर्नम्रतयैव लभ्यते
 दिगेव तु स्तम्भतया विलङ्घ्यते ।

नृपान्तरा । किञ्चूतं नृपान्तरं । दृणीभवत् हीनीभवत्पुष्पशरः
 कामो यस्मात्तं । तथा स्वतीव्रतेजसा परिभूतं वशीकृतं भूतलं
 भूमण्डलं येन तं । तरङ्गितेक्षणेति च पाठः ॥ ३२ ॥

तदिति । नु भैमि एष काञ्चीपुरस्य सम्बन्धिन्वा भुवः पुर-
 न्दरः तस्य त्वां प्रति प्रहितस्य दूतस्य मुखेन सन्देहवचनेन कृत्वा
 यत्नदीयवर्णादि काङ्क्षति तदेव किं न क्रियते अपि तु तदेव
 क्रियतां । एतदुक्तं कुर्वन्मयास्य का क्षतिः का हानिरपि तु न
 कापि । अस्मिन् प्रसीद । अथ नवरते लज्जया अमन्यमानाया
 अपि ते काञ्चीं मेखलाबन्धं प्रसङ्ग हठात् आच्छिनत्तु विधि-
 लयतु । अधीरतया यन्धेरुन्मोचनमसहमानस्त्रोटयतु वा ।
 एनं दृणोत्वेति भावः ॥ ३३ ॥

मयीति । चापं दधत् आशुगं वैरिषु क्षिपन्नयं राजा इति
 पूर्वोक्तं द्विषां नयं नीतिं सम्यग् उपादिशदिव । इति किं । हे

इतीव चापं दधदाशुगं क्षिप-
 न्नयं नयं सम्यगुपादिशद् द्विषां ॥ ३४ ॥
 अदःसमित्सम्मुखवीरयौवत-
 चुटङ्गुजाकम्बुमृणालहारिणी ।
 द्विषद्गणस्त्रैणदृग्म्बुनिर्झरे
 यशोमरालावलि रस्य खेलति ॥ ३५ ॥

द्विषः । मयि मत्समीपे नम्रतयैव विनीततयैव स्थितिर्निवासोऽथ
 च खराज्ये स्थितिर्लभ्यते । स्तम्भतयाऽविनीततया तु पुनर्दिगेव
 विलङ्घ्यतेऽतिक्रम्यते । चेन्मयि नम्रा भविष्यथ तर्हि चापवत्
 स्थितिं प्राप्स्यथ । अन्यथा वाणवत् दिगन्तं यास्यथेति वचनं
 विनैवोक्तवानित्यर्थः । नम्रस्तम्भशब्दयोर्वक्रावक्रविनीतार्थपरत-
 योत्प्रेचा ॥ ३४ ॥

अद इति । अस्य राज्ञः यशोरूपा मरालावलिर्हंसप-
 ङ्क्तिर्द्विषतां भटानां गणाः सङ्घास्त्रेषां स्त्रैणं स्त्रीवृन्दं तस्य
 दृग्म्बुनिर्झरे नेत्रवाष्पप्रवाहे खेलति । किम्भूता । अदःसमिति
 अमुष्य रणे सम्मुखागता ये वीरास्त्रेषां यौवतं स्त्रीसमूहः तस्य
 वैधव्यवशात् चुटन्तो ये भुजाकम्बवः शङ्खवलयानि त एव मृणा-
 लानि हरति अपनयति भक्षयति वेत्येवंशीला । हंसाली मृणा-
 लाहारान्निर्झरोदके क्रीडति । रणे सम्मुखागतानां शत्रूणां बधात्
 तत्स्थित्यः शङ्खवलयानि स्फोटयन्ति रुदन्ति च तेन चास्य
 कोर्त्तिर्भवति ॥ ३५ ॥

सिन्दूरद्युतिमुग्धमूर्धनि धृतस्कन्धावधिश्यामिके
 व्योमान्तःसृष्टि सिन्धुरेऽस्य समरारम्भोद्गुरे धावति ।
 जानीमो नु यदि प्रदोषतिमिरव्यामिश्रसन्ध्याधिये-
 वाऽस्तं यान्ति समस्तबाहुजभुजातेजःसहस्रांशवः ॥ ३६ ॥

सिन्दूरेति । नु भैमि समरस्यारम्भे उद्गुरे उद्युक्तेऽस्य सिन्धुरे
 गजे धावति सति समस्ता बाहुजाः चत्रियास्तेषां भुजातेजां-
 स्तेव सहस्रांशवः सूर्याः यद्यस्तं विनाशमस्तासलक्ष्म यान्ति
 गच्छन्ति तत्रदोषतिमिरेण रजनीमुखसम्बन्धिना तमसा व्या-
 मिश्रा मिलिता या सन्ध्या तस्या धिया बुद्ध्या भ्रान्तेवेति वचं
 जानीमः । वाक्यार्थः कर्म । दिवारजन्योः सन्धौ भवः सान्ध्यो
 रागस्तद्भ्रान्तेत्यर्थः । किम्भूते सिन्धुरे । सिन्दूरद्युत्या मुग्धो मनोःशः
 मूर्ध्ना यस्य तस्मिन् । तथा धृता स्कन्धाववधीकृत्य श्यामिका स्वा-
 भाविकी कञ्जलसेपमण्डनजा वा कास्यता येन तस्मिन् । तथा
 उच्चतया व्योमान्तःसृष्टि गगनमध्यस्थिनि । तथा समरारम्भा-
 द्रणत्वर्यश्रवणात्कोपदुःसहे वा । यद्यस्तं यान्ति तर्हि सायङ्का-
 लतिमिरसंयुक्तसन्ध्याधियेवेति वा । सन्ध्यापि किञ्चित्कञ्जलतु-
 ल्यतिमिरयुक्ता सिन्दूरवच्च स्वतो रक्ता वरुणदिगन्तस्थिनी
 चेति पूर्वोक्तविशिष्टदृष्टिदर्शने सति सायं सन्धेतिबुद्धौ तेजः-
 सूर्याणामस्तगमनं युक्तं । एवंविधं गजं दृष्ट्वा सर्वेऽपि पलायन्त
 एवेत्यर्थः । जानीमोऽथ तदेपि पाठे अथशब्दो यदित्यर्थे तदा
 तदित्यर्थे ज्ञेयः । श्यामैव श्यामिकेति स्वार्थे कप्रत्यये । प्रत्यय-
 स्वादितौलं (पां ७ । ३ । ४४) ॥ ३६ ॥

हित्वा दैत्यरिपोरुरः स्वभवनं शून्यत्वदोषस्फुटा-
 सीदन्मर्कटकीटह्यत्रिमसितच्छत्रीभवत्कौस्तुभं ।
 उज्ज्वलत्वा निजसद्य पद्ममपि तद्गुह्यत्वावनद्दीप्ततं
 लूतातन्तुभिरन्तरद्य भुजयोः शीरस्य विश्राम्यति ॥ ३७ ॥
 सिन्धोर्जैत्रमयं पवित्रमसृजत्तत्कीर्त्तिपूर्त्ताङ्गुतं
 यत्र स्नान्ति जगन्ति सन्ति कवयः के वा न घाचंयमाः ।

हित्वेति । श्रीर्लक्ष्मीरद्य अस्य भुजयोरन्तर्मध्ये विश्राम्यति
 शोभा च । किं कृत्वा । दैत्यरिपोर्विष्णोः स्वभवनं स्वस्य गृहं उरः
 हित्वा । तथा तन्निजसद्य पद्ममपि उज्ज्वलत्वा । किम्भूतमुरः ।
 लक्ष्म्या त्यक्तत्वात् शून्यत्वलक्षणेन दोषेण स्फुटं आसीदन्तः
 स्थिरीभवन्तः मर्कटकीटा ऊर्णनाभकीटास्तेषां करणेन निर्वृत्तं
 तैर्रचितं ह्यत्रिमं सितहृत् इव सितहृत्तं मण्डलाकारं श्वेतं गर्भा-
 षडस्थापनस्थानं तद्भवन् तद्रूपीभवन् कौस्तुभाख्यो मणिर्यत्र ।
 किम्भूतं पद्मं । तैर्लूतातन्तुभिः मर्कटीसूत्रैः मर्कटीसूत्रसदृशैः
 कमलसूत्रैरित्यर्थः । व्यक्तं प्रकटमवनद्दीप्तं बद्धं विसतन्तूनामेव
 लूतातन्तुत्वेनाक्तिः । परस्परमतिदूरे द्वेऽपि भवने प्रति गता-
 गताभ्यां आन्ता सती गृहद्वयं परित्यज्यातिसमीपवर्त्तिनोरस्य
 भुजयोरेव भवनयोः सुखेन निषीदत्यत्रैव स्थिरीभवतीत्यर्थः ।
 कौस्तुभस्य धवलत्वालूताहृत्त्वेन कमलसूत्राणाञ्च सादृश्यात्
 लूतातन्तुत्वेनात्प्रेचा । लूता स्ती तन्तुवाये स्यादित्यमरः ॥ ३७ ॥

सिन्धोरिति । अयं सिन्धोर्जैत्रं समुद्रस्य जेट पवित्रमुज्ज्वलं
 पावनञ्च तत्कीर्त्तिपूर्त्ताङ्गुतं यशोरूपतडागाश्चर्यं असृजत् नि-

यद्विन्दुत्रियमिन्दुरञ्चति जलञ्चाविश्य दृश्येतरौ

यस्यासौ जलदेवतास्फटिकभूर्जागर्त्ति यागेश्वरः ॥ ३८ ॥

स्यमे । यत्र कीर्त्तितडागे जगन्ति स्नान्ति उज्ज्वलीभवन्ति स्नानं च कुर्वन्ति । यद्वर्षनविषये के वा कवयः स्फुरन्नूतनार्था अपि वाचंयमा मौजिनो न सन्ति अपि तु सर्वेऽपि मौजिन एव भवन्ति इत्यर्थः । अथ च के वयो जलपक्षिणः कवयः । यत्र के जलपक्षिणः के वा तापसा न सन्ति अपि तु महति तडागे बहवः पक्षिणस्तापसाश्च विन्दते । इन्दुर्यस्य कीर्त्तितडागस्य विन्दुत्रियं अञ्चति प्राप्नोति यदपेक्षया चन्द्रोऽस्वीयानित्यर्थः । अथ च महतस्तडागस्य जलविन्दुशोभामिन्दुरञ्चति यदीयो विन्दुरिवेन्दुरित्यर्थः । यस्य च जलं आविश्य प्रविश्येव दृश्येतरौ ऽस्मदादिनेचयोरविषयभूतोऽसौ जगति विद्यमानः स्फुटिका एव भूर्यस्य स कैलास एव यागेश्वरः स्फाटिकश्रीशिवलिङ्ग-रूपो जलदेवता जागर्त्ति स्फुरति । समहायत्वाञ्जले क्षिप्तः स्फटिको न दृश्यते इयमेव स्फटिकपरीक्षा । उज्ज्वलतरैतत्-कीर्त्तिकसोखज्ञावित इव कैलासो न दृश्यते । इन्दुर्जले चा-विश्य जले प्रतिबिम्बितः सन् यद्विन्दुत्रियमञ्चतीति वा असा-विन्दुरेव यस्य जलमाविश्यादृश्यः स्फटिकनिर्घातो यागेश्वरः सन् जलदेवता जागर्त्ति । कीर्त्तिमध्यपाती चन्द्रोऽपि समहा-यत्वाञ्च दृश्यत इत्यर्थ इति वा । स्पृशेदिति वचनात्पर्व्यातिरिक्ते काले समुद्रस्यास्पृश्यत्वात् अस्य तु सर्व्वदा पवित्रत्वात् । समुद्रस्य च भूलोकस्यस्येव कतिपयस्यैव जनस्य स्नानार्हत्वादस्य तु लोक-

अन्तःसन्तोषवाघ्यैः स्थगयति न दृशस्ताभिराकर्षयिष्य-
 न्नङ्गेनानस्तिलोमाऽऽरचयति पुलकश्रेणिमानन्दकन्दा ।
 न क्षोणीभङ्गभीरुः कलयति च शिरःकम्पनं तन्न विद्मः
 शृण्वन्नेतस्य कीर्त्तीः कथमुरगपतिः प्रीतिमाविष्करोति ॥३९॥
 त्रयस्त्रानार्हत्वात्तस्य वर्षयितुं शक्यत्वादस्य चाशक्यत्वात्तस्य
 च चन्द्रैकसर्व्वस्वत्वादस्य च विन्दुरूपचन्द्रत्वात् समुद्रे च श्रीवि-
 ष्णुरूपाया जलदेवतायाः सुप्तत्वाच्च च यागेश्वरस्य जायत्वात् ।
 एवंविधो यशस्वी कोऽपि नास्तीति भावः । यागेश्वर इति अस्मै
 जलदेवता जागर्त्ति । अस्मै का या स्फटिकभूः यागेश्वरः कै-
 लासे जागर्त्ति । वाचि यमो व्रत इति (पां ३ । २ । ४०)
 खचि वाचंयमपुरन्दरौ चेति (पा० ६ । ३ । ६६) साधुः ॥ ३८ ॥

अन्तरिति । यस्मात् उरगपतिः शेषः अन्तःसन्तोषवाघ्यै-
 रानन्दाश्रुभिः कृत्वा दृशो नेत्राणि न स्थगयति नाच्छाद-
 यति । यतस्ताभिर्दृग्भिः एतद्गुणानाकर्षयिष्यन् सन् चतुःश्रव-
 स्वादश्रुभिर्नेत्राच्छादने गुणानाकर्षणशङ्कया आनन्दाश्रुभि-
 र्दृशो नाच्छादयति । तथा आनन्द एव कन्दो मूलं यस्यास्तां
 पुलकश्रेणिं रोमाञ्चपङ्क्तिमपि आरचयति करोति । यतः
 अस्तितरोमाऽविद्यमानरोमा । तथा सन्तोषात् शिरःकम्पनं
 न करोति । यतः क्षोणीभङ्गभीरुः । यद्यहं मूर्खानं कल्पयि-
 ष्यामि तर्हि भूमिः पतियतीति भिया । तस्मात् कारणादे-
 तस्य कीर्त्तीः शृण्वन् शेषोऽन्तःकरणे समुत्पन्नां प्रीतिं कथं
 केनान्येन प्रकारेणाविष्करोति प्रकटयति वयं तन्न विद्मः ।

आचूडाग्रममञ्जयञ्जयपटुर्यक्कल्यदण्डानयं
 संरम्भे रिपुराजकुञ्जरघटाकुम्भस्थलेषु स्थिरान् ।
 सा सेवास्य पृथुः प्रसोदसि तथा नास्मै कुतस्त्वत्कुच-
 स्पर्द्धागर्द्धिषु तेषु तान् धृतवते दण्डान् प्रचण्डानपि ॥ ४० ॥

आश्चर्यरूपकीर्त्तिरयमिति भावः । सहस्रमुखत्वाद्दृश इति
 वङ्गत्वं ॥ ३९ ॥

आचूडेति । संरम्भे युद्धसम्भ्रमे सति जये पटुरयं राजा
 रिपवस्य ते राजानस्य तेषां कुञ्जरघटाकुम्भस्थलेषु दूरनिखा-
 ततया स्थिरान् शल्यायलोहस्य सम्बन्धिना दण्डान् शरान्
 प्रासान् वा आचूडाग्रं पुङ्गाग्रं मर्यादीहृत्य यदमञ्जयन्निच-
 खान । सा एतत्कर्द्धका त्वदीया पृथुर्महती सेवा तथा सेवया त्वं
 अस्मै कुतो न प्रसोदसि । किम्भूताय । तव कुचस्पर्द्धागर्द्धिषु कुच-
 साम्याभिलाषिषु तेषु कुम्भस्थलेषु तान् पूर्वाक्तान् प्रचण्डान्द-
 ण्डान् धृतवते हतवतेऽपि । येन हि महती सेवा क्रियते तस्मै
 प्रसन्नीभूयते । अतिशूरोऽयं तस्माद् दृणीष्वेत्यर्थः ॥ ४० ॥

स्मितेति । सा भैमी स्मितश्रिया तं राजानं उपाहसत्
 हसितवती यतः कीर्त्तयं वर्षयितुं शक्यं महत्त्वं यस्य एवम्भूतमेव ।
 हि यस्मात् निषधेन्द्रवैभवं नखसामर्थ्यं गिरां पारे वागगोचरं
 वर्षयितुमपि न शक्यत इत्यर्थः । नलादेतस्य न्यूनत्वादुपहास
 इत्यर्थः । किम्भूतया स्मितश्रिया । तद्गुणशर्मणा तदीयगुणाकर्ष-
 नसमुत्पन्नेन सुखेन वितीर्षयेव दत्तयेव हतयेव । तथा सृक्कणि

क्षितत्रिया दृक्कणिलीयमानया
 वितीर्षया तद्गुणशर्मणेव सा ।
 उपाहसत् कोत्थमहत्त्वमेव तं
 गिरां हि पारे निषधेन्द्रवैभवं ॥ ४१ ॥
 निजाक्षिलक्ष्मीहसितैणशावका-
 मसाऽवभाणीदपरं परन्तपं ।
 पुरैव तद्द्विम्बलनश्रियो भुवा
 भुवा विनिर्दिश्य सभासभाजितं ॥ ४२ ॥
 कृपा नृपाणामुपरि क्वचिन्न ते
 नतेन द्वाहा शिरसा रसादृशां ।

ओष्ठप्रान्ते लीयमानया संसर्गिण्या । कीर्त्थमिति असहृणारो-
 पणार्थसूचकं पदं ॥ ४१ ॥

निजेति । असौ वाणी अपरमन्यं परन्तपं राजानं भुवा
 पुरैव पूर्वमेव विनिर्दिश्य दर्शयित्वा तां भैमीं अभाणीत् उवाच ।
 किंभूतां तां । निजाक्ष्णोर्लक्ष्म्या नेत्रकान्ध्या हसित एणशावको
 मृगशिशुर्यथा । किंभूतया भुवा । तस्य वर्षनीयस्य राज्ञो दिशा
 तत्सम्मुखं चलनेन दृक्पातेन कृत्वा याः श्रियस्तासां भुवा स्थान-
 भूतया । किंभूतमेतं । सभया सभास्त्रीर्मनोज्ञतया सभाजितं
 दृष्टं पूजितं वा । रिपुतापकारत्वादन्वर्थकनामानं वा ॥ ४२ ॥

कृपेति । हे भैमि ते तव नृपाणां मध्ये क्वचिदप्युपरि कस्या-
 प्युपरि कृपा नास्ति द्वाहा कष्टं किमप्यवलोकस्यऽपि नेति न

भवन्तु तावन्तव लोचनाञ्चला
 निपेयनेपालनृपालपालयः ॥ ४३ ॥
 ऋजुत्वमौनश्रुतिपारगामिता
 यदीयमेतत्परमेव हिंसितुं ।

युक्तेत्यर्थः । किंभूतानां । तच्छतावज्ञावज्ञासञ्जघा नतेन त्रिरसा
 रसायां भूमौ दृग्गेषां रसां पश्यन्तीति च । अन्यत्र ह्यपि मा
 भूञ्जाम् नावत् किन्तु तव लोचनाञ्चलाः अपाङ्गदृग्गणः निपेयः
 सादरावलोकनार्हः सो नृपालानां देशानां नृपालो राजा तं
 पिवन्ति सादरं पश्यन्ति एवंभूता अलयो भ्रमरभूता भवन्तु ।
 इत्थं तावत् कटाक्षैर्विलोकयेत्यर्थः ॥ ४३ ॥

ऋजुत्वेति । ऋजुत्वमवक्रता नक्षत्रं प्रियवादितादिरूपा
 विनीतता च तथा मौनं निःशब्दत्वं वाङ्मयमश्च श्रुतिपार-
 गामिता आकर्षणपूर्वता वेदपारगामिता च एवंप्रमतीवा-
 तितरां विश्वासविधायां विश्वासकारि विगतश्वासकारि मनसि
 हितप्रत्ययकारकञ्च अलीकपवनाभ्यासवशादा श्वासाभावकारि
 यदीयमेतच्छ्रेष्ठितं परं ब्रह्म सत्यतिरिक्तञ्च सर्वं जगं हिंसितु-
 मेव हन्तुमेव प्राणप्रियधनग्रहणार्थमेव च न तु लब्धव्यधनमाच-
 प्रयोजनं न चार्जवादिगुणार्जनप्रयोजनं । सोऽस्य बहुरसञ्जः
 मदान् अलयोऽतिदीर्घस्य शरः दाम्भिको दम्बो न चरति इति
 रूपकं । अतिग्रहणोऽयमिति भावः । दाम्भिके चाबद्धृत्तं तत्
 सर्वं एतस्य शरे विद्यत इत्यर्थः । दाम्भिकेन यत्क्रियते तदेतच्छ-
 रेण क्रियत इत्यर्थ इति वा । दम्बो हिंसा माया च प्रयोजन-

अतोव विश्वासविधायिं चेष्टितं
 बद्धर्मदानस्य स दाम्भिकः शरः ॥ ४४ ॥
 रिपूनवाप्यापि गतोऽवकीर्षिता-
 मयं न यावज्जनरञ्जनव्रती ।
 मृशं विरक्तानपि रक्तवत्तरान्
 निहृत्य यत्तानसृजासृजद्युधि ॥ ४५ ॥
 पतत्येतत्तेजोऽतभुजि कदाचिद्यदि तदा
 पतङ्गः स्यादङ्गीकृततमपतङ्गापदुदयः ।

मस्य प्रयोजनमिति (पां ५ । १ । १०६) ठञ् । तेन चरन्नि
 वा चरतीति (पां ४ । ४ । ८) ठक् ॥ ४४ ॥

रिपूनिति । यावन्तो जनास्त्वावतां रञ्जनं तदेव व्रतं तद्-
 स्थास्तीति एवंभूतोऽयं राजा रिपूनपि अवाप्य प्राप्यापि वा
 अवकीर्षितां चतव्रतत्वं न गतः प्राप्तः । यद्यस्मात् स्वशरीरादि-
 विषये मृशं विरक्तानऽनुरागिणोऽपि अथ चैनं दृष्ट्वा विगत-
 रुधिरानपि तान् रिपून् युधि निहृत्य बाणैश्चिह्त्वाऽसृजा रुधि-
 रेण हत्वा रक्तवत्तरान् रक्तवन्तोऽनुरागिणोऽथच रक्तं विद्यते
 येषु ते रक्तवन्तः अतिशयेन रक्तवन्तो रक्तवत्तरा एवंभूतान-
 सृजत् चकार । वैरिणामपि रञ्जनात् चतव्रतत्वं न जातमि-
 त्यर्थः । रक्तवत्तरान् क्तवतुर्मतुप् च ॥ ४५ ॥

पततीति । पतङ्गः सूर्यः एतस्य तेज एव ऊतभुगग्निः तस्मिन्
 यदि कदाचित् कस्मिन्नपि समये पतति तदा तर्हि अङ्गी-

यशोऽमुख्येवोपार्जयितुमसमर्थेन विधिना

कथञ्चित् क्षीराभोनिधिरपि कृतस्ताप्रतिनिधिः ॥ ४६ ॥

यावत्पौलस्त्यवास्तूभवदुभयहरिस्रोमलेखोत्तरीये

सेतुप्रालेयशैलौ चरति नरपतेस्तावदेतस्य कीर्त्तिः ।

कृततमः भद्रमङ्गीकृतः पतङ्गानां ब्रह्मभानां देहदाहलक्षणा
या आपदस्तासां उदयो येनैवभूत एव स्यात् तत्तेजसाऽतितरां
सन्तापवन्नात् पीडितः स्यात् । एतत्तेजोऽपेक्षया सूर्या हीनो
वज्रपेक्षया ब्रह्मभतुस्य इत्यर्थः । तथाऽमुख्य यशः कथञ्चित्
केनापि प्रकारेण उपार्जयितुमसमर्थेनेव विधिना ब्रह्मणाऽति-
महान् क्षीराभोनिधिरपि तस्मैतदीययशसः प्रतिनिधिरनु-
कस्यः कृतः कथञ्चित् कृत इति वा । यश इव यशःसदृश-
मिति वा । मुख्याभावे हि प्रतिनिधिरपि क्रियते । क्षीरादप्यु-
ज्ज्वलं अस्य यश इत्यर्थः । एवंविधः प्रतापवान् यशस्वी च को
ऽपि नास्तीति भावः । मुख्यापेक्षया प्रतिनिधिर्न्यूनत्वादेकदीपव्या-
पिनः क्षीरोदादशेषदीपव्यापिन्याः कीर्त्तिराधिक्याच्च ॥ ४६ ॥

यावदिति । हे भैमि सेतुप्रालेयशैलौ श्रीरघुनाथकृतः सेतुः
प्रालेयशैलस्य हिमाचलस्तौ यावत् यावन्तं देशमभिव्याप्य
तिष्ठतः यावत्कालं तौ वर्त्तेते वा एतस्य नरपतेः कीर्त्तिस्ता-
वत्पर्यन्तं चरति भ्रमति । किंभूतौ सेतुशैलौ । पुलस्त्यगोत्राप-
त्ययोरारवणकुवेरयोरवास्तू अगृहभूमिभूते ऽपि वास्तूभवन्मैत्रे
गृहभूमित्वं प्राप्ते उभे हे ऽपि ये हरितौ दक्षिणोत्तरे दिग्भौ
तयोः क्रमेण श्यामत्वाच्छुभ्रत्वाच्च रोमरेखा रोमास्ती उत्तरीयं

यावत्प्राक्प्रत्यगाशापरिवृढनगरारम्भणस्तन्ममुद्रा-
 धरी सन्ध्यापताकासुचिरचितत्रिखाग्रोष्णशोभावुभौ च ॥ ४७ ॥
 युद्धा चाभिमुखं रणस्य चरणस्यैवादसीयस्य वा
 बुद्धान्तः स्वपरान्तरं निपततामुमुच्य बाणावलीः ।

पूर्वकायावरणवस्त्रं तद्रूपौ । समुद्रबन्धनत्रिलापरम्परा इच्छिष-
 दिशो रोमस्त्रानीया । हिमाचलस्य उत्तरदिग्बन्धस्त्रानीयः ।
 तथा प्राक् च प्रत्यक् च आग्ने प्राचीप्रतिश्री दिशौ तयोः
 परिवृढौ स्वामिनाविन्द्रवर्षौ तयोर्धे नगरे तयोर्धरारम्भं
 आरम्भः तस्मिन् सन्ध्यायोरिव सुन्दरी मुद्रा आकारो ययो-
 स्त्वावुभावद्री उदयास्ताचसौ च यावन्तं देशमभिव्याप्य तिष्ठतः
 पूर्ववत् । किंभूतावद्री । प्रातःसायंमध्ये एव रक्तलात्वताका-
 इची ताभ्यां रचिता निर्मिता त्रिखाद्यां त्रिखरे शोषा रक्ता
 शोभा ययोसौ । पौलस्येति । गोत्रापत्ये गर्गादित्वाद्यञ्
 (पा० ४।१।१०५।) वास्त्वभवदिति । शौ चेति (पा० ७।४।
 १६।) दीर्घः । उभाववचवौ ययोस्ते उभयौ ते हरितौ चेति
 समामे पुंवद्भावः इति वा ॥ ४७ ॥

युद्धेति । अग्नेन राज्ञा अरोणां गिरः भूमौ इडात् बला-
 त्कारेण विलोठितं झटिति छेदात् स्युरङ्गमणमभृत् । किंभूता-
 नामरीणां । आदसीयस्य अमुव्यायं आदसीयस्य रणस्याभिमुखं
 सम्मुखं प्रारम्भमभिलषीकृत्य वा बाणावलीः अरपङ्कोरमुच्य
 मुक्ता युद्धा वा निपततां बाणपङ्क्तिवर्षणेन युद्धं कृत्वा रणभूमौ
 पतितानामिति यावत् । अथ च अन्तःकरणे स्वपरान्तरं स्वस्वा-

द्विभ्रं वावनतीभवन्निजभियः खिन्नं भरेषायवा
 राज्ञाऽनेन दृष्टाद्विलोठितमभूद्भूमावरीणां शिरः ॥ ४८ ॥
 न तूष्णादुद्गारे न गुणघटने नाश्रुतिशिस्रं
 समाकृष्टौ दृष्टिर्न वियति न लक्ष्ये न च भुवि ।
 नृणां पश्यत्वस्य क्वच न विशिखान् किन्तु पतित-
 द्विषद्वक्षःश्वधैरनुमितिरमून् गोचरयति ॥ ४९ ॥

तमः परस्व चान्तरं न्यूनाधिकत्वतारतम्यं बुद्ध्या वा आदशोयस्व
 चरणस्यैव अभिमुखं बाणावलीदम्बुष्य निरायुधीभूय निपततां
 हतचरणयोर्दृष्टवन्नमस्कारं कुर्वतां । किन्तुतं शिरः । रणसम्मुख-
 पक्षे द्विभ्रं वा बाणैः खण्डितं सदाऽवगतीभवत् नतपीवं भूमौ
 पतितं सत् । तथा चरणपक्षे । अथवा निजभियो भरेण स्त्रीय-
 भयबाहुस्येन वा खिन्नं सत् अवगतीभवत् । द्वितीयपक्षे बलाद्
 विलोठितं वामदक्षिणभागस्यशंकारीकृतं । वैरिणो यदि युध्यन्ते
 तर्हि द्वियन्त एव । ये च विचारका भीरवश्च ते शस्त्राणि परि-
 त्यज्य राजानमेव शरणं गच्छन्ति जीवन्तीति । एवकारेणान्यः
 शरण्यो न विद्यत इति सूचितं । अन्यदपि भाराक्रान्तं नमन्नभ-
 वति । वा शब्दः प्रत्येकविकल्पे ॥ ४८ ॥

नेति । युद्धकौतुकदर्शिनां नृणां दृष्टिः अस्य विशिखान्
 क्वच न कस्मिन्नपि तूष्णादुद्गारे निष्काशने उपादानकाले न
 पश्यतीति सर्वत्र सम्बन्धः । तथा कस्मिन्नपि गुणघटने मौर्याः
 सम्भानकाले न । आश्रुतिशिस्रं कर्षायं मर्यादीकृत्य समाकृष्टौ

दमस्वसुखित्तमवेत्य हासिका
जगाद् देवीं कियदस्य वक्ष्यसि ।
भण प्रभूते जगति स्थिते गुणै-
रिच्छाप्यते सङ्कटवासयातना ॥ ५० ॥

क न कस्मिन्नपि सम्यगाकर्षणकाले न । तथा मोक्षनानन्तरं
वियति कस्मिन्नपि गगनदेशे न । तथा कस्मिन्नपि लक्ष्ये वेद्य-
वेधे न । तथा ब्रह्मिभिश्च ततो निर्गत्य भुवि कस्मिन्नपि भू-
प्रदेशे पतितान् पश्यन्ति । तर्हि किन्तु पतितानां बाणाघातक-
तमर्षवेधवशाद्गतप्राणानां भूमिष्ठानां द्विपतां वचःश्रुतैः दृढं
प्रहृत्य वह्निर्निर्गतप्ररक्तछिद्रैः कृत्वा याऽनुमितिरनुमानज्ञानं
अमून् बाणान् गोचरयति ज्ञापयति । चेदनेन बाणा न मुक्ता-
सङ्घैतेषां वक्षसि छिद्राणि कथं भवेयुरित्याद्यनुमितिः । चक्षुः-
श्रुतैरिति पाठे चक्षुःष्वेव विध्यतीति भावः ॥ ४९ ॥

दमेति । हासयतीति हासिकाऽतिनीचा चेटी दमस्व-
सुखित्तं तद्वर्षनबाहुस्यनिरपेक्षं तस्मिन्नरक्तं वाऽवेत्य ज्ञात्वा
देवीं सरस्वतीं जगाद् । हे देवि त्वं अस्य कियत् एतदीयं कि-
यचरितं वक्ष्यसि वर्षयिष्यसि अपि तु बद्धत्वात् प्रत्येकं वर्षयितुं
न शक्यत इत्यर्थः । गुणैः मौन्दर्यादिभिः प्रभूते महति जगति
स्थितेऽपि इह नृपे सङ्कटवासरूपा सम्मर्द्दवसतिरूपा यातना
सङ्कटावासेन वा यातना तीव्रवेदना आप्यते प्राप्यते इति
भण कथय । सर्वे गुणाः सर्वे जगत्परित्यज्यास्मिन्नेव सम्मर्द्देन
निवसन्तीति एकैर्नैवकारेण वर्षय । पृथग्बर्षणाऽसामर्थ्यादि-

ब्रवीति दासीह किमप्यसङ्गतं
 ततोऽपि मोचेयमतिप्रगल्भते ।
 अहो सभा साधुरितीरिणः क्रुधा
 न्यषेधदेतत्क्षितिपानुगान् जनः ॥ ५१ ॥

त्यर्थः । वाक्यार्थः कर्म । अथ च भूयसि । वर्त्तमाने जगति मध्ये
 गुणैरिहैव कष्टरूपवसतिपीडा प्राप्यते न त्वन्यत्र । एतस्मिन्नि-
 वासे गुणा उद्विजन्त एवानर्हत्वादेकोऽपि गुणोऽत्र नास्तीति
 भषेत्युपहासः । अस्य कियददृश्यसि कथय । अतःपरं मा ह्य
 वादीः । तस्मान्निर्गुणमेतं गुणित्वेन कियन्तं कासं वर्षयिष्य-
 शीति कथयेति वा । स्थितैरिति पाठे गुणविशेषणं । प्रभूतै-
 रिति च ॥ ५० ॥

ब्रवीतीति । जनः प्रेक्षकः क्रुधा स्वस्वामिवर्षनविघातसमु-
 त्पन्नेन क्रोधेन इतीरिणो भाषमाणानेतस्य क्षितिपस्थानुगान-
 नुचरान्प्रवेधत् निवारयामास । इति किं । इह सभायां भैष्वा
 दासी किमपि असङ्गतमयुक्तं ब्रवीति वदति का कस्येत्यादि
 भाषते । ततोऽपि दास्या अपि सकाशात्तीचा इयं चेटी अति
 प्रगल्भते नितरां घृष्टतया भाषते । नियामकः कोऽपि नास्ति ।
 अहो अयुक्तत्वादास्यर्थं साधुः सभा । विरुद्धस्वरूपतया काका वा
 अकारप्रक्षेपेण वा असाधुरेतादृशी सभा न कुत्रापि ।
 ब्रवीति वर्त्तमानसामीप्ये भूते लट् (पां ३ । ३ । १३५ ।)
 ब्रह्मंसेति पाठः समीचीनः । गल्भत् घृष्टत्वे ॥ ५१ ॥

अथान्यमुद्दिश्य नृपं कृपामयी
 मुखेन तद्दिङ्मुखसन्मुखेन सा ।
 दमस्वसारं वदति स देवता
 गिरामिलाभूवदतिस्मरत्रियं ॥ ५२ ॥
 विलोचनेन्दीवरवासवासितैः
 सितैरपाङ्गाध्वगचन्द्रिकाञ्चलैः ।

अथेति । अथ कृपामयी वज्रलक्षणा सा गिरां देवता मुखेन
 अन्यं नृपं उद्दिश्य दमस्वसारं वदति स । किञ्चूतेन । तस्योद्दे-
 श्यस्य नृपस्य दिङ्मुखं दिग्भिभागः तस्य सन्मुखेन । किञ्चूतं नृपं ।
 इलाभूवत्पुङ्खरवसमिव । किञ्चूतां । अतिस्मरा अतिक्रान्तस्मरा
 अर्चयिष्यासां ॥ ५२ ॥

विलोचनेति । हे भैमि त्वं अपाङ्गाध्वगाया नेत्रप्रान्तरूप-
 भागगामिव्याञ्चन्द्रिकायाः नेत्रमध्यगनीलगोलकस्वाञ्चलैरिवा-
 ञ्चलैरितिदीर्घैर्बिलोकनव्यापारैः कटाक्षैरिति यावत् तैः कृत्वा
 निभात् वस्वन्तरविलोकनव्याजात् कृपामपाहृत्य मास्यथं मल-
 याद्रिस्वामिनं मायाः सम्पद्रूपाया लक्ष्या आस्यथं वा चित्तिचित्तं
 निभास्य विलोकय । किञ्चूतं । इचः कायकान्तेः आस्यथं
 आस्यदीभूतं । किञ्चूतैरञ्चलैः । विलोचने एव इन्दीवरे नीलोत्प-
 लसे नीलोत्पलतुल्ये नेत्रे तयोर्मध्ये वासः स्थितिस्तथा वासि-
 तैर्भासितैः नयननीलिष्वा नीलीकृतैरित्यर्थः । तथा सितैः शुभ्रैः ।
 नीलश्चेतकान्तिभिः कटाक्षैर्बिलोकयेत्यर्थः । अथ च विलोचन-

त्रयामपाकृत्य निभास्त्रिभालय
 क्षितिक्षितं मालयमालयं हृत्तः ॥ ५३ ॥
 इमं परित्यज्य परं रणादरिः
 स्वमेव भयः शरणं मुधाविशत् ।
 न वेत्ति यत्रातुमितः कृतस्त्रयो
 न दुर्गया शैलभुवाऽपि शक्यते ॥ ५४ ॥

तुल्यानां नीलोत्पलानां वासेन परिमलेन सुगन्धीकृतैः सितैः
 तिर्यगायतशैलत्वादपाङ्गतुल्यमार्गगामिन्या ज्योत्स्नाया अञ्जलैः
 करैरुपलक्षितं । तथा हृत्तः कान्तेः आलयं स्थानं । तथा मः
 शिवः आलयो यस्य शिवमौलिनिवासिनं चन्द्रमेवैतं राजानं
 त्रयामपाकृत्य पश्येत्यर्थः । मः शिवे मा च पद्यायामिति विश्वः ।
 निभास्त्रय । चुरादावात्मनेपदिनः पाठात् परस्मैपदं क्षिप्तं । नि-
 भास्त्रयं निभास्त्रयद्विभास्त्रयांस्तादृशं कुर्विति । तत् करोतीति
 क्षिप्ति (पा० ३ । १ । २६ । सू० १ वा०) मतुलोपे साधनीयं ॥ ५३ ॥

इममिति । हे भैमि रणाङ्गयः पलायितः कृतस्त्रयः कृत-
 गर्भः अरिः एतस्य शत्रुः परं शत्रुभूतमथवातिमहान्तं इमं
 परित्यज्य स्वमेव स्वीयमेव शरणं गृहं मुधा वृथाऽऽविशत् ।
 तदीयोऽहं मां रचेत्युक्त्वा एतमेव शरणं रक्षितारं कृतगर्भत्वा-
 दप्राप्य स्वगृहं वृथैव गत इत्यर्थः । यद्यस्मात् दुर्गया विषमया
 शैलस्य भूः तथा गिरिदुर्गेषेत्यर्थः । तथापि इतोऽस्मान्नृपात् चातुं
 न शक्यते इति न वेत्ति । गिरिदुर्गं प्रविष्टोऽपि बलात् ततोऽपाकृत्य

अनेन राज्ञाऽर्थिषु दुर्भगीकृतो
 भवन् घनध्वानजरत्नमेदुरः ।
 तथा विदूराद्रिरदूरतां गमी
 यथा स गामी तव केलिशैलतां ॥ ५५ ॥

हन्यते खगृहं प्रविष्टो हन्यत इति किं वाच्यं । अतः खगृहप्रवेशो
 व्यर्थ इत्यर्थः । अथ च पर्वतपुञ्जा दुर्गयापि चातुं न शक्यते ।
 तद्वृषं इत्येव शरणागतश्च रक्षत्येवायमिति भावः । शरणां गृह-
 रक्षितोरित्यमरः ॥ ५४ ॥

अनेनेति । एतदरण्ये सोऽतिप्रसिद्धो विशेषेण दूरोऽद्रिरथ
 च रोहणाचलस्थया तेन प्रकारेण अदूरतां सामीप्यं गमी
 गतो यथा येन प्रकारेण तव केलिशैलतां क्रीडापर्वतत्वं गामी
 गमिष्यति । किंभूतः । अतिवदान्येनानेन राज्ञाऽर्थिषु याचकेषु
 विषये दुर्भगीकृतः उपेक्षाविषयतां अयाचनीयतां प्रापितः ।
 अत एव व्यथाभावात् नवा घना मेघासोषां ध्वानः ब्रह्मसाम्रा-
 ज्ञातैरत्नैर्मेदुरः परिपुष्टो भवन् । विदूराद्रौ हि नवमेघब्रह्मा-
 द्भ्रमब्रह्माका उत्पद्यन्ते तासु याचकैर्नीयन्ते । अस्मिंस्तु बड-
 प्रदे सति तत्र कस्यापि याचकस्यागमनाद्यभावाद्भ्रमैः कृत्वा
 लदुपवनात्तं यावन्मेदुरो भवति स एव रत्नमयत्वात्तव क्रीडा-
 पर्वतस्थाने भविष्यति । अति वदान्योऽयमिति भावः । भवद्-
 घनध्वानेति पाठे भवद्भ्य उत्पन्नेभ्यो घनध्वानेभ्य इति व्याख्येयं ।
 गमी गामीति पूर्ववत् ॥ ५५ ॥

नम्रप्रत्यर्थिपृथ्वीपतिमुखकमलम्बानतामृङ्गात-
 ङ्गायान्तःपातचन्द्रायितचरणनखश्रेणिरैणोयनेचे ।
 दृप्तारिप्राणवातामृतरसलक्षरीभूरिपानेन पीनं
 भूलोकस्यैष भर्ता भुजभुजगयुगं सांयुगीनं विभर्त्ति ॥ ५६ ॥

नम्रेति । हे ऐणोयनेचे ऐणोयो हरिणपोतलक्षेचवक्षेचे यस्या-
 सासंबुद्धिः । एष्यवयवभूते वा नेचे यस्याः । भूलोकस्य भर्ता
 एष राजा संयुगे साधु सांयुगीनं रणरक्षिकं भुजद्वयरूपं भुज-
 गयुगं सर्पद्वयं विभर्त्ति । किंभूतः । नद्याः प्रत्यर्थिपृथ्वीपतयः
 प्रचुनृपाशेषां मुखान्वेव कमलानि तेषां लज्जया ज्ञानता
 तद्रूपा मृङ्गेभ्यो जाता ङ्गाया भ्रमरसम्बन्धिनी या शोभा लक्ष-
 ता तस्या अन्तःपातेन नखमध्ये प्रतिबिम्बितेन चन्द्रायिता
 चन्द्रवदाचरिता चरणनखश्रेणिर्यस्य । किंभूतं । दृप्तानां सद-
 र्पाणामरीणां प्राणाख्रवात एवातिप्रियत्वाद्मृतरसस्य लक्ष-
 रीणां तरङ्गाणां भूरि अतितरां पानेन पीनं पीवरं । सगर्भ-
 नृपप्राणवियोगकरणेनोर्जसि । समानाकारत्वादतिदूरकर्ष-
 ताश्च भुजयोः सर्पत्वं । सर्पाणाञ्च पवनाशनत्वात् प्राणास्यैः
 पवनैः पीनत्वं युक्तं । दर्परहितांश्चरणपातिनो वैरिणो रक्षति
 सदर्पाननद्यान्मारयत्ययमिति भावः । ऐणेशं । एष्या अपत्यं
 स्त्रीभ्यो ङक् (पा० ४ । १ । १२०) । एष्या अवयवा इत्यर्थे
 एष्या ङञ् (पा० ४ । ३ । १५८) । सांयुगीनं । साध्वर्थे प्रतिज-
 नादित्वात् खञ् (पा० ४ । ४ । ८८) ॥ ५६ ॥

अध्याहारः स्मरहरशिरश्चन्द्रशेषस्य शेष-

स्याद्भूमयः फणसमुचितः काययष्टीनिकायः ।

दुग्धाम्बोधेर्मुनिचुलुकनत्रासनाशाभ्युपायः

कायव्यूहः क्व जगति न जागर्त्यदःकीर्त्तिपूरः ॥ ५७ ॥

अध्याहार इति । अमुष्य कीर्त्तिपूरः क्व कस्मिन् जगति न जागर्त्ति न प्रकाशते अपि तु स्वर्गपातासमर्त्यलोकेषु स्फुरति । लोकाश्चयव्यापित्वं क्रमेणाह । किम्भूतः । स्मरहरशिरसि यश्चन्द्रः तस्य यः श्रेय एकता तस्मा अध्याहारो लक्षणघटा पञ्चदश-कलाभिः पूरकः । स्वर्गङ्गला त्रिवशिरःस्थितश्चन्द्रे येन षोडशकलः क्रियत इत्यर्थः । अन्यथाप्यपूर्ववाक्ये किमपि योग्यं पदान्तरमध्याहृत्य वाक्यपूरणं क्रियते । तथा श्रेयस्याहेः सर्वराजस्य भूयांसः सहस्रसङ्ख्याकाः फणासोषां समुचितो योग्योऽतिदीर्घः काययष्टीनिकायः शरीरखण्डिकासमूहः । फणसहस्रस्य शरीरं सहस्रेण भवितव्यं । पातासं गत्वा तदीयमिष्टशरीरपूरणं क्रियत इत्यर्थः । तथा मुनेरगस्तस्य चुलुकं सङ्कुचितहस्तपानं तस्माद्यस्त्रासो भवं तस्य नात्रे निरासे अभि सामञ्जस्येनोपायः साधनं दुग्धाम्बोधेः । कायव्यूहः शरीरसङ्घः । पूर्वमेकाकिलेन पानाङ्गयमभूदिदानीमेतमेतद्यशोरूपानेकशरीरधारणात् एकस्थानेकपाने सामर्थ्याभावाज्जसमात्रस्य च क्षीरतापादनाद्दुग्धयशसोश्च स्वरूपत्वाद्दुग्धे यशोभ्रमो यशसि दुग्धभ्रम इति दुग्धयशसोर्निर्बेतुमशक्यत्वात् पानाभावात् । अयाभावसाधनभूतः क्षीरोदधेः कायव्यूहरूप इत्यर्थः ॥ ५७ ॥

राज्ञामस्य शतेन किं कलयतो हेतिं शतघ्नो हतं
लक्षैर्लक्षभिदो दृशैव जयतः पद्मानि पद्मैरसं ।
कर्तुं सर्वपरद्विदः किमपि नो शक्यं परार्द्धेन वा
तत्सङ्ख्यापगमं विनाऽस्ति न गतिः काचिद्वैतद्विषां ॥ ५८ ॥

राज्ञामिति । नाद्या शतघ्नो चतुःशतीसोऽहकण्टकसञ्चितां
हेतिं ब्रह्मं कलयतो धारयतः अस्य राज्ञां शतेन किं हतं ।
तेन शस्त्रेण मारणात् तैरनेकैरप्यस्य किमपि कर्तुं न शक्यत
इत्यर्थः । अथ च यः शतमारणसमर्थः ब्रह्मं गृह्णाति तस्य शत-
सङ्ख्यामितैर्राजभिः किमपि कर्तुं न शक्यते । तथा राज्ञां
लक्षैः किं । हतं पूर्यतां । यतः लक्षं वेद्यं भिन्नतीति लक्षभि-
न्तस्य लक्षभिदः । यो हि कुत्रचिदप्यप्रतिहतसाधकस्तस्य लक्ष-
सङ्ख्यैरपि किमपि कर्तुं न शक्यत इत्यर्थः । तथा राज्ञां पद्मैः
पद्मसङ्ख्यैः राजभिरपि किं । तैरप्यस्य किमपि कर्तुं न शक्यते ।
यतो दृशैव पद्मानि कमलानि पद्मसङ्ख्याकावैरिणस्य जयतः ।
यो हि कमलहतस्यनेत्रस्तस्य शत्रुतः पराभवो न । अथ च यो
भ्रूषेपमात्रेण पद्मसङ्ख्यापरिमितान् राज्ञो जयति तस्य पद्मसङ्ख्यैः
राजभिः किञ्चित् कर्तुं न शक्यते । तथा वा समुच्चये राज्ञां
परार्द्धेनापि परार्द्धसङ्ख्यैर्राजभिः अस्य किमपि कर्तुं नो शक्यं ।
यतः सर्वे च ते परे शत्रवस्य तांश्छिनन्ति तस्य । यो हि वैरिमाच-
हने समर्थस्तस्य परार्द्धसङ्ख्याः शत्रवः किं कुर्वन्ति । तत्तस्मा-
देतन्न द्विषां सङ्ख्याद्गणादपगमं पलायनं अथ च परार्द्धरूपायाः
सङ्ख्याया अप्यपगमं परित्यागमसङ्कल्पं विना काचिद्गतिर्नास्ति

वयस्ययाऽऽकूतविदा दमस्वसुः
 स्मितं वितत्याभिदधेऽथ भारती ।
 इतः परेषामपि पश्य याचतां
 भवन्मुखेन स्वनिवेदनत्वरां ॥ ५८ ॥
 ह्यताऽत्र देवी वचनाधिकारिणी
 त्वमुत्तरं दासि ददासि का सती ।
 ईतीरिणस्तन्नृपपारिपार्श्विकान्
 स्वभर्तुरेव भ्रुकुटिर्न्यवर्त्तयत् ॥ ६० ॥

वत खेदे असह्येयास्येदभविष्यंस्तर्द्धाजीविष्यन् असह्येयत्वं नास्ति
 तस्मात्पलायनमेव जीवनोपायः । पलायितास्र हन्तीत्यर्थः ।
 लक्षं ब्रह्मये सङ्घायां । अतर्द्धा । अमनुष्यकर्त्तके चेति ठक् (पां
 ३ । २ । ५३) ॥ ५८ ॥

वयस्येति । अथ दमस्वसुराकूतविदाऽभिप्रायज्ञया वस-
 स्यया सख्या स्मितं वितत्य हसितं ह्यता भारतीति अभिदधे
 उक्ता । इति किं । हे भारति त्वं भवन्मुखेन तन्मुखेन स्ववर्त्तनं
 याचतां प्रार्थयमानानामितोऽस्मान्नृपात्परेषामन्येषां राज्ञां
 स्वनिवेदने स्ववर्त्तने एव त्वरां कालविलम्बासहनत्वं पश्य एतद-
 र्द्धनाद्विरमेति भावः । अन्यानपि वर्त्तयेत्यर्थः ॥ ५८ ॥

ह्यतेति । स्वभर्तुः स्वस्वामिन एव भ्रुकुटिः कोपवशाद्भ्रूमङ्गः
 इति पूर्वोक्तं ईरिणे भाषमाणांस्मान्नृपपारिपार्श्विकान् राज-
 शेषकान् न्यवर्त्तयत् न्यषेधत् । भ्रुपेपमापेण तेनैव ते निवारिता

धराधिराजं निजगाद् भारती
तदुन्मुखेषद्वलिताङ्गसूचितं * ।
दमस्वसारं प्रति सारवत्तरं
कुलेन शीलेन च राजसूचितं ॥ ६१ ॥
कुतः कृतैवं वरलोकमागतं
प्रति प्रतिज्ञाऽनवलोकनाय वा ।

इत्यर्थः । इति किं । हे दासि अत्र राजवर्षने वचनाधिका-
रिणी भाषणाधिकारिणी देवीकृता त्वं का सती का भवन्ती
केन प्रयुक्ता सती अथ चासती कुलटा का त्वमुत्तरं ददासि ।
अत्र त्वं वक्तुमयोग्येति । पारिपार्श्विकान् । पारिपार्श्वं वर्त्तन्ते
परिमुखश्चेति (पा० ४ । १ । २८) चकाराड्ठक् ॥ ६० ॥

धरेति । भारती दमस्वसारं प्रति धराधिराजं नृपं निज-
गाद् कथयति स्मेत्यर्थः । किंभूतं । तस्य वर्षनीयस्य नृपस्य
उन्मुखं सम्मुखं ईषद्वलितेन किञ्चित्परिवर्त्तितेनाङ्गेन करादिना
सूचितं ज्ञापितं । तथा सारवत्तरमतिबल्लिष्ठं । तथा कुलेन
शीलेन स्वभावेनाचरणेन वा राजसु मध्ये सूचितं योग्यं श्रेष्ठं ।
कुलशीलाभ्यां सारवत्तरं श्रेष्ठतरं वा ॥ ६१ ॥

कुत इति । हे भैमि ते त्वया आगतं स्वयम्बरार्थं वरलोकं
परिणेतद्वृन्दं प्रति लक्ष्मीकृत्य अनवलोकनाय अदर्शनायैवम-
मुना वृत्तमानेन प्रकारेण प्रतिज्ञा कुतः कस्मात् कारणात् कृता

* वलिताङ्गसूचितमिति पाठान्तरं । सं० मू० ।

अपीयमेनं मिथिलापुरन्दरं
 निपीय दृष्टिः शिथिलास्तु ते वरं ॥ ६२ ॥
 न पाहि पाहीति यदन्नवीरमुं
 ममौष्ठ तेनैवमभूदिति क्रुधा ।
 रणक्षितावस्य विरोधिमूर्द्धभि-
 र्विदश्य दन्तैर्निजमोष्ठमास्रते ॥ ६३ ॥

अपि त्वयुक्तमेतत् । वेति पाठे कुतो वेत्यन्वयः । अनवलोकनाद्यैवेति
 अवधारणार्थो वा । न केवलं वरणाद्यैव किन्तु अनवलोकना-
 यापीति अप्यर्थो वा । किन्तर्हि कर्त्तव्यमित्यत आह । हे भैमि
 ते इयं दृष्टिः एनं मिथिलायां नगर्याः पुरन्दरं खामिनं
 निपीयैव शिथिलाऽस्तु एतद्वरं । सर्वथाऽनवलोकनादिलोकनं
 वरमिति राजान्तरवदनामुरागेष्येनं विलोकयेत्यर्थः । अन्ये
 यद्यपि नावलोकितं स्तथाप्येनं विलोकय । विलोकनेनापि एनं
 सभावयेत्यर्थः । पूर्वश्लोके सामान्यत उक्तत्वात् । अन्वादेशे (पा०
 १ । ४ । ३४) एनमिति समर्थनीयं ॥ ६२ ॥

न पाहीति । अस्य विरोधिमूर्द्धभिर्वैरिशिरोभिः इति
 क्रुधा रणक्षितौ निजमोष्ठं दन्तैर्विदश्य विघ्नेषु दृष्ट्वा आस्रते
 स्त्रीयते । इति किं । हे ओष्ठ त्वं अमुं नृपं प्रति पाहि पाहि
 इति यन्न अन्नवीः तेन कारणेन ममौष्ठविलुप्तमूर्द्धकं मरण-
 मभूदिति । पाहि पाहीति यो वदति तमथं रक्षति । पाहीति
 पदोच्चारणे प्रथमं तवैव सामर्थ्यं पकारस्यौष्ठत्वात् त्वया च

भुजेऽपसर्पत्यापि दक्षिणे गुणं
 सक्षेपुणाऽऽदाय पुरः प्रसर्पिणे ।
 धनुः परीरम्भमिवास्य सम्मदान्
 महाहवे दित्सति वामबाहवे ॥ ६४ ॥
 अस्योर्व्वीरमणस्य पार्व्वणविधुदैराज्यसज्जं यशः
 सर्वाङ्गोऽज्ज्वलशर्व्वपर्व्वतसितश्रीगर्व्वनिर्व्वसि यत् ।

सदर्पत्वात्तदनुच्चारणान्नामयं मारितवानिति त्वमेवापराधी-
 त्यर्थः । श्रवमुष्टिन्यायेन दद्वैव न तु मुक्तेति आस्यत इत्यनेन
 सूचितं ॥ ६३ ॥

भुज इति । महाहवे महति रणसम्पदं दक्षिणेऽपस्ये अथ
 च सरस्वे अनुकल्पेऽपि भुजे इषुणा सह गुणं मौर्व्वीमपि आदाय
 गृहीत्वाऽपसर्पति कर्णपश्चाद्देशं गच्छति सति पुरः प्रसर्पिणे रिपु-
 सम्मुखयायिने दृढतरमुष्टयेऽस्य वामबाहवे सव्यभुजाय धनुः सम्म-
 दादिव दृढतरत्वजाताद्दूर्घादिव परीरम्भमालिङ्गनं दित्सति
 दातुमिच्छति । दित्सतीवेति वा । अन्यस्मिन्नपि गुणिनि विश्वास-
 पात्रे सङ्ग्रामात्स्वजनमादाय पलायिते सति सङ्ग्रामं कर्तुं समु-
 खाय वामाय दुष्टायापि अयमेव साधुरिति मत्त्वा सुवंशजेन
 केनचिन्मध्यस्तेनालिङ्गनं दीयते । दृढमुष्टिरतिशूरोऽयमिति ।
 सङ्ग्रामे कर्षान्तपर्यन्तमाकर्षणाद्भुञ्जतीत्यत्र शरान्मुञ्चन्नेवास्त
 इति भावः । वामबाहव इति । ददातियोगाच्चतुर्थी ॥ ६४ ॥

अस्तेति । अस्योर्व्वीरमणस्य राज्ञः यद् यशः एतादृशं ।

तत्कम्बुप्रतिबिम्बितं किमु शरत्यर्जन्यराजिश्रियः
 पर्यायः किमु दुग्धसिन्धुपयसां सर्वानुवादः किमु ॥ ६५ ॥
 निस्तिंशत्रुटितारिवारणघटाकुम्भास्थिकूटाऽवट-
 स्थानस्थायुकमौक्तिकोत्करकिरः कैरस्य नायङ्करः ।

कीदृशं यज्ञः । पर्वणि भवः पार्वणः पूर्णा विधुश्चन्द्रः तस्य दैराज्यं
 इयोर्राज्ञोः कर्म तत्र सञ्चं तत्परं पार्वणचन्द्रसदृशमित्यर्थः ।
 तथा सर्वेष्वङ्गेषु उज्ज्वलस्य धवलस्य ब्रह्मपर्वतस्य हरनिवास-
 भूतकैलासस्य सितश्रीः श्वेतकान्तिस्तद्विषये यो गर्वस्तस्य नि-
 र्व्यासि निराकारकं । कैलासादपि धवलतरं एवभूतं यत् यज्ञः
 तत्कम्बुप्रतिबिम्बितं सामुद्रब्रह्मप्रतिबिम्बं किमु । तथा शरदि
 पर्जन्यराजिर्मेघपङ्क्तिस्तस्याः श्रीर्धवलमग्नोभा तस्याः पर्यायः
 किमु । ब्रह्मस्य ब्रह्मान्तरेषोऽक्षरः पर्यायः । तथा दुग्धसिन्धोः
 क्षीरोदस्य पयसां दुग्धानां सर्वेषु प्रकारेणानुवादः पुनरभि-
 धानं किमु । चन्द्रादितुल्यमेतद्यज्ञ इति भावः । अन्योऽपि
 अधिष्ठितदैराज्यः प्रतिपद्यं निरस्यति ॥ ६५ ॥

निस्तिंशेति । अस्य नृपस्याद्यं दृश्यमानः करः कैरेवभूत
 इव न उद्योतः तर्कितः अपि तु सर्वैरक्षेवमेव तर्कितः । कीदृशः
 करः । निस्तिंशेन खड्गेन हत्वा त्रुटितायाः खण्डनं प्राप्तायाः
 अरिवारणघटायाः वैरिगजपरम्परायाः कुम्भानां गण्डखलानां
 अस्थिकूटा अस्थिसमूहास्तेषामवटस्थाने गर्भसङ्घणस्थाने स्थायुकः
 स्थितिशीलो मौक्तिकोत्करो मुक्तासङ्घस्य किरः विषेपकः ।

उन्नोत्स्यतुरङ्गसैन्यसमरत्वङ्गसुरङ्गसुर-
 क्षुसासु क्षितिषु क्षिपन्निव यशःक्षोणोजवीजव्रजं ॥ ६६ ॥
 अर्थिभंशवद्भवत्फलभरव्याजेन कुञ्जायितः
 सत्यस्मिन्नतिदानभाजि कथमप्यास्तां स कल्पद्रुमः ।

तथा चत्वारि करिणररयतुरगलक्षणानि अङ्गानि येषामेवधू-
 मानि सैन्यानि येषु ते समराः सङ्ग्रामास्तेषु तङ्गन्तस्त्रिंशं गच्छ-
 न्तसुरङ्गास्तेषां चुरैश्चरणापनखतीक्ष्णाघातैः क्षुषासु विदा-
 रितासु कृष्टासु क्षितिषु रणजेचभूमिषु यमोत्सवस्य क्षोणीजस्य
 तदुत्पादकं वीजव्रजं वीजसङ्घं क्षिपन्निव वपन्निव । यमोत्सवस्य
 शुभ्रत्वान्तत्कारणेन वीजेन शुभ्रेणैव भवितव्यं । अरि करिकुम्भ-
 स्यमुक्ताफलानि वीजस्थाने जातानीत्यर्थः । अन्योऽपि पात्रस्य
 वीजसङ्घं स्तकरेणाकृत्य हस्तकृष्टासु भूमिषु वपति । वैरि करिणां
 हननादेतस्य वड यमो जातमिति । तैश्छात्सुराः खुरा इति
 तुल्यः बन्धः । निर्गतस्त्रिंशतोऽङ्गुलिभ्यो निस्त्रिंशः खड्ग इति ।
 उग्रकरणे सङ्घायास्तपुहवस्योपसङ्घानं निस्त्रिंशार्थमिति उः ।
 स्थायुकं । लसपतपदस्येत्युक्तञ् (पा० ३।१।१५४) । किरतीति
 किरः । इगुपधेति कः (पा० ३।१।१३५) ॥ ६६ ॥

अर्थाति । स कल्पद्रुमः प्रसिद्धः केवलं कल्पितप्रदः । अस्मिन्
 राजनि अतिदानं अतिशयितं दानं भजति अकल्पितमपि
 ददति सति अर्थिभंशाद्याचकैर्वर्जनात् पूर्वमस्यान्यपि व्यथाभा-
 वाद्भवन्ति बह्वनि जायमानानि फलानि तेषां भरव्याजेन

आस्ते निर्व्ययरत्नसम्पदुदयोदयः कथं याचक-
 श्रेणीवर्जनदुर्यशोनिविडितघ्नीडस्तु रत्नाचलः ॥ ६७ ॥
 सृजामि किं विघ्नमिदं नृपस्तुता-
 वितीक्षितैः पृच्छति तां सखीजने ।

भारगौरवमिषेण कुञ्जायितः खर्व्ववदाचरितोऽतिनम्रः सन्
 कथमप्यासां महता क्लेशेन । अथ च सञ्जागोपनप्रकारेणापि
 तिष्ठतु कालं वातिवाहयतु । नम्रत्वेन सञ्जागोपनं युक्तमिति
 भावः । तु पुनः रत्नाचलः याचकश्रेण्या वर्जनात् परित्यागात्
 जातेन दुर्यशसाऽपकीर्त्या निविडिता घनीकृता घ्नीडा सञ्जा
 यस्यैवभूतोऽपि याचकाभावान्निर्व्यययाऽचयया रत्नसम्पदा कृत्वा
 य उदयोऽनुस्यूता वृद्धिस्तेनोदयः उच्चस्त्रिखरोऽथ वा नम्र एव
 कथमास्तेऽपि तु सञ्जितस्थानमत्रत्वमयुक्तमेवेत्यर्थः । कल्पवृक्षस्य
 स्वर्गस्थितत्वाद्दुष्प्रापतया फलभरव्याजेन नम्रतया च सञ्जा-
 परिहारः सम्भवः । रोहणाद्रेस्तु एकलोकनिवासाद्दुष्प्राप-
 त्वाभावेऽपि याचकैर्वर्जनासञ्जातिशयमतिनम्रत्वं युक्तं तत्तु तस्य
 नास्तीत्यास्यर्थं । कल्पवृक्षमेव भ्यामप्ययमधिको दानशूर इति
 भावः । कुञ्जायितः । लोहितादेराकृतिगणत्वादाचारे कथं
 (पा० ३ । १ । १२) ॥ ६७ ॥

सृजामीति । वधूर्भैमी सखीजने दक्षिणैर्भूमङ्गादिचेष्टितैः
 कृत्वा तां भैमीमिति पृच्छति सति स्वाभिप्रायज्ञापनार्थं स्नि-
 ताय वक्तुं यत् अवक्यत् वक्तुं चक्रे तददमवकरणमेव तन्नूपे तस्मिन्

स्मिताय वक्त्रं यदवक्रयद्धू-
 स्तदेव वैमुख्यमलक्षि तन्नुपे ॥ ६८ ॥
 दृशाय निर्दिश्य नरेश्वरान्तरं
 मधुस्वरा वक्त्रमधीश्वरा गिरां ।
 अनूपयामास विदर्भजाश्रुती
 निजास्यचन्द्रस्य सुधाभिरुक्तिभिः ॥ ६९ ॥

राज्ञि वैमुख्यं पराङ्मुखत्वं अलक्षि अलक्षितं । अन्यतो विलो-
 कनादेवात्रानादरोऽस्या इतीति सखीभिर्लोकितेन राज्ञा वा
 तर्कितमित्यर्थः । इति किं । हे भैमि अहं अयञ्चासौ नृपस्य इदं-
 नृपस्यस्य स्तुतौ विघ्नं सृजामि किं । वैलक्ष्यमिति पाठे असाव-
 धानतया यस्मान्मुखमवक्रयत् तस्मादेव भूपगतमेव वैलक्ष्यं मा-
 लिन्यं लोकैर्लक्षितमित्यर्थः । स्मिताय । स्मितं कर्तुं क्रियार्थोप-
 पदेति चतुर्थी (पा० २ । ३ । १४) ॥ ६८ ॥

दृशेति । अथ मधुरस्वरा गिरामधीश्वरा वक्त्रं वर्णयितुं दृश्या
 नेत्रव्यापारेण नरेश्वरान्तरं नृपान्तरं निर्दिश्य दर्शयित्वा विदर्भ-
 जाश्रुती भैम्याः कर्षीं निजास्यं स्त्रीयवदनमेव चन्द्रस्य सुधाभि-
 रमृतरूपाभिरुक्तिभिः कृत्वा अनूपयामास परिपूर्णे चकार उवा-
 चेत्यर्थः । अमुगता आपो यत्रानूपो देशः । अगादिना समासान्ते
 ऊदमोर्देश इत्युकारः (पा० ६ । ३ । ६८) । अनूपे जलमृते चकार ।
 तत् करोतीति णिष् । लक्षणया मधुरस्वराकर्षणस्त्रिमिते चका-
 रेत्यर्थः । अपूपुरङ्गीमभुवः श्रुती पुनरिति पाठे णौचस्युपधाया
 इति किं वाच्यमित्युपधाङ्गस्यः (पा० ७ । ४ । १) ॥ ६९ ॥

स कामरूपाधिप एष हा त्वया
 न कामरूपाधिक ईच्छतेऽपि यः ।
 त्वमस्य सा योग्यतमाऽसि वल्लभा
 सुदुर्लभा यत्प्रतिमल्लभा परा ॥ ७० ॥
 अकर्षधाराशुगसम्मृतां गतां
 गतैररिन्त्रेण विनास्य वैरिभिः ।

स इति । एष कामरूपस्य देवविशेषस्त्राधिपः । अथ च
 मदनरूपस्यापि स्वामी तद्रूपधारणादित्यर्थः । स कः । यस्याया
 न ईच्छतेऽपि न नाभिलष्यत इति तु किं वाच्यमित्यर्थः । हा
 कष्टमनुचितमेतत् । यतः कामाद्रूपेषाधिक अतिसुन्दरः । अथवा
 कामाद्रूपेषाधिको नेति काकुर्वा । यतोऽयं कामादधिकस्त-
 स्मादस्य योग्यतमा सा त्वं वल्लभाऽसि नितरामुचिता प्रेषसी
 भवसि । सा का । परा उल्लेख्य यस्यास्तव प्रतिमला तुल्या भा
 कान्तिः सुतरां दुर्लभा यस्याः । सदृशी कान्तिः कस्याच्चिदपि न
 वृष्टशरी । अस्यापि सुन्दरत्वादित्यर्थः । अथ च पराऽन्वा क्ती
 यस्यास्तुल्यकान्तिर्दुर्लभा सातिसुन्दरी त्वमित्यर्थः । त्वमतिसु-
 न्दरी अस्य सुतरामयोग्येत्यर्थ इति वा व्याख्यानात्तरं श्लिष्ट-
 तादुपेक्ष्यं । सुदुर्लभा । नसुदुर्भां केवलाभ्यामिति मुम्निषेधः
 (पा० ७।१।६८) ॥ ७० ॥

अकर्षेति । अस्य वैरिभिः समरे निमज्ज निपत्य यावान्
 अकलक्षरणिः सूर्यस्तन्मण्डलस्येत्यर्थः । भिदां भेदं विधाय क्त्वा-
 भवः संसार एव दुष्कारत्वादर्थवस्तीर्थः मोक्षप्राप्तेरपुनरावृत्ते-

विधाय यावत्तरणोर्भिदामक्षे

निमज्य तीर्षः समरे भवार्क्षवः ॥ ७१ ॥

रित्यर्थः । अक्षे आस्यर्थे शूरतरोऽयमित्यर्थः । किम्भूतैः ।
 अरिभ्यस्त्रायत इत्यरिचं कवचं तेन विनाऽद्यवारैरस्मात् स-
 काशाद्रक्षकेषान्येन शूरतरेण विना न विद्यन्ते कर्षाः कर्षा-
 कारा लोहकण्टका यासां एवंविधा धारा येषामेवभूताः ।
 कर्षान् घरन्ति कर्षधाराः न कर्षधारा अकर्षधारा एवभूता
 वा आशुगा वाणाः अदृष्टाः ब्रह्मैः संभृतानि प्रोतानि
 अङ्गानि अवयवा येषां तेषां भावस्तत्ता तां गतैः प्राप्तेः
 प्रत्यवयवविद्धैरित्यर्थः । यावत् साकश्ये । अथ च कर्षधारे
 नाविकः आशुगो वायुस्ताभ्यां कृत्वा संभृतानि परिपुष्टानि
 अङ्गानि रज्जुस्तम्भादीनि तरणोपायभूतानि च येषां कर्षधारा-
 नुकूलवायुना वा संभृतान्यङ्गानि येषां एवभूता ये न भवन्ति
 तद्भावं गतैः । अरिषेण जलक्षेपणकाष्ठेन विना तस्याप्यभावे
 यावत्तरणे सकलाया नौकाया भेदं विधाय सकलां नौकां
 स्फोटयित्वा निमज्य बुद्धित्वा अर्णवक्षीर्षः । हे भव त्रिव अक्षे
 अत्यास्यर्थं कर्षधाराद्यभावे नौकायाश्च भेदे बुद्धित्वा तरणं
 तत्रापि समुद्रक्षेति अत्यास्यर्थं अघटमानघटने च आस्यर्थसू-
 चकं शिवनामोच्चारणं क्रियते । कर्षधारस्तु नाविकः । नौका-
 दक्षः क्षेपणी स्थादरिचं । प्लिषां नौक्षरणिस्तरिः । युमणि-
 स्तरणिर्भिच इत्यमरः ॥ ७१ ॥

अमुष्य भूलोकभुजो भुजोऽभि-
 स्तपत्तुरेव क्रियतेऽरिवेश्मनि ।
 प्रपां न तत्रारिवधूस्तपस्विनी
 ददातु नेत्रोत्पलवासिभिर्जलैः ॥ ७२ ॥
 एतद्दत्तासिघातस्वदस्वगसुहृदंशसार्द्रैर्न्धनैतद्-
 दोरुहामप्रतापज्वलदनलमिलङ्गमधूमभ्रमाय ।

अमुष्येति । भूलोकभुजो भूपालस्यामुष्य भुजोऽभिर्बाहुप्र-
 तापैः अरिवेश्मनि अतिसन्तापकारित्वात्तपत्तुरेव यीश्वर्त्तुरेव
 यद्यस्मात् क्रियते तस्मात् तत्र यीश्वर्त्तौ तपस्विनी दीनारिवधूः
 नेत्राण्येवोत्पलानि तेषु वासिभिर्जलैः अश्रूभिः । अथ च नेत्र-
 तुल्यकमलानां यो वासः परिमलः स विद्यते येषु तैर्जलैः कृत्वा
 प्रपां पानीयशाखां न ददातु अपि तु ददात्तेव । तपस्विनी
 यीश्वर्त्तौ सुगन्धिभिर्हृदकैः प्रपां करोति । अनेन पतिमार-
 णात् शोकव्याप्ता सर्वाप्यरिणारी हरोदैवेति भावः । प्रपा
 पानीयशाखिकेत्यमरः ॥ ७२ ॥

एतदिति । आजिस्वलीषु सङ्ग्रामभूमिषु एतन्नासीरस्य एत-
 त्सेनामुखस्य पुरो गच्छन्तो वाजिब्रजाक्षेपां खुरेभ्यश्चरणयोर्भ्यो
 जातैरुद्धूलिता रजोराजिः रेणुपङ्क्तिः एतस्य दिग्जैत्रयात्रा
 दिग्जयकारिण्यो या यात्राः वैरिसम्मुखं गतास्तासु असम-
 मतुल्यं समरस्य भर सस्यर्द्धं पश्यतः कस्य जनस्य एतेन राज्ञा
 दत्तेभ्योऽसिघातेभ्यः स्वदस्वयज्ञं येषां एतेन दत्तोऽसिघातो येभ्य

एतद्दिग्जैत्रयाचासमसमरभरं पश्यतः कस्य नासीत्
 एतन्नासीरवाजिभ्रजखुरजरजोरजिराजिस्थलीषु ॥ ७३ ॥
 क्षीरोदन्वदपः प्रमथ्य मथितादेशेऽमरैर्निर्मिते
 स्वाक्रम्यं दृजतस्तदस्य यशसः क्षीरोदसिंहासनं ।

अत एव खवदसृजो वाऽसुहृदंशा अरिसङ्गा अथ च तद्रूपा
 वेषवस्त एव सार्द्राशीन्धनानि दास्यकाष्ठानि यस्त्वैवंभूत एतस्य
 दोषोर्वाङ्गोरुहामप्रतापक्षीरूपप्रतापः स एव ज्वलन्देदीप-
 मानोऽजलः तस्य मिस्रन् सश्ववन् भूमा वाङ्मयं बस्त्वैवंभूतो वज्र-
 तरो धूमस्यस्य भ्रमाय सादृश्यादधूमेऽपि रजसि धूम इति
 बुद्ध्ये नासीदपि तु सर्व्वस्यापि । आद्रवेषुरूपेन्धनं दहतो वज्रे-
 र्भ्रयान् धूमो भवति । सर्व्वेऽप्यरथ एतत्प्रातापवज्जिवा इग्धाः ।
 अश्वपतिश्चायमिति भावः । सार्द्रमित्यार्द्रपर्यायः । मिस्रद्भूम-
 भूमेति पाठे मिस्रतो धूमस्य वाङ्मयं तद्भ्रामये ॥ ७३ ॥

क्षीरेति । केषां जगतां भुवनानां सम्बन्धिना जनेनास्य
 राज्ञो यज्ञसोऽभिषेक एवोत्सवे नाजनि नाकारि अपि तु स्वर्गा-
 दिस्थितेन सर्व्वेषापि लोकेनैतदीययज्ञसोऽभिषेकः कृतः । विज्ञे-
 षेणेनाधिष्ठानमाह । किंभूतस्य यज्ञसः । क्षीरोदन्वदपः क्षीरो-
 दन्वान् क्षीरसुमुद्रस्यस्यापो जलानि दुग्धरूपाणि प्रमथ्य मन्द-
 राचलेन कृत्वा प्रकर्षेण विस्रोद्यामरैर्मथनक्रियायोगान्मथित-
 मिति आदेशे सञ्ज्ञायां निर्मिते कृतायां अथ च निर्जलं मन्व-
 मथितं दधि मथितमित्युच्यते । ततश्च क्षीरस्यापि मथनक्रिया-

केषां नाजनि वा जनेन जगतामेतत्कवित्वामृत-
स्रोतःप्रोतपिपासुकर्षकलश्रीभाजाभिषेकोत्सवः ॥ ७४ ॥

योगादसोर्भवन्मायितरूपे आदेभ्ये निर्मिते सति जले स्त्रिय-
सम्भवशीरोदम्बदुदके दुग्धरूपे अतिघने ह्यते सतीत्यर्थः ।
शीरोदरूपं सिंहासनं शुभवस्तुमात्रापेक्षया तस्यातिशुभत्वा-
द्भद्रं यद्भद्रपीठं तस्त्रेणात्मनाथ च सुखेन आयासरहितं यथा
तथा आक्रम्यमुपवेशनयोग्यं सृजतः कुर्वतः शीरोदपदमधि-
तिष्ठत इत्यर्थः । किंभूतेन जनेन । एतद्द्रष्टितं कवित्वं एतत्स-
म्बन्धिकविभिर्निर्मितं कीर्त्तिवर्षनरूपं कवित्वं तदेव स्वादुतर-
त्वादमृतं तस्य स्रोतसि प्रवाहे प्रोतौ स्यूतौ भूतौ सादरमा-
कर्षनेच्छू अथ च जलभरणेच्छू कर्षावेव कलश्री महान्तौ
कलश्री भाजा भजता । लोके हि कस्मिंश्चिद्राजनि केनचिन्म-
यिते तदीयं सिंहासनमधिष्ठितोऽन्यस्य केनचिदारिपूर्णेन कलश्री-
नाभिषेकः क्रियते । घनरूपतया उपवेशनयोग्यतां सूचयितुं
मथितादेभ्ये ह्यते सतीत्युक्तं । जलोपरि उपवेशनासम्भवात् । शी-
रोदादपि विमलतरं महीयश्चैतद्यशो वैदेशिकैर्लोकत्रयसञ्चारि-
कृतमिति भावः । तत्रं शुदस्त्रिन्मायितं पादाद्यर्धाम्बु निर्जल-
मित्यमरः । शीरोदम्बदपः । उदम्बानुदधौ चेति (पा० ८ । २ ।
१३) साधुः । शुकपूरवित्यप्रत्ययः (पा० ५ । ४ । ७४) ।
स्वाक्रम्यं । पोरदुपधादिति यत् (पा० । ३ । १ । ६८) ।
अजनि । कर्षाणि चिण् (पा० ३ । १ । ६६) ॥ ७४ ॥

समिति पतिनिपाताकर्षणद्रागदीर्घ-
 प्रतिनृपतिमृगाशीलक्षवक्षःशिलासु ।
 लिखितलिपिरिवोरस्ताडनव्यस्तदस्त-
 प्रखरनखरटङ्कैरस्य कीर्त्तिप्रशस्तिः ॥ ७५ ॥
 विधाय ताम्बूलपुटीं कराङ्कगां
 बभाण ताम्बूलकरङ्कवाहिनी ।

समितोति । अस्य राज्ञः कीर्त्तिप्रशस्तिर्वर्षनपङ्क्तिः समिति
 सङ्ग्रामे पतीनां निपातो मरणं तस्याकर्षणेन द्राक् शीघ्रं
 अदीर्घानि प्रतिनृपतिमृगाशीलां सस्य वक्षांसि तान्येव तक्ष-
 णमेवाविदीर्षत्वाच्छिलासासु शोकवशादुरस्ताडने व्यसथो-
 दृढनिवेशितयोर्हस्तयोः प्रखरा अतितीक्ष्णा नखरा नखा एव
 टङ्काः पाषाणदारणलोहविकारासैरचितलिपिरिव रचित-
 लेखनेवास्तीति शेषः । अन्यस्यापि कीर्त्तिप्रशस्तिः शिलासु
 टङ्काभिर्हत्कीर्यं लिख्यते । सर्वेऽप्यरयोऽनेन हतास्तत्राश्चर्य-
 शोकवशादुरस्ताडनं कुर्वन्ति अतिशूरत्वात्स्य कीर्त्तिर्भवती-
 त्यर्थः । दृढशोकेऽप्यदीर्षत्वाच्छिलालं शोकातुरस्वारस्ताडनं
 जातिः । टङ्कः पाषाणदारण इत्यमरः । समिदाजौसमित्पु-
 सेति ॥ ७५ ॥

विधायेति । ताम्बूलस्य करङ्कः सुवर्णादिरचितहंसाद्या-
 कारं ताम्बूलधारणपात्रं पटीति लोके तस्य वाहिनी धारिणी
 काचित् सखी दमस्वसुर्भावं तदर्शननिषेधरूपं अवेत्य ज्ञात्वा

दमस्वसुर्भावमेत्य भारती
 नयाऽनया वक्रपरिश्रमं श्रमं ॥ ७६ ॥
 समुन्मुखीकृत्य बभार भारती
 रतीशकल्पेऽन्यनृपे निजं भुजं ।
 ततस्त्वसद्दालपृषद्विलोचनां
 श्रमं संसृज्जनरञ्जनीं जनीं ॥ ७७ ॥

भारती इति बभाष । किं कृत्वा । ताम्बूलपुटीं पूमीफलपूर्वख-
 द्दिरपर्षानि चत्रैकत्र क्रियन्ते । यां मध्यदेशभाषया गुलविडेलि
 व्यवहरन्ति । तां देव्यै दातुं कराङ्कगां स्त्रीयकरतलमध्यगतां
 वा कृत्वा करङ्कं गृहीत्वैत्यर्थः । इति किं । हे देवि त्वं अनया
 वीटिकया एतदीयवज्जवर्षनजनितं वक्रस्य सकलं परिश्रमं
 श्रमं नय वज्जवर्षनजनितं शोषं शान्तिं प्रापयेति । एतत्कृते-
 विरमेत्यर्थः । अन्येऽपि शुष्कमुखो वीटिकया श्रमं श्रमं
 नयति ॥ ७६ ॥

समिति । भारती रतीशकल्पे कामतुल्येऽन्यनृपे निजं भुजं
 वाङ्गं सम्यग् उन्मुखीकृत्य बभार भैम्यै तं दशयितुं तदभिभुखं
 चकार । ततः अमन्तरं चसद्दालपृषद्विलोचनां भीतबालह-
 रिणनेत्रां संसृज्जनानां सभ्यानां रञ्जनीं अनुरागजनिकां जनीं
 वरार्थिनीं तां भैमीं श्रमं अभाषीत् । रतीशतुल्य इति च
 षाठः । रञ्जनीं । मृगरमणाभावाच्चलोपाभावः (पा० ६ । ४ ।
 २४ । सू० २ वार्त्तिके ।) ॥ ७७ ॥

अयं गुणौघैरनुरज्यदुत्कलो
 भवन्मुखालोकरसोत्कलोचनः ।
 स्पृशन्तु रूपामृतवापि नन्वमुं
 तवापि इत्तारतरङ्गभङ्गयः ॥ ७८ ॥
 अनेन सर्वार्थिहृतार्थताहता
 ऽऽहृतार्थिनौ कामगवीसुरद्रुमौ ।

अयमिति । हे भैमि गुणौघैः सौन्दर्यादिगुणसङ्घैः अनुरज्यन्मोऽनुरक्ता भवन्तः उत्कला लक्षणया तद्देशनिवासिनो लोका यत्र । अथ च गुणौघैरनुरज्यन्त उत्कृष्टाश्चतुःषष्टिःकला यत्र तैर्हृत्पल्लवितोऽयं नृपः । यस्मात् भवन्मुखालोके रसेनानुरागेणोत्कलोचन उत्कण्ठितनेत्रोऽस्तीति शेषः । तस्मान्ननु हे रूपामृतवापि सौन्दर्यामृतदीर्घिके सुन्दरि तवापि इन्द्रो-स्तारा उज्ज्वला विशाला वा चञ्चला वा तरङ्गाः पुनर्यापाररूपाः कलोलालोषां भङ्गयः प्रकारविशेषा अमुं स्पृशन्तु । अयं त्वां पश्यति त्वमप्येनं कटाक्षैः पश्य योग्यत्वादिति भावः । अनुरज्यदुत्कल इत्यनेन जनानुरञ्जनात् सम्पदाधिक्यं सूचितं । अन्यस्यामपि जलवाप्यां चञ्चलतरङ्गभङ्गयो भवन्ति । अनुरज्यदिति । शनो ङित्वात्प्रसोपः (पा० १ । ४ । २४) ॥ ७८ ॥

अनेनेति । कामगवीसुरद्रुमौ कामधेनुकल्पवृक्षौ मिथः अन्योन्यं क्रमेण पयःसेचनपल्लवाशने दुग्धसेचनपल्लवभोजने प्रदाय प्रकर्षेण दत्त्वा दानस्य व्यसनं अतिथये प्रत्यहमवस्यकरणीय-

मिथःपयःसेचनपल्लवाग्ने

प्रदाय दानव्यसनं समाप्तुतः ॥ ७९ ॥

नृपः कराभ्यामुदतोलयन्निजे

नृपानयं यान् पततः पदद्वये ।

तदीयचूडाकुरुविन्दरश्मिभिः

स्फुटेयमेतत्करपादरञ्जना ॥ ८० ॥

यत् कस्यामपि भानुमान् ककुभिस्थेमानमालम्बते

जातं यद्हनकाननैकशरणप्राप्तेन दावाग्निना ।

तथा प्राप्तस्यापहं समाप्तुतः समाप्तिं नयतः । कस्मादित्यत
आह । किम्भूतौ । सर्वार्थिनां सर्वथाचकानां अभीष्टदानात्
या हतार्थता जन्मसाफल्यलक्षणं हतार्थत्वं तां करोत्येवंभूतः
हृत् तेनानेनातिदानात् सम्रत्याहृता आनीता अर्थिनो चाचका
यथोक्तौ । अर्थन्तराभावात् कामगव्या कल्पवृक्षस्य दुग्धसेकः
हतस्तेन च पल्लवा भक्षयितुं तस्यै दत्ता इत्यर्थः । दानशूरो-
ऽयमिति भावः ॥ ७९ ॥

नृपेति । अयं नृपः निजे पदद्वये प्रणामवशात् पततः नञान्
यान् नृपान् कराभ्यां हृपया गिरसि धृत्वा उदतोलयत् उत्था-
पयामास । तदीया राजकीया याञ्चूडामुकुटास्तासां कुरुवि-
न्दरश्मिभिः र्माणिक्यशोणशोभाभिः हृत्वेयमेतस्य करपादयोः
रञ्जना रक्तिमा स्फुटा दृश्यत इति शेषः ॥ ८० ॥

यदिति । भानुमान् सूर्यः कस्यामपि ककुभिदिग्निस्थेमानं

एषैतद्भुजतेजसा विजितयोस्तावत्तयोरौचित्ती
धित्तं वाडवमग्निं द्विषि भिया येन प्रविष्टं पुनः ॥ ८१ ॥

स्विरत्वं यत् नास्यमते अङ्गीकरोति किन्तु सर्वदा परिभ्रमत्येव ।
दावाग्निना वनवह्निना च घनं अतिगहनं काननं तल्लक्ष्यं एकं
केवलं शरणं रक्षितारं प्राप्तेन तदेकाग्रयेन यज्यातं । एतस्य
भुजतेजसा विशेषेण जितयोस्तयोः सूर्यदावानलयोस्तावद्विहितं
एषा औचित्ती युक्तकारितरता । भीतस्य व्याकुलता वनाग्रय-
णस्य युक्तं इत्यर्थः । मानी हि जितः सन् लज्जया मुखमदर्शयन्
पुनर्दर्शनभयेनैकस्मिन्देहे वासं त्यक्त्वा सर्वत्र परिभ्रमति सर्व-
थाऽन्यस्य प्रवेष्टुमशक्यं घनं गहनं वाविशति । ताभ्यां युक्तमेव
कृतमित्यर्थः । तं वाडवं वडवानलं पुनर्धिक्ष्येनास्य भिया
द्विषि सहजश्रौ अग्निं समुद्रजले प्रविष्टं निमग्नं । मानी हि
पराजितोऽपि वैरिणः शरणं नैति अयन्तु गत इति अभिमानि-
त्वाभावाद्भिन्ध एवेत्यर्थः । अथ च वाडवो ब्राह्मणः । ततश्च
ब्राह्मणत्वाच्छ्रावपि भयेन प्रवेशो युक्तः । शत्रुणा च तस्य
रक्ष्यं युक्तं इति च सूचितं । सूर्यादेरप्येतदीयं तेजोऽधिक-
तरमिति भावः । स्वेमानमिति । स्विरशब्दाद्भावे पृथ्यादित्वा-
दिमनिचि (पा० ५ । १ । १२२) प्रियस्विरिति । स्यादेवः
(पा० ६ । ४ । १५७) । शरणं प्राप्तेन । द्वितीयाश्रितेति समासः
(पा० २ । १ । २४) ॥ ८१ ॥

अमुद्योर्वीभर्तुः प्रसृमरचमूसिन्धुरभवै-
रवैमि प्रारब्धे वमथुभिरवश्यायसमये ।

न कम्पन्तामन्तः प्रतिनृपभटा स्त्रायतु न तद्-
वधूवक्त्राभोजं भवतु न स तेषां कुदिवसः ॥ ८२ ॥

अमुद्येति । अमुद्योर्वीभर्तुररणसंरम्भात् प्रसृमराः प्रसरण-
शीलाश्चमूसिन्धुराः सेनागजास्तेभ्यो भवैः समुत्पन्नैर्वमथुभिः
करिकराग्रजातेर्मदजलविन्दुभिर्जलविन्दुभिर्वा अवश्यायसमये
नीहारकाले हिमर्त्तौ प्रारब्धे निर्घ्निते सति प्रतिनृपभटा
वीरा अपि रिपुनृपा अन्तस्तन्मध्ये स्त्रीयमनसि वा न कम्पन्तां
अपि त्वस्माद्भयेन युक्त एव कम्पस्तेषां । तथा तेषां रिपूणां वध्वो
रमण्यस्त्रासां वक्त्राभोजं न स्त्रायतु अपि तु भाविनः प्राणेष्वव-
धस्य निश्चितत्वात् तासां मुखस्य स्नानिरुचितैव । तथा स प्रसिद्धो
रणवासरस्तेषां वैरिणां तत्स्त्रीणां च कुत्सितो दिवसोऽग्रभरूपो
वासरो न भवत्वपि तु भवत्वेव । वधनिश्चयाद्द्वैरिणां तत्स्त्रीणाञ्च
शोकवशादित्यहमवैमि । हिमर्त्तौ शरीरकम्पः कमलस्नानि-
र्दुर्द्दिनञ्च भवति । शूटरतरोऽयं गजपतिरिति भावः । सिन्धुर-
भरैरिति पाठे जगसङ्घैः कर्तृभिः वमथुभिः कृतैति व्याख्येयं ।
वमथुः करिषीकरः । अवश्यायस्तु नीहार इत्यमरः । प्रसृम-
रेति । सृष्टस्यद् इति क्कारच् (पा० ३।२।१६०।) अवश्या-
येति । श्लाघ्येति णः (पा० ३।१।१४१) । तेषां । पुमान्
स्त्रियेत्येकशेषः (पा० १।२।६७।) ॥ ८२ ॥

आत्मन्यस्य समुच्चितीकृतगुणस्याद्येतरामौचित्यो

यद्गात्रान्तरवर्जनादजनयद्भूजानिरेष द्विषां ।

भूयोऽहंक्रियते स्म येन च हृदा स्कन्धो न यश्चानमत्

तन्मर्माणि दलं दलं समिदलंकर्माणावाणव्रजः ॥ ८३ ॥

दूरं गौरगुणैरहंकृतिमृतां जैत्राङ्गकारे चर-

त्येतद्दोष्यशसि प्रयाति कुमुदं विभ्यन्न निद्रां निशि ।

आत्मनीति । आत्मनि स्त्रीये स्वरूपे समुच्चितीकृतगुणस्य
 मेखितसौन्दर्यादिसर्वगुणस्यास्य राज्ञः अद्येतरामतिप्रयत्नौचि-
 तीयं । यत एष भूजानिर्भृपतिर्द्विषां गात्रान्तराणां हृत्स्क-
 न्धेतराणां वर्जनात् अवयवान्तरं परित्यज्येत्यर्थः । येन च हृदा
 भूयः पुनः पुनरतितरां अहंक्रियते स्म अहङ्कारिणा जात-
 मित्यर्थः । यस्य स्कन्धः नागमत् गघो न भूतः तस्यैव स्कन्धस्य
 मर्माणि अतिमृदूनि जीवस्थानानि दलं दलं खण्डं खण्डं अजन-
 यत् चकार नान्येषां । किंभूतः । समिति सङ्ग्रामे अलङ्कर्मणे
 अलङ्कर्मिणोऽरिमारणसमर्थः बाणव्रजो यस्य । अपराधी हि
 राज्ञा दण्ड्यः । तत्स्कन्धस्यैवापराधो नान्येषां तस्यैव दण्डं कृतवा-
 न्नान्येषामित्यतितरामसौचित्यीत्यर्थः । अथ च सगुणः सदर्पान-
 गघांस्य मारयति व्रणागतांसु रक्षतीति भावः । कर्मणमो-
 ऽलङ्कर्मिण इत्यमरः । अलङ्कर्मणे, पर्यादयो न्दानाद्यर्थे चतु-
 र्थीति समासे (पा० १।२।१८ सू० ७वा०) अलङ्कर्मणश्चात्स्वार्थे,
 अथउच्चाश्रितंत्वलङ्कर्मिण इति खः (पा० ५।४।७।) ॥ ८३ ॥

दूरमिति । गौरगुणैः धवलवर्णैः कृत्वा दूरं ध्रुवं अहंकृति-

धम्मिल्ले तव मल्लिकासुमनसां माल्यं भिया लीयते
 पीयूषस्रवकैतवाद्दृतदरः शीतद्युतिः स्विद्यति ॥ ८४ ॥
 एतद्गन्धगजस्तृषाम्भसि मृशं कषटान्तमञ्जत्तनुः
 फेनैः पाण्डुरितः स्वदिकरिजयक्रीडायशःसर्द्धिभिः ।

स्यतां अहङ्कारवतां वस्तूनां जैत्रञ्च तदङ्कारि च तस्मिन्
 जयाङ्कारिणि एतद्दोषार्थमपि एतस्य बाहुयमपि सकलेषु ज-
 गत्सु चरति प्रसरति सति अथ च स्वप्रतिमल्लगवेषणाय भुवनं
 परिभ्रमति सति विभ्यत् भीतं कुमुदं निशि निद्रां स्वप्नमथ
 च सङ्कीर्षं न प्रधाति । तथा मल्लिकासुमनसां माल्यं माला
 अस्माङ्गिया तव धम्मिल्ले केवपात्रे गन्धमविशेषे लीयते आत्मानं
 गोपायति । अथ वा अदृश्यं तिष्ठति । तथा शीतद्युतिश्चन्द्रो
 दृतदरः प्राप्तभयः सन् पीयूषस्रवकैतवादमृतस्रवणव्याजात्
 स्विद्यति खेदं मुञ्चति । अथ च हिमकणान् मुञ्चति । एक-
 थोद्धा अङ्कार इति वा । कुमुदादिभ्योऽप्यधिकं धवलमे-
 तदीयं यत्र इति भावः । वहिर्न धारयेन्मास्यमिति केवपान्त-
 र्गतमाल्यधारणाङ्गैश्चाः सदाचारत्वं सूचितं ॥ ८४ ॥

एतदिति । एतस्य गन्धगजः यः सप्तसु स्थानेषु स्वधति च
 गन्धगजः । स्वदानमल्लमूचादिगन्धेन जितान्यकरी । विरोधि-
 करिगन्धमसहमान इति वा गन्धगजः । कराभ्योवमिथ्याजात्
 शृणुदण्डायेण मुखधृतगण्डूपजस्रवमममिषात् अशुभेः समुद्रस्था-
 भ्रमुनाख्याः करिष्या बह्मभक्षैरावणस्य विरहं पुत्रवियोगजनितं

दन्तद्वन्द्वजलानुविम्बनचतुर्दन्तः कराभोवसि-
व्याजादधमवसभेन विरहं निर्वापयत्यम्बुधेः ॥ ८५ ॥
अथैतदुर्वीपतिवर्षनाम्नं
न्यमीलदास्त्रादयितुं हृदोव स्या ।

शोकं निर्वापयति शमयति । किंभूतः । अत्र नितरां हृषा
पिपासया सफेनत्वात्कीराग्नेः पुरः प्रसर्पणेन कण्ठान्तं पीवां
मर्यादीकृत्य मज्जन्तो जले क्रीडन्तो जलप्रवेष्टादहृष्यमाना
तनुर्देहो यस्य एवम्भूतः । तथा सखीया दिक् प्राची तस्याः
करी ऐरावशोऽन्ये वा तत्रत्याः करिणस्तेषां जयक्रीडा तयो-
पार्जितैर्यज्ञेभिः सह स्पष्टिभिस्तददुःखलैः फेनैः जलावगाह-
नोद्भूतैर्निर्मग्नदेहोर्द्धरेभ्यो पाण्डुरितः धवलीकृतः । तथा दन्त-
द्वन्द्वस्य दन्तद्वयस्य जलेऽनुविम्बनं प्रतिविम्बलेन कृत्वा चत्वारो
दन्ता यस्य सः । जलमध्ये विद्यमानत्वाद्भवत्त्वाच्चतुर्दन्तत्वा-
च्चैरावच्छ एवायमिति भ्रान्त्या समुद्रः सुखी भवतीत्यर्थः । आ-
समुद्रं दिग्निजघीत्यर्थः ॥ ८५ ॥

अथेति । अथ सा भैमी न्यमीलत् अक्षिपन्नासङ्कोचं चकार ।
किंभूता । अतिप्रीत्या मधुसूया वरसमधूकमालया नैवधस्य
नाम जपति तच्छीलाऽत एव स्फुटीभवन् प्रत्यचायमाणः ध्या-
नेन चिन्तनातिशयेन पुरः स्फुरन् अयस्त्रिततत्वाऽवभासमानो
नस्रो यस्याः सा । तत्रोत्पद्यते । एतद्योर्वीपतेर्वर्षनया समुत्प-
न्नमद्भुतमाश्रय्यं यदि विद्यमानं आस्त्रादयितुमिवा आश्रय्यं क-
थेति वरुणमात्रत्वात्तदनुभवार्थं नेत्रे अप्यन्तः प्रविष्टे हृदेत्यर्थः ।

मधुसूजा नैषधनामजापिनी
 स्फुटीभवह्यानपुरःस्फुरन्नला ॥ ८६ ॥
 प्रशंसितुं संसदुपान्तरञ्जिनं
 श्रिया अयन्तं जगतीश्वरं जिनं ।
 गिरः प्रतस्तार पुरावदेव ता
 दिनान्तसन्ध्यासमयस्य देवता ॥ ८७ ॥
 तथाधिकुर्या रुचिरे चिरेप्सिता
 यथोत्सुकः सम्प्रति सम्प्रतीच्छति ।

नखे एवानुरक्ता सती नेत्रनिमीलनेनैव तं नृपं निरीक्षीच-
 कारेति भावः । अन्योऽपि अपमालयाभीष्टदेवतामन्त्रजपं
 कुर्वन् तां साक्षात्कर्तुं नेत्रे निमील्य ध्यानेन तां साक्षात्क-
 रति ॥ ८६ ॥

प्रशंसितुमिति । दिनान्तसन्ध्यासमयस्य देवता सरस्वती
 पुरावदेव पूर्ववदेव ता अतिगम्भीरमधुरा गिरः प्रतस्तार
 उवाच । किं कर्तुं । संसदः सभाया उपान्तौ उभयपार्श्वौ रञ्ज-
 यत्येवं शीघ्रं श्रिया ब्रवीरशोभया ह्यत्वाऽतिसुन्दरं जिनं बुद्धदेवं
 अयन्तं जगत्याः पृथिव्या ईश्वरं राजानं प्रशंसितुं वर्धयितुं ।
 श्रिया संसदुपान्तरञ्जिनं अयन्तं जगति शौर्यादिना इन्द्रपुत्र-
 तुल्यं कीकटदेशप्रभुत्वाञ्जिनं बौद्धं राजानमिति वा अयन्त-
 नामानं वा । जगदीश्वरमिति पाठे जिनविशेषणं ॥ ८७ ॥

तथेति । हे रुचिरे सुन्दरि त्वं तथा तेन प्रकारेणाधि-

अपाङ्गरङ्गस्थललास्यलम्पटाः

कटाक्षधारास्तव कीकटाधिपः ॥ ८८ ॥

इदंयशांसि द्विषतः सुधारुचः

किमङ्कमेतद्द्विषतः किमाननं ।

कुर्याः अधिकारं कुर्याः । तथा कथं । यथा येन प्रकारेण कीकटाधिपः मगधदेशस्वामी तत्कटाक्षेषु उत्सुकः सन् चिरे-
 षिताः तव कटाक्षधारास्तिर्यग्वलोकनपरम्पराः सम्प्रतीदानीं
 सम्प्रतीच्छति अङ्गीकरोति । किंभूता धाराः । अपाङ्गो नेत्र-
 प्रान्तस्तद्वक्ष्यं रङ्गस्वल्पं नास्यशाला तत्र सास्ये सविलासमन्द-
 गतौ लम्पटाः । चिरेषिता त्वमिति वा । चिरेत्यकारान्तमथ-
 व्ययं तेन समासः । एवमेवंजातीयेऽन्यत्रापि ज्ञातव्यं ॥ ८८ ॥

इदमिति । अखिलेषु लोकेषु धाविभिः प्रसरणशीलैः
 लोकत्रयमुज्ज्वलद्गुर्वाणैरस्य यशोभिः विशेषेण भीषिता लो-
 कत्रयाभिर्वासिता तामसी कृष्णपक्षराचिरेव मयी इदंयशांसि
 अस्य कीर्त्तीर्द्विषतः असहमानस्य सुधारुचस्यङ्कसाङ्गं कलङ्क-
 मयस्य सन्निधिं धावति शीघ्रं गच्छति प्रविशति किं । किंवा एत-
 द्विषत एतच्छेवारागनं प्राप्नोतीति संशयः । एतद्यशोभिश्चङ्गा-
 ङ्कान्त्रुमुखातिरिक्तस्य मकलस्यापि जगतः श्वेतीकरणात्तत्र निव-
 स्तुमन्नक्ता सती मलिनं चङ्ककलङ्कमेतच्छत्रुमुखस्य प्रायेण गता ।
 यो हि येन पराभूयते स तदैरिणमाश्रयतीत्यर्थः । अथमति-
 तरां चङ्कसीति भावः । अन्योऽपि भीषितः स्वगोत्रं याति ।

यशोभिरस्याखिललोकधाविभि-
 र्विभीषिता धावति तामसी मघी ॥ ८९ ॥
 इदं नृपप्रार्थिभिरुज्जितोऽर्थिभि-
 र्मणिप्ररोहेण विवृध्य रोहणः ।
 कियद्दिनैरम्बरमावरिष्यते
 मुधा मुनिर्विन्ध्यमरुह भूधरं ॥ ९० ॥

श्यामस्य च श्यामं वस्तु सगोत्रमिति । तामसी तमःसन्ध्विनी
 रात्रिः मघी श्यामवस्तुमात्रगता श्यामिका च यथाक्रमं चन्द्राक्षं
 ब्रह्मुमुखं धावति किमिति वा । निरन्तररोह्योत्तरकरणादेतत्कीर्त्या
 निष्काशितेव तामसी स्त्रीभावभीर्भर्तुश्चन्द्रस्योत्सङ्गं गता । अत
 एव रात्रिकास्त्रिमा चन्द्राक्षे दृश्यते । सर्वस्यापि श्रेतीकरणात्
 श्यामिकापि निर्व्याधिताऽन्यत्र स्थातुमशक्ततथेव रिपुमुखं गता ।
 अत एव विवर्धीभूतेषु वैरिमुखेषु कास्त्रिमा दृश्यते । एतद्विषयतः ।
 द्विवःब्रह्मर्षेति (पा० २ । ३ । ६८ सू० ६ वा०) षष्ठीसंज्ञासः
 ॥ ८९ ॥

इदमिति । अतिवदान्यस्यास्य नृपस्य प्रार्थनश्रीसैरर्थिभिर्या-
 चकैरनेनैव समस्तकामानां पूरितत्वादुज्जितः परित्यक्तः अत
 एव स्रव्यथाभावान्मणिप्ररोहेण विवृध्य अङ्कुरोत्पत्त्या विशेषेण
 दृङ्क्षिं प्राप्य रोहणेन मेघः कियद्भिः कतिपयैरस्यैरेव दिनैः
 अम्बरमावरिष्यते आच्छादयिष्यति अतस्तस्यान्मुनिरगस्त्रिर्वि-
 न्ध्यनामानं भूधरं मुधैवावद्भु मदागमनपर्यन्तं तया न वर्द्धि-
 तथमिति नियमेन दृष्टैव वाग्बद्धमकरोत् । तद्दृष्टव्यभावेऽपि

भूशक्रस्य यज्ञांसि विक्रमभरेषोपार्जितानि क्रमा-
देतस्य सुमहे महेभद्रशनस्पर्शानि कैरक्षरैः ।

लिम्पद्भिः कृतकं कृतोऽपि रजतं राज्ञां यज्ञः पारदै-
रस्य स्वर्षगिरिः प्रतापदहनैः स्वर्षं पुनर्निर्मितः ॥ ८१ ॥

रोहणेनैव सूर्यगतैः प्रतिबन्धकस्य करिष्यमाणत्वाद्गस्यप्रया-
सस्य वैद्यर्थमेव जातमित्यर्थः । अगस्येन विन्ध्यरोधस्तु पुराण-
प्रसिद्धः । अतिवदान्योऽयमिति भावः । आवरिष्यते । विकस्य-
त्वाद्विडो दीर्घतेति (पा० ७ । २ । १८) । अदङ्गेति । सङ्गात्मने-
पदं ॥ ८० ॥

भूशक्रस्येति । यद्यं विक्रमस्य भरेष वाञ्छयेन क्रमात्पारि-
पास्यात् उपार्जितानि एतस्य भूशक्रस्य पृथ्वीन्स्य यज्ञांसि कैर-
क्षरैर्वर्षैः सुमहे वर्षधामः । यज्ञसां भूयस्त्वादजां पञ्चात्र-
त्वात् खोतं न शक्यमः । सामान्याकारेण कथञ्चिद्वर्षन् इत्यर्थः ।
किञ्चूतानि । महेभाः षष्टिहायना गजा ऐरावतो वा तेषां
दहनैः सह सङ्गन्त एवञ्जीलानि तदङ्गैराणि । स्वर्षगिरिर्मे-
हरन्वेषां राज्ञां लिम्पद्भिर्धर्मोत्सवैः पारदैः कृतकमस्यं र-
जतं कृतोऽपि प्रसेपनिर्मितपाप्सुद्युतितां नोतोऽपि सन् अस्य
प्रतापरूपैर्दहनैरग्निभिः पुनः स्वर्षं निर्मितः कृतः । प्रतापस्य
पीतत्वात्सुवर्षरूपतां प्रापितः । पारदलेपनेन सुवर्षं श्वेतीभवति
वर्षितांसेन चोष्णिने पारदे पुनः काञ्चनमेव भवतीत्यर्थः । एत-
त्प्रतापाद्ये धरेषां यज्ञांसि न प्रधरन्ति । यज्ञस्त्री प्रतापवांस्याम्बः
कोऽपि वाञ्छीत्यर्थः ॥ ८१ ॥

यङ्गर्तुः कुरुतेऽभिषेणनमयं शक्रो भुवः सा ध्रुवं
 दिग्दाहैरिव भस्मभिर्भगवता दृष्टैः कृतोद्भूतना ।
 शम्भोर्मा वत सान्ध्यवेलनटनं भाजि व्रतं द्रागिति
 क्षोणी नृत्यति मूर्त्तिरष्टवपुषोऽद्वग्वृष्टिसन्ध्याधिया ॥ ८२ ॥

यदिति । अयं भुवः शक्रो भूमिन्ः यस्या भूमेर्भर्तुःपत्युः
 अभिषेणनं सेनयाऽभिगमनं कुरुते सा क्षोणी भूमिः इति
 मनसि कृत्वा लोहितत्वेनैत्यातिकी असृग्दृष्टिः इधिरदृष्टिसा-
 द्रूपा या सायंसन्ध्या तस्या धिया भ्रमबुद्ध्या द्राक् शीघ्रं नृत्यति
 गात्रविचेपं करोति कम्पत इत्यर्थः । वत खेदे । भुवमुत्प्रेषे ।
 किम्भूता सा । दाहादिन्धनज्वलनसम्भावात् दिग्दाहैरिव
 दिग्दाहाद्दिशामैत्यातिकनिर्हेतुकलोहितदीप्तेः प्रभवैरिव म-
 घवतेन्द्रेण दृष्टैर्भोचितैः भस्मभिः कृत्वा कृतं धृतमुद्भूतनं अङ्गक्षेपो
 यया सा । इति किं । शम्भोः दिनरात्रिसन्धिरूपायां वेलायां
 काले भवं सान्ध्यवेलं सायंसन्ध्याकालसमुचितं नटनं नृत्यरूपं
 व्रतं नियमः माभाजि भग्नो माभृदिति स्वयं नृत्यतीत्यर्थः ।
 यतः अष्टमूर्त्तेर्जलाष्टमूर्त्तेः शम्भोरेका मूर्त्तिः पृथ्वी । शिवो
 हि सन्ध्यासमये नृत्यं करोति तन्मूर्त्तित्वात्तथापि नृत्यमार-
 त्थमित्यर्थः । यमुद्दिश्य अयं प्रयाणं करोति तस्मिन्देये दिग्दा-
 हभस्मदृष्टिभृकम्परक्तदृष्टिलक्षणास्तत्पराजयसूचका उत्पाता
 भवन्ति । अयमेव विजयत इत्यर्थः । जलार्कैर्दात्मखम्भग्निवा-
 यवः शिवमूर्त्तयः । यत्सेनयाभिगमनं राश्रस्यदभिषेणनमित्य-

प्रागेतद्वपुरामुखेन्दु सृजतः सष्टुः समग्रस्त्रिषां
 कोशः शोषमगाद्गाधजगतीशिल्लेऽप्यनल्पायितः ।
 निःशेषद्युतिमण्डलव्ययवशादीषल्लभैरेष वा
 शेषः केशमयः किमन्धतमसस्तोमैस्ततो निर्मितः ॥ ८३ ॥

मरः । यद्गर्तुः । भर्तृशब्दस्य पत्यर्थत्वाद्याजकादित्वात् समासः ।
 (पा० २ । २ । ६) सेनयाऽभिगमनमभिषेकनं । सत्यापपाशेति
 (पा० ३ । १ । २५) णिचि लुट् । उपसर्गात् सुनोतीति (पा० ८ ।
 ३ । ६५) षत्वं । दिग्दाहैरित्यत्र तस्येदमित्यण् (पा० ४ । ३ । १२०) ।
 सन्धिवेलायां भवं सान्धिवेत्वं । सन्धिवेलेत्यण् (पा० ४ । ३ । १६) ।
 इन्द्रः शिवस्य भस्माहरेणेऽधिकारी अत एव दिग्दाहं दाहं कृत्वा
 भस्मार्षितवान् इति केचित् ॥ ८३ ॥

प्रागिति । प्राक् सर्गादौ अगाधजगतीशिल्लेऽपि अमर्या-
 दत्रैल्लोक्यनिर्माणविषयेऽपि यस्त्रिषां समस्तः सकलः कोशो
 भाण्डारागारसञ्चयः नाल्पायितः अल्पवस्त्राचरितः किन्तु ता-
 वानेवाचयः स्थितः । आमुखेन्दु मुखचन्द्रमभिव्याप्य एतस्य वपुः
 सृजतः सष्टुः ब्रह्मणः सम्बन्धी स त्रिषां समस्तः कोशः शोषं
 समाप्तिं अगात् प्राप चयितः । यतश्चरणप्रभृतिमुखपर्यन्तावय-
 वनिर्माणार्थमेव पूर्णो न तु केशनिर्माणार्थं । ततस्तस्मात् कान्ति-
 चयाद्धेतोः केशमयः केशप्रचुरः केशरूपोऽस्य एष शेषो भागः
 निःशेषं द्युतिमण्डलं समस्तसोजोराशिसस्य व्ययवशान्नाशवशात्
 भाभावस्तम इति न्यायात् ईषल्लभैः सुप्रापैः सुलभैरन्धतमस-

तत्तद्दिग्जैत्रयात्रोद्भुरतुरगखुराग्रोद्भूतैरन्धकारं
निर्वाणारिप्रतापानलजमिव सृजत्येष राजा रजोभिः ।

सोमैर्गाढान्धकारसङ्घैः कृत्वा किंवा निर्मितः इत्युत्प्रेक्षा । सुन्द-
रतरोऽयं केशाश्चातिनीला घनाश्चेति भावः । ईषल्लभैः । अकृ-
त्कार्यं खलु । उपसर्गादेव खलुघञोर्नान्यत्रेति नियमानुमभावः
(पा० ७ । १ । ६७) । अन्धतमसः । अवसमन्धेभ्यस्तमसः इत्यच्
(पा० ५ । ४ । ७९) ॥ ९३ ॥

तदिति । एष राजा तासां प्राच्यादीनां सर्वासां दिशां
जैत्रा जयकारिणो यात्रास्त्रासु उद्भुरा उत्साहवन्तोऽतिबलिन-
सुरङ्गास्त्रेषां खुराग्रैरुद्भूतैर्रजोभिः कृत्वा अन्धकारं सृजति । कथ-
भूतमिव । निर्वाणः शान्तः अरिप्रतापानलसंस्त्रादनन्तरजात-
मिव अन्धकारं सूर्यप्रकाशस्याच्छादितत्वात् तमः सृजति । अनले
शान्ते भाभावरूपोऽन्धकारो भवति । एतस्य दिग्जययात्रायां
प्रारम्भायां सर्वेषामपि वैरिणां प्रतापः शान्तो भवतीति भावः ।
तुरङ्गबाहुल्यञ्च । तथा एतस्य कीर्त्तिप्रतानैर्यज्ञोविस्तारैरेव
च विधुभिर्बहुभिश्चन्द्रैः युधे युद्धार्थं आह्वयमानः स्वर्द्धापूर्व-
माकारित एव राज्ञः भियेव भयेनेव भूगोलस्य भूमण्डलस्य
ह्यायामयेन मायारूपेण व्याजेन गणितविद्भिः ज्योतिषिकै-
र्गणितशास्त्रप्रामाण्येन उन्नेयस्तर्कः कायः शरीरं यस्यैवंभूतो
ऽभूत् । एतत्कीर्त्तिसमूहचन्द्रान् दृष्ट्वा एकस्य जेतुमशक्यत्वाद्वा-
ङ्गणा खङ्गोपायितुं भूगोलहारूपं मायामयशरीरं धृतमि-

भूगोलकायमायामयगणितविदुञ्जेयकायो मियाभू-
 देतत्कीर्त्तिप्रतानैर्विधुभिरिव युधे राज्जराह्यमानः ॥८४॥
 आस्ते दामोदरीयामियमुदरदरीं यावलम्ब्य त्रिलोकी
 सम्मातुं शक्तिमन्ति प्रथिमभरवशाद् च मैतद्यज्ञांसि ।
 तामेतां पूरयित्वा निरगुरिव मधुध्वंसिनः पाण्डुपद्म-
 ष्टद्वापन्नानि तानि द्विपदशनसनाभीनि नाभीपथेन ॥८५॥

त्यर्थः । ज्योतिःशास्त्रे च भूगोलकायैव राज्जलेनोक्ता । अन्ये
 ऽपि ज्ञेयोर्भीतः खड्गोपायितुं रूपान्तरं धारयति । एतादृशो
 यज्ञस्त्री कोऽपि नास्तीति भावः । निर्वाण्येति । निर्वाणोऽवात
 इति तस्य णत्वं (पा० ८ । १ । ५०) । ज्ञायमायेति । विभा-
 षाद्येनेति षष्ठत्वं (पा० २ । ४ । २५) ॥ ८४ ॥

आस्ते इति । या इयं त्रिलोकी लोकत्रयी दामोदरीर्षा
 उदरदरीं श्रीविष्णोर्जठरकन्दरामवलम्ब्याश्रित्यास्ते अत्रास्थां
 दामोदरोदरस्थितायां त्रिलोकीं प्रथिमभरवशात् महत्त्ववा-
 ज्जल्यादतिसम्मातुं सुखेन स्वातुं न शक्नुवन्ति असमर्थानि सन्ति
 तान्यतिप्रसिद्धानि द्विपदशनैः समाभीनि सदृशानि अतिगौरा-
 राणि एतस्य यज्ञांसि तामेतां विष्णुदरदरोस्त्रितां तत्सहितानां
 त्रिलोकीं पूरयित्वावशिष्टानि तामुदरदरीं तस्यां त्रिलोकीं
 च परिपूर्णावशिष्टानि वा पाण्डुपद्मष्टद्वापन्नानि नाभीसमुत्पन्न-
 धवलकमलव्याजमापन्नानि तदाकाराणि सन्ति मधुध्वंसिनो
 विष्णोर्नाभीरूपेण पथा मार्गेण निरगुरिव निर्जग्गुरिव सङ्कट-

अस्यासिर्भुजगः स्वकोशसुषिराकृष्टः स्फुरत्कृष्णिमा
 कम्पेन्मीलदराललीलवलनस्तेषां भिये भूभुजां ।
 सङ्ग्रामेषु निजाङ्गुलीमयमहासिद्धौषधीवीरुधः
 पर्व्यास्ये विनिवेश्य जाङ्गुलिकता यैर्नाम नालम्बिता ॥ ८६ ॥

वासयातनाभिया वह्निर्निर्गतानीव श्रीविष्णोर्नाभौ धवलं कमलं
 अन्यथोत्प्रेक्षितं पाण्डुपद्मं न किन्वेदद्यथांसि । अथवा करि-
 दन्तधवलतुस्थान्यतिभूयांसि चास्य यथांसोति भावः । दामो-
 दरीयां । वृद्धाच्छः (पा० ४ । २ । ११४) । प्रथिमा । पृथ्वा
 दिवादिमन्त्रिच् । (पा० ५ । १ । १२२) । नाभीपथेन । च्छगादिना
 समासान्तः (पा० ५ । ४ । ७४) ॥ ८५ ॥

अस्येति । अस्यासिरेव भुजगस्तेषां भूभुजां राज्ञां भिये
 भवतीति शेषः । किंभूतः । स्वकोश एव स्वर्गमयं पिधानं तदेव
 सुषिरं वल्मीकविवरं तस्मादाकृष्टः वह्निष्कृतः सद्यो धृतस्य तथा
 स्फुरन् प्रकाशमानः उत्तमलोहजातिविशेषत्वात् कृष्णिमा श्या-
 मत्वं यस्य । सर्पेऽपि सद्यो धृतत्वात् स्फुरत्कालिमा । तथा कम्पेन
 तत्र हस्तान्दोलनेन कृत्वा उन्मीलत्यः प्रकटीभूता अराला वक्रा
 लीला येषु तादृशानि वलनानि गतिविशेषा यस्य । सर्पेऽपि
 वक्रगतिर्भवति । तेषां केषां । यैः सङ्ग्रामेषु निजाङ्गुलीमय्याः
 स्त्रीयाङ्गुलीरूपाया महासिद्धौषध्या वीरुधः स्वर्गमात्रेण वि-
 षघ्नाः वल्ग्याः पर्व्वं ग्रन्थिश्चाङ्गुष्ठाग्रपर्व्वग्रन्थिद्वयञ्च आस्ये मुखे
 विनिवेश्य जाङ्गुलिकता विषवैद्यता गारुडिकता नालम्बिता

यः पृष्ठं युधि दर्शयत्यरिभटश्रेणीषु यो वक्रता-
मस्मिन्नेव विभर्त्ति यश्च किरति क्रूरध्वनिं निष्ठुरः ।
दोषं तस्य तथाविधस्य भजतश्चापस्य गृह्णन् गुणं
विख्यातः स्फुटमेक एष नृपतिः सीमा गुणग्राहिणां ॥ ६७ ॥

नाम प्रसिद्धौ । सर्पोऽपि येन स्वमुखे सिद्धौषधीपर्वं न निक्षि-
प्यते तमेव यथा मारयति तथा एतदीयः खड्गोऽपि ये ब्रह्माणि
न त्यजन्ति दैन्याच्च मुखे अङ्गुलीपर्वं न धारयन्ति तानेव
हन्ति नान्यान् विनीतांश्छरणागतांश्च । विषवैद्यो जाङ्गुलिक
इत्यमरः ॥ ६६ ॥

य इति । अरिभटश्रेणीषु प्रहुरतरवैरिसङ्घेषु विषये युधि
यः पृष्ठं दर्शयति पराङ्मुखः पलायते अथ च यं प्रत्याह्वयते
तस्य स्वभावात् पृष्ठं दर्शयति । यः अस्मिन् स्वस्वामिन्येव नृपे
वक्रतामनृजुलं स्वाश्रय एव कृतमूलं विभर्त्ति । अथ वान्यस्यैता-
दृग्बलाभावात् अस्मिन्नेव वक्रतां विभर्त्ति सान्येन न स्वीकर्तुं
शक्यत इत्यर्थः । तथा यो निष्ठुरो निर्दयो दाक्षिण्यरहितः
सन् क्रूरध्वनिं अनेन सहाप्रियभाषणं किरति । अथ च परिण-
तादरेराजन्म क्रूरं वैरिणां भयावहं शब्दं किरति क्षिपति ।
दोषं दूषणं अथ च वाञ्छं भजतः तथाविधस्य तस्य चापस्य
तथाविधस्यान्यस्य वा कस्यचिद्गुणं श्रुतश्रीर्यादिकं गृह्णन् वर्णयन् ।
अथ च मौर्वीयाहिणां धनुर्द्वाराणां सीमा पर्यन्तावधिः स्फुटं
विख्यातः प्रसिद्ध एक एष राजा । एवंविधो धनुर्द्वारः सञ्ज-

अस्यारिप्रकरः शरश्च नृपतेः सङ्घे पतन्नावुभौ
 शीत्कारश्च न सम्मुखौ रचयतः कम्पश्च न प्राप्तः ।
 तद्युक्तं न पुनर्निवृत्तिरुभयोर्जागर्त्ति यम्मुक्तयो-
 रेकस्तत्र भिनत्ति मित्रमपरस्यामित्रमित्यङ्गतं ॥ ६८ ॥

नश्च कोऽपि नास्तीत्यर्थः । धनुःपृष्ठदर्शनेनैतस्य पञ्चायनाभावः
 सूचितः ॥ ६७ ॥

अस्मेति । अस्य नृपतेरुभौ सङ्घे सङ्ग्रामे क्रमेण सम्मुखौ एतत्स-
 मुखं वैरिसम्मुखश्च पतन्तौ सन्तौ शीत्कारं दुःखाभिव्यञ्जकं दन्त-
 मध्ये निर्गतं पञ्चवातजनितञ्च ध्वनिविशेषं यत्र रचयतः कुहृतः
 यत्र मरणभीतिजनितं दुर्निर्गतत्वजनितञ्च कम्पं न प्राप्तः ।
 उभौ कौ । अरिप्रकरः वैरिसङ्घः शरश्च एतौ द्वौ । तथा मुक्तयोः
 प्राप्तमोक्षधनुश्च्युतयोरुभयोर्यत्पुनर्निवृत्तिः जन्म प्रत्यागमनञ्च न
 जागर्त्ति भवति तत्सर्वं युक्तमुचितमेव । इयोरपि तुल्यधर्म-
 त्वात् । तर्हि विलक्षणं किमित्याशङ्कयामाह । तत्र तयो-
 र्द्वयोर्मध्ये एको वैरिसङ्घः मित्रं सुहृदमथ च सूर्यं भिनत्ति ।
 अपरश्च शरः अमित्रं सूर्यव्यतिरिक्तमथ च वैरिणं भिनत्ति
 द्विधा करोतीत्यङ्गतं आश्चर्यं । तुल्यकर्माणोरतुल्यकर्मारम्भकत्वस्य
 विरुद्धत्वादित्यर्थः । चावन्योन्यसमुच्चये । दुःखभयराहित्येन रणे
 सम्मुखः पतति शत्रुसङ्घः । द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डल-
 भेदिनौ इति वचनात् सूर्यमण्डलं भित्त्वा मुक्तिं प्राप्तः । अदृ-
 ष्टमुष्टितया मुक्तवाणः कम्पशीत्कारौ रचयति । तदकरणाच्च
 दृढमुष्टितास्य सूचिता । दृढमुष्टित्वेन मुक्तो वैरिमध्ये न पुन-

धूलीभिर्दिवमन्धयन् बधिरयन्नाशाः खुराणां रवै-
 र्वातं संयति खञ्जयन् जवजयैः स्तोतृन् गुणैर्मूकयन् ।
 धर्म्माराधनसन्नियुक्तजगता राज्ञाऽमुनाधिष्ठितः
 सान्द्रेत्फालमिषादिगायति यदा स्पष्टं तुरङ्गेऽपि गां ॥६६॥

रायाति वैरिणं हन्तीत्यर्थः । शूरतरोऽयं शत्रुमात्रं हतवानिति
 भावः । बाणपक्षे सम्यक् मुखं पुङ्गवमयं वा यस्मेति ॥ ६६ ॥

धूलीभिरिति । धर्म्माराधने सम्यङ्क्रियुक्तं प्रेरितं जगद् येनै-
 वंभूतेनामुना राज्ञा अधिष्ठित आरूढस्तुरङ्गेऽपि धूलीभिः खुर-
 जरजोभिः दिवं स्वर्गलोकं अन्धयन् अन्धं कुर्वन् चतुः प्रविष्टा-
 द्रजस एव निमीलितनयनं कुर्वन्नित्यर्थः । तथा खुराणां रवैः
 समुच्छ्वसनशब्दैः कृत्वा आग्ना दिग्गः प्रान्तनिवासिनो जनान् बधि-
 रयन् बधिरतया शब्दान्तरग्रहणाशक्तान् कुर्वन् । तथा संयति
 सङ्ग्रामे जवस्य वातवेगस्य जयैः वायोः सकाशादतिवेगतया वातं
 खञ्जयन् पङ्क्तुं कुर्वन् । तथा गुणैर्हेतुभिः स्तोतृन् अश्वजय-
 रूपस्रक्षणादिवर्षनकारिणो जनान् मूकयन् गुणाधिकत्वेन
 सामख्येन स्तोतुमसमर्थान्मूकानिव कुर्वन् । एवंभूतः सन्ननन्तरं
 साम्राणां निरन्तराणामुत्फालानां चतुर्भिस्वरथैरुत्पतनानां
 मिषात् पदैकेनापि चरणेन गां भुवमथ च धेनुं स्पष्टं तस्याः स्यन्नं
 कर्तुं विगार्यति विशेषेण जुगुप्सते । धार्मिको राजा निधि-
 श्चमाचरतः स्वाधीनान् पापिनो दण्डयति । अहं तु त्वदधिष्ठितः
 पदा गोस्पर्शस्रक्षणं पापं कुर्वन् दण्ड्यः स्वामिति बुद्ध्या पदा

एतेनोत्कृत्तकण्ठप्रतिसुभटनटारब्धनाट्याङ्गुतानां
 कष्टं द्रष्टुं नाभूद्भुवि समरसमालोकिलोकास्यदेऽपि ।
 अश्वैरश्वैरवेगैः कृतखुरखुरलीमञ्चुविक्षुद्यमान-
 क्ष्मापृष्ठोत्तिष्ठदन्धङ्करणरणधुरारेणुधाराब्धकारात् ॥ १०० ॥

न स्पृशति चेत्यर्थः । धार्मिको जवनाश्वस्त्रायमेवेत्यर्थः । अन्ध-
 यन्नित्यादौ तत्करोतीति णिजन्ताश्छट् ॥ ६६ ॥

एतेनेति । समरसमालोकिना ये लोकास्तेषामास्यदे स्थान-
 भूतायामपि भुवि । अथवा समरसमालोकिलोकानां देवाना-
 मास्यदे गगने विद्यति । एतेन राज्ञा उत्कृत्तकण्ठाः क्षिन्नपीवाः
 कवन्धरूपाः प्रतिसुभटाः रिपुवीरास्त एव नटा नर्त्तकास्तैरार-
 भानां नाट्याङ्गुतानां नृत्ताश्चर्याणां द्रष्टुं नाभूदेव कष्टमेतत्
 दुःखमेतत् । तत्र हेतुः । अश्वैरवेगैः शीघ्रजवैरश्वैः कृता खुरैः
 कृत्वा खुरली अभ्यासभूमिः पुरः पुरः न्यासो वा तथा मञ्चु
 मनोश्च शीघ्रं वा विशेषेण क्षुद्यमानं चूर्णीभवत् क्ष्मापृष्ठं भूतलं
 तस्मादुत्तिष्ठन् उत्पतन् अनन्धमन्धं करोति अन्धङ्करण एवंभूतः
 रणधुरारेणुः रणप्रारम्भ एव समुत्पन्नो रेणुस्तस्य धाराः प्रवा-
 हास्तज्जनितादन्धकारात् । रणवल्लोकनार्थमागतैरपि मानवै-
 र्देवैरपि अश्वखुरोत्थितरजःपूरितनेत्रैः कवन्धनृत्यं मालोकी-
 त्यर्थः । मन्दस्वच्छन्दयोः खैरं इति मेदिनी । एतत्कृत्तकण्ठमा-
 ङ्गेति पाठः साधीयान् । द्रष्टुं । दृच् । रणधुरा । च्छगादिना
 ऽप् । (पा० ५ । ४ । ७४) ॥ १०० ॥

उन्मीलस्त्रीलनीलोत्पलदलदलनामोदमेदस्त्रिपूर-
 क्रोडक्रीडद्द्विजालीगरुदुदितमरुत् स्फालवाचालवीचिः ।
 एतेनाखानि शाखानिवहनवहरित्यर्षपूर्णद्रुमालो-
 व्यालीढोपान्तशान्तव्यथपथिकदृशां दत्तरागस्तडागः ॥ १०१ ॥
 वृद्धो वार्द्धिरसौ तरङ्गवलिभं बिभ्रदपुः पाण्डुरं
 हंसालीपलितेन यष्टिकलितस्तावदयोर्वन्दिमा ।

उन्मीलदिति । एतेन राज्ञा एतादृशस्तडागः अखानि ।
 किंभूतः । उन्मीलन्ती विकसन्ती स्त्रीणां विलासो येषां तानि
 नीलोत्पलानि तेषां दलानि पत्राणि तेषां दलनं विकासनं
 तदुद्भवेनामोदेन परिमलेन मेदस्त्री पुष्टः बड्डलपरिमलः पूरः
 प्रवाहस्तस्य क्रोडे उत्सङ्गे क्रीडन्ती द्विजाली हंसादिपङ्क्तिस्तस्या
 गरुड्यः पक्षेभ्य उदित उत्पन्नो मरुदायुः तस्य स्फालः सवेग-
 गमनं सङ्घट्टो वा तेन वाचालाः ब्रह्मायमानाः वीचयो
 यस्य । तथा शाखानिवहैः नवहरित्यर्षैर्नूतनश्यामपर्णैश्च पूर्णा
 द्रुमास्त्यः वृक्षपङ्क्तयः ताभिर्यालीढः व्याप्तः उपान्तस्त्रीरप्रदेश-
 स्तेन शान्ता व्यथा धीभोन्नपीडा यासां तासां पथिकदृशां
 धीभोन्नपीडा येषां पथिकानां वा दृशः तासां दत्तः रागः
 सन्तोषो येन । अस्य तडागस्यातिरमणीयत्वं सुखजनकत्वं अस्य
 च धार्मिकत्वं सूचितं ॥ १०१ ॥

वृद्ध इति । असौ अनेन निर्मितस्तडागः वृद्धो महान् वार्द्धिः
 समुद्रः । समुद्रापेक्षयापि महानित्यर्थः । अथवा ऽसौ वारि

बिभ्रञ्चन्द्रिकया च कं विकचया योग्यस्फुरत्सङ्गतं
स्थाने स्नानविधायिधार्मिकशिरोनत्यापि नित्यादृतः ॥ १०२ ॥

धीयतेऽस्मिन् वार्द्धिर्वारिस्थानं तडाग एव वृद्धेऽतिप्रवचाः । कि-
न्भूतः । तरङ्गैः कृत्वा वलिभं वलियुक्तं । तरङ्गा एव वार्द्धिकसङ्कु-
चितस्यूलशरीरावयविशेषस्थाने जाता यस्त्यर्थः । तादृशतरङ्ग-
रूपाभिर्वलिभिर्भाति इति वा । हंसास्त्रीपलितेन हंसपङ्क्तिरू-
पेण जराजनितश्चैत्येन पाण्डुरं धवलं प्रवाहरूपं वपुः बिभ्रत् ।
तथा यस्या मध्यनिक्षिप्तकीर्त्तिसम्भरूपया कलितो ज्ञातपरि-
माणोऽलङ्कृत इत्यर्थः । अथ च स्खलच्छरीरधारणार्थं दृष्टेन
युक्तो घृतशरीर इत्यर्थः । तथा तावतामतिबद्धनां वयसां
पक्षिणां बन्दिमा वाङ्मयं यच्च । अथ च तावतः ज्ञतसमीपवर्त्तिनो
वयसो वार्द्धिकस्य बन्दिमा यस्य । तथा विकचयाऽतिप्रकाशमा-
नया चन्द्रिकया योग्यं समुचितं स्फुरत् प्रकाशमानं सङ्गतं मैत्रं
यस्य । ज्योत्स्नावस्त्रिर्भलं । अथ च समुद्रत्वादेतज्जलं ज्योत्स्नामै-
त्रमुचितं कं जलं बिभ्रत् । अथ च विगतकेशया चन्द्रिकया खा-
लित्येन चान्दीति कान्यकुब्जभाषार्था तथा उचितं स्फुरन्मैत्रं कं
शिरो बिभ्रत् । यदा केशरहितेन खालित्येनोपलक्षितं । तथा
योग्यं वार्द्धिकाश्चितं स्फुरत् प्रकटं सङ्गतं सम्यगतं कम्पनं यस्य
शिरसस्तत् । तथा स्नानविधायिभिर्धार्मिकैः शिरोनत्यापि यत्
नित्यादृतः तत् स्थाने उचितं । धार्मिकैश्च स्नानादौ तीर्थं नम-
स्क्रियते वार्द्धेरपि । समुद्रस्य पर्वण्येव स्पर्शयोग्यत्वादेतस्य सर्व्वदे-

तस्मिन्नेतेन यूना रुद्ध विहर पयःकेलिवेलासु बाले
नालेनासु त्वदक्षिप्रतिफलनभिदा तत्र नीलोत्पलानां ।
तत्पाथोदेवतानां विशतु तव तनुच्छायमेवाधिकारे
तत्फुल्लान्मोजराज्ये भवतु च भवदीयाननस्याभिषेकः ॥१०३॥

त्याधिष्यं समुद्रात् । वलिभमिति मत्वर्थे तुन्द्रिवलीति भः ।
(पा० ५ । २ । १३८) । द्वितीयाध्याख्याने पचाद्यच् (पा० ३ ।
१ । १३४) । बंहिमेति । बज्रस्य भावः । पृष्ठादित्वादिमणिश्चि
(पा० ५ । १ । १२२) । प्रियस्थिरेति बंहिरादेशः (पा० ६ । ४ ।
१५७) । धार्मिकः । धर्मं चरतीति ठक् (पा० ४ । ४ । ४१) ॥ १०२ ॥

तस्मिन्निति । हे बाले तस्मिन् तडागे त्वं एतेन यूना
सह विहर क्रीड । तथा तत्र तडागे पयःकेलिवेलासु जल-
क्रीडावसरेषु शीघ्रतया वा तत्रैव नालस्य दृश्यत्वात् । प्रतिषी-
म्नाभिप्रायं बज्रवचनं । नीलोत्पलानां तवाक्षिप्रतिफलनात् नेत्र-
प्रतिबिम्बात् सकशाद्भिदा भेदः नालेन कमलदण्डेनासु । अति-
सादृश्यादिदं वा नीलोत्पलमिदं वेति संदेहे सनासं यत् तन्नी-
लोत्पलमनालञ्च त्वक्षेत्रमिति नालमेव निर्णायकं भवत्वित्यर्थः ।
तथा तस्य पाथो असं तस्य देवतानां अधिकारे आधिपत्ये
वा तव तनुच्छायं त्वदीयशरीरप्रतिबिम्बमेव विशतु । तज्जल-
देवतास्थाने तज्जरीरप्रतिबिम्बमेव भवत्वित्यर्थः । तथा तस्य
फुल्लानां विकसितानां अमोजानां राज्ये खण्डे अथ आधिपत्ये
भवदीयाननस्य त्वदीयमुखकमलस्य च जलक्रीडावशात् अभि-

एतत्कीर्त्तिविवर्त्तधैतनिखिलत्रैलोक्यनिर्वासितै-
 विश्रान्तिः कलिता कथासु जगतां श्यामैः समग्रैरपि ।
 जज्ञे कीर्त्तिमयाद्द्वे भयभरैरस्मादकीर्त्तेः पुनः
 सा यन्नास्य कथापथेऽपि मलिनच्छाया बबन्ध स्थितिं ॥१०४॥

षेकोऽथ च पट्टाभिषेकः भवतु । नीलोत्पलजलदेवताफुल्लकम-
 लापेक्षया ममीनेत्रशरीराननमधिकमिति सूचितं । तनुच्छायं ।
 विभाषासेनेति षष्ठत्वं (पा० २ । ४ । २५) ॥ १०३ ॥

एतदिति । जगतां स्थावरजङ्गमात्मकानां भुवनानां सम्ब-
 न्धिभिः समग्रैरपि श्यामैः कृष्णैः कञ्जलादिपदार्थैः गुणैर्वा
 कथासु वार्त्तास्वेव विश्रान्तिः कलिता आश्रयोऽङ्गीकृतः । किम्भूतैः
 श्यामैः । एतस्य कीर्त्तेर्यत्रसः विवर्त्तेन परिणामेन विश्लेषेण
 वर्त्तनं स्थितिर्वा तेन धैताद्बलीकृतान्निखिलात् सकलात्
 कन्दरादिसहितात् त्रैलोक्यात् सकाशान्निर्वासितैर्निष्कासितैः ।
 कीर्त्त्या लोकत्रयस्य श्रेतीकरणात् तत्र श्यामगुणानां साम्प्रतमदर्श-
 नात् पूर्वं श्यामानि वस्तुन्यभूवन्निति वार्त्तामात्रशेषाणि श्यामा-
 नि जातानि सर्वथा न सन्तीत्यर्थः । तथा कीर्त्तिमयात् कीर्त्ति-
 प्रचुरादस्माद्वाज्ञः सकाशात् अकीर्त्तेः पुनर्भयभरैर्भीतिबाहुल्यै-
 र्जज्ञे जातं अहो आश्चर्यं । कीर्त्तेरकीर्त्तेश्च विरोधात् कीर्त्ति-
 रूपादस्मादकीर्त्तेः भयं युक्तं इत्यर्थः । एतत् कुतः । यद्यस्मान्मलिन-
 छायाऽतिदृष्ट्या साऽपकीर्त्तिः अस्य कथापथेऽपि स्थितिमाश्रयं न
 बबन्ध नाकरोत् । एतत्कथाप्रारम्भे अकीर्त्तिलेखस्याप्यभावात्

अथावदङ्गीमसुतेङ्गितात् सखी
जनैरकीर्त्तिर्यदि वास्य नेष्यते ।
मयापि सा तत् खलु नेष्यते परं
सभाश्रवःपूरतमालवस्रितां ॥ १०५ ॥

कीर्त्तिरेव वर्त्तत इत्यर्थः । यस्य यस्माद्भिभेति स तदीयकथा-
प्रारम्भ एव मखिनो भूलाऽन्यत्रैव गच्छति । अविद्यमानमपि
शश्वविषाणादि वचनगोचरो भवति अकीर्त्तिस्तु वचनगोचरो
ऽपि नाभूदित्यास्यर्थः । अविद्यमानाया अथकीर्त्तेर्भयोत्पादना-
दतिचित्रं । जरतामिति पाठे टुङ्गानां कथास्त्रिति व्याख्येयं ।
जज्ञे । भावे लकारः ॥ १०४ ॥

अथेति । अथ सखी भीमसुतायाः इङ्गितात् अननुराग-
सूचकात् भ्रूवेक्षणदिषेष्टितात् सरस्वतीमवदत् । किं । हे वाणि
जनैरस्य अकीर्त्तिर्यदि नेष्यते वा नाभिलष्यत एव तत् तर्हि
मयापि साऽस्याकीर्त्तिः खलु निश्चितं नेष्यत इति यद्यपि
तुल्यं तथापि परं कोऽपि परः कश्चिद्विशेषोऽस्ति । सभायाः
सभासोकस्य श्रवःपूरतमालवस्रितां कर्णाभरणतमालवस्रित्वं
नेष्यते प्रापयिष्यते । जनानामसम्भ्रतां शश्वविषणादिवदसती-
मप्यस्याकीर्त्तिमेव सर्व्वां सभां आवयिष्यामि इत्यर्थः । वाण्या-
स्तद्वर्षननिवारणं चकारेति भावः । अकीर्त्तेर्नीलत्वान्तमालव-
स्रित्वं । इष्यते । इषेः कर्म्मणि लट् । नेष्यते । णीञः प्रधानकर्म्मणि
लट् ॥ १०५ ॥

अस्य क्षोणिपतेः परार्द्धपरया लक्ष्मीकृताः सङ्ख्याया
 प्रज्ञाचक्षुरवेक्ष्यमाणतिमिरप्रख्याः किलाकीर्त्तयः ।
 गीयन्ते स्वरमष्टमं कलयता जातेन बन्धोदरा-
 मूकानां प्रकरेण कूर्मरमणीदुग्धोदधेरौधसि ॥ १०६ ॥

अकीर्त्तिमेव वर्षयति । अस्वेति । हे वाणि मूकानां प्रकरेण
 समूहेन अस्य क्षोणिपतेरकीर्त्तयः किल प्रसिद्धं निश्चितं वा
 कूर्मरमणी कल्पिका तस्या दुग्धादुत्पन्नसोदधेः रोधसि तीरे
 गीयन्ते । किंभूताः । परार्द्धात् गणनावधेः सकाशात् परया
 ऽधिकया सङ्ख्याया लक्ष्मीकृताः गणिताः परार्द्धादप्यधिकाः ।
 तथा प्रज्ञाचक्षुर्भिर्जात्यन्धैः अवेक्ष्यमाणं दृश्यमानं तिमिरं तत्-
 प्रख्यास्तत्तुल्या अतिश्यामाः । किंभूतेन प्रकरेण । अष्टमं स्वरं
 निषादादिसप्तस्वरातिरिक्तं कलयताऽङ्गो कुर्वता । तथा बन्धो-
 दरात् जातेन । एवमस्याकीर्त्तयः स्थिताः सभायां आविताः ।
 परार्द्धाधिका सङ्ख्याऽन्धस्य दर्शनशक्तिः तिमिरस्य च चाक्षुष-
 रूपत्वं स्वरस्याष्टमत्वं बन्धोदराज्जन्म कल्पिकाया दुग्धे एतानि
 यथा सर्व्वथा न सन्ति तथैतद्विशेषणयुक्ता अस्याकीर्त्तयोऽपि न
 सन्तीति पर्य्यवसानवृत्त्या वर्षनैव कृता । उपहासार्थत्वसङ्गतोक्तिः ।
 आ सामख्येन कीर्त्तयः पूर्व्वोक्तविशेषणविशिष्टा अस्य समस्ताः
 कीर्त्तयो गीयन्ते किल पर्य्यवसानवृत्त्याऽस्य कीर्त्तयो न सन्धेवेति
 निन्दैवास्य कृतेति वा । कल्पि च दर्शनेनैवापत्यानि पास्यति
 न दुग्धेनेति प्रसिद्धिः । प्रज्ञाचक्षुषो योगिनो ज्योतिर्विलोकन-

तदक्षरैः सस्मितविस्मिताननां
 निपीय तामीक्षणभङ्गिभिः सभां ।
 इहास्य हास्यं किमभून्न वेति तं
 विदर्भजा भूपमपि न्यभालयत् ॥ १०७ ॥
 नलान्यवीक्षां विदधे दमस्वसुः
 कनीनिकागः खलु नीलिमालयः ।

निष्ठास्तिमिरं न पश्यन्ति वा । तिमिरप्रस्थाः तिमिरवत्प्रस्थायन्ते ।
 मूलविभुजादित्वात् कः (पा० ३ । २ । ५ । वा० २ ।) ॥ १०६ ॥

तदक्षरैरिति । विदर्भजा इहास्यं सभायां एतदीयवचन-
 विषये वाऽस्य वर्षितस्य नृपस्य हास्यं किमभूत् किंवा नाभूत्
 इति कारणात् स्वभावात्तमपि भूपं न्यभालयत् औदासीन्येन स-
 क्षुखदृष्ट्या ददर्श न तनुरागादित्यर्थः । किं कृत्वा । अनुरागाभा-
 वेऽपि हास्यरसकृताभिरीक्षणभङ्गिभिः अवलोकनप्रकारविशेषैः
 तां सभां निपीय सादरमवलोक्य । किन्भूतां सभां । तस्याः
 सख्याः विध्युपक्रमैर्निषेधे पर्यवसितैः पूर्वोक्तैरक्षरैः कृत्वा सस्मि-
 तानि सविस्मितानि सास्वर्याणि चाननानि यस्यासां । इह
 नृपेऽस्य हास्यं जातं न वेति वा । स्मितसहितां विगतस्मितत्वं
 विदुः । विरोधाभासः ॥ १०७ ॥

नस्मेति । पतिव्रताया भैरव्या नलान्यावलोकनमनुचितमि-
 त्याशङ्कां परिहरन्नुत्तरसर्गे वर्षथियमाणस्य नलस्य प्रस्तावनां
 करोति । दमस्वसुः कनीनिका नेत्रतारा नलादन्यस्य नृपस्य

चकार सेवां शुचिरक्ततोचितां
 मिलन्नपाङ्गः सविधे तु नैषधे ॥ १०८ ॥
 दृशा नलस्य श्रुतिचुम्बिनेषुणा
 करेऽपि चक्रकलनम्रकार्मुकः ।

वीक्षामवलोकनरूपामागः अपराधं विदधे चक्रे । किम्भूता ।
 खलु यस्मान्नीलिषः कालिषः आलयः स्थानं । मलिनो हि
 निषिद्धमाचरति । अपाङ्गस्तु कटाक्षः पुनः सविधे द्वितीयपङ्क्तौ
 त्रिचतुरेभ्योऽनन्तरमुपविष्टे नैषधे सत्यमले मिलन् सम्बद्धः सन्
 शुचिरक्ततोचितां धवलरक्तत्वयोग्यां सेवां चकार । धवलरक्त-
 त्वलक्षणसामुद्रकलक्षणयुक्तोऽपाङ्गस्तु नल एव संलग्नोऽभूदि-
 त्यर्थः । अथ च शुचेः पापभीरोः अनुरक्तस्य च स्वभावेन उचितां
 स्वामिभक्तोचितां इति वा । स्वामिभक्तो हि स्वामिनमेव सेवते
 न त्वन्यमित्यर्थः । कटाक्षेणान्यावलोकने दोषः । अजुहुष्या
 त्वन्यविलोकने दोषो नेति न पातिव्रत्यचतिः कापि । नलमेव
 कटाक्षैर्विलोकयति स्मेति भावः । इन्द्रान्दिषु चतुर्षु अलीक-
 नलेषु सत्स्यपि सत्यमलत्वेऽजातेपि तत्रैव सत्यमले एवानुराग-
 बाहुल्याद्दृष्टवशात् कटाक्षनिरीक्षणं युक्तं ॥ १०८ ॥

इदानीं श्लोकचतुष्टयेन परस्परानुरागं वर्णयति । दृशेति ।
 ततो भैमीकटाक्षविलोकनानन्तरं स्वयमनङ्गोऽङ्गरहितः परस्य
 नलस्यैव दृगादिभिरङ्गैरवयवैर्धन्वितां धनुर्द्धरत्वं अगुकस्य
 आकर्षणगामिना बाणकल्पेन चक्षुषा जनीं भैमीमार्दयदपोपिडत् ।

स्मरः पराङ्गैरनुकल्प्य धन्वितां
 जनीमनङ्गः स्वयमार्दयत्ततः ॥ १०८ ॥
 उत्कण्ठका विलसदुज्ज्वलपत्रराजि-
 रामोदभागनपरागतराऽतिगौरी ।

किंभूतः स्मरः । करे नलस्यैव हस्ते रेखामयराख्यादिलक्षणरूप-
 चक्रहस्तेन नम्रं चक्राकारं कार्मुकं यस्य सः । भैम्या कटाचैर्नस्ते
 वीक्षिते सति नलेन कटाचैर्वीक्षिता सा सती कामातुरा जातेति
 भावः । मुख्याङ्गाभावे चानुकल्पोऽप्यङ्गीक्रियते । आर्दयत् ।
 अर्दं हिंसायां खन्नाल्लङ् । आर्दिददिति पाठे लुङ् ॥ १०८ ॥

उत्कण्ठकेति । सा भैमी रुद्र क्रुधः रुद्रहृतशापपरित्याग
 समुह्णवात्कोपाद्धेतोः तस्य रुद्रस्यारिः कामः तस्य बुद्ध्याऽयं
 काम एवेति बुद्ध्या नस्ते विषये वासस्य स्वयम्बरेण स्थितेरर्थितां
 अभिलाषुकत्वं अष्टत दधार । नले साभिलाषा जातेति भावः ।
 खञ्जचुसमाश्रयणञ्च युक्तमेव । केव । काञ्चनकेतकीव । किंभूता
 सा केतकी च । उत्कण्ठका उदितरोमाञ्चा उर्द्धीभूतसूत्रीतुल्य
 शूकाया च । तथा विलसन्ती शोभमाना नीलपीतादिभिर्व-
 र्णैरुज्ज्वला प्रकाशमाना उज्ज्वलेन शृङ्गारेण वा प्रकाशमाना
 त्रिलोकनादिशृङ्गारोपाया एवंभूता वा कस्त्र्य्यादिरचिता
 कपोलवचोजादौ पत्रराजिः पत्रवल्ली पत्रपङ्क्तिर्यस्याः । शोभमा-
 नोऽज्ज्वलवर्षपत्रपङ्क्तिश्च । तथा आमोदं विलेपजं सुरभिगन्धं हर्षा
 वा स्वाभाविकं परिमलञ्च भजतीति भाक् । तथा अपगतोऽनु-

रुद्रक्रुधस्तदरिकामधिया नले सा
 वासार्थितामधुत काञ्चनकेतकीष ॥ ११० ॥
 तन्नालीकनले चलेतरमनाः साम्याम्भनागप्यभू-
 दप्यग्रे चतुरः स्थितास्त चतुरा पातुं दृशा नैषधान् ।

रामो यस्या एवंभूता न भवति अतितरां अनपरागतरा । नले
 अतितरामनुरागिणी । न विद्यते परागः पुष्यरजो यस्यामेवंविधा
 न भवति नितरां अनपरागा अनपरागतरा अतितरां पराग-
 यद्विता । तथाऽतितरां गौरवर्षा उभय्यपि । गौरीं पार्वतीं
 अतिक्रान्ता वा भैमी । सुवर्षकेतकी यथा रुद्रकोपस्य वासः
 यतिः तस्यार्थितां अभिलाषुकत्वं दधार तस्य स्वानं बभूवेत्यर्थः ।
 तथा भैम्यपि नलविषये नलवैरिकामबुद्ध्या नलस्रजुः काम एवेति
 नलसम्बन्धित्वेन मां पीडयतीति धिया रुद्रकोपस्यात्मनि यो
 वासस्तदर्थितां दधार । रुद्रकोपस्य स्वानं जाता नितरां सकोपा
 जातेत्यर्थः । कामसाम्यं नलस्योक्तं । नलेन कटाक्षवीक्षणं कृते
 अतितरां कामपीडिता जातेति भाव इति वा । गौरीमतिक्रा-
 न्तेति तत्पुरुषे । गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति (पा० १ । २ । ४८) ।
 द्रुस्रत्वप्राप्तेः अतिगौरिरिति स्यात् । तथापि कृदिकारादक्तिन
 इति (कौ० प० ३३ । पं० ३ । पा० ४ । १ । ४५ । वा०) ।
 द्रुस्त्वान्तादपि पक्षे ङीषि अतिगौरीति सङ्गच्छते ॥ ११० ॥

तदिति । न अलीको नालीकः स चासौ नलस्य नालीक-
 नलः सत्यनलः । स चासौ नालीकनलस्य तन्नालीकनलस्यस्यि-

आनन्दाम्बुनिधौ निमज्ज नितरां दूरङ्गता तत्तला-
लङ्कारीभवनाञ्जनाय ददती पातालकन्याभ्रमं ॥ १११ ॥

अदृष्टवन्नघटितदुर्घटद्वर्तने सत्यनखे चलेतरत् निखलं मनो
बद्धाः सा । तच्चैवानुरक्ता सती सा भैमी अघे स्त्रितानपि चतु-
रस्रतुःसङ्घकानलीकान् साम्यान् सत्यनखसाम्येन गङ्गान् दृष्ट्वा
नवनद्यापारेष पातुं कटाचैर्विलोकयितुं मनागत्यस्यमपि
चतुरा कुञ्जला नाभूत् । किंभूता । आनन्दाम्बुनिधौ आनन्दरूपे
समुद्रे निमज्ज क्रीडिता नखावखोकनाम्बुला भूलेति यावत् ।
नितरां दूरङ्गता चर्षख परमकाष्ठां प्राप्ता तस्यङ्गता च । तच्च
तस्यानन्दसमुद्रस्य तलं तस्यालङ्कारीभवनाञ्जनाय पाताल-
कन्याभ्रमं अतिशौण्डर्यादानन्दवशाच्च निर्निमेषतया समुद्रे
निमज्ज तस्यगमनेन च किमियं नागकन्येति धमबुद्धिं ददती
जनमन्ती । अलङ्कारीभवते इति पाठे तस्य नखस्य भूतस्य
उपवेगनेनालङ्कारभूतायेन्द्रादिलोकाय नखलक्षणाय जनाय
वा पातालतलस्यालङ्कारीभवते वासुष्पादिनागलोकाय वा
पुरःस्थितामलाकारानपीन्द्रादीगन्धराजवदतुष्यैव विलोकयति
स्य । अदृष्टवशाच्च व्यवहितमपि सत्यनखे कटाचैर्विलोकयति
स्येति भावः । तस्येतिपाठे तेषामखीकनखत्वात्तदानीं खीयेन
रूपेणाङ्कारभूताय जनाय सत्यनखायेत्यर्थः ॥ १११ ॥

सर्व्वस्वं चेतसस्तां नृपतिरपि दृशे प्रीतिदायं प्रदाय
प्रापत्तद्दृष्टिमिष्टातिथिममरदुरापामपाङ्गोत्तरङ्गां ।

आनन्दान्धेन बन्ध्यानकृत तदपराकृतपातान् स रत्याः

पत्या पीयूषधाराक्लनविरचितेनाशुगेनाशु लीढः ॥ ११२ ॥

सर्व्वस्वमिति ॥ स नृपतिर्नलोऽपि चेतसः सर्व्वस्वं प्राणवत्प्रियां
तां भैमीं दृशे स्वनेचाय प्रीतिदायं सन्तोषजनितं दानं प्रदाय
प्रकर्षेण दत्त्वा कटाक्षेण अतिसादरं दृष्ट्वा अमरदुरापां इन्द्रा-
दिभिर्दुर्लभां लोकोत्तरस्वरूपां अथच तेषां कटाक्षेणानव-
सोकनात्तैर्दुरापां अपाङ्गे नेत्रप्रान्ते उत्तरङ्गां चक्षत्कलोखां
अतिचञ्चलां कटाक्षरूपां तद्दृष्टिं भैमीदृष्टिमेव दृष्टातिथिं
प्रियमभागतं प्रापत् लेभे । भैम्या पूर्वं कटाक्षैर्विलोकितोऽनन्तरं
तेन सा विलोकिता अनन्तरं पुनरपि तथा स विलोकित इत्यर्थः ।
अनन्तरं च रत्याः पत्या कामेन पीयूषधारारूपमतिनिर्वापक-
त्वादमृतरूपं यद्वस्त्रं भैमीकृतं वलितपीवमवसोकनं तेन कृत्वा
विरचितेनाशुगेन भैमीकटाक्षरूपेण बाणेनाशु मीघं लीढो
विद्धुः सः नक्षः तदपराः तस्या भैमीदृष्टेरपरेऽप्ये तृतीयादयो धे
आकृतपाताः अनेकभावाभिव्यञ्जका व्यापारविशेषास्तान् आन-
न्दान्धेन इर्ष्याश्रुपरिपूर्णनेत्रतया यदाग्न्यं अदर्शनत्वेन बन्ध्यान्
निष्फलान् अकृत । भैमीद्वितीयकटाक्षवीक्षणैवातिदृष्टो काम-
विवन्नः संस्रस्यासृतीयादिकटाक्षनिरीक्षणानि न ददर्शति भावः ।
अन्योऽपि तुष्टः कस्मैचित् सर्व्वस्वं ददाति अतिप्रियञ्चातिथिं
प्राप्यानन्दवाच्यान्धो भवति ॥ ११२ ॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालङ्कारहीरःसुतं
 श्रीहोरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।
 तस्य द्वादश एष मातृचरणभोजालिमौलेर्महा-
 काव्येऽयं व्यगलन्नलस्य चरिते सर्गे निसर्गेज्ज्वलः ॥११३॥

श्रीहर्षमिति । पूर्वार्धार्थः पूर्ववत् । माता वागीश्वरी जननी
 च तस्याश्चरणवेवाभोजे तयोरलिरूपो भ्रमररूपः मौलिर्यस्य ।
 यद्वा मातृचरणसम्बन्धिनी पूजार्थं चरणयोरुपढौकिता अभो-
 जालिः कमलमाला तद्युक्तो मौलिर्यस्य । वागीश्वर्या जनन्या वा
 प्रसादरूपेण धृतनिर्माख्यकस्येत्यर्थः । द्वादशानां पूरणः सर्गः
 व्यगलत् समाप्तः । स्वभावत उज्ज्वल इत्यर्थः ॥ ११३ ॥ इति
 श्रीवेदर्करोपनामक श्रीमन्नरसिंहपण्डितात्मजनारायणकृते नै-
 षधीयप्रकाशे द्वादशः सर्गः ॥ शुभमस्तु ॥

उत्तरनैषधचरिते ।

त्रयोदशः सर्गः ।

श्रीलक्ष्मीवृत्तिसिंहे जयतः ।

कल्पद्रुमान् परिमला इव मृङ्गमाला-
मात्माश्रयां निखिलनन्दनशाखिवृन्दात् ।
तां राजकादपगमय्य विमानधुर्या
निन्युर्नलाकृतिधरानथ पञ्च वीरान् ॥ १ ॥

इदानीं इन्द्रादिपञ्चनखीसञ्ज्ञं त्रयोदशं सर्गमारभते ।
कल्पद्रुमेति । अथ विमानधुर्याः त्रिविकावाहिनः तां भैमीं
राजकाद्राजसमूहात् अपगमय्य निवर्त्य नलाकृतिधरान् नखवे-
षधारिणः पञ्च वीरान्नखसहितानिन्द्रादीन्निन्युः प्रापयामासुः ।
त्रिविकावाहिनां तेषु पञ्चसु नखोऽस्ति वा न वेति अपरिज्ञा-
नात् नखस्यापि नखरूपधारकत्वं घटते । यस्य यद्रूपं तद्भारित्वं
तस्यापि युक्तमेवेति काव्यापेक्षयापि युज्यते । वीरपदेन शैथ्यं ना-
यकगुणः । के । कस्मात् । कां । कानिव । परिमला मनोहराः गन्धाः
समस्ताः नन्दनशाखिनो देवोद्यानतरवः तेषां वृन्दात् आत्मा-
श्रयां परिमलाश्रितां मृङ्गमालां भ्रमरपङ्क्तिं परावर्त्य अतिश्र-
यान् कल्पद्रुमानिव । कल्पद्रुमा नन्दनस्थितवृक्षापेक्षया अधिका-
स्तथाऽन्यराजापेक्षया तेऽपीत्यर्थः । सर्व्याभिस्त्रासपूरकत्वसाम्ब्यात् ।

साक्षात्कृताखिलजगज्जनताचरिञ्चा
 तत्राधिनाथमभिहृत्य दिवस्तथा सा
 ऊचे यथा स च शचीपतिरभ्यधायि
 प्राकाशि तस्य न च नैषधकायमाया ॥ १ ॥
 ब्रूमः किमस्य वरवर्षिणि वीरसेना-
 झूतिं द्विषद्वलविजित्वरपौरुषस्य ।

मन्दारादिव्यपि चतुर्षु कल्पद्रुमशब्दप्रयोगः । भैम्या अप्यात्मा-
 षडविमाने स्थितत्वात् । नयतिर्दिकर्षा ॥ १ ॥

साक्षादिति । सा देवी तत्र तेषु मध्ये प्राधान्यान्निवेश-
 नकमानुरोधाच्च दिवोऽधिनाथमिन्द्रमभिहृत्योद्दिश्य तथा तेन
 प्रकारेणोचे अकथयत् । यथा येन प्रकारेण स शचीपतिरिन्द्र-
 साभ्यधायि उक्तो भवति । तस्येन्द्रस्य नैषधकायस्य माया ह्यस्य न
 च प्राकाशि प्रकटितं भवति । किंभूता । साक्षात्कृतं अखिलजगतं
 जनताचरिचं जनसमूहवृत्तान्तो यथा सा । यथा इन्द्रादीनां
 प्राकथ्यं न विष्णोराज्ञया वर्षनं च मौनित्वे प्रतिभास्यो न
 तथाऽवोचदिति भावः । साक्षादिति विशेषणे नलरूपं कृत्वा
 आगतानामिन्द्रादीनां ज्ञानौचित्यं सूच्यते ॥ १ ॥

ब्रूम इति । हे वरवर्षिणि उक्तमे भैमि वयं अस्मिन्स्य
 वीराणां वा सेनायाः सैन्यस्य उद्भूतिं उत्कृष्टैश्वर्यं सामर्थ्यं वाञ्छन्
 वा किं ब्रूमे वर्षयामः । वर्षनाशक्यत्वादागगोचर इत्यर्थः ।
 किंभूतस्य । द्विषन्नमित्रो यो बलनामा दैत्यस्यस्य विजित्वरं जय-

सेनाचरीभवदिभाननदानवारि-

वासेन यस्य जनिताऽसुरभो रणश्रीः ॥ ३ ॥

नशीलं पौरुषं पराक्रमो यस्य । यस्य रणश्रीः सेनाचरीभवन्तौ
 सैनिकौ भवन्तौ यौ इभाननदानवारी गणेशनारायणौ तयोर्वा-
 सेनाधिष्ठानेन कृत्वा जनिता कृता असुरभोर्देत्यभयं यथा सा ।
 असुरेभ्यो देवानां या भीक्षुस्या ईरणं क्षेपणं तेन या श्रीः सा यस्य
 जनितेति वा । वागगोचरोऽस्य चरितमित्यर्थः ॥ नक्षत्रे तु अस्य
 वीरसेनाख्यनृपादुत्पत्तिं किं कथयामः अपि तु न । अकथनेऽपि
 लोकत्रये प्रसिद्धत्वात् । खगुणैरेवास्य ख्यातत्वाद्वा । अन्यो हि स्वयं
 न प्रसिद्धस्तस्य पित्रादिप्रसिद्ध्या वर्षनं क्रियते । अयं तु न तथेति
 भावः । किंभूतस्य । द्विषतां बलस्य सैन्यस्याङ्गिकस्य सत्त्वस्य वा जि-
 त्वरं पौरुषं पराक्रमो यस्य । यस्य रणश्रीः सेनाचरीभवन्तः सैनिक-
 का इभाक्षेष्वां आननदानवारि मुखदानोदकं तस्य वासेन गन्धेन
 सुरभिर्जनिता । रक्षयोः सावर्ण्यात्सेनायामचलीभवतां पर्वता-
 यमानानां इभानामिति वा । मत्तगजबाहुल्यमनेन सूच्यते ।
 एवमिन्द्रनक्षयोरभेदबुद्धिर्यथा तस्या भवति तथा देव्योक्तं । रण-
 शब्दो लक्षणया रणभूमौ वर्तते । इतः श्लोकादारभ्यात्याजीति
 यावत् प्रथममिन्द्रादिवर्षनं पञ्चान्नलवर्षनं । अत्याजीत्यादौ च
 लनवर्षनं प्राथम्येन दिक्पालवर्षनं पञ्चादिति श्रेयम् । श्लोका-
 दिह प्रथमत इति श्लोकेन नक्षत्रे प्राधान्यनिर्देशाद्भूरिणेत्यादि-
 दतीथया दिक्पालानामप्राधान्यनिर्देशात् । उष्णस्यर्षवती

शुभ्रांशुहारगणहारिपयोधराङ्क-

चुम्बीन्द्रचापखचितद्युमणिप्रभाभिः ।

श्रीते शीतस्यर्शा तपात्यये । भर्तृभक्ता च या नारी मोच्यते
वरवर्षनीति वृद्धाः । उन्नता वरवर्षनीत्यमरः । वरो वर्षो यस्या
इति वा । अतिशायने धर्मशीलवर्षान्ताचेति इतिः (पा० ५ ।
२ । १३२) ॥ ३ ॥

शुभ्रेति । एष इन्द्रः समिति च यात्रासु विलासगतिषु च
दृष्टयात्रासु वा । अमरवाहिनीभिः सुरसेनाभिः अन्वास्यते
अनुगम्यते । किं विधाभिः । शुभ्रांशुसुन्दः हरसम्बन्धिनी हाराः
एकादशसुद्राक्षेपाङ्गणः समूहः हरसम्बन्धिनी वा ये गणाः
नन्दिप्रभृतयस्तान् सर्वानपि हरन्ति आत्मना सह नयन्ति
तत्सहिता इति यावत् । एवंविधाः पयोधरा मेघाः । हरस्यापत्यं
हारः स्कन्दो गणपतिर्मेघाश्चेति वा । तेषामङ्गचुम्बी खामित्वा-
न्मध्यवर्तीन्द्रः शुभ्रांशुहारगणान् हरत्यात्मना सह नयत्येवं
श्रीलः पयोधराङ्गचुम्बी च एवंविधो वा य इन्द्रस्तस्य चापं
तेन खचित्ता सम्बद्धा द्युमणिप्रभा सूर्यशोभा यासु ताभिः
शुभ्रांशुदिभिः शक्रधनुर्व्याप्तेन सूर्येण च प्रकर्षेण भान्ति ताभि-
र्वा । तथा बह्वः प्रचुरो लाभो धनादिप्राप्तिर्येषु रणेषु अर्चिता-
भिः पूजिताभिः । दैत्यजयाद्वृद्धा आभा दीप्तिर्यासां तासु ता
रणार्चिताश्चेति वा । मेघानामपि कामरूपत्वात् सैनिकत्वं युज्यते ।
चन्द्रादिभिर्विशिष्टेन्द्रचापेन च खे आकाशे चिता वृद्धिं प्रापि-
ता सूर्यशोभा चास्त्विति वा । तैः कृत्वा वृद्धिं प्राप्ता वा चन्द्राद-

अन्वास्यते समिति चामरवाहिनीभि-
र्यात्रासु चैष बङ्गलाभरणार्चिताभिः ॥ ४ ॥

यस्त्रेजस्विनस्तत्तेजःसम्बन्धेन सूर्य्यतेजः प्रचुरं यत्र जातमित्यर्थः ॥
नखपत्रे एष नखः सभायां दण्डयात्रासु च चामरधारिणीभिः
अन्वास्यते सेव्यते । किंभृताभिः । शुभ्राः सिताः अश्वो यस्य तेन
हारगणेन मुक्ताहारसमूहेन कृत्वा हारी सुन्दरः पयोधराङ्कः
स्तनमध्यस्तचुम्बिनी तत्सम्बद्धा इन्द्रचापसम्बद्धसूर्य्यप्रभेव प्रभा
यासां ताभिः । चोऽप्यर्थः । यात्रास्वपीति योजना । हारमध्य-
गमणीनामनेकवर्षत्वादिन्द्रचापसम्बद्धसूर्य्यप्रभासाम् । तथा त
एव बङ्गलानि प्रचुराणि आभरणानि तैरर्चिताभिरलङ्कृताभिः ।
प्राधान्याद्द्वाराणाङ्गुहणं । आभरणग्रहणं तद्भक्तिरिक्तालङ्का-
राणां अतो न पौनरुक्त्यम् । एतेन यथा सभायां निर्भय आस्ते
तथा सङ्ग्रामयात्रास्वपीति व्यज्यते । शुभ्र उद्दीप्तशुक्लयोः । सुम-
णिस्ररणिर्भिन्नः । समिद्युद्धे सभयाञ्च इत्यमरः । हरशब्दात्तस्त्रे-
दमित्यङ् (पा० ४ । ३ । १२०) । हारी । ताञ्छीत्ये णिनिः ।
अपत्ये वा अत इज् (पा० ४ । १ । ६५) । यद्वा शुभ्रांशुहार-
गणेन हारिणः पयोधराः स्तनास्त्रेषामङ्कः पार्श्वप्रदेशः तच्चुम्बी
इन्द्रचापो नखपदविशेषस्तेन सम्बद्धा दिव्यरत्नप्रभा यासां
ताभिः । इन्द्रचापवदाकाशव्याप्ता दिव्यमणिप्रभा यासां ताभि-
रिति वा । चित्रमणिप्रभासम्बलिताः शक्रधनुःसदृशा भवन्तीति
बङ्गलैराभरणैर्भूषिताभिरित्यर्थः । खच दीप्तिसंवरणयोः ॥ ४ ॥

शोणीभृतामतुलककर्कशविग्रहाणा-
मुद्दामदर्पहरिकुञ्जरकोटिभाजां ।
पक्ष्छिदामयमुदयबलो विधाय
मग्नं विपञ्जलनिधौ जगदुज्जहार ॥ ५ ॥

शोणीति । इति पद्यं कुत्रचित्पुस्तके दृष्टं । तस्यायमर्थः ।
अयं शोणीभृतां पर्वतानां पक्ष्छिदां विधाय कृत्वा विपञ्जल-
निधौ आपत्समुद्रे मग्नं पक्ष्छितैः पर्वतैः सञ्छलीकरणाञ्जग-
दुज्जहार उच्चकर्षेत्यर्थः । पर्वतपक्ष्छेदनादिपद्द्रहितं कृतवानिति
भावः । किंभूतानां । अतुला अत्युष्णः कर्कशाश्च विग्रहा देहा
येषां । तथा उद्दामदर्पाणां अत्युद्गटानां हरिकुञ्जराणां सिंह-
हस्तिनां कोटिं भजतां । एकस्मिन् प्रदेशेऽनेकसिंहानामन्यस्मि-
न् अत्युद्गटानामनेककुञ्जराणामित्यर्थः । किंभूतोऽयं । बलाद्दे-
त्यादुदयः उदयबलः । यद्वा उदयं पौरुषं यस्य सः ॥ नलपक्षे
अतुलानत्युष्णान् सलक्षणांश्च कर्कान् श्वेताश्वान् श्यन्ति मार-
यन्ति एवंविधा विग्रहाः शरीराणि वैरं वा येषां । तथा
उद्दामदर्पां हरयोऽश्वा गजाश्च तेषां कोटिं भजतां । वैरि-
नृपाणां पक्ष्छिदां सहायक्षेदं कुचिक्षेदं वा कृत्वा उदयं बलं
पौरुषं सैन्यं वा यस्य । अयं नलो वैरिहतापत्समुद्रे मग्नं जगदु-
ज्जहार । वैरिणो हत्वा आपद्द्रहितमकरोदित्यर्थः ॥ ५ ॥

भूमीभृतः समिति जिष्णुमपव्यपायं
जानीहि न त्वमघवन्तममुद्गथञ्चित् ।

भूमीभृत इति । हे घटस्य प्रतिभटौ स्पर्द्धिनौ स्तनौ यस्या-
स्तासम्बुद्धिः । हे भैमि त्वं समिति सङ्ग्रामे भूमीभृतः पर्वतान् जिष्णुं
जेतारं । तथा न विद्यते पर्वेर्वज्रस्य अपायो नाशो यस्य । तममुं
अमघवन्तमनिन्द्रं न तु नैव जानीहि अपि लिन्द्र एवायं । इन्द्रस्य
सहस्रनेत्रत्वान्नायं तथेत्यत आह । त्वं एतदीयं शयं पाणिम-
तिक्रान्तं प्रसृतादपि दीर्घं अत एवाहुतमासुर्यकारि कथञ्चिद्
गुप्तं नस्वरूपधारणाच्छादितं बज्जनेत्रस्य भावो बाज्जनेत्रं ना-
लोकसे न पश्यसि गुप्तत्वान्न तु अविद्यमानत्वादित्यर्थः । शयावति-
क्रान्तं हस्ततल्लयोर्नेत्राणि न सन्तीत्यर्थं इति वा । बज्जनेत्र-
समूहं बाज्जनेत्रसम्बन्धिनमेतदीयमतिशयमुत्कर्षं वासुर्यमिति
वा । नस्तपचे त्वममुं अघवन्तं सपापं न जानीहि पुण्यलोकत्वात् ।
रणे राज्ञो जेतारं । तथापगतो विशिष्टोऽपायो यस्मान्तं । रणे
अपगतो व्यपायः पलायनं यस्मात् अपलायमानमित्यर्थः । एत-
दीयं अतिशयमपरिमितहस्तपरिमाणमासुर्यरूपं प्रावरणवद्वा-
द्वाहौ हस्ते स्थितं नेत्रं चीनांशुकं गुप्तं यथा तथा द्रव्यान्तरवि-
लोकनव्याजेन नालोकसे अपि त्वालोकयेत्यर्थः । बाह्व च नेत्रे
च बाज्जनेत्रं । शयमतिक्रान्तं बाह्व हस्तपरिमाणाधिकपरिमाणौ
नेत्रे च प्रसृतादप्यधिकेत्यर्थः । तद्गुप्तं यथा तथा नालोकसे अपि
त्वालोकयेति वा । अतिशयं बाज्जनेत्रं बाह्व अतिशयितौ वदान्यौ
शयौ ययोस्तावतिशयौ । नेत्रे च शयमतिक्रान्ते अतिशयौ च ।

गुप्तं घटप्रतिभटस्तनि बाहुनेत्रं
 नालोकसेऽतिशयमद्भुतमेतदीयम् ॥ ६ ॥
 लेखा नितम्बिनि बलादिसमृद्धराज्य-
 प्राज्योपभोगपिशुना दधते सरागं ।
 एतस्य पाणिचरणं तदनेन पत्या
 साङ्गं शचीव हरिणा मुदमुदहस ॥ ७ ॥

अतिशये चेति नपुंसकैकशेषेण वा व्याख्येयं । एतदीयं गुप्तमनेन
 पाक्षितं । बहवस्य ते नेतारस्य बहूनां वा नेतारस्तेषां समूहः
 अतिशयितो हस्तो यस्य । सचणथा वदान्यं उक्तकृत्मा लोकाय ।
 शूरा वदान्या अप्यनेन पोषिता इत्यस्योक्तकृत्वं व्यज्यते । कुलिश-
 श्चिदुरग्यविरित्यमरः । नेत्रं पथि गुणे च स्वे इति विश्वः । जिष्णुः ।
 स्वाजिस्वस्य स्फुरिति ताच्छीत्ये स्तुः । (पा० ३ । २ । १३६) । तद्योगे
 भ्रमीभृत इति न लोकेति (पा० २ । ३ । ६६) । षष्ठीनिषेधात्
 द्वितीया । बाहुनेत्रशब्दात् भावसमूहसम्बन्धे खण् (पा० ४ । २ ।
 ३७) । पक्षे प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः (पा० २ । ३ । २) ॥ ६ ॥

लेखा इति । हे नितम्बिनि अतिपृथुनिबिडनितम्बे भैमि
 बलादीनां बलवृत्तनमुचिप्रभृतीनां समृद्धं सम्पूर्णं राज्यं राज-
 भावः तस्य प्राज्यो बहूः उपभोगस्तस्य पिशुनास्तदसहनाः लेखा
 देवाः एतस्मिन्स्य पाणी च चरणौ च पाणिचरणं सरागं सानु-
 रागं यथा तथा दधते धारयन्ति । हस्तनादात्पाणिं नमस्कारार्थं
 च चरणावित्यर्थः । तत्तस्मादनेन हरिणेन्द्रेण पत्या साङ्गं शचीव

आकर्ष्य तुल्यमखिलां सुदती लगन्ती-
 माखण्डलेऽपि च नलेऽपि च वाचमेताम् ।
 रूपं समानमुभयत्र विगाहमाना
 श्रोत्रान्न निर्णयमवापदसौ न नेत्रात् ॥ ८ ॥

मुदमुद्गहस्य धारस्य ॥ नलपक्षे सरागमरूपं एतस्य पाणिचरणं
 कर्तुं सैन्यस्त्राम्यमात्यादिभिः षड्विधेन वा बलेन समृद्धस्य रा-
 ज्यस्य प्राज्य उपभोगस्तस्य सूचिका सामुद्रिकोक्तलक्षणभूताः
 ध्वजादिलेखाः कर्माभूताः दधते धारयति । दध धारणे एक-
 वचनान्तमस्मिन् पक्षे रूपं । तस्मादनेन पत्या नलेन सह हर्षं
 धारयस्य । केन केव । हरिणेन्द्रेण शचीव । लेखा अदितिनन्द-
 नाः । पिशुनौ खलसूचकावित्यमरः । नितम्बशब्दादतिशयार्था-
 दिनिः (पा० ५ । २ । १३२) । पाणिचरणं । प्राण्यङ्गत्वादेकव-
 द्भावे षष्ठत्वं (पा० २ । ४ । १७) ॥ ७ ॥

आकर्ष्येति । असौ सुदती भैमी एतां पूर्वोक्तां अखिलां
 वाचमाखण्डलेऽपि च नलेऽपि च तुल्यं लगन्तीं समानसम्बन्धा-
 माकर्ष्य उभयत्र इन्द्रे नले च समानं रूपं ऐक्यरूपञ्च विगा-
 हमाना जानती विशेषावलोकनादपि विशेषमनुपलम्भमाना
 यथाक्रमं श्रोत्राच्छ्रवणेन्द्रियात् नेत्राश्चक्षुरिन्द्रियाच्च निर्णयं
 नावापत् न प्राप । अनयेन्द्रः स्तुतः किंवा नलः । तयोः सरूप-
 त्वाद्यमिन्द्रो नलो वेति नाज्ञासीदित्यर्थः । अपि चेति समुदायौ
 परस्परसमुच्चयवाचकौ । अवापत् । खदित्वादट् ॥ ८ ॥

शक्रः किमेष निषधाधिपतिः स वेति
 दोलायमानमनसं परिभाव्य भैमीम् ।
 निर्द्दिश्य तत्र पवनस्य सखायमस्यां
 भूयोऽद्वजङ्गवती वचसां स्रजं सा ॥ ८ ॥
 एष प्रतापनिधिरुद्गतिमान् सदायं
 किं नाम नार्जितमनेन धनञ्जयेन ।

शक्र इति । सा भगवती सरस्वती भूयः पुनरपि वचसः
 स्रजं वाङ्मालां असृजत् । किं कृत्वा । तत्र तेषु मध्ये अस्यां
 भैमीसमीपे पवनस्य सखायमग्निं निर्द्दिशोद्दिश्य । पुनः किं कृत्वा
 भैमी इति दोलायमानं दोलेव भवत् सनो यस्यास्तां परिभाव्य
 सञ्चिन्त्य । इति किं । एष किं शक्रः सत्यं दृष्टः निषधाधिपति-
 र्नलो वेति दोलेवाचरति । कर्तुः क्वड् सलोपश्चेति (पा० ३ ।
 १।११) । क्वडि ज्ञानचि दोलायमानमिति । अस्यां सामीपिक
 आधारः ॥ ८ ॥

एष इति । हे भैमि एष प्रतापस्य निधिः प्रकृष्टोऽस्यर्श-
 स्थानं । तथाऽयं सदा उद्गतिमानूर्द्ध्वगमनयुक्तः ऊर्द्ध्वलनोऽय-
 मित्यर्थः । धनञ्जयेन वङ्गिनाऽनेन किं नाम का सञ्ज्ञा नार्जितं
 न प्राप्तं । अग्निर्वैश्वानरो वङ्गिरित्यादिकं नाम निर्वचनयोगात्
 प्राप्तमित्यर्थः । सर्वेषामपि नाम्नां निर्वचनमख्येव । नाम सम्भा-
 वनायां अग्निनाऽनेन किं नाम वस्तु न प्राप्तं । तैजसानां परमा-
 पूर्णां सर्वत्राविरलत्वेन विद्यमानत्वादिति वा । अनेन धनञ्ज-

हेम प्रभूतमधिगच्छ शुचेरमुष्मान्
नास्यैव कस्य च न भास्वररूपसम्पत् ॥ १० ॥

यशब्देन कृत्वा सार्धकं नाम किं नार्जितमिति वा । धनञ्जयत्वा-
देतस्य लं शुचेरप्यिच्छादमुष्मादग्नेः प्रभूतं वज्र हेम खलमधिगच्छ
प्राप्नुहि । धनमिच्छेद्भुताग्नादित्युक्तेः । अग्नेरपत्यं प्रथमं सुवर्ष-
मिति श्रुतेः । अस्मात् सुवर्षं प्रथममुत्पन्नं । अस्वेवाग्नेरिव कस्य च
न कस्यापि भास्वरा देदीप्यमाना रूपसम्पत्नास्ति तेजोमात्र-
विवक्षया । तेजोव्यतिरिक्तस्य कस्य च न शुक्लं भास्वरं रूपं दृष्ट-
मित्यर्थः ॥ नलपचे एष नलः चात्रतेजःस्थानं । तथा सदोदयवान् ।
तथाऽग्नेन जयेन कृत्वा किं नाम धनं नार्जितं वैरिणो विजित्य
धनमर्जितं । दायो दानं तेन सहितमिति वा । एतेन धनार्जनस्य
स्वोपभोगः फलं न किन्तु दानमेव मुख्यं फलं वदान्यत्वं च
सूचितं । सदा अयः शुभावशे विधिर्यस्मादिति वा । शुचेः
खधर्मोपार्जितद्रव्यादमुष्मात्प्रचुरं सुवर्षं प्राप्नुहि । शुचेः शृङ्गा-
ररूपादिति वा । अस्य नलस्यैव भास्वरा कायकान्तिसमृद्धिः
कस्याप्यन्यस्य नास्ति । भा दीप्तिः खरः कण्ठशब्दः रूपं सौन्दर्यं
तेषां सम्पदस्यैव कस्यापि नास्तीति वा । तेजस्वी मधुरखरः सुन्द-
रस्येत्युक्तं । वोतिहोत्रो धनञ्जयः । शुचिरप्यिच्छमौर्वस्तु इत्यमरः ।
धनञ्जयः । सञ्ज्ञायां षट्त्वृजीत्यादिना खच् (पा० ३ । २ ।
४६) । अर्द्धिषदिति मुम् (पा० ६ । ३ । ६७) । भास्वरं । खे-
भाभेति वरच् (पा० ३ । २ । १७५) ॥ १० ॥

अत्यर्थेतिपटुताकवलीभवत्तत्
 तत्पार्थिवाधिकरणप्रभवस्य भूतिः ।
 अप्यङ्गरागजननाय महेश्वरस्य
 सञ्जायते रुचिरकर्षिं तपस्विनोऽपि ॥ ११ ॥

अत्यर्थेति । हे रुचिरकर्षिं शोभनश्रवणेन्द्रिये भूमि अस्या-
 श्वेरत्यर्थाऽतिव्यथितहेतिपटुता ज्वालापाटवं तस्य कवलीभवन्ति
 यासीभवन्ति तानि तानि पार्थिवानि पृथिवोकार्थ्याणि दृषका-
 ष्टकरीषादीनि तान्नेवाधिकरणं भक्षण एवाधारः ततः प्रभव
 उत्पत्तिर्यस्या एवंविधा भूतिर्भक्ष तपस्विनोऽपि पाशुपतादि-
 प्रतनिष्ठस्य महेश्वरस्य त्रिवस्याङ्गरागजननाय उद्भूतनेनाङ्गानां
 विस्त्रिष्टवर्षोत्पत्तये सञ्जायते सम्यद्यते । एतत्सम्बन्धि भक्ष्यापि
 ईश्वरस्य तपस्विनोऽपि उपहृत्यै प्रभवति अन्यस्य भवतीति किं
 वक्तव्यमिति स्तुतिः । रुचिरकर्षेति श्लेषोक्तिचातुरीविषये साव-
 धाना भवेति व्यज्यते । एतद्वरणे भक्षैव केवलं नान्यत्किञ्चि-
 दिति विश्वार्थं दृषीत्येति व्यज्यते ॥ नलपक्षे अङ्ग रुचिरकर्षिं अस्य
 नलस्य भूतिः सम्यत् महेश्वरस्य महाधनिकस्यापि त्यक्तसर्व्व-
 सङ्गस्य मुनेरपि च अभिलाषसमुद्भूतये सम्यद्यते । ममेदृकसम्य-
 ङ्ग्यादिति धनिको मुमुक्षुस्यापि अस्य भूतये स्पृहयतीत्यर्थः ।
 धनिकस्य तपस्विनोऽपि ईर्ष्याजननाय सम्यद्यत इति वा ।
 किञ्चूता सम्यत् । अतिशयेनास्त्रपटुतया मोक्षोपसंहारादिमन्त्र-
 प्रयोगसामर्थ्येन यासीभवन्तस्ते च ते पृथ्वीश्वरास्त तेषामधिको

एतन्मुखा विबुधसंसदसावशेषा-
माध्यस्थमस्य यमतोऽपि महेन्द्रतोऽपि ।

रणस्रस्तादुत्पन्ना । स प्रभव उत्पादको यस्या इति वा । चात्र-
तेजसोपार्जितेत्यर्थः । रागोऽनुरक्ते मात्सर्ये । हेतिर्जास्त्रायुधेऽपि
च । पार्थिवेति । तस्येश्वर इत्यधिकारे (पा० ५ । १ । ४२) ।
सर्व्यभूमोत्यण् (पा० ५ । १ । ४१) । रुचिरकर्षीति । नामिको-
दरोष्ठेति (पा० ४ । १ । ५५) । डीष् ॥ ११ ॥

एतदिति । हे पितृमुखि अशेषा सर्वाऽसौ विबुधसंसत्
देवसभा एष एव मुखं यस्याः सा । अग्निमुखा वै देवा इति श्रुतेः ।
अस्त्राग्नेर्यमतोऽपि महेन्द्रतोऽपि माध्यस्थ्यं आसनापेक्षया दिग्पे-
क्षया च मध्ये विद्यमानत्वं अस्ति । त्वं महस्त्रिणं तेजोयुक्तं महसु
तेजसु विषये इदं स्वामिणं चैनं उपैहि प्राप्नुहि । येन सदावृषा
काष्ठसहितेनामुना करश्रीः किरणशोभा उच्चैर्हृद्वा रक्ता वा-
ध्रियते । पितृमुखीति सम्बुद्ध्या धन्यत्वं व्यज्यते । धन्या पितृमुखी
कन्या धन्या मातृमुखःसुत इति सामुद्रिकोक्तेः ॥ नक्षत्रे असौ
जगति प्रसिद्धा पुरो दृश्यमाना च निखिला विद्वत्सभा एत-
न्मुखा एतत्प्रधाना । यथा सर्व्वेव्यङ्गेषु मुखं प्रधानं तथा विद्व-
त्सभायामसौ । के विबुधा इति पृष्टे प्रथममसौ गण्यत इत्यर्थः ।
पुण्यश्लोकत्वात् । एष मुखो यस्यास्तादृशीति वा । अस्य यमतः सम-
वर्त्तिनोऽपि इन्द्रादप्यधिकं माध्यस्थ्यं व्यज्यते । पञ्चपातरहितत्वं
ब्रह्मिचरयोस्तुल्यदण्ड इत्यर्थः । तसेः सार्व्वविभक्तिकत्वालोकपा-
खांशलादिन्द्रयमयोरेतन्माध्यवर्त्तित्वं इति केचित् । तेजस्त्रिणमेजं

एनं महस्त्रिनमुपैहि सदाखणोच्चै-
 र्येनामुना पितृमुखि ध्रियते करश्रीः ॥ १२ ॥
 नैवाल्पमेधसि पटोर्हृषिमत्त्वमस्य
 मध्येसमिन्निवसतो रिपवस्तृणानि ।

प्राप्नुहि । येनानेन सदा सर्वदा हस्तशोभा अतिव्रथेनारणा
 रक्ता धार्यते । स्त्रिनं शोभनं पतिमेनं मह पूजय । तथा
 एनमुपैहि एतत्समीपं गच्छेति वा । महस्त्रिनमुत्सववक्तं वा ।
 विश्वप्रकाशे सकारान्तस्य महःशब्दस्य पाठात् । मुखं मुखे च
 वक्त्रे स्वादित्यजयपालः । पिता मुखं यस्या इति समासे मुखेनैव
 मुखस्य बाहुभ्यात् पितृमुखमिव मुखं यस्या इत्यत्र पर्यवस्यति
 ॥ १२ ॥

नैवेति । एधसि काष्ठे पटोर्जाज्वल्यमानस्यास्याग्नेः हृषिमत्त्वं
 दीप्तियुक्तत्वं अर्थं नैव किन्तु वञ्चित्यर्थः । जाज्वल्यमानस्यास्य इत्यने
 दीप्तिमत्त्वं अर्थं नैव तत्सम्बन्धादधिकं दीप्तिमानर्थं भवतीत्यर्थं
 इति वा । तथा मध्ये समित् समिधां काष्ठानां मध्ये निवसतो वि-
 द्यमानस्य तृणानि रिपवः ब्रह्मवः । रिपुनाशो यथा वेगेन क्रियते
 तथा समृद्धेनानेन तानि क्षणमात्रेण दह्यन्त इत्यर्थः । प्रादेशमा-
 त्राणां पलाशशम्बादिकाष्ठानां मध्य इति वा । इह लोके समि-
 न्मध्ये वा उत्थानवान् ऊर्द्धं ज्वलन् तरुणी वेगवानयं विरोधिना
 केन उदकेन पराभवितुं पुनः शक्यो भवति तेनैव शान्तिमेति
 नाभ्येनेत्यर्थः । ज्यो भवति अपि तु न । वेगेनेत्यितस्यास्य वा-

उत्थानवानिह पराभवितुं तरस्वी
 शक्यः पुनर्भवति केन विरोधिनायं ॥ १३ ॥
 साधारणीङ्गिरमुषर्बुधनैषधाभ्या-
 मेतां निपीय न विशेषमवाप्तवत्याः ।

रिणापि भ्रान्तिः कर्तुमशक्येत्यर्थ इति वा ॥ नक्षपचे पटोर्यहष-
 धारणादिसमर्थस्याल्पमेधसि मन्दप्रज्ञे हृषिमत्त्वं प्रीतियुक्तत्वं नैव
 अयोग्यत्वात्तस्येति भाव इत्यर्थः । तथा समिन्मध्ये सङ्ग्राममध्ये
 निवसतोऽस्य वैरिणस्तृष्णानि अकिञ्चित्करा इत्यर्थः । इह रणे
 भूलोके वा तरस्वी उत्थानवान् वेगवान् बलवान् वाद्यं केन
 रिपुणा जेतुं शक्योऽपि तु न केनापि । कस्याप्यज्योऽयमित्यर्थः ।
 उत्थानमुदयः इदंशङ्कोऽपि उदयी बलवांस्र नासीत्यर्थः ।
 भवतीति सम्बोधनं वा । तरो बले च वेगे च । इधमेधः समिदित्य-
 मरः । अल्पमेधसि । नित्यमसिच्प्रजामेधयोरित्यत्र (पा० ५ ।
 ४ । १२२) । नित्यग्रहणादन्यस्मादपि भवतीति वृत्तिकारोक्तेः
 प्रयोगानुसारेण असिच् । मध्ये समित् । पारे मध्ये षष्ठ्या वेति
 (पा० २ । १ । १८) । अव्ययीभावे निपातनादेत्वम् । झय
 इति (पा० ५ । ४ । १११) । वैकल्पिकत्वाद्दृजभावः । परा
 भवितुं । शक्येति (पा० ५ । ४ । ६५) । अक्रियार्थत्वेऽपि अक्रि-
 योगात्तुमुन् ॥ १३ ॥

साधारणीमिति । उषर्बुधनैषधाभ्यां अग्निस्त्राभ्यां साधा-
 रणीं समामेताङ्गिरं निपीयाकर्ष्य इदमीयमनयोः सम्बन्धिनं

ऊचे नलोऽयमिति तम्प्रति चित्तमेकं

ब्रूते स चान्यदनलोऽयमितीदमीयं ॥ १४ ॥

विशेषं तारतम्यं न अवाप्तवत्या ज्ञातवत्या भैम्याः पुरोवर्त्तिनं तं प्रति एकं चित्तं मनः अयं नल इत्यूचे अन्यदपरं चित्तं अयमनल इति ब्रूते स । नलव्यतिरिक्तोऽयं च वक्रिरित्यकथयत् । युगपदासौचनस्यतिप्रसङ्गात्मनसः प्रति शरीरमेकत्वस्य साधितत्वादेकस्मिन्नपि मनसि क्रियाभेदादवस्थान्तरप्राप्तेर्भेद इवोपचर्यते । एकमेव तं पुरोवर्त्तिनं अनल इति प्रत्यूचे । अकारप्रसङ्गेष्वनलोऽयमिति ब्रवीति स मनः । तथा अयमन्यान् वैरिषो घति चवखण्डयति अन्यद् स चासौ नलस्येति च ब्रूते स । अत्र व्याख्याने प्रथमसूचितक्रमभङ्गोऽपि न भवति । एकस्य द्वैरूपादिरोधाभासस्य । शोचिष्कोश उषर्बुध इत्यमरः । उषसि बुध्यत इति उषर्बुधः । इगुपधेति कः (पा० ३ । १ । १३५) अह-रादीनामिति रेफः (पा० ८ । २ । ७० वा० १) । तुल्यार्थैरिति ढतोया । (पा० २ । ३ । ७२) । अन्यदेति पचे कः । समानं आधारणमस्य साधारणं अनेकं प्रत्यविशिष्टं सम्बन्धं । षष्ठोदरादिः । ततस्त्रियां पादार्धाभ्यां चेत्यत्र (पा० ५ । ४ । २५) । आग्नीध्रसाधारणादञिति वार्त्तिकादञि ङीष् वा । प्रकरणाच्च साधारणभूमिरित्यादादिव अञपि घटते । इदमीयं त्यदादित्वात् इन्द्राहः (पा० ४ । २ । ६) ॥ १४ ॥

एतादृशीमथ विलोक्य सरस्वती तां
 सन्देहचित्रभयचित्रितचित्तवृत्तिम् ।
 देवस्य स्रुनुमरविन्दविकासिरश्मे-
 रुद्दिश्य दिक्पतिमुदीरयितुं प्रचक्रे ॥ १५ ॥
 दण्डं विभर्त्ययमहो जगतस्ततः स्यात्
 कम्पाकुलस्य सकलस्य न पङ्कपातः ।

एतादृशीमिति । अथ सरस्वती अरविन्दविकासिनः कम-
 लविकासकरा रश्मयः किरणा यस्य देवस्य रवेः दिक्पतिं
 दक्षिणदिग्भः पतिं स्रुनुं अन्येषां पुत्राणां दिक्पतित्वाभावाच्चमं
 उद्दिश्य उदीरयितुं वक्तुं प्रचक्रे आरेभे । किं कृत्वा । एता-
 दृशीमुक्तसंग्रथास्यदीभूतां तथा मलनिश्चयाभावात् सन्देहः ।
 तुल्यरूपदर्शनाद्देव्युक्तिचातुर्याद्वा चित्रं । मलनिश्चयाभावाच्च-
 लप्राप्तिविघ्नान्नासः तैः संग्रथास्यर्थचासैः चिचिता नामावि-
 धाकृता चित्तवृत्तिर्यस्याः सा । एवंविधां तां भैमीं विलोक्य ।
 चित्तभित्तिमिति पाठे चित्तमेव भित्तिर्यस्याः । भित्तौ हि चित्रं
 युक्तमित्यर्थः । एषेव दृश्यत इत्यर्थः । एतादृशीत्यदादिषु दृष्ट-
 इति कञ्जि (पा० ३ । २ । ६०) । आसर्ज्वनाच्च इत्याले (पा० ६ ।
 ३ । ८२) । टिट्टेति ङीपि (पा० ४ । १ । १५) । एतादृशीति
 सिद्धं ॥ १५ ॥

दण्डमिति । अहो सम्बोधने अयं यमो दण्डं स्वायुधं
 विभर्ति तत्तस्माद्धेतोः पुराणादिदर्शनेन कम्पाकुलस्य पाप-

स्वर्ष्वेद्यथोरपि मद्व्ययदायिनीभि-

रेतस्य हस्मिरमरः खलु कश्चिदस्ति ॥ १६ ॥

भीरोः सकलस्य जगतो भुवनस्य पङ्कपातो वुडमं न स्यात्
भवेत् । पङ्के महारौरवादौ नरके वा एतद्गयात् पापं कोऽपि न
करोतीत्यर्थः । अहो आश्चर्यं । अन्यो यष्टिं धारयति अन्यस्य च
कल्पमानस्य कर्द्दमपातो न भवतीत्यसङ्गतेः । तथा चिकित्सा-
सामर्थ्ययोः स्वर्ष्वेद्यथोर्दक्षयोरपि मद्व्ययदायिनीभिः गर्ष्वेद्यथं
कुर्वाणाभिरेतस्य हस्मिः प्राणिकर्षविपाकदर्शनेनानेन प्रेरि-
ताभिः पीडाभिः न विद्यत इत्यमरः कश्चित् किमस्ति अपि
तु न कोऽप्यस्ति । कर्षजरोगाणां ताभ्यामप्यचिकित्स्यादित्यर्थः ।
स्वर्ष्वेद्यथोरपि नाम राजापनयनसामर्थ्यासम्भवस्य चकार्यं ॥ नलपत्ने
अथं नलो दण्डं ग्रासनं यतो विभर्त्ति ततः ग्रासनभयात्क-
न्याकुलस्य सकलस्यापि लोकस्य पङ्कपातो न भवेत् पूर्ववदे-
तस्माद्गयात् अयं दण्डं चतुरङ्गसैन्यं विभर्त्ति ततः अत्रुभयात्
कन्याकुलस्य लोकस्य पङ्कपातः दुःखपातो न भवेत् सैन्येनैव
वैरिणां निहतत्वाल्लोकस्य दुःखनाश इति वा । सौन्दर्येण प्रसि-
द्धयोर्नासत्यथोरपि गर्ष्वेद्यथङ्कारिणीभिरस्य हस्मिः कायकान्ति-
भिर्दृष्यन्ति तोऽयं देवोऽपि कश्चिदस्ति किमु अपि तु नास्ति ।
देवेषु मध्ये दक्षावैव सुन्दरतमौ तावप्यनेन जितौ यतः । ये खेत-
त्समीपस्थाः रमणीयास्त एतद्रूपधारणादेव न तु स्वभावेने-
त्यर्थः । पङ्कोऽस्ती प्रादकर्द्दमौ । अस्ती पङ्कं पुमान् पाप्मा । स्युः

मित्रप्रियोपजननं प्रति हेतुरस्य
 सञ्ज्ञा श्रुता ऽसुहृदयं न जनस्य कस्य ।
 ह्यायेदृगस्य च न कुत्रचिदध्यगामि
 तप्तं यमेन नियमेन तपोऽमुनैव ॥ १७ ॥

प्रभाह्युचित्विड्भा इत्यमरः । स्त्रीह्युजाद्युतिः शोभा इति
 मेदिनी । दायिनीभिरिति ताच्छील्ये णिनिः ॥ १६ ॥

मित्रेति । अस्य यमस्योपजननं उत्पत्तिप्रति सञ्ज्ञा नास्ती
 मित्रप्रिया सूर्यपत्नी हेतुर्निमित्तं श्रुता आकर्षिता । ह्याया-
 नास्ती तु कुत्रचित् कुत्रापि पुराणादौ ईदृगस्यात्पत्तिं प्रति
 हेतुर्नाध्यगामि नात्रावि । किन्तु शनैस्वरस्यैवेत्यर्थः । यमो यमी
 आङ्गदेवः सञ्ज्ञायास्तनयास्तय इति पुराणं । अयं यमः कस्य
 जनस्य असुहृत्प्राणहर्त्ता न अपि तु सर्वस्यापि प्राणहर्त्ता ।
 अमुना यमेनैष नियमेन नक्तोपवासादिव्रतेन कृत्वा तपस्तप्तं धर्मः
 कृतः । अत एवास्य पुत्रत्वं धर्मराजत्वं चेत्यर्थः ॥ नक्षत्रे अस्य
 नक्षत्रस्य सञ्ज्ञा नाम श्रुता सती मित्रप्रियस्य सुहृदिष्टस्योपजननं
 प्रति उत्पादनं प्रति हेतुः । अस्य सञ्ज्ञा सुहृदिष्टजननं प्रति
 हेतुः । श्रुता ख्यातेत्यर्थ इति वा पुण्यश्लोकत्वात् । अयं कस्य सुहृ-
 त्मित्रं न अपि तु सम्यक्परिपालनादुपकारित्वाद्वा सर्वस्यापि सु-
 हृदेव । ईदृक् प्रत्यक्षे दृष्ट्या अस्य ह्याया कायकान्तिः कुत्रापि नर-
 सुरोरगेषु नाध्यगामि न दृष्टा । सुन्दरतरोऽयमित्यर्थः । ह्याया
 रीतिः लोकपालनमित्यर्थ इति वा । अस्मैव जगत्पालनं कोऽपि

किञ्च प्रभावमिताखिलराजतेजा
देवः पिता ऽम्बरमणी रमणीयमूर्तिः ।

न करोतीत्यर्थः । अमुना नखेनैव यमेन ब्रह्मचर्यादिनिघमेन
नक्तादिब्रनेन च तपस्वप्रं त्वदर्थमिति शेषः । हाया स्वादातपा-
भावे प्रतिबिम्बार्कयोषितोः । तपस्यान्द्रायणादौ स्वाङ्कुर्ये इत्यादि
विश्वः । अद्यगाभीति । इडो गाडादेवे कर्षण्णिचिण् । यमेनेति ।
पद्ये हेतौ द्वतीया ॥ १७ ॥

किञ्चेति । केवलं सञ्ज्ञास्य जननीत्येव न । किञ्चाम्बु
प्रमथा दीप्याऽवगमितं तिरस्कृतं अखिलं राष्ट्रञ्चन्द्रस्य तेजो येन
सः । तथा रमणीयमूर्तिः अम्बरमणिः सूर्यः देवोऽस्य पिता । अस्य
वस्य उत्क्रान्तिदा नामिका अथ च मरणदा शक्तिरायुधवि-
शेषः कमनु खणीकृत्य न प्रतिभाति समर्था न भवति अपि तु
सर्वमनु समर्थेव । परेष्वन्येषु जनेषु गदान् रोगाश्रियोक्तुः प्रेरयि-
तुरस्य कृष्णत्वं श्यामत्वञ्च परपीडाजननेनापद्यन्न इत्यर्थः । अस्य
कृष्णत्वं सौहृत्वं सौहृत्वंकठिनान्तःकरणत्वमित्यर्थ इति वा ॥
नखपद्ये प्रभावेन पराक्रमेण नमितसकलभूपप्रतापः । अम्बरमणिः
सूर्यः इः कामस्तद्वद्रमणीयमूर्तिः देवो राजा वीरसेनोऽस्य
पिता । देवो विजिगीषुरिति वा । महाकुलीनत्वमस्य सूचितं ।
राज्ञ इन्द्रस्य वा प्रभाया वनेन लक्षणया समूहेन तेजःसङ्गेन
कृत्वा मितमखीकृतमखिलभूपतेजो येनेति वा । अम्बरमणीभि-
र्वस्तरत्नैः कृत्वा रमणीयमूर्तिरिति वा । मणीशब्द ईश्वरतोऽपि
यमेति सम्बोधनं । रमणीनां स्त्रीणां रमणयोग्या मूर्तिरर्थेत्येति

उत्क्रान्तिदा न कमनु प्रतिभाति शक्तिः
 कृष्णत्वमस्य च परेषु गदान् नियोक्तुः ॥ १८ ॥
 एकः प्रभावमयमेति परेतराजौ
 तस्जीवितेश्चिधियमत्र निधेहि * मुग्धे ।

वा । अस्य शक्तिरायुधविशेषः कं वैरिणमनु उत्क्रान्तिदा मर-
 णदा न भवति । अस्य शक्तिः सामर्थ्यं कं यममनु उत्क्रान्तिदा
 मरणप्रदा न प्रतिभाति अपि तु सम्भाव्यत एव । यमादन्येषां भयं
 तस्याप्यस्माद्भयं शूरत्वातिशयो द्योत्यते इति वा । तथा ब्रह्म-
 गदां शक्तविशेषं प्रयोक्तुरस्य कृष्णत्वं देवकीपुत्रत्वं । गदायुद्धप्रावी-
 ष्याच्छ्रीकृष्णसमानत्वमित्यर्थ इति वा । अस्य राज्ञः परा उत्कृष्टा
 इषुसन्निधिना गदाः रोगाः दुःसहवाणजनिताः पीडा इति
 यावत् । तान् अर्थाद्वैरिषु प्रयोक्तुरस्य कृष्णत्वमर्जुनत्वं च । वाण-
 युद्धप्रावीष्यादर्जुनसमानोऽयमित्यर्थ इति वा । राजा प्रभौ
 नृपे चन्द्रे चचे चचियशक्तयोः । को ब्रह्मात्मनि लोकेषु शमने
 सर्वनाम्नि च । शक्तिर्वैशंप्रभावादौ शक्तिः प्रहरणान्तरे ।
 इत्यादि विश्वः ॥ १८ ॥

एक इति । अथमेकः परेताः प्रेताः तेषां राजौ पक्षौ वि-
 शये प्रभावं सामर्थ्यमेति । तत्तस्माद्चास्मिन् जीवितेश्चिधियं अस्त-
 कबुद्धिं विधेहि कुह हे मुग्धे उभयोर्भेदमजानाने सञ्ज्ञागर्भ-
 जातत्वात् दक्षसहोदरस्याश्विभ्रातुर्यस्य यमस्य भूतेषु प्राणिषु

* निधत्वेति पाठान्तरं ।

भूतेषु यस्य खलु भूरि यमस्य वश्य-
 भावं समाश्रयति दक्षसहोदरस्य ॥ १८ ॥
 गुम्फो गिरां शमननैषधयोः समानः
 शङ्कामनेकनलदर्शनजातशङ्के ।

भूरि प्रचुरं भूतं वश्यभावमधीनत्वं समाश्रयति प्राप्नोति ।
 प्राणिषु मध्ये प्रचुरं भूतं यस्य यमस्य वश्रि वश्रवर्त्ति सत् अभावं
 विनाशमेवाश्रयतीति वा । मुमुक्षवः कतिपये तदपेक्षया भूतानां
 प्राचुर्यं खलु निश्चये सर्वप्राणिनां एतदधीन इति निश्चये-
 नायमन्तक इति किञ्च जानासीत्यर्थः ॥ नलपक्षे परास्य इतरे
 आत्मीयास्य तेषामाजिः परान्द्रेष्टांस्तेजस्विनाऽपि इतरे यन्ति
 सोदीयसः कुर्वन्ति ये तेषामाजिरिति वा । परोत्कृष्टां या
 इतरेषां वैरिणामाजिरिति वा । तस्यां अयं नलः एक एव
 प्रभावमेति । तथा भूतेषु पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशेषु मध्ये इयमि-
 त्यभिनयेन सकला भूः सौन्दर्येण दक्षसहोदरस्य अशितुल्यस्य
 यस्यास्य वश्यत्वमाश्रयति । तस्मान्मुग्धे सुन्दरि अस्मिन् प्राणेश-
 बुद्धिं निधेहि । तथा समा सश्रीका त्वं यस्य एतदरणे प्रयत्नं
 कुरु । एवंविधः शूरः प्रभुशक्तियुक्तः सुन्दरस्य कोऽपि नास्ती-
 त्येवमेव वृणीष्वेति भावः । इतरशब्दात् पक्षे तत्करोतीति णिष्
 पचाद्यधि णिलोपः ॥ १८ ॥

गुम्फ इति । शमननैषधयोः यमनलयोर्विषये समानः
 तुल्यः पूर्वोक्तः गिराङ्गुम्फः देव्या वाणोषन्दर्भः विदर्भवसु-

चित्ते विदर्भवस्तुधाधिपतेः सुतायाः
 यस्मिन्ममे खलु तदेष पिपेष पिष्टम् ॥ २० ॥
 तत्रापि तत्रभवती भृशसंशयालो-
 रालोक्य सा विधिनिषेधनिवृत्तिमस्याः ।
 पायःपतिम्रति धृताभिमुखाङ्गुलीक-
 पाणिः क्रमोचितमुपाक्रमताभिधातुं ॥ २१ ॥

धाधिपतेः सुतायाः भैर्याचित्ते यच्छङ्कां संशयं निर्धामे तत्
 खलु निश्चितं एष पिष्टं पिपेष चूर्णमेव चूर्णितवान् इति दृष्टान्त
 इत्यर्थः । चूर्णचूर्णनं यथा दृष्ट्या तथेदमपीत्यर्थः । किञ्चूते चित्ते ।
 अनेकेषां नखानां दर्शनेन जातशङ्के उद्भूतसंशये । गुन्यः स्थाहुन्व-
 ने गुच्छे इति विश्वः ॥ २० ॥

तत्रेति । तत्रभवती पूज्या सा सरस्वती क्रमोचितं क्रमप्राप्तं
 परिपाटीयोग्यं यथा तथा वाभिधातुं वक्तुमुपाक्रमत । किं कृत्वा ।
 तत्र यमेऽपि भृशमत्यर्थं संशयालोः सन्दिहानाया अस्या भैर्या
 विधिनिषेधाभ्यां सकाशाच्चित्तिं प्रवृत्तिनिवृत्त्योरभावं आ-
 लोच्य । किञ्चूता । पायसां पयसां पतिं प्रभुं वरुषं प्रति धृतः
 अत्रस्थापितः अभिमुखाङ्गुलीकः सस्यस्वकरशाखः पाणिर्यया ।
 तत्रभवच्छब्दः पूज्यार्थः । अङ्गुलीकेति । नद्युतश्चेति कप् (पा० ५ ।
 ४ । १५३) । उपाक्रमत । प्रोपाभ्यामिति तङ् (पा० १ । ३ ।
 ६४) । अभिधातुं । अभियोगे शकष्ट्वेति तुमुन् (पा० ३ । ४ ।
 ६५) ॥ २१ ॥

या सर्वतोमुखतया व्यवतिष्ठमाना
यादोरणैर्जयति नैकविदारका या ।

येति । एतस्य भूरितरवारिनिधयः समुद्रा यस्यां सा समु-
र्जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते । सा का । यस्याः परतो रोधः परं
तीरं प्रतीतिविषयो दृग्गोचरो न । सेनार्थां समुद्राणामपि मि-
श्रितत्वात् परं पारं न दृश्यत इत्यर्थः । सा का । या सर्वतोमुखस्य
जलस्य भावेन व्यवतिष्ठमाना व्यवस्थिता जलमधीत्यर्थः । या
यादोरणैर्जलजन्तुब्रह्मैस्तत्सङ्गामैर्वा उपलक्षिता । तथा या
नैकविदारका ऽनेककूपका । नैकान् विदारयति नैकविदारः
कस्योदकस्त्राय आगमनं यस्यां सा । स्ववेगेन सर्वनाशकरमुदकं
यस्यामस्तीत्यर्थं इति वा । या नैकविदारं कं यस्यामेवंभूता वा ।
यस्याः परतो वैरिणो यस्याद्वा रोधः आवरणं न ज्ञानगोचरं ।
निन्दाभिमुखस्य पयसः कस्यापि निवारयितुमशक्यत्वात् इति
वा । यस्याः परप्रदेशात् प्रतिसम्मुखं इतिर्निर्गमनं तद्गोचरो नरो
मनुष्यः अधोऽधस्तादेव प्रवाहवेगेनाथ एव गच्छतीति भाव
इति वा ॥ जलपथे एतस्य भूरीणां तरवारीणां एकधारपतन-
सङ्गानां निधिः स्नानं वा समूर्विजयते । या सर्वस्मादपि
लोकात् सर्वसेनाभ्यो वा मुखतया श्रेष्ठतया व्यवतिष्ठते । मुख-
ब्रह्मो जलपथा श्रेष्ठवाचकः । सर्वतः सर्वदिक्षु मुखं यस्यास्तद्भावेन
व्यवतिष्ठत इति वा । अनेनानेकदिग्ग्यापित्वात् सेनायाः प्राचुर्ध्वं
सूचते । वा दोरणैर्वाऽऽपुद्गैर्भुजास्त्राखनब्रह्मैर्वापलक्षिता ।

एतस्य भूरितरवारिनिधिश्चमूः सा
 यस्याः प्रतीतिविषयः परतो न रोधः ॥ २५ ॥
 नासीरसीमनि घनध्वनिरस्य भूयान्
 कुम्भीरवान् समकरः सहदानवारिः ।

दोरणैर्जयतीति वा । यादोरणैरमुख्य सङ्ग्रामैः सिंहनादैर्वा
 जयति सेनाजयेनास्य व्यपदेशो न किन्तु स्वयमेवाद्यै युद्धं कुरुते
 तेनाभयथा नलवर्षने तात्पर्यं । तथा नैके विदारका योद्धारो
 यस्यां वा । दोरणैः कृत्वा नैकविदारः कायो यस्याः सेति वा ।
 यस्याः परस्माच्छब्दोः सकाशाद्रोधः आवरणं न ज्ञानगोचरः
 केनापि रोद्धुं न शक्यत इत्यर्थः । परस्मात् प्रतीतिविषयः सम्मुख-
 मागच्छन्नरो मनुष्योऽथो हीन एवेति वा । पुष्करं सर्वतो मुखं ।
 कूपकास्तु विदारकाः । कायो देहः । कुलं रोधस्वेत्यमरः । व्यव-
 तिष्ठमानेति । समवप्रविभ्यस्य इति तड् (पा० १ । ३ । २२) ।
 अत्र गन्धभूयस्त्वभयात् व्याकरणं न लिख्यते ॥ २२ ॥

नासीरेति । नदीनामिनः स्वामी समुद्रः नासीरसीमनि
 जलमयसेनामुखविभागे स्थितः सन् करणभावं साधकतमत्वं इतैः
 गतैः रत्नैर्मुक्तादिभिरसमतिग्रथेनास्य वरुणस्य सुखमातनोति
 उत्पादयति । सुखजनने रत्नानि करणभूतानि । स्वामिनेऽसौ
 रत्नानि दत्त्वा प्रीतिमुत्पादयतीत्यर्थः । करणे देहे भावं सत्त्व-
 मितैः प्राणैः स्वदेहात्पन्नैरित्यर्थ इति वा । असङ्करणभूतत्वा-
 दवरुणदेहस्थितैरिति वा । एवंविधैरत्नैरुपलक्षितो वा । अस-
 ङ्करणभावमसङ्करणत्वं गतैरत एव तैः सुखमातनोतीति वा ।

उत्पद्मकाननसखः सुखमातनेति
 रत्नैरलङ्करणभावमितैर्न दीनः ॥ २३ ॥
 सस्यन्दनैः प्रवक्ष्यैः प्रतिकूलपातं
 का वाहिनी न तनुते पुनरस्य नाम ।

किम्भूतो नदीनः । घनध्वनिः निविडशब्दः । तथा भूयान् प्रचुर-
 तरः । दीर्घपरिमाणत्वात् सप्तसङ्ख्यात्वात् । तथा कुम्भीरा नक्राश-
 दान् । मकरा मत्स्यविशेषास्तद्युक्तः । तथा सहदानवारिः पुण्डरी-
 काक्षयुक्तः । उच्छब्द उदयार्थः । उद्गतानि विकसितानि पद्मानि
 येषु तानि काननानि तेषां सखा तद्युक्त इत्यर्थः । उत्कृष्टा पद्मा
 लक्ष्मीर्येषामेवंविधैः काननैर्युक्त इति वा । उत्कृष्टा पद्मा लक्ष्मीः
 स्वकन्या यस्मिन् स चासौ वनसखश्चेति वा । ओविष्णोस्तत्र विद्य-
 मानत्वाल्लक्ष्मीयुक्तत्वं । नासीरसीमपदेन तीरं लक्ष्यते । तत्र नि-
 विडध्वनिरिति वा । तरङ्गस्य तीरे प्रतिघातात् ॥ नलपक्षे भूयान्
 बहुतरः । कुम्भी गजः नासीरमुखे सेनामुखविभागे सुखमनाथा-
 सेन रवान् शब्दान् विस्तारयति । किम्भूतः कुम्भी । घनवन्मोघवत्
 ध्वनिर्यस्य । तथा समः आनुपूर्व्यवृत्तः सलक्ष्मीको वा करः शुण्डा-
 दण्डो यस्य । तथा दानवारिणा मदजलेन सहितः । तथा उद्ग-
 तानि पद्मकानि कुम्भस्थले पद्मविन्दुजासकानि यस्मिन्नेवंविधं
 यदाननं मुखं तद्युक्तः । तथा अलङ्कारत्वं प्राप्नैरत्नैर्दीनो न किन्तु
 सम्भृतः ॥ सेनामुखं तु नासीरं । नक्रस्तु कुम्भीरः । पद्मकं विन्दु-
 जासकमित्यमरः ॥ २३ ॥

वेति । हे विश्वासवति भैमि नाम शिरसासने । अस्य

तस्या विलासयति कर्कशताश्रिता या

ब्रूमः कथं वज्रतया सिक्ता वयन्ताः ॥ २४ ॥

वरुणस्य का नाम वाहिनी नदी सख्यन्दनैः सवेगैः निर्झरोदक-
सहितैर्वा प्रवहणैः प्रवाहैः कृत्वा कूलं तीरं प्रति अगु पातं गमनं
न तनुते अपि तु सर्वापि करोति । वयं तस्याः सिक्ता
वायुकाः वज्रतया प्रचुरत्वेन कथं केन प्रकारेण ब्रूमः कथयामः ।
अतिवज्रत्वेनेत्यतया वक्तुं न शक्यत इत्यर्थः । ताः काः । याः कर्क-
शतां काठिन्यं श्रिताः । कर्को जलजम्बुविशेषस्य च तैराश्रिता इति
वा ॥ नक्षपत्रे अस्य नक्षत्रस्य का नाम वाहिनी सेना सख्यन्दनैः
सरथैः प्रकृतैर्वाहनैरश्वदिभिः कृत्वा प्रतिकूला वैरिणाम् प्रति
पातं गमनं न करोति अपि तु चतुर्विधापि सेना करोत्येव ।
प्रतिकूलानां वैरिणां पातं हननमिति वा । का सेनाऽस्य नाम
ख्यातिं प्रतिकूलांश्चून् पातयित्वा ब्रह्ममात्रं कृत्वा न तनुते ।
नास्य ख्यातिं करोतीत्यर्थ इति वा । सवेगैः क्रीडारथैः कृत्वा
वैरिणं प्रति गमनं करोतीति वा । अनेन सेनाया निर्भयत्वं युद्धे
ऽपि क्रीडारथारोहणात् । कर्काः सेताश्वसोषां श्रितैराश्रिताया-
स्याः वज्रतया वाज्रत्वेन ता भूयस्त्वेन प्रसिद्धाः वायुकाः वयं
किं ब्रूमः । ताभ्योऽपि सेना प्रचुरतरेत्यर्थः । तस्याः सकाशात् ता
वायुका वज्रतया किं ब्रूमः । वायुकाः कथमपि संस्थातुं शक्यन्ते
सा तु न कथञ्चिदित्यर्थ इति वा । अशिः प्रहरणमेवां ते आ-
शिकाशेषां भावः आशिकता याः सेताश्वप्रताधिष्ठाः ता
आशिकता अशिप्रहरणान् पुरुषान् इति यावत् । तान् वज्रतया

शोणं पदप्रणयिनं गुणमस्य पश्य
किञ्चास्य सेवनपरैव सरस्वती सा ।

किं वर्धयामः । अतिवज्रत्वेन वक्तुं न शक्यन्त इत्यर्थः । बद्धन् तद्यन्ते
गच्छन्ति वा रक्षन्ति वा ये ते वज्रतयास्ते च ते आसिकाश्च तेषां
भावानिति वा । बहवोऽवयवा येषां ते वज्रतया वज्रसङ्घा
ह्वंविधा आसिका यस्यां तस्या भावानिति वा । कर्कः ब्रुह-
हयः । सांख्यनिकः पोतवणिक् इत्यमरः ॥ पोतः प्रवहणं
स्यतमिति हलायुधः । प्रवहणैः । ह्यत्यच इति णत्वं (पा० ८ ।
४ । २८) । प्रतिकूलपातं ॥ पक्षे द्रव्यवीक्षार्था । विशि पतीत्या-
दिना णमुल् (पा० २ । ४ । ५६) । तृतीयाप्रवृत्तीतीति पाञ्चिकः
समासः (पा० २ । २ । २१) । आसिकाः । असिः प्रहरणमेषां ।
प्रहरणमिति ठक् (पा० ४ । ४ । ५७) । असिभिर्जयन्तीत्या-
सिकाः । तेन दीव्यतीति ठक् (पा० ४ । ४ । २) ॥ २४ ॥

शोणमिति । हे सुभगे सौभाग्यवति भैमि त्वं एनं भुवनस्य जल-
स्त्राधिनाथं वरुणं भजस्व वृणीष्व । जलपतित्वमेवाह । त्वं गुणमप्र-
धानसेवकं शोणं नाम नदमस्य पदप्रणयिनं चरणानुरागिणं
पश्य । किञ्चेत्यधिकोक्तौ । शोणेऽस्य चरणप्रणयितीति किं वक्तव्यं सा
प्रसिद्धा सरस्वती नदी अस्य सेवनपरैव चरणसंवाहनादिपरैव ।
पूर्वोक्तापरितोषे वाग्न्यः । के कमलस्य जलस्य आश्रयाः आधा-
राः समुद्रादिपङ्क्तान्ताः पद्माकरा वा तमिमं न भजन्ति सेव-
न्ते अपि तु क्षीरोदादयः सर्वेऽप्यस्थानुचरास्तस्य शोणाद्यनुचरत्वे

एनं भजस्व सुभग भुवनाधिनाथं
 के वा भजन्ति तमिमं कमलाशया न । २५ ॥
 शङ्कालताततिमनेकनलावलम्बां
 वाणी न वर्द्धयतु तावद्भेदिकेयं ।

का कथा । तस्मात् सलिलपतिरथमित्यर्थः । कमलाशया जलाभि-
 लाषेण के वा लोका इमं न भजन्ति सेवन्ते सुवन्ति इत्यर्थ इति
 वा । शोणादीनां तत्तदभिमानिन्यो देवता लक्ष्यन्ते । अतस्तेषां
 सेवकत्वं युज्यते ॥ नलपत्ने त्वं जगत्पतिमेनं नलं पतित्वेन स्त्रीकुह ।
 स्त्रीकारयोग्यत्वमेव द्रढयति । त्वं शोणं रक्तं गुणमस्य पदप्रण-
 थिनं पश्य तमिमं कमलायाः सम्यग् आशया अभिलाषेण वा के
 लोका न सेवन्ते अपि तु धनाभिलाषेण सर्वेऽपि सेवन्त इत्यर्थः ।
 वाऽप्यर्थे । कमलाशया लक्ष्मीनिधयो धनिका अपि लोकास्तमिमं
 न भजन्त्यपि तु भजन्त्येवेति वा । अत्र प्रथमद्वितीयतृतीयविशेषणैः
 क्रमेण सौन्दर्यकलाकौशलौदार्याणि द्योत्यन्ते । शोणो हिरण्य-
 बाहुः स्यात् । शोणः कोकनदह्विः । जीवनं भुवनं वनं । विष्टपं
 भुवनं जगत् । सलिलं कमलं जलं । कमला श्रीर्हरिप्रियारित्य-
 मरः ॥ आशया । अधिकरणे, श्रेतेरित्यच् (पा० ३।२।१५) ॥ २५ ॥

शङ्केति । इयं पूर्वोक्ता वाणी भीमोद्भवां प्रति लचीकृत्य
 भैरव्या इति यावत् । अनेकनलावलम्बां नामानैषधविषयां श-
 ङ्कालताततिं संग्रहवल्लीपरम्परां न वर्द्धयतु तावत् न पूर्यतु
 तावत् अपि तु पूर्यत्येव । नवा अद्भिर्यस्याः सा नवर्द्धिः नवर्द्धिं

भौमोद्भवां प्रति नले च जलेश्वरे च
तुल्यं तथापि यदवर्द्धयदत्र चिचं ॥ २६ ॥

करोतु नवर्द्धयतु । भैमीं प्रति सन्देहपरम्परां न्यूनसमृद्धिं अति-
वह्नीकरोलित्यर्थ इति वा । तावच्छब्देऽनुमतावधारणे वा ।
यतो अभेदिका विशेषप्रतिपादनमकुर्वती । समानधर्मादर्शनाद्धि
संग्रह उपचीयते विशिष्टधर्मादर्शनाद् व्यावर्त्तत इत्यर्थः । यद्यप्यत्र
विषये चिचं नास्ति तथापि नले जलेश्वरे च तुल्यमेककालं
यत्संग्रहवह्नीपरम्परां अवर्द्धयत् पूरयति स अत्र विषये चिच-
मास्त्वर्थं । न हि विषयस्यैव सन्दिहानत्वमुपपद्यते । यतो लोके दूर-
स्थिते पुरुषे पुरुषत्वं स्थाणुत्वं वाऽनुपलभ्योर्द्धत्वमात्रं स्थाणुसाध-
म्यमपलभ्य तटस्थः स्थाणुर्वा पुरुषो वेति सन्दिग्धे न तु पुरुष एवा-
त्मानमूर्द्धमवलोक्याह वा स्थाणुर्वेति । तस्मान्नलजलेश्वरविषये
भैम्याः संग्रहो युक्तः । विषयभूतयोरेव तत्संग्रहे महदाश्चर्यमिति
भावः । विरोधपरिहारस्तु तुल्यकालं यथाक्रमं नले च सुखं
जलेश्वरे च कालताततिं कालिमातिशयं पूरयति स । तथा हि
यदि देव्येन नल एवायमित्यकथयिष्यत् तदा मय्यनुरक्ता भैमी
मामकभ्रमेणैवमेवावरिष्यत् । तत्तु देव्या न कृतं वरुणक्षेपेण वर्षि-
तत्वादिति । नले सुखं जनयितव्ये यदि वाणी मां नल एवायमि-
त्यकथयिष्यत्तदा नलबुद्ध्या भैमी मामेवावरिष्यत् तत्तु तथा न
कृतं मच्छ्लेषेण वर्षितत्वादिति विषादादरूपे कालिमाऽतिशयितो
जनितः । कालताततिरप्यनेकनलावलम्बिणी चतुर्धाम्यवरणात्

बालां विलोक्य विबुधैरपि मायिभिक्षै-
रहृदितामियमलीकनलीकृतस्यै ।

अथ च मत्स्यन्देहादरणं भजेन्नस्यन्देहान्नां भजेदिति क्रमेष
नल्लवहणयोः संग्रहपरम्परां पूरयति स्म । अनेकनलावस्यन्नां
भैम्याः संग्रहवल्लीपरम्परां न वर्द्धयतु न ह्यिगन्तु वर्द्धकपूर्ति-
हृदोर्धतो विशेषमप्रतिपादयन्ती । या हि ह्येदासमर्था कुरिं-
का साऽनेकहृदविशेषनलास्यन्नां लताततिं न ह्यिगन्तीति
नास्त्वर्थः । तथापि भैमीं प्रति नले च जलेश्वरे च संग्रहवल्लीपर-
म्परामेककालमेव यदच्छिन्नत्तश्चिन्म । या हि न ह्यिगन्तीति सा
ह्यिगन्तीति चिन्मिति भावः । मत्स्यन्देहादेनं भैमी भजेदिति
नल्लभ्रान्तिः । नल्लस्यन्देहान्नां भजेदिति वरुणभ्रान्तिः । वरुणवा-
चिशब्दसङ्गावात् । श्लेषवक्रोत्पादिज्ञानचतुरा भैमी वरुणं न
वरिष्यतीति निश्चयेन नल्लभ्रमनाशः । नलेऽनुरक्ता भैमी मध्य-
तिपादकशब्दसङ्गावान् मां न वरिष्यतीति निश्चयेन वरुणभ्रम-
नाश इति वा विशेषमप्रतिपादयन्ती वाणी सरस्वतीति । वा देव्या
नामयाहमहं वर्धितः । अतो मां वरिष्यति न वेति वरुणस्य
स्यन्देहो गतः । इदानीमवशिष्टोऽहमेवमप्येवश्लेषमनुरक्तेति मां
वरिष्यति न वेति नल्लस्यन्देहो गत इति भाव इति वा । इत्यह-
द्विद्याख्याविशेषो विचार्याङ्गीकरणीयः ॥ २६ ॥

वाचामिति । इयं भगवतो सरस्वतो निषधाधिराजमुद्दिश्य
मां वाचां भैमीत्याह स उवाच । किं कृत्वा । तां भैमीं शशीकन-

आह स्र तां भगवती निषधाधिराजं
निर्दिश्य राजपरिषत्परिवेषभाजम् ॥ २७ ॥
अत्याजिलब्धविजयप्रसरस्त्वया
किं विज्ञायते रुचिपदं न महीमहेन्द्रः ।

लीकृतस्त्रैरसत्यनेषधीकृतात्मभिः मायिभिश्च स्वपरैरपि विबुधै-
र्देवैरहृष्टितामप्रतारितां विबोध्य । किम्भूतं नखं । राज्ञां परिष-
त्सभा तस्याः परि समीपे वेधं शूद्रङ्गारं भजति । परिषेषमिति
पाठे परिषेष उपान्तः । बाह्यामपि विबुधैरपि अपिहभयत्र सम्-
पद्यते । बाह्या हि प्रतार्यते इयं बाह्यापि न प्रतारिता तेष्वेकस्या-
प्यवस्थात् । ये च विबुधाः ज्ञातारः ते मायिनः खलाः कथं
मायिभिरपि बाह्या न प्रतारितेत्याश्रयं । राजपरिषदः परि-
वेषरूपशात् नखस्य चन्द्रत्वं ध्वनितं । परिषत् । सदिरप्रतेरिति
पलम् (पा० ८।३।६६।) ॥ २७ ॥

अत्याजीति । तया मद्या महेन्द्रो नखः किं न विज्ञायतेऽपि
तु विषेषेषेन्द्रादिभ्यो भेदेन सत्यत्वेन आनीहीत्यर्थः । किम्भूतः ।
अतिशयेनाज्ञौ सङ्गामे अतिशयिते वा आजौ सन्धः प्राप्ते
विजयस्वारिपराभवस्य प्रसरो बाहुल्यं येन । तथा हृषेरनुरा-
गस्य कान्तेर्वा पदं खानं । तथासौ अर्थिनमर्थिनं प्रतीति प्रत्यर्थि
या दानवन्नता दानपरता दाने अर्थिनं प्रत्येव वा वन्नतथा
जितेन्द्रियतया वा आहिता कृता या चेष्टा याचकानुकूलव्या-
पारस्त्रेण परदारदर्शनादिनिवृत्तिव्यापारेण च जीतूतवाहन-

प्रत्यर्थिदानवशताहितचेष्टयासौ

जीमूतवाहनधियं न करोति कस्य ॥ ५८ ॥

स्यार्थिहेतोः प्राणानपि दणवद्दता राजविशेषस्य धियं बुद्धिं
दानातिशयेनार्थिपरतन्त्रतया च जितेन्द्रियतया च किमयं
जीमूतवाहनधियं कस्य न करोति दानशूरत्वादित्रयमस्य सू-
चितं । प्रत्यर्थिना वैरिणो यन्ति प्रत्यर्थिदा अनाः प्राणाः येषां
ते अतिशूरास्ते वशा अधीना यस्य तस्य भावस्तत्ता तथा कृत्वा
कृता या चेष्टा तथा शत्रुवशीकरणव्यापारेणेन्द्रबुद्धिं कस्य न क-
रोति अपि तु सर्वस्यापि करोति । इन्द्रो यथा शत्रून् करोति
तथायमपीति वा ॥ इन्द्रपत्ने अयं महेन्द्रस्त्वया किञ्च विज्ञायते
अपि त्विन्द्रत्वेन निश्चयः । किम्भूतः । अतिशयितः आजिः सङ्ग्रामो
यस्य । तथा लब्धो विजयेनाङ्गुनेन कृत्वा प्रसरो वंशविस्तारो
येन ततः कर्मधारयः । प्रसव इति पाठे नक्षपत्ने जयलाभः ।
इन्द्रपत्ने लब्धो विजयोऽङ्गुनः । विजयत इति विजयो जयो जय-
न्तो वा प्रसवः पुत्रो येन । रुचिपदं तेजःस्थानं । तथा मही उत्स-
ववान् । तथायं प्रत्यर्थिदानवानां शतेषु अहिता प्रतिकूला चेष्टा
ऽहितस्य शत्रोर्वा चेष्टा शत्रुत्वकृतस्तन्नाशकरो व्यापारस्तेनेन्द्र-
बुद्धिं कस्य न करोति । अथ चायं महेन्द्रस्त्वया किमित्य-
त्याजि केन हेतुना त्यक्तः । अयं न विज्ञायते विज्ञ इवाचरति
विज्ञायते एवंभूतो न भवति अपि तु विद्वानेवेत्यर्थः । तथा
रुचिपदं कान्तिस्थानं न । तथा मही नेति । नजावृत्त्या काका

येनामुना बद्धविगाढसुरेश्वराध्व-
राज्याभिषेकविकसन्महसा बभूवे ।

व्याख्येयं । एवंगुणविशिष्टस्य परित्यागे किञ्चिदपि कारणं न पश्याम इति भावः । महेन्द्रस्वया विज्ञाय किमित्यत्याजि उचितमेव कृतमित्यर्थः । किम्पुत्रे सम्भावनायां वा । त्यागे कारणमाह । लब्धो विना पक्षिणा गरुडेनामृतहरणसमये जयस्य प्रसरो विस्तारो यस्य गरुडेन पराजित इत्यर्थः । तथा अरुचिपदं अननुरागस्त्वानं । तथा न मही उत्सवरहितः सदा दैत्यभयात् । अरुचिस्थानं महेन्द्रस्वया किञ्च विज्ञायते अपि तु ज्ञात एव । यतोऽत्याजि त्यक्त इति वा । अस्मिन् पक्षे न महीत्यत्र नञः आट्टन्तिः । अतिशयितरणे लब्धो विना जयप्रसरो यस्येति वा । विजयस्तु जये पार्थे इत्यमरः । विज्ञायते । उपमानादाचारे कर्तुः क्यङ् (पा० ३।१।१०।११) ॥ २८ ॥

येनेति । येनामुना नखेन बद्धतिशयेन विगाढः सेवितो सुरेश्वरस्याध्वा मार्गः त्रिलोकीप्रतिपालनलक्षणः येन । तथा राज्ये योऽभिषेको मङ्गलस्त्वानं तेन कृत्वा विकसन्महो यस्यैवंविधेन बभूवे जातं । पूर्वेषु कर्मधारयः । बद्धवारं सेवितो देवेन्द्रेण मार्गो लोकपालनप्रकारो यस्येति वा । पश्चात् कर्मधारयः । इन्द्रेण लोकपरिपालनमस्माच्छ्रितमित्यर्थः । नु भैमि अत्र पञ्चसु मध्ये स्वयम्भरे नामयाहं नाम गृहीत्वा एवममुना पूर्वोक्तेन प्रकारेण मया उदीरितमुक्तं तं नलमनु लक्ष्मीकृत्य तेन चावर्जनं

आवर्जनं तमनु तेन नु साधु नाम-
 ग्राहं मया नलमुदीरितमेवमत्र ॥ २९ ॥
 यच्चण्डिमा रणविधिव्यसनञ्च तत्त्वं
 बुध्वाग्रयाश्रितममुष्य च दक्षिणत्वं ।

पतिलेनाङ्गीकरणं साधु इडभं । सत्यं नलमेनं सर्वथा वृणीष्वेति
 भावः । वङ्गिपचे येनागेन वङ्गिनाऽनेकवारं अनुभूतो यः सुरेश्व-
 राध्वरेषु देवेन्द्रयज्ञेषु आख्याभिषेको घृताश्लवस्त्रेण हत्वा विक-
 स्वरतेजसा जातं । बङ्गवारं विगाढं आवर्त्तित इन्द्र आयाहीत्या-
 दिना आहृतः सुरेश्वरो यत्र तादृशेषु यागेषु आख्याभिषेकस्त्रेण
 हत्वा विकस्वरतेजसा जातमिति वा । ननु भैम्यत्र पञ्चसु मधे
 नाम गृहीत्वा एवं पूर्वोक्तप्रकारेण मयोक्तं तमनलमग्निम्प्रति ते
 तव वर्जनं साधु अपि तु न साधु आ इति खेदे आवर्जनं पतिले-
 नाङ्गीकरणं साध्विति वा नु भैमि तमनु ते वर्जनं न साध्विति
 वा । पूर्वोक्तेन सर्वदा पराश्रभोजनेनैव परिपुष्टोऽयमिति त्यागः
 सूचितः । तथा ननु भैमी मया नाम गृहीत्वा कथितं नखान्यमथ
 च वङ्गिमनु ते वर्जनं साधु भद्रं । आ हर्षे नु भैमि तमनु ते
 आवर्जनं सामर्थ्येन वर्जनं न साधु अपि तु साध्वेवेति वा । आ
 आवर्जनं सामर्थ्येनाङ्गीकरणं तव न साधु किन्तु वर्जनमेव सा-
 ध्विति वा । नामग्राहं । द्वितीयायामित्यनुवृत्तौ नाम्न्या द्वित्रि-
 यहोरिति णमुल् (पा० ३।४।५८) ॥ २९ ॥

यदिति । सोऽवधारणे यस्य चण्डिमा क्रूरत्वं रणविधौ

सैषा नले सञ्जरागभराद्मुष्मिन्
नात्मानमर्पयितुमर्हसि धर्मराजे ॥ ३० ॥

अमुष्मविधाने व्यसनमेव वैरिणां विगतासुकरणमेवेत्यर्थः । सर्वा-
नपि वैरिणो मारयत्येवेति भावः । रणविधौ व्यसनमिव व्यसनं
यच्छिमा कौट्यं यच्च रणकर्मणि व्यसनमिति वा । सैषा त्वं
अमुष्म आश्रयमभिप्रायमाश्रितं मनसि स्थितं दक्षिणत्वं सरलत्वञ्च
तत्सर्वं बुद्ध्वा ज्ञात्वा पाणिमाश्रितं दानशूरत्वं वा ज्ञात्वा धर्म-
सहिते राजनि धर्मिण राजमाने वा अमुष्मिन्सखे सञ्जरागभरात्
अहनिमानुरागवाञ्छयादात्मानमर्पयितुं योजयितुं नार्हसि
अपि तु योग्या भवस्येवेति वा । सर्वथाऽयं वरणीय एव त्वयेति
भावः । एतेन शूरत्वदाढत्वधार्मिकत्वान्यस्योक्तानि । यमपक्षे
हे चण्डि कोपने अस्वामुष्म यमस्य मारणविधिर्व्यसनं प्राणि-
प्राणहरणशीलत्वं आश्रया दिशा च दक्षिणत्वमाश्रितं तत्त्वं
निरुपाधिरूपं ज्ञात्वा सैषा त्वं अनले नलान्यस्मिन् नलसदृशे
चास्मिन् धर्मराजे यमेऽहनिमप्रेमरसवाञ्छयात् स्वं योजयितुं
अर्हसि । सर्वप्राणा एतदधीनाः दक्षिणदिक्पतिश्चायं तस्मा-
दादरणीय इति भावः । चण्डि नलान्यनामधेयश्रवणमात्रात्
कोपने सर्वदा सर्वप्राणिप्राणहरणमेव व्यसनं दोषं अमुष्म
दिशा दक्षिणत्वं क्लृप्तेन सरलत्वमुदारत्वं चाश्रितं न त्वनेनेत्यर्थः ।
तत्सर्वं तालिकं बुद्ध्वा सैषा त्वं नलादन्यस्मिन्नात्मानं योजयितुं
योग्या न भवसि अमुष्म मारणविधिर्व्यसनं तत्तत्त्वं सत्यं । दक्षिणत्वं

किन्ते तथा मतिरमुष्य यथाशयः स्यात्
त्वत्पाणिपीडनविनिर्भितयेऽनपाशः ।

तु दिगाश्रितं दक्षिणदिक्पतित्वाद्दक्षिण इति देशनिमित्तं तास्य
समाख्या । तदेतद्बुद्ध्या सैषा त्वमात्मानमर्पयितुं नार्हसीति वा
धोजना । एवंविधो न वरणीय इति भावः । अन्यच्च कारणं ।
असहजरागभरात् सहजानुरागवाञ्छत्याभावाच्चेत्यर्थः । यत्रा-
नुरागो नास्ति स न वरणीय एवेति भावः ॥ ३० ॥

किमिति । अमुष्य नलस्याश्रयो अभिप्रायस्तव पाणिपीडनस्य
पाणिग्रहणस्य विनिर्भितये निघन्तये अनपाशः अपगता आशा
घस्मादपाशः एवंविधो न भवतीत्यनपाशः तत्परो यथा स्यात्
तथा किन्ते मतिः बुद्धिः । किंशब्दः सम्भावनायां । यथाऽयं
त्वदरणाभिलाषसहितान्तःकरणो भवेत् तथा त्वं प्रायेण करि-
ष्यसीति गम्यत इत्यर्थः । असौ नलो भुवनं जगत् चरिष्यन्
चरणशीलान् कान् मानवान् मनुष्यान्नेो अवति रक्षति अपि
तु सर्वानप्ययमेव रक्षति । मानवान् अभिमानी नलः कान्
न रक्षतीति वा । तस्मात् अमुत्र नले भवती रता नेति न युक्तं
किन्त्वस्मिन् रता भवेत्यर्थः ॥ असौ ना पुरुषश्रेष्ठः अतोऽमुत्र
भवती रताऽनुरक्तेति किञ्च युक्तं अपि तु युक्तमेवेति वा । भवतीति
सम्बुद्धिर्वा ॥ वरुणपक्षे अमुष्य वरुणस्य शयः पाण्डुर्येन प्रकारेण
त्वत्पाणिग्रहणनिघन्तयेऽनपाशो न विद्यते पाशो यस्मिन्नेवंविधः
पाशरहितो यथा भवेत् तथा ते बुद्धिः किं । किं प्रश्ने । पाशं त्यक्त्वा

कान्मानवानवति नो भुवने चरिष्णून्
नासावमुत्र न रता भवतीति युक्तम् ॥ ३१ ॥
श्लोकादिह प्रथमतो हरिणा द्वितीया-
द्भूमध्वजेन शमनेन समं तृतीयात् ।
तुर्यान्नलस्य वरुणेन समानभावं
सा जानती पुनरवादि तया विमुग्धा ॥ ३२ ॥

त्वत्पाणिग्रहणं करिष्यतीत्यर्थः । त्वत्पाणिग्रहणनिष्पत्तये अस्य
शयः करः स्यात् पाशो न । त्वत्पाणिग्रहणं शयेन करिष्यति पाशं
त्यचतीति भयं मायासीरित्यर्थ इति वा । असौ भुवनमुदकं तत्र-
सञ्चरणशीलान् मनुष्यान् काञ्चो ऽवति अपि तु जलप्रविष्टान्
बुडनादिप्रमादादरुण एव रचति उदकसञ्चरणशीलान्मनु-
ष्यान्कोऽवति अपि तु रचतीति वा । गोऽस्माकं भुवनं पृथ्वीश्लोकः
तत्र सञ्चरणशीलान् मनुष्यान् कादुदकाद्धेतुभूताद्रचति सर्वेषां
स्युदकं जीवनमिति वा । अमुत्र भवती न रता नानुरक्तेति न
युक्तम् । अमुत्र नरता मनुष्यत्वं न भवतीति युक्तं देवोऽयमित्यर्थ
इति वा । अमुत्र नरता नलत्वं न भवतीति युक्तमिति वा ।
असौ ना च पुरुषो न भवति अतोऽमुत्र भवती रतेति युक्तमपि
तु नेति वा । अमुत्र भवती न रता नानुरक्तेति न युक्तं अपि तु
युक्तमेवेति वा ॥ ३१ ॥

श्लोकादिति । इह चतुर्षु अत्याजीत्यादिश्लोकेषु मध्ये
अत्याजीति प्रथमतः श्लोकात् हरिणेश्चैव समं सह चैवामुनेति

त्वं यार्थिणी किल नलेन शुभाय तस्याः
 क्व स्यान्निजार्पणममुत्र चतुष्टये ते ।
 इन्द्रानलार्यमतनूजपयःपतीनां
 प्रायैकरूपमिह संसदि दीप्यमाने ॥ ३३ ॥

द्वितीयात् श्लोकात् धूमध्वजेनाग्निना सह यच्चण्डिमेति तृती-
 यात् श्लोकात् श्रमणेन यमेन सह किन्ते इति तुरीयात् श्लोकात्
 बहणेन सह तस्य नलस्य समानभावं तुच्छरूपत्वं जानती अत
 एव विमुग्धा विशेषेण भ्रान्ता सा भैमी तथा देव्या वक्ष्यमाणं
 पुनरवादि ॥ ३२ ॥

त्वमिति । या त्वं किल नले विषये अर्थिणी साभिज्ञावा
 तस्यास्ये तव अमुत्र नले निजार्पणं स्वसमर्पणं शुभाय कस्यास्याय
 तुष्टये च सन्नोषाय च क्व न स्यात् कुतो न भवेदपि तु स्यादेव ।
 किंविधे अमुत्र । इन्द्रस्य अनलस्य अर्यमतनूजो यमस्य पयःपति-
 र्वहणस्य एतेषां ऐकरूप्यं दिक्पालांशत्वात् बहुरूपत्वं प्राप्य इहा-
 स्यां संसदि सभायां दीप्यमाने । न तस्मादयं वरणोय इत्यर्थः ।
 या त्वं नलेन साभिज्ञावा तस्यास्तवामुत्र नले निजार्पणं शुभाय
 क्व कुतः स्यादपि तु न कुतोऽपि । किमित्यत आह । इन्द्राग्निचम-
 वरुणानां चतुष्टये ऐकरूप्यं नलसाहचर्यं प्राप्येह सभायां ज्वलति
 सति एतान् प्रसन्नानकृत्वा यस्मिन्वरुणं तच्छुभाय न भवेदेव ।
 द्वापं दास्यन्तीत्यर्थ इति वा । या त्वं नले विषये नार्थिणी
 एवं वर्द्धमानमध्येनं नलं न दृषोषि यतस्तस्यास्ये नलसाहचर्यं

देवः पतिर्विदुषि नैष धराजगत्या

निर्षीयते न किमु न त्रियते भवत्या ।

प्रायेह सभायां प्रकाशमाने इन्द्रादीनां चतुष्टये मध्ये क्व
कस्मिन्निन्द्रेऽग्नौ यमे वरुणे वा निजार्पणं शुभाय स्यात् कथय ।
मया ब्रह्मः प्रोच्यमानाऽपि यस्मिन् न वृणुषे तद्भ्रतेषु सुन्दर-
तमेषु चतुर्षु मध्ये कं वृणुषे इति कथय इत्यर्थ इति वा ।
अग्नेनाचेन्द्रादयो विद्यन्ते न वेति सन्देहो निरस्तः । परन्तु के
ते कस्य नस्य इति विशेषो नोक्तः । अचेन्द्रादीनां चतुर्षां त्यागो
ऽपि प्रतीयते । या त्वं नखेऽर्धिनी तस्यासौ नखस्वरूपतां प्रायेह
सभायां दीप्यमाने इन्द्रादिषु चतुष्टये निजार्पणं शुभाय क्व
स्यादपि तु न कुतोऽपि । या ह्यन्यत्रानुरक्ता तस्या अन्यत्र
निजार्पणे शुभं कथं भवेत् । अन्यत्र नखरूपधारणादेते प्रका-
शन्ते न त्वेतेषां सहजसौम्यमस्ति । अतोऽप्येते न वरुणीया
इति भावः ॥ ३३ ॥

देव इति । हे विदुषि क्षेषोक्तिचातुरीपरिज्ञानचतुरे भैमि
एष पुरोवर्ती देवः स्वर्गे क्रीडाकारी अमरस्य धराजगत्याः
भूषोक्तस्य पतिः पालयिता न किन्तु अर्थात् स्वर्गलोकस्य पति-
रिन्द्रः त्वया किमु किमिति न निर्षीयते इन्द्रत्वेन किमिति न
निश्चीयतेऽपि तु निश्चय इत्यर्थः । किमिति वा न त्रियतेऽपि तु
वरुणीयस्येत्यर्थः । मया न निश्चित इति कुतोऽवसितं भवत्येति
ब्रह्मायां सत्यां आह । यतो न त्रियत इति हेतूपन्यासः सरस्व-
त्या कृतः । अथमिन्द्र इति चेत् तव निश्चयः स्यात्तर्हि मनुष्यापे-

नायं नलः खलु तवातिमहा नलाभो
यद्येनमुज्झसि वरः कतरः परस्ते ॥ ३४ ॥

त्वयाऽधिकत्वादयं वृत एव स्यात् । तत्तु न कृतं अत इन्द्रत्वेन त्वया
ऽयं न निश्चित इत्यर्थ इति वा । धराणां पर्वतानामजनमाजः
क्षेपणं तत्र गतिरुपायभूतो वज्रस्तेन कृत्वाऽयं ना पुरुषः धाम-
र्थवान् वज्रायुधो देव इन्द्रः पतिर्भर्ता भर्तृत्वेन किञ्च निश्ची-
यते निश्चितस्येत् किं वा न त्रियत इति वा । धराजगत्या
वज्रस्य पतिरेष देवः त्वया न निश्चीयते इति न अपि तु नि-
श्चित एव ज्ञात एव किमु न त्रियत इति वा । उग्रब्दः सम्बो-
धने । धरान् पर्वतान् अजति क्षिपतीति धराज इन्द्रः स एव
गतिः शरणं यस्याः प्राच्याः दिशः पैतिर्देव इन्द्रो न निर्णीयत
इति न परं किं न त्रियते इति वा । इन्द्रस्तेनैव इव कथं
दृश्यत इत्यत आह । अयं खलु निश्चयेन नलो न भवति तव
नलवदाभातीति नलाभः । अत्र हेतुमाह । यतोऽतिशयितं मह-
स्तेजो यस्य मनुष्यापेक्षया बज्रतेजा इत्यर्थः । अत एव वरणीयः ।
तथा चायं नलस्तृणविशेषस्तत्तुल्योऽसारभूतो न भवति किन्त्व-
तिबलोऽतो वरणीय इत्यर्थः । अस्य वरणे निश्चितं अतिशयिता
ये महा नन्दनवनक्रीडादय उत्सवाः अननमानः प्राणनञ्च
तेषां लाभः प्राप्तिस्तव भविष्यतीति शेषः । इन्द्रवरणे नन्दनवन-
क्रीडा सुधापानेनामरत्वञ्च त्वया प्राप्त्यत इत्यर्थः । अतिमहत-
स्त्रिकालप्राणनस्य लाभो भविष्यतीति वा । एवंगुणविभिष्टमेन

अस्य विष्णोर्वा इनं श्रेष्ठं भ्रातृत्वेन स्वामिनमिन्द्रश्चेत् त्यजसि तर्हि
परोऽन्यः को वरः अपि तु न कोऽपि । मद्बचनविश्वासादेनमेव
दृषीष्वेति भावः । अथच यद्येनं त्यज्यसि तर्हि तव कतरो वरो
ऽभीष्टो भवेन्न कोऽपि किन्तु परः अत्रुरेव भवेदित्यर्थः । अथ च
यद्येनं त्यजसि तर्हि परोऽन्यः एतदनन्तरः केन वायुना तरति
स्रवते प्रसरति केन जलेन तीर्यते भ्रान्तिं प्राप्यते वा यः स कत-
रोऽग्निर्वरो भवितेत्यर्थः । अत्रेन्द्रत्यागोऽपि सूचितः । तथाहि
एष भूलोकस्य रक्षको देवो राजा नलो नेति निर्णीय निश्चित्य
तेन नलत्वाभावसङ्घट्टेनैव कारणेन न प्रियते । किमिति प्रश्नः ।
युक्तमेवैतत् कृतमिति शेषः । धराज इन्द्र एव गतिर्जीवनोपायो
यस्याः प्राच्याः पतिर्देवो न निश्चीयत इति न अपि तु निश्चित
एव । न प्रियते किमिति वा इति संशयसङ्घट्टस्यापि निरासार्थं
देवी पुनस्तलमाह । अयं तत्सम्बन्धी त्वच्चित्तानुरञ्जकोऽतिम-
हाश्रितरां तेजस्वी नलो न भवत्येव यस्त्वया निश्चितं तत्त-
त्त्वमेवेत्यर्थः । किन्तु नलवदाभासत इत्येव नलाकारधारणा-
देवास्वभा न तु सहजेत्यर्थः । यद्वा यतो ऽयं नलाख्यदणविशे-
षवन्निःसारो भाति तस्मान्श्रितरां तेजस्वी नलो न भवतीत्यर्थः ।
यदि चैनं त्यजसि तर्हि ते श्रेष्ठः के सुखे तरतीति कतरः सुख-
समुद्गरूपो नलो वरो भवितेत्यर्थः । यद्वा नैषधराजो नल एव
गतिर्जीवनोपायो यस्या एवंविधया देव इन्द्रो न निश्चीयते किं
अपि तु निश्चित एव । यतः पतिर्न प्रियते नलानुरागिणी
त्वमिन्द्रोऽयमिति ज्ञात्वैव पतित्वेन नाङ्गीकरोषीत्यर्थः । यस्माद्द्वै-

त्यैरतिक्रान्तं मघो यस्य तस्मादसारभूतः । यदि चैनं त्यजसि तर्हि
 तवास्त्राभो नापि तु साभ एवेति वा । वक्रिपक्षे धरतीति धरो
 वाहनं स चासावजस्य मेघः धर इव पर्वततुल्यो वा यो मेघ-
 खेन कृत्वा या गतिस्तस्य वा या गतिः धरायां भूमावजेन कृत्वा
 या गतिस्तयोपलक्षितः पाकादिकरणद्वारा त्रैलोक्यरक्षणत्
 पतिः देवो श्रुतिमानमरस्य वक्रिर्निश्चीयत इति नापि तु नि-
 श्चीयत एव । परमेवंगुणविभिष्टो ज्ञात्वापि न त्रियतेऽपि त्वग्नि-
 स्तेन निश्चितो वरणीय एवेत्यर्थः । धरो वाहनमगो यस्य स
 धराजो वक्रिः स एव गतिः प्ररणं यस्या आग्नेय्या दिग्घ्नः पति-
 र्देवोऽग्निः किं न निर्षियते निर्षीतश्चेत् किमु न त्रियत इति
 वा । अग्निस्तेजसत्वेन किमिति भातीत्यत्राह । अयं निश्चितं नलो
 न किन्तु ततोऽप्यतितेजस्वी तव नलवदाभातीति वा । अयं तत्त्व-
 जन्वी नलो न भवति किन्त्वनल एवेत्यर्थ इति वा । एवंगुण-
 विभिष्टमेनं यदि त्यजसि तर्ह्यग्नेः परोऽन्यः श्रेष्ठस्य ते को भर्ता
 भविताऽपि त्वेतत्सद्गुणोऽतितेजस्वी कोऽपि नास्तीत्यर्थः । अथ च
 तव कोऽभीष्टः अपि तु न कोऽपि किन्तु परः प्रचुरेवेत्यर्थः ।
 अत्रापि त्यागः सूचितः । तथा हि एष ना मनुष्यो न किन्तु ध-
 राजगत्या आग्नेय्या दिग्घ्नः पतिर्देवो वक्रिरिति भवत्या निर्षी-
 यते किं यतो न त्रियते त्वया सत्यमेव निश्चितमित्याह । अयं
 त्वच्चित्तानुरञ्जकोऽतितेजस्वी नलो न किन्तु तदाकारधार-
 णास्त्रसाभः । सहजेयं कान्तिर्न भवतीत्यर्थः । नलो दृष्टविषये
 आभा यस्य तेजस्त्रिलं दृष्टं प्रत्येव न तु दैत्यान् प्रतीत्यर्थ इति

वा । नैषधराजो गतिर्यस्यास्तथा भवत्या एष दीप्तमानो देवो
 ऽग्निः किमु न निर्षीयते अपि तु निर्षीयत एव यतो न
 त्रियते । अयं तत्र पतिर्नलो न भवति किन्तु दैत्यैराक्रान्ते-
 जास्तृणविशेषनस्तुल्य इति वा । यमपक्षे एष धरान् पर्वतान्
 शृङ्गाभ्यां गुरैर्वाऽऽति क्षिपति धराजो महिषः तस्य गत्या
 तेन वा या गतिस्तथोपलक्षितो धर्मरूपत्वात् पतिः पास्ययिता
 देवः क्रोडापरोऽमरस्य यमो न निर्षीयते इति अपि तु
 निश्चित एव । परं किमु न त्रियते यम एष देवः धराजेन
 महिषेण कृत्वाऽर्थाद्यमस्य गतिर्यस्यां एवंभूता वा दक्षिणदिग्-
 पतिर्न अपि तु भवत्येवेति किमु न निर्षीयते किं वा न त्रियते
 अपि तु यमत्वेन निर्षेयो वरणीयस्येत्यर्थ इति वा । अतितेज-
 स्ययं निश्चितनलो गहनो नापि तु धर्मरूपत्वाद्गहन एव ।
 नलगहन इत्यस्य पचास्यसि रूपं । यदि चैनमुज्जसि तर्हि
 तव लाभो न किन्तु हानिरेव । यतस्तवैतदन्यः श्रेष्ठश्च कतरो
 वरः अपि तु नास्वेवेत्यर्थः । अयं नलो न किन्तु तवातिमहतां
 महानां प्राणानां लाभो ब्रह्मात् सोऽतिमहानलाभः सर्वेषां
 प्राणा एतदधीना अतस्त्वया तस्मिन् वृते तव चिरकासं प्राणनं
 भविष्यतीत्यर्थः । यदा धर्मरूपत्वादतिग्रथितो महः पूजा यस्य
 च चासावनलाभस्य तेजस्विलादङ्गितुल्य इत्यर्थः । यदि चैनं
 त्यजसि तर्हि तत्र वरः श्रेष्ठः परः शत्रुः कतरोऽपि तु एत-
 स्मिन् परित्यक्तेऽयमेव महान्श्चत्रुरित्यर्थ इति वा । अथ च के
 जले तरति कानि जलानि तरन्त्यस्मिन्निति वा कतरो बहूणां

वरो भविता । अत्रापि त्यागः सूचितः । तथा हि । एष धरा-
 जगत्या दक्षिणदिशः पतिर्देवो यमो न अपि तु यम एवेति
 निश्चित्य तेन कारणेन न त्रियते किं धर्मराजबुद्ध्या देवो न
 निर्णीयत इति न किन्तु निर्णीयत एव । अतएव पतिर्न त्रियते
 किमिति वा । अयं दैत्यैराक्रान्ततेजा नखः पिहृदेवो यमो नापि
 तु यम एव परं तव नखवदाभाति नखाकारधारणादित्यर्थं
 इति वा । यदि चैनं त्यजसि तर्हि श्रेष्ठः सुखसमुद्रो नलो वरो
 भविता । वरुणपक्षे एष धराजगत्या भूलोकस्य पतिर्न किन्त्व-
 र्थात् पातालस्य । अत एव देवः कान्तिमान् अमरस्य वरुणः किं
 न निश्चीयते किं वा न त्रियते । अयं नलो न किन्तु अतिमहती
 नखवत् कान्तिर्यस्य सोऽतिमहांशव नलाभो भातीति शेषः । यदि
 चैनमुज्झसि तर्ह्येतदन्यः श्रेष्ठस्य तव को वरो भर्ता अपि त्वेतत्स-
 दृशोऽन्यो नास्तीत्यर्थः । धरायां जायन्ते धराजानि स्थावर-
 जङ्गमानि भूतानि तेषां गतिर्जीवनोपायो जलं तस्य पतिर्न अपि
 त्वपां पतिर्वरुणो देवः किं न निर्णीयते किंवा न त्रियते अपि
 तु निर्णये वरणीयस्येत्यर्थः । अतिमहस्यातिपूज्यस्थानलस्या-
 ग्रेरभावः कान्त्यभावो यस्माद्धेतोः । वरुणो हि जलरूपत्वाद्भि-
 विरोधीत्यर्थं इति वा । यदि चैनं त्यजसि तदा तव वरः
 श्रेष्ठः कः परः शत्रुरपि त्वयमेव शत्रुरित्यर्थं इति । धरतीति
 धरो धर्मा जगतः पोषकः स चासावजस्य तस्य धराजस्य
 श्रीविष्णोः गतिः प्रथममयनमाधारेो जलं तस्य पतिर्नापि तु
 तत्पतिर्वरुणः किं न निर्णीयते । उदकं आपो नारा इत्यादिना

श्रीविष्णोराश्रयः । अथ च यदि त्वं एनं अः श्रीविष्णुः इतः स्वामी
 वस्य तं श्रीविष्णुभक्तं वरुणं त्यजसि तर्हि तव स्वामो न किन्तु
 हानिरेव । तस्मात्तव कतरो वरुण एव परः श्रेष्ठो वर इति
 वा । अत्रापि त्यागः सूचितः । तथा हि । एष धराजगत्याः
 पूर्वोक्तप्रकारेण उदकस्य प्रतीच्या दिग्भो वा पतिर्वरुणो देवो
 नापि तु स एवेति निर्णयते किमु अपि तु निश्चित एव । यतो न
 त्रियते नाथं नल इत्यादि तुल्यं । यद्येनं त्यजसि तर्हि तवापि
 महतामनानां प्राणानां स्वामो जीवितासीत्यर्थः । यस्मात् ते सुख-
 समुद्ररूपः श्रेष्ठो नलो वरो भविता । नलप्राप्तावेव तव प्राणा
 गान्यथेति भावः । इत्यादिव्याख्या सुधिया योजनीयाः । यन्ववि-
 स्तरभयाच्च लिखिताः । नलपक्षे अयं नैषधराजस्य निषधदेशस-
 म्वन्धिनो राज्ञः निषधदेशोद्भवानां लोकानां यो राजा तस्य
 वा गत्या ज्ञानेन हला पतिः स्वामी देवः क्रीडादियुक्तो राजा
 वा ना मनुष्यो नलः किं न निश्चीयते किं वा न त्रियते ऽपि
 तु निषधाधिपो मर्त्य एवायं पञ्चमो नल एवायं इति निश्चे-
 तव्यो वरणीयस्येत्यर्थः । खलु यस्मात्तवातिमहान् अस्वामः विष्णु-
 स्वामः । नाविष्णुः पृथिवीपतिरिति नलस्य विष्णुत्वादित्यर्थः । यदि
 चोक्तवृत्तराकाङ्क्षया एनं त्यजसि तर्हि को वरोऽस्मात्परोऽधि-
 कोऽपि तु नास्तीति नलमेव वृणीष्वेति भावः । नलस्याप्यवरणे
 ऽभर्तकैव स्वास्यसीत्यर्थः । एष धराजगत्या भूलोकस्य पतिः
 स्वामी ना मनुष्यो नलो देवो राजा नापि तु नल एवेति किं न
 निश्चीयते किंवा न त्रियते अपि तु निश्चेद्यो वरणीयस्य । यस्मा-

सखवरणे तवातिमहतो जीवनस्य साभो नसप्राप्तावेन तव
 जीवनं भविष्यतीत्यर्थः । यदि साधं शुभावहं देवरूपमेनं त्यज-
 सि तर्हि तव कः श्रेष्ठो वरोऽपि त्वन्यो नास्तीत्यर्थं इति वा ।
 नैवधराज एव गतिर्यस्यास्तथा भवत्या मनुष्योऽयं नसो राजा
 इति किं न निश्चीयते किंवा न त्रियते अपि तु उभयमपि
 कर्त्तव्यं । यद्येनमुञ्जसि तर्हि तव निश्चितमतिमहान् असाभो
 महदभाग्यं । यस्मादेतादृशोऽन्यः कतरो वरोऽपि तु नास्तीत्ये-
 त्यर्थं इति वा । एष देवो न इन्द्रादिरमरो न किन्तु भूलोकस्य
 पतिः मनुष्योऽतितेजस्वी नस इति किं न निश्चीयते किंवा न
 त्रियते । यदि च देवरूपमेनं त्यजसि तर्हि तव साभो न
 किन्तु हानिरेव । धरायां जायन्ते धरायाः मनुष्यास्तेषां नत्या
 प्रकारेण समिषेनेचलादिसिद्धेणैव देवो जेति किमु न निर्णी-
 क्ते तथा पतिरिति किमिति न त्रियते निश्चितं ना मनुष्यो
 नसोऽयं । यदि चैनं त्यजसि तर्हि तव परोऽन्यो वरः श्रेष्ठः
 कतरो साभः अपि त्वेतरणात् परः कोऽपि श्रेष्ठः साभो ना-
 स्तीत्यर्थः । एष धरायां भूलोके अतिशैन्दर्यादजः काल इति
 बुद्ध्या प्राप्तेनो मनुष्यो नसो न तु देवः कश्चिदिति किं न निर्णी-
 यते किं वा न त्रियते निकटस्थानामेषां चतुर्धामेतदाकार-
 धारणात् छत्रिमं शैन्दर्यं तेषामस्य तु सहजमिति दर्शनमा-
 चेण तारतम्यं ज्ञात्वा एष नसो निश्चयः वरणीयस्येत्यर्थः ।
 इत्यादिव्याख्या यथामुञ्जिज्ञातव्या । नसः स्फोटगले रात्रि
 पितृदेवे कपीन्द्रे इत्यादि विषयः ॥ ३४ ॥

इन्द्राग्निदक्षिणदिगीश्वरपाग्निभिस्तां
 वाचं नखे तरलिताऽथ समां प्रमाय ।
 सा सिन्धुवेणिरिव वाडववीतिशोचं
 लावण्यभूः कमपि भीमसुताऽऽप तापं ॥ ३५ ॥
 प्राप्तुं प्रयच्छति न पक्षचतुष्टये तां
 तस्माभर्शांसिनि न पञ्चमकोटिमात्रे ।

इत्येति । अथ लावण्यभूः परमसौन्दर्योत्पत्तिस्थानं सा
 भीमसुता नखे विषये तां पूर्वोक्तां देवः पतिरित्यादिवाचं
 त्रेन्द्राग्निदक्षिणदिगीश्वरपाग्निभिः समां स ह तुष्ट्यां श्लेषेण तेषा-
 मपि वर्षयिषीं प्रमाय निश्चित्य तरलिता सन्देहवशात् नख-
 विश्रवाभावाद् दोषाद्यमानमनाः सती कमपि अग्निर्वाच्यस-
 त्तिदुःसहं तापं आप । का कमिव सिन्धुवेणिर्गङ्गा सागरसङ्गमा
 वाडववीतिशोचमिव । वाडवानलमिव यथा प्राप्नोति नखनि-
 श्रवाभावाद्वाडवानलमिव दुःसहं सन्तापं प्रापेति भावः । नखे
 तरलिता सोत्कण्ठेति वा ॥ ३५ ॥

प्राप्तुमिति । सा भैमी निषधराजो नखस्य सम्बन्धिन्त्यां
 त्रिविधायां मत्तौ बुद्धौ सत्यां नखविषये सन्देहे सतीति यावत् ।
 पञ्चमी चासौ कोटिस्य पञ्चमकोटावेव पञ्चमकोटिमात्रे पञ्च-
 वभासरूपे पञ्चमस्मनस्यमिति यावत् । एवम्भूते पञ्चानां मध्ये
 सत्यतरेऽतितरां सत्येऽपि नखे विषये अङ्गासाक्षिकं न दधे सत्य-
 नखेऽपि नकोऽसमेवेति तस्मा बुद्धिर्बोद्धभूदित्यर्थः । स सति तस्मा-

अद्वां दधे निषधराडविमतौ मताना-
मद्वैततत्त्व इव सत्यतरेऽपि लोकः ॥ ३६ ॥

भग्नं सिनि भैमीप्राप्यभिलाषिणि पञ्चचतुष्टये पञ्चाणां समीप-
वर्त्तिनां सहाचानां सदृशानामिन्द्रादीनां चतुष्टये तां अद्वां
सत्यनखविषयं निश्चयं प्राप्तुं न प्रयच्छति सति भैमीप्राप्यभि-
लाषेणातिसुन्दररूपधारणात् कृत्स्नमरत्नादिविव मायानलेषु
बद्धरूपातिशयदर्शनासुखनिश्चयं प्रतिषेधति सति कः कस्मिन्निव
मतानां साक्षादिषड्दर्शनानां मध्ये एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म नेह
नानास्ति किञ्चनेत्यादिश्रुतिभिः सत्यतरे परमार्थतो वर्त्तमाने
ऽपि अद्वैतरूपे तत्त्वे स्वरूपे ब्रह्मैक्यबोधे वा विषये लोकोऽवि-
द्यावान् युक्तायुक्तविचारभूत्यो जनो यथा अद्वां न धत्ते । क
सति पञ्चचतुष्टये अनेकात्मवादिंसाक्षादिदर्शनचतुष्टके ताम-
द्वैतअद्वां प्राप्तुं न ददति सति नानात्मत्वसाधकयुक्तिसहस्रैरे-
कात्मनिषेधके सतीति यावत् । तस्य तत्पदवाच्यस्य साभक्त-
च्छंसिनीत्यद्वैततत्त्वस्य विशेषणं । साक्षा हि प्रतिशरीरं पुरुष-
बद्धत्वमङ्गीकुर्वन्ति । नैयायिकाश्च नानात्मानो व्यवस्थात इति
वचनात् आत्मनो नानात्वमङ्गीकुर्वन्ति । आर्हताश्च देहप्रमाणा-
त्मस्वाकारमङ्गीकुर्वन्ति । बौद्धाश्च स्वसिद्धान्तसिद्धानेकयुक्ति-
भिरनेकात्मनामेव चित्तततिबाहुल्यमङ्गीकुर्वन्ति । सत् असत् ।
सदसत्तत्त्वचणमिति पञ्चचतुष्टयं । सदादिनः साक्षाः । असदा-
दिनो बौद्धाः । सदसदादिनो नैयायिकाः । प्रपञ्चानिर्वचनी-

यत्नवादिनो वेदान्तिनः । न सत् बाधानुपपत्तेः । न हि सद्रजतं
 गगनादिकं वा बाध्यते । न चासत् प्रतिभासानुपपत्तेः । न हि
 अत्यन्तासत् अशशृङ्गं कदाचिदप्यवभासते । न च सदसदात्मकं
 उभयरूपं परस्परविरोधात् । न ह्यसत्सदा असद्भवितुमर्हति ।
 उभयरूपमपि न भवतीत्यपि वक्तुमयुक्तं इत्यादि ज्ञातव्यं ।
 साक्षाद् हि प्रतिशरीरं भिन्नान् शुद्धस्वभावान् सर्वव्यापकान्
 बहूनात्मन इच्छन्ति । नैयायिका अपि प्रतिशरीरं भिन्नान्
 सर्वव्यापकान् ज्ञानादिनवविशेषगुणवत् आत्मन इच्छन्ति ।
 आर्हतास्तु प्रति शरीरं भिन्नान् देहपरिमाणान् सङ्कोचवि-
 काशश्रीखान् बहूनात्मनोऽङ्गीकुर्वन्ति । बौद्धा हि प्रति देहं
 भिन्नान् क्षणिकज्ञानसन्ततिरूपान् बहूनेवात्मन इच्छन्ति । भैमी-
 प्राप्यभिलाषिणि सत्यतरे नले नलसम्बन्धिन्यां विमतौ सत्या-
 मपि सा अद्वा न दधे अपि तु दधावेव । अनेकनलदर्शने सत्ये
 पञ्चमकोटिखे मर्त्ये नले अविज्ञातेऽपि बन्धै बलात्प्रहादते मन
 इति न्यायेन अयमेव प्रायेण सत्यनलो भविष्यतीति तस्या मनसि
 बुद्धिरुदभूदित्यर्थः । मतानां विमतावपि सत्यतरे अद्वैततत्त्वे
 लोकेत इति लोकः परीचको जनो यथा अद्वां धत्ते तथेति
 सम्बन्धः । प्राप्तुमिति पाठे निषधराट् नलः इन्द्रादिचतुष्टये
 भैमीप्रतारणार्थं स्त्रीयस्वरूपधारणात्तां स्वस्मै प्राप्तुं न यच्छति
 सति तस्माभ्रंशिनि भैमीप्राप्यभिलाषिणि पञ्चमकोटिखे अर्था-
 दात्मनि अद्वां निश्चयं न दधे भैमीं प्राप्तुं । एतस्मिंस्तुष्टये
 प्रतिबन्धके सतीयं मया कथंकारं प्राप्यते ऽपि तु नेति तस्य

कारिष्यते परिभवः कलिना नलस्य

तां द्वापरस्य सुतनूमदुनोत् पुरस्तात् ।

भैमी नलोपयमनं पिशुनौ सहेते

न द्वापरः किल कलिश्च युगे जगत्यां ॥ ३७ ॥

बुद्धिददभूदित्यर्थः । मतानां विमतौ सत्यां सदसदादिपञ्च-
तुष्टये तां सम्बन्ध् प्रतीतिं निषेधति सति अभेदसिद्धिर्भ्रंशिनि
पञ्चमकोटिमात्रे चतुष्कोटिविनिर्मुक्ते सत्यतरेऽप्यद्वैततत्त्वे यथा
श्लोकः अङ्गां न धत्त इति व्याख्येयं । श्लोकः कौतुकदर्शी स-
भास्यो जन इयमेनं वरिष्यतीति निश्चयं अयं पञ्चमः सत्य-
नल इति वा निश्चयं न दधे । पञ्चमकोटिमात्रे पुंवत्कर्त्तृधार-
येत्यादिना (पा० ६।२।४२) पुंवद्भावः ॥ ३६ ॥

कारिष्यत इति । उक्तिविशेषेण पुनरपि सन्देहजनितं खनापि
वर्धयति । कलिना चतुर्थयुगेन नलस्य परिभवः पराभवः कारि-
ष्यते करिष्यते । द्वापरस्य अयं वा नलोऽयं वाऽनल इति सन्देहः ।
पुनरथ चशब्दद्वयेन द्वितीयं युगं पुनस्तौ सुतनुं सुन्दरीं पुर-
स्तात् कलः पूर्वमेवादुनोत् अपिपीडत् । कलिर्वरणानकारं नल-
पराभवं करिष्यति । द्वापरस्य भैम्यै एनं नलं वरीतुमेव नादा-
दित्यर्थः । तयोर्विरोधित्वे कारणमाह । किल यस्मात् कारणात्
द्वापरः कलिश्च द्वावपि युगे जगत्यां भूलोके भैमीनलयोर्द्वि-
षमनं विवाहं न सेहेते । जातं तयोर्विवाहं कलिर्यथा न सोढा
तथा भाविनं द्वापरोऽपि न सेहे । यतः पिशुनौ खलौ । निश्चिते

उत्कण्ठयन् पृथगिमां युगपन्नलेषु
प्रत्येकमेषु परिमोहयमाणबाणः ।

नले विवाहो भवत्येव । सन्देहस्तु प्रतिबन्धकः । तस्मान्कस्त्रिवत्
दापरस्यापि विरोधित्वात्तेन सा पीडितेति युक्तमेवेत्यर्थः ।
दापरे कलौ च भैमीनस्योरभावात् तयोर्विवाहं न सहेते तौ
इत्यर्थः । नलनिश्चयाभावात् सा अतितमं सन्तापमापेति भावः ।
शब्दश्लेषवलेनेयमुक्तिः । दापरः संशये युगमिति विश्वः । कारि-
ष्यते । स्यसिच् सीयुट् तासिष्वित्यादिना (पा० ६।४।६२) इट् ।
चिष्यद्भावादचोऽज्झितीति (पा० ७।२।११५) वृद्धिः । परिभवः ।
परौ भुवोऽवज्ञान इति (पा० ३।३।५५) चञो विकल्पितत्वात्
चदोरप् (पा० ३।३।५७) ॥ ३७ ॥

उत्कण्ठयन्निति । परिमोहयमाणा मोहजनका बाणा
यस्यैवंभूतोऽत एव इमां भैमीं प्रत्येकमेषु इन्द्रादिनलपदेषु
युगपदेकस्मिन्नेव काले पृथक् पार्थक्येनोत्कण्ठयन् सोत्कण्ठां
कुर्वन् अयं वा नलोऽयं वा नल इति बुद्धेर्वैकैकस्मिन् विषये
तस्यकालं पृथक्प्रकारेणोत्कण्ठयन् पृथक्प्रयत्नसाध्यामन्यादृ-
शीमन्यादृशीमुत्कण्ठां अस्या जनयन् इति यावत् । एवम्भूतः स
पञ्चबाणः निजाः स्त्रीयाः शिखीमुखाः बाणास्तान् शीलथत्यभ्य-
स्यति । स्त्रीयबाणाश्रितेति यावत् । एवम्भूता पञ्चसङ्घा तस्याः
साफल्यं सप्रयोजनत्वं यद्यपि तर्हि तदा तस्मिन्नेवावसरे न त्वन्य-
देति वयं जानीमहे उत्प्रेक्षामहे । एकस्मिन्नले अनुरागस्य पर्या-

जानोमहे मिजशिलीमुखशीलिसञ्ज्ञा

साफल्यमाप स तदा यदि पञ्चबाणः ॥ ३८ ॥

येषैकेनैव बाणेन जनने शेषाणां चतुर्णां वैयर्थ्यमेव स्यात् किमयं
 नल इति नललेनोपलक्षितेषु पञ्चस्वपि प्रत्येकं पञ्चभिरेव बाणैः
 पृथक्प्रयत्नेन युगपदनुरागजनने पञ्चानामपि बाणानां साफल्यं
 तदैव जातमित्यर्थः । पृथगित्यसोत्कण्ठाविशेषणत्वात् प्रत्येक-
 मित्यसोऽद्रादिविशेषणत्वात् सम्बन्धभेदान्नार्थपौनरुक्त्यं । नलेषु
 युगपदिमां पृथगुत्कण्ठयन् तथा प्रत्येकमेषु नलेष्वेव युगपत्प-
 रिमोहयमाणा अर्थाङ्गैस्त्वां विषयेऽनुरागजनका बाणा यस्मिन्
 स मदनः यदि निजबाणसञ्ज्ञासाफल्यमाप तर्हि तदैव नान्यदा ।
 पञ्चस्वपि तस्या युगपत् पृथगनुरागजननात् । तस्यामपि पञ्चाना-
 मपि तेषां प्रत्येकं युगपदनुरागजननाच्च । स्वीयबाणसञ्ज्ञायाः
 साफल्यमापेत्यर्थ इति वा । नलेषु तां पृथक् सोत्कण्ठां कुर्वन्स्तथा
 एषु नलेष्विव प्रत्येकमुत्कण्ठां जनयन्नर्थाङ्गैर्मिं प्रति । यतः परि-
 मोहयमाणबाण इत्युभयत्रापि उत्कण्ठाजनने हेतुगर्भविशेषणं ।
 सा भैमी पञ्चस्वपि नलबुद्धौव सानुरागाऽभूदिति भावः । तेऽपि
 तस्यामित्यपि च भावः । पञ्चस्वनुरागात् पातिप्रत्यभङ्गप्रसङ्ग
 इति न । पञ्चस्वपि परपुरुषतापरिहारेण नलबुद्धौवानुरागात्
 परिहारः । उत्कण्ठयन् । इयमुत्कण्ठते कामसैन्यामुत्कण्ठयति ।
 हेतुमखिंचि शता । पञ्चान्तरे त्वत्कण्ठां कुर्वन्निति तत्करोतीति
 षिच् ॥ ३८ ॥

देवानिसं निषधराजरूपस्यजन्ती
रूपादरज्यत नले न विदर्भसुभूः ।
जन्मान्तराधिगतकर्म्मविपाकजन्मै-
वोन्मीलति क्व च न कस्य च नानुरागः ॥ ३८ ॥

देवानिति । इयं विदर्भसुभूर्भैमी नले रूपात् सौन्दर्यान्ना-
नुरज्यत नानुरक्ता नलेऽनुरक्ता परं रूपाद्देतोरिति नेत्यर्थः ।
यतो निषधराजरूपो नलस्तुल्यकान्तीन् देवानिन्द्रादीन् त्यजन्ती ।
यदि नले रूपाद्देतोरररज्यत् तर्हि नलस्तुल्यरूपानिन्द्रादीन्
नात्यक्ष्यत् । ते तावत् त्यक्ताः । तस्मान्नलानुरागे रूपं हेतुर्न
भवतीत्यर्थः । तर्हि कथमनुरक्तेत्याश्चक्ष्वाह । जन्मान्तरे अधि-
गतं पूर्वकृतं कर्म्म तस्य यो विपाकः फलजननोन्मुखता तस्यन्मा
तदुत्पन्न एव कस्य च न कस्यापि प्राणिनोऽनुरागः क्व च न
कस्मिंश्चित् प्राणिनि उन्मीलति उत्पद्यते पूर्वकृतकर्म्मवशादेव
कोऽपि कस्मिंश्चित् प्रीतिं विभर्त्ति । तथा च पूर्वजन्मतसुकृत-
विशेषादेवानर्पितान्यकारणविशेषे नलेऽनुरागस्तस्याः सम्-
भूदित्यर्थः । नलनिश्चयाभावेऽपि रूपमात्रे सत्यपि च नल
एवानुरक्ततया नलाद्विशिष्टरूपोऽप्यन्यसाद्देवानुरागविषयो ना-
भूत् किन्तु नल एवेत्यर्थान्तरन्यासतात्पर्यं । अनुरागजनने
उभयोरपि पूर्वकर्म्मविपाको हेतुर्ज्ञेयः । अरज्यत । अश्विकर-
णाद्भव्यतेर्जित्वात् कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षया तद् ॥ ३८ ॥

क्व प्राप्यते स पतगः परिपृच्छ्यते यः
 प्रत्येमि तस्य हि पुरेव नलं गिरेति ।
 सस्मार सस्मारमतिः प्रति नैषधीयं
 तत्रामरालयमरालमरालकेशी ॥ ४० ॥

केति । सस्मारा कामतरला धीर्मतिर्यस्याः सा अरालकेशी
 कुटिलकेशी भैमी तत्र सभायां सन्देहावसरे वा इति मनसि
 विशार्य नैषधीयं नलसम्बन्धिं नलदूत्यकारिणं अमरालयं
 मरालं स्वर्गनिवासिणं देवाश्रयं वा हंसं प्रति उद्दिश्य सस्मार ।
 इति किं । स पतगः हंसः क्व कस्मिन् स्थाने प्राप्यते । स कः ।
 यो हंसो मया परितः सामख्येण एषु मध्ये सत्यं नलं मल्लं
 कथयेति विश्वास्तया पृच्छ्यते । स एव किमिति प्रष्टव्य इति
 चेत् आह । हि यस्मान्तस्य हंसस्य गिरा पुरेव सङ्घटनाकाल
 इव नलं प्रत्येमि निश्चिनोमि । अद्दृष्टमज्ञातमपि च नलं दूत्या-
 वसरे यथा हंसवचनेनाहं ज्ञातवती तथाधुनापि नलनिश्चया-
 भावे परमाप्तस्य तस्य वचनामूलं निश्चिनोमीति मदनपरव
 श्लेणाऽधीरत्वान्नलनिश्चयार्थमाप्ततमं तं हंसं सस्मारेत्यर्थः ।
 प्राप्यत इत्यादि । वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वा (पा० ३ । ३ ।
 १३१) इति लट् । निषधसम्बन्धि नैषधीयं नलवरणलक्षणं
 कार्यमुद्दिश्य हंसं सस्मारेति वा योजना । किल नैषधीयमिति
 पाठे नलं किल निश्चितं प्रत्येमीति योजना । प्रियदूतभूतमिति
 पाठे वा ॥ ४० ॥

एकैकमैक्षत मुहुर्महतादरेण
 भेदं विवेद न च पञ्चसु कश्चिदेषा ।
 शङ्काशतं वितरता हरता पुनस्त-
 दुन्मादिनेव मनसेयमिदं तदाह ॥ ४१ ॥
 अस्ति द्विचन्द्रमतिरस्ति जनस्य तत्र
 भ्रान्तौ दृगन्तचिपिटीकरणादिरादिः ।

एकैकमिति । एषा भैमी महता आदरेण प्रयत्नेन मुहुः
 एकैकं इन्द्रादीनेक्षत आलोकत । विशेषजिज्ञासया पुनः साभि-
 प्रायं ददर्शेत्यर्थः । अथ च महता दरेण भयेन, पतिव्रतेयं पञ्चा-
 पि सादरं कथं पश्यतीति अविदितसादरावलोकनकारणेभ्यो
 जनेभ्यो ऽपवादभयेनेत्यर्थः । परं पञ्चसु मध्ये कश्चिदस्योयांस-
 मपि भेदं विशेषं न च नैव विवेद । अनन्तरञ्च वक्ष्यमाणप्रकारेण
 शङ्काशतं सन्देहपरम्परां वितरता तन्वता वितीर्थं च पुनस्त-
 ष्छङ्काशतं हरता वक्ष्यमाणप्रकारानेकयुक्तिभिर्नाशयता मनसा
 इयं भैमी इदं वक्ष्यमाणं वभाषे । चेतस्त्रेवाविचारयदित्यर्थः ।
 उत्प्रेक्ष्यते । उन्मादिनेव उन्मादवानपि भूयसा आदरेण भयेन
 वा प्रत्येकमीक्षते तारतम्यञ्च न जानातीति । शङ्काशतञ्च करो-
 ति पुनस्यजति ददाति च पुनरादत्ते चेत्येवमव्यवस्थितचित्तो
 भवति । तथेयमप्यव्यवस्थितचित्ताभूदिति भावः । वेद स्मेति
 पाठे भूनेऽर्थे । लट् स्मेति (पा० ३।२।११८) लट् ॥ ४१ ॥

तमेव विचारमाह । अस्तीति ॥ जनस्य द्विचन्द्रमतिः द्वौ

स्वच्छोपसर्पणमपि प्रतिमाभिमाने

भेदभ्रमे पुनरमीषु न मे निमित्तम् ॥ ४२ ॥

किं वा तनेति मयि नैषध एव काय-

व्यूहं विधाय परिचासमसौ विलासी ।

चन्द्राविति बुद्धिः प्रसिद्धाऽस्ति । परं तत्र भ्रान्तौ प्रमाणप्रमित्यै-
कत्वे एकस्मिन्नेव चन्द्रे विषये यो अनेकत्वप्रत्ययस्तस्मिन्विषये दृग्-
नयोर्नेत्रप्रान्तयोर्यच्चिपिटीकरणं अर्चिपटयोश्चिपिटयोः करणं
अङ्गुल्येषु निपीडनं तदादिर्धस्य काचकामलादिदोषस्य स
दृग्गन्तचिपिटीकरणादिदोष आदिः प्रथमो हेतुरस्ति । चन्द्र-
दयभ्रान्तौ चिपिटादिः हेतुर्युक्तः । तथा प्रतिमाया आदर्शादौ
दृश्यमाणस्य मुखादिप्रतिबिम्बस्याभिमानेऽपि प्रतिबिम्बस्फुरण-
रूपे भ्रान्तिज्ञानेऽपि स्वच्छत्यादर्शादेरुप सन्निधे यत् समर्पणं
प्रापणं दर्पणसन्निधानं तस्मिन्निमित्तं अस्तीति शेषः । दर्पणादिस्व-
च्छवस्तुसन्निधानादस्तीकमपि प्रतिबिम्बं भासत इत्यर्थः । मे मम
पुनरमीषु दृश्यमाणेषु भेदभ्रमे एकस्मिन्नस्त्रे विषये यः पञ्चत्व-
सङ्ख्यादिविशिष्टो बोधस्तस्मिन् विषये निमित्तं कारणं नास्ति ।
द्विचन्द्रभ्रान्तौ कारणमस्तीति भ्रान्तिर्युक्ता । एकोऽपि नलः
पञ्चधा भासत इति तु मदीया भ्रान्तिः कारणाभावात् युक्ता ।
तस्मादन्य एवैते के च न भविष्यन्तीति स्वयमेव संशयस्यकार
परिजहार चेति भावः । अभिमानोऽर्थादिदर्पे ज्ञाने प्रणय-
हिंसयोरिति निघण्टुः ॥ ४२ ॥

पचान्तरमाह । किं वेति ॥ वा पचान्तरे । असौ प्रत्यक्षदृश्यः

विज्ञानवैभवमृतः किमु तस्य विद्या
 सा विद्यते न तुरगाशयवेदितेव ॥ ४३ ॥
 एको नलः किमयमन्यतमः किमैलः
 कामोऽपरः किमु किमु द्वयमाश्विनेयौ ।
 किं रूपधेयभरसीमतया समेषु
 तेष्वेव नेह नलमोहमहं वहे वा ॥ ४४ ॥

नैषध एव कायव्यूहं शरीरसमूहं विधाय निर्धार्यायमपि परि-
 हासं प्रतारणाक्रीडां तनोति किं । यतो विद्याधी एकोऽप्यसौ
 नलः एवमपि क्रीडावशात् कायव्यूहं तनोति न त्वन्ये को च न
 सन्तीत्यर्थः । किञ्चो तनोतीति पाठे काकुः । कायव्यूहरचनेऽस्य
 शक्तिः कथमित्यत आह । विशिष्टस्य ज्ञानस्य विशिष्टं ज्ञानं
 धैरेवंविधा ये कला गन्धाः तेषां वा वैभवं बाहुल्यं तद्भूतस्तस्य
 नलस्य तुरगाशयवेदितेव अश्वहृदयज्ञादितेव सा कायव्यूहवि-
 धानरूपा विद्यापि किमुत विद्यते अपि तु सापि विद्यत एवेति
 सम्भावना । विज्ञानवैभवभव इति पाठे । भुवः स्थानभूतस्ये-
 त्यर्थः । परिहासः । उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये (पा० ६।३।१२२)
 सूत्रे बहुलस्यहणाद् दीर्घः ॥ ४३ ॥

एक इति । वा पश्चान्तरे । इह एषु पञ्चसु मध्ये अयमेको
 नलः किं । अन्यतमः द्वितीय ऐलः पुरुरवाः किं । अपरसृतीयः
 कामः किमु । शिष्टद्वयं आश्विनेयौ अश्विनीकुमारौ किमु । एव
 मुक्तेषु तेषु पञ्चसु एव अहं नलमोहं किं न वहे । अपि तु तेष्वेव

पूर्व्वं मया विरहनिःसहयापि दृष्टः
 सोऽयं प्रियस्तत इतो निषधाधिराजः ।
 भूयः किमागतवती मम सा दश्रेयं
 पश्यामि यद्विलसितेन नलानलीकान् ॥ ४५ ॥
 मुग्धा दधामि कथमित्यमथापशङ्कां
 सङ्क्रन्दनादिकपटः स्फुटमीदृशोऽयं ।

नलबुद्धिं धारयामि । न तु कायव्यूहरचनादेक एव नलः पञ्चधा
 जात इत्यर्थः । यतो रूपधेयभरस्य सौन्दर्यबाहुल्यस्य सीमतया
 पराकाष्ठालेन समेषु सदृशेषु साक्षाद्विमोहो युक्तः । अन्यतमः ।
 स्वार्थे तमप् । सीमशब्देो नान्तः स्त्रीलिङ्गः ॥ ४४ ॥

पूर्व्वमिति । विरहनिःसहया वियोगविङ्गलया मया सो
 ऽयं निषधाधिराजः प्रियः प्राणेश इतस्ततः सर्व्वासु दिक्षु पूर्व्व-
 मपि स्वयंवरसमयात् प्रागपि दृष्टः । य इदानीं दृश्यते स मोह-
 वन्नात् सर्व्वत्र पूर्व्वमपि दृष्ट इत्यर्थः । प्रकृते किमित्यत आह ।
 ममेयं भूयः पुनरपि मैव विरहोद्भूतोद्भान्ततारूपा दशा आगत-
 वती किं । यद्विलसितेन यस्याः सामर्थ्येनालीकानसत्यान्नलान्
 पश्यामि । अपि पूर्व्वं इत्यनेन भूय इत्यनेन वा योजनीयः ॥ ४५ ॥

मुग्धेति । अथ पश्चान्तरे । अथवा मुग्धा मोहवशा सती अहं
 इत्थं अस्ति द्विसन्धेत्याद्यनेकरूपां अपशङ्कां दुःशङ्कां कथं दधा-
 मि अपि त्वेतद्युक्तमित्यर्थः । यतः स्फुटं निश्चितं अथमीदृशः
 नलबाहुल्यज्ञानरूपः सङ्क्रन्दनादीनामिन्द्रादीनां चतुर्षां कप-

देव्याऽनयैव रचिता हि तथा तथैषां
गाथा यथा दिग्धिपानपि ताः स्पृशन्ति ॥ ४६ ॥
एतन्मदीयमतिवञ्चकपञ्चकस्थे
नाथे कथं नु मनुजस्य चकासु चिह्नं ।

टक्षेष्वां माथैवैषेत्यर्थः । हि यस्मादनया देव्यैव सरस्वत्यैवैषां
पुरोवस्त्रितानां सम्बन्धिन्या गाथाः ब्रूम इत्यादिवर्षनसोका-
स्तथा तथा तेन तेन प्रकारेण रचिताः यथा येन प्रकारेण
ता गाथा दिग्धिपानिन्द्रादीनपि स्पृशन्ति स्मिष्टब्रह्मज्ञत्याऽभि-
धावृत्त्या वदन्ति न केवलमित्यपेक्ष्यः । तस्मादिन्द्रादिभिरेव
मत्प्रतारणार्थं मायया नलरूपं धृतमित्येव बुद्धिर्युक्ता न तु
संशयरूपेत्यर्थः । तथाब्रह्मस्य द्विरूपादानाद् यथाब्रह्मेऽपि
द्विर्जातव्यः । कपटोऽस्ती व्याजदम्भोपधय इत्यमरः ॥ ४६ ॥

एतदिति । एतस्मिन्मदीयाया मतेर्बुद्धेर्वञ्चके भ्रामके
पञ्चके इन्द्रादिसमूहे तन्मध्यस्थिते नाथे मम प्राणेशे मनुजस्य
मनुष्यस्य चिह्नं खेदनिमेषरजःस्पर्शस्वानकुसुमत्वादिलिङ्गं कथं
नु कथमिव चकासु प्रकाशतां । अपि त्विन्द्रादिमायया नलस्य-
स्यापि चिह्नस्य ह्यदितत्वात्तन्न प्रकाशत इति युक्तमित्यर्थः ।
नलस्य स्वयमवञ्चकत्वेऽपि ह्यत्रिणो गच्छन्तीति न्यायात् चतुर्षा-
मेव वञ्चकत्वेऽपि तत्सिद्धिः । परिहासवशाद्वा नलस्यास्यापि वञ्च-
कत्वं युक्तम् । एतद्वाजसु बृहस्पतमानं खेदादिचिह्नमिति भिन्नं पदं
वा । इतस्खेदे अमी वर्धिर्मुखा देवाः । धृतं त्यक्तं रजो रेणुःस्पर्शो

लक्ष्माणि तानि किममी न वहन्ति च्छन्त
 बर्हिर्मुखा धुतरजस्तनुतामुखानि ॥ ४७ ॥
 याचे नलं किममरानथवा तदर्थं
 नित्यार्चनादपि ममाफलिनैरलन्तैः ।
 कन्दर्पशोषणशिलीमुखपातपीत-
 कारुण्यनीरनिधिगङ्गरघोरचित्तैः ॥ ४८ ॥

यथा एवम्भूता तनुर्येषां तेषां भावो धुतरजस्तनुता रेणुसंस्पर्शर-
 हिततनुता मुखे मालिन्यादि येषां तानि खेदराहित्याच्चानपु-
 व्यत्ननिर्निमेषत्वादीनि देवत्वव्यञ्जकानि तानि प्रसिद्धानि चि-
 ह्नानि किमिति न वहन्ति धारयन्ति । मयि रूपया तावद्दोद्गु-
 धुक्तानि परन्तु नोद्गन्ते कष्टमित्यर्थः । बर्हिर्मुखपदं ह्यपाराहि-
 त्यसूचकं । नलचिह्नानामस्फुटलेऽपि यदि देवचिह्नानि स्फुटा-
 न्यभविष्यन्स्तर्हि पारिशेष्यान्नलनिश्चयोऽप्यभविष्यन्तान्यपि तस्फु-
 टानीत्युभयथापि मया नलो निश्चेतुं न शक्यत इति भावः ॥ ४७ ॥

याच इति । अहं, मद्दं यूयं नलं प्रयच्छतेति, अमरान्
 नलं याचे किं । अथवा पूर्वापरितोषे । तदर्थं नलप्राप्त्यर्थं तेषां
 नित्यार्चनादपि ममाऽफलिनैः प्रार्थितमददद्भिस्तैर्देवैरलं पूर्यतां
 एतावन्ति दिनानि । नित्यपूजनादपि ये नलं न प्रायच्छन्त्सेऽधुना
 प्रार्थनमात्रेण कथं दास्यन्तीति वृथैव तत्प्रार्थनमित्यर्थः । किंवि-
 धैस्तैः । कन्दर्पस्य शोषणाख्यशिलीमुखो बाणस्तेन पातात् पतनात्
 पीतः शोषितः कारुण्यनीरनिधिः ह्यपासमुद्रो येषां तानि अत

ईशा दिशां नलभुवं प्रतिपद्य लेखा
वर्षाश्रियं गुणवतामपि वः कथं वा ।
मूर्खान्धकूपपतनादिव पुस्तकाना-
मस्तं गतं वत परोपकृतिव्रतित्वं ॥ ४९ ॥

एव गङ्गराणि गभीरविलरूपाणि घोरानि कठिनानि चि-
त्तानि येषामेवम्भूतः । यस्मात् छतेऽपि नित्यपूजने कामायन्त-
तया निष्कृपत्वाद्फलितैरित्यर्थः । याचिर्दिकर्मा । न दत्तफ-
लैरिति वा पाठः । फलशब्दादस्त्वर्थे फलवर्हाभ्यामिन्श् (पा०
५।२।१२२। वा० ५।) ततो नञ्समासः ॥ ४८ ॥

देवानुपालभते । ईशा इति । हे दिशामीशा दिक्पाला लेखा
देवाः, नलो भूः स्थानं यस्यास्तां नलभुवं नलप्रभवां वा वर्षाश्रियं
रूपज्ञेभां प्रतिपद्य प्राप्य गुणवतां सौन्दर्यादिगुणयुक्तानामपि वो
युष्माकं परेषामुपकृतिरूपकार एव व्रतं तद्विद्यते येषां ते व्रति-
नस्तेषां भावस्तात्त्वं कथं वा कुतो वा हेतोरस्तं गतं नष्टं स्वयमुपका-
रकत्वाभावेऽपि स्वाभिलषितायामपि मयि भवदर्थदूत्यकारिणो
नलस्याप्याकारे धृते सौन्दर्यादिगुणागमनात् परोपकारित्वम-
प्यागतं तन्मद्विषये कथं विनष्टमित्यर्थः । नलाकारधारणादेता-
वती मत्प्रतारणा किमिति क्रियत इति भावः । केषामिव ।
मूर्खाः अश्रुतशास्त्राः पुरुषा एवाज्ञानवशादन्धास्त एव कूपा
अतिगभीरा मूर्खरूपाः कूपास्तेषु पतनात् तदधीनत्वान्तृणवि-
शेषलेखनीभूतनलप्रभवां रेखां वर्षाश्रियं लिप्यन्तरशेभां प्राप्य

यस्येश्वरेण यदलेखि ललाटपट्टे
 तत् स्यादयोग्यमपि योग्यमपास्य तस्य ।
 का वासनाऽस्तु विभ्रयामिह यां हृदाऽहं
 नार्कातपैर्जलजमेति हिमैस्तु दाहम् ॥ ५० ॥

शुद्धत्वादिगुणयुक्तानां दोरकयुक्तानां वा पुस्तकानां यथा वा-
 चकपाठकाद्युपकारकारित्वरूपमस्तङ्गच्छति मूर्खस्य मूर्खत्वादे-
 वोपकाराभावादन्वेषां चासमर्पणादित्यर्थः । कूपपतितानामपि
 पुस्तकानामनुपकारकत्वमेव प्रतिपद्य स्थितानामिति समानक-
 र्त्तकत्वं ॥ ४९ ॥

यस्येति । ईश्वरेण यस्य प्राणिनः ललाटपट्टे यदयोग्यमनु-
 चितमपि अलेखि लिखितं तदयोग्यमपि तस्य योग्यं समुचित-
 मर्थं अपास्य प्रतिक्षिप्य स्याद्भवेत् । योग्यमर्थं परित्यज्य तत्परि-
 हारेण स्वयमेव भवेदिति यावत् । अतो योग्यतया कार्यकरण-
 भावे सति हह नल्लानेकत्वसन्देहेन निश्चयार्थं यां वासनां युक्ति-
 महं हृदा विभ्रयां धारयेयं सा का वासना युक्तिरस्तु भवतु अपि
 त्वेवंविधा युक्तिर्नास्ति । वित्तेनान्यथाकर्तुं विचारितेऽपि ललाट-
 पट्टलिखितादन्यथा न भवतीत्यर्थः । योग्यमपास्यायोग्यमेव भव-
 तीत्यत्र दृष्टान्तमाह । यतो जलजमभोजं अर्कातपैरुष्णैरपि
 सूर्यकिरणैर्दाहं नैति हिमैस्तु पुनर्दाहं गच्छति । उष्णसर्पिर्ना दा-
 हकः शीतसर्पश्च दाहशमक इति लोके दृष्टं । तदिदं विपरीतं
 जातमिति विरुद्धकार्योत्पत्तेर्विषमं नल्लस्य मम वा ललाटे यदी-

इत्थं यथेह मदभाग्यमनेन मन्ये
 कल्पद्रुमोऽपि स मया खलु याच्यमानः ।
 सङ्कोचसंज्वरदलाङ्गुलिपल्लवाद्य-
 पाणिर्भवन् भवति मां प्रति बद्धमुष्टिः ॥ ५१ ॥
 देव्याः करे वरणमाल्यमथार्पये वा
 यो वैरसेनिरिह तत्र निवेशयेति ।

श्रेणायोग्यमेव लिखितं तर्हि परस्परयोग्यं परस्परं विहाय
 तस्य मम चायोग्यमेव भविष्यतीति कं प्रकारं चित्ते धारयिष्या-
 न्यपि तु न कमपीति देवानां न कोऽप्यपराध इति भावः ॥५०॥

तर्हि कल्पद्रुमो याच्यतामित्यत आह । इत्यमिति । इह
 नल्लैकत्वेऽपि समये वा इत्यमनेन नल्लानेकत्वभवनप्रकारेण यथा
 यादृक् ममाभाग्यं नल्लानिश्चयात् यथा दैवाभावो दृश्यते अनेन
 हेतुना प्रकारेण वा सोऽतिवदान्यः कल्पद्रुमोऽपि खलु निश्चितं
 मया नलं याच्यमानः सन् मां प्रति बद्धमुष्टिरतिकार्ष्यसङ्कु-
 चत्करो भवतीत्यहं मन्ये । किञ्चूतः । सङ्कोच एव संज्वरः सन्तापो
 येषां एवंविधानि दल्लानि किञ्चलयान्येव अङ्गुलियो येषामेव-
 ष्मूताः पल्लवा एवाद्यपाणयः हस्तायाणि यस्यैवम्भूतः । अनेन एव-
 ष्मूतो भवन् । अन्यस्यापि बद्धमुष्टेरङ्गुलयः सङ्कुचिता भवन्ति ।
 कल्पितदानशीलोऽपि मदभाग्यवशान्मां प्रत्यदातैव भवेदिति
 भावः । अदादृत्वनिश्चयात् भवन्तीति वर्त्तमानप्रत्ययः ॥ ५१ ॥

देव्या इति । अथवा इह स्वयम्बरे एतेषु पञ्चसु मध्ये वा यो

सैषा मया मखभुजां द्विषती कृता स्यात्
 स्वस्मै तृणाय तु विहन्मि न बन्धुरत्नम् ॥ ५२ ॥
 यः स्याद्मीषु परमार्थनलः स माला-
 मङ्गीकरोतु वरणाय ममेति चैतां ।
 तं प्रापयामि यदि तत्र विद्वज्य लज्जां
 कुर्वे कथं जगति शृणुति ह्ये विडम्बः ॥ ५३ ॥

वैरिणेः सत्यनलः तत्त्वं तावज्जानासि अतस्तच्चैतां मालां नि-
 वेद्यथ निचिपेत्युक्त्वा देव्याः सरस्वत्याः करे वरणमाल्यं वरणम-
 धूकमालां अर्पये ददामीति सम्भावना । स्वयमेवेतद्दूषयति । एवं
 क्रियमाणे सैषा देवी या मखभुजां देवानामिन्द्रादीनां द्विषती
 वैरिणी कृता स्यात् । तन्मायाप्रकटनादित्यर्थः । भवतु नाम
 सा तद्वैरिणी स्वकार्यसिद्धिस्तु साध्येत्यत आह । तु पुनः तृणाय
 तृणतुल्यायातिनिःशाराय स्वस्मै स्वरूपाय अकिञ्चित्करात्म-
 कार्यसिद्धये बन्धुरत्नं सुहृन्मध्येऽतिश्रेष्ठां देवीं न विहन्मि । मम
 यत् किंवा भवतु परंतु देवद्वेषरूपं मित्रविघातं न करोमीत्यर्थः ।
 अन्योऽपि तृणार्थं सुहृन्मित्रं न विनाशयति । द्विषती । द्विषो
 ऽमित्रे (पा० ३।२।१३१) इति शतरि, उगित्वान्ङोप् (पा० ४।
 १।६) । मखभुजां । द्विषः शतुर्वेति (पा० २।३।६८) षष्ठी ॥ ५२ ॥

य इति । अमीषु पञ्चसु भवत्सु मध्ये यः परमार्थनलः सत्य-
 नलः स्यात् स मम वरणाय मालामङ्गीकरोतु इत्येवंप्रकारेण
 इत्युक्त्वा चेति वा मालां तत्र तेषु मध्ये सत्यनलं प्रापयामि तत्पु-

इतरनलतुलाभागेषु शेषः सुधाभिः
सूपयति मम चेतो नैषधः कस्य हेतोः ।

नर्लक्ष्णां विसृज्य कथं कुर्वे अपि त्वेवं कर्तुमयुक्तं । यतः जगति
सर्वस्मिन् सभाजने शृण्वति सति ही कष्टं विडम्बः । लक्ष्णात्या-
गादतिपरिहासो भविष्यतीति शेषः । सर्वेषां समक्षमेवंवचने
लक्ष्णात्यागात् सर्वेऽप्युपहसिष्यन्तीत्यर्थः । हीति खेदे । हि यस्मा-
दर्थे इ खेदे इति वा । इति चेति समुदायप्रकारे । यदि
चेति वा ॥ ५३ ॥

इतरेति । इतरैश्चतुर्भिर्नलैस्तुलां साम्यं भजत इति भाग
एषु शेषः पञ्चसु मध्ये अन्यः पञ्चमो नैषधः मम चेतः कस्य
हेतोः केन कारणेन सुधाभिरमृतैः सूपयति आश्रुतमिव करो-
ति । रूपसाम्ये सत्येष एव मम मनसे यतो रोचते तस्मादयमेव
सत्यनलो भविष्यतीत्याशयः । सत्यनलत्वज्ञापकं निरूपाधिक-
परमप्रेमसम्बाद्दृष्टान्तेनान्यथा कथयति । प्रथमेति । वाऽथ
वा युक्तमेतत् प्रथमचरमयोरदिमान्थयोः शब्दयोर्वर्णरचरैः
सख्ये मैत्र्यां सत्यामपि चरमे यास्यान्त्ये शब्दे अनुप्रासभासांश्चे-
कानुप्रासवृत्त्यनुप्रासलाटानुप्रासाख्यशब्दालङ्कारकान्तीनां वि-
ल्लास उल्लासश्चमत्कारो विशेषेण शोभते । वर्षसाम्ये सत्यपि प्रथ-
मस्थानायासगतत्वाद् द्वितीयस्य तु सदृशस्य पश्चाद्भूरिप्रयत्नसा-
ध्यत्वाच्चरमे यद्यप्यनुप्रासत्वं स्फुरति तथापि द्वितीयसाहित्ये
प्रथमेऽपि यथानुप्रासत्वमस्ति तथा सुन्दरान्तरविच्छेदेन पश्चा-

प्रथमचरमयोर्वा शब्दयोर्वर्षसख्ये
 विलसति चरमेऽनुप्रासभासां विलासः ॥ ५४ ॥
 इति मनसि विकल्पानुद्यतः सन्त्यजन्ती
 क्वचिदपि दमयन्ती निर्णयं नाससाद् ।
 मुखमथ परितापास्कन्दितानन्दमस्या-
 मिच्च रविरचितावस्कन्दमिन्दुं निनिन्द ॥ ५५ ॥

दवलोक्यमानतयैव पञ्चमस्येतसे रोचते तेन त्वच्च सत्यत्वं प्रयोजकं
 अतः सर्वेऽपि तुल्या एवेति भावः । अत्रायमेव श्लोको दृष्टान्तः ।
 अत्र तयोरेव प्रथमचरमशब्दयोर्वर्षसाम्ये सत्यपि चरमे चरम-
 शब्द एवानुप्रासातिशयो न प्रथमशब्दे । प्रथम इत्युक्ते नानु-
 प्रासः । प्रथमचरमयोरित्युक्ते तु चरम एवानुप्रासातिशयो
 दृश्यते । न तथा प्रथम इत्यर्थ इति वा । यदा आद्यपादचतु-
 र्थपादयोर्वर्षसाम्ये सत्यपि चरमे चतुर्थपादेऽनुप्रासभासां विला-
 सो विलसति । उभयोरनुप्रासत्वे सत्यपि चतुर्थेऽनुप्रासभासां
 विलास इत्युक्तेस्तत्रैवानुप्रासत्वं न तु प्रथमे । स्वपयतीति । मित्त-
 पचे द्रुसः । कस्य हेतोः । षष्ठी हेतुप्रयोगे इति (पा० २ । ३ । २६)
 षष्ठी ॥ ५४ ॥

इतीति । इति उक्तप्रकारेण मनसि उद्यतः उत्पद्यमानान्
 विकल्पान् अनेकशङ्कावलंबनबोधान् दोषोद्भावेन संत्यजन्ती
 क्वचिदपि पक्षे निर्णयं निश्चयं नाससाद् । पञ्चसु मध्ये कस्मिन्नपि
 पुंसि नल्लनिश्चयं न प्रापेति वा । अथ पञ्चासन्ननिश्चयाभावात्

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालङ्कारदीरः सुतं ।
 श्रीदीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामस्रदेवी च यं ॥
 स्वादूत्पादमृति त्रयोदशतयाऽऽदेयस्तदीये महा-
 काव्ये चारुणि नैषधीयचरित्रे सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥ ५६ ॥

परितापेनास्कन्दितो अभिभूत आनन्दो यस्य । परितापेन कृत्वा
 ऽस्कन्दितोऽप्राप्त आनन्दो येनैवभूतं वाऽस्या मुखं कर्तुं मिहिरेण
 सूर्येण रचितः अवस्कन्दः पराभवे यस्यैवंविधं इन्दुं निनिन्द
 निप्रभदिनचन्द्रसदृशमभूदित्यर्थः । आस्कन्दनमास्कन्दः परा-
 भवः परितापेन य आस्कन्दः स सञ्जातो यस्यैवंविधो आ-
 नन्दो यस्येति । तदस्येति (पा० ५ । २ । ३६) तारकादित्वादित्वा
 सिद्धिः ॥ ५५ ॥

श्रीहर्षमिति । अर्द्धं पूर्ववत् ॥ स्वादूत्पादमृति सहृदयह-
 दयाह्लाददायित्वात् स्वादुरसोत्पत्तिधारके ऽत्यन्तमधुरनवार्थ-
 सहिते त्रयोदशतया आदेशोऽभिधेयः सर्गो स्वभावेनोज्ज्वलः
 व्यरमत् समाप्त इत्यर्थः । व्यरमत् । आरुपरिभ्यो रमः (पा० १ ।
 ३ । ८३) इति परस्मैपदम् ॥ ५६ ॥ इति श्रीवेदरकरोपनामक-
 श्रीमन्नरसिंहघण्टितात्मजनारायणकृते नैषधीयप्रकाशे त्रयो-
 दशः सर्गः ॥ १३ ॥

उत्तरनैषधचरिते ।

चतुर्दशः सर्गः ।

ॐ गणेशाय नमः ।

अथाधिगन्तुं निषधेश्वरं सा
प्रसादनामाद्रियतामराणाम् ।
यतः सुराणां सुरभिर्नृणाम्तु
सा वेधसाऽसृज्यत कामधेनुः ॥ १ ॥
अथाधिगन्तुं निषधेशमेषा
प्रसादनं दानवशात्रवाणाम् ।
अचेष्टतासौ मद्दतीष्टसिद्धि-
राराधनादेव हि देवतानाम् ॥ २ ॥

अथेति । अथ विकल्पदूषणानन्तरं सा भैमी निषधेश्वरं
नलमधिगन्तुं निश्चेतुं प्राप्तुञ्च षोडशोपचारैरमराणां प्रसादनां
परितोषणमाद्रियतादरेण चकार । यतः वेधसा सुराणां का-
मधेनुरभिलाषप्रसूः सुरभिर्गौरसृज्यत सृष्टा । नृणां तु पुनः
कामप्रसूः सा देवप्रसादना सृष्टा । तस्मान्नलनिश्चयार्थं प्राप्त्य-
र्थञ्च देवपरितोषणं चकारेति युक्तमित्यर्थः ॥ १ ॥

अथेति शेषकः । अचेष्टत अकुरुत । अत्र च एव शात्रवाः प्रज्ञा-
दिवात् स्वार्थेऽन् ॥ २ ॥

प्रदक्षिणप्रक्रमणालवाल-
विलेपधूपाचरणाम्बुसेकैः ।
दृष्टञ्च मिष्टञ्च फलं सुवाना
देवा हि कल्पद्रुमकाननं नः ॥ ३ ॥
अह्वामयीभूय सुपर्वणस्तान्
ननाम नामग्रहणायकं सा ।

पूर्वाक्तार्थवमर्थनार्थमर्थान्तरन्यासमाह । प्रदक्षिणेति । हि
यस्माद् देवाः नोऽस्माकं मनुष्याणां कल्पद्रुमकाननं बहवः
कल्पवृक्षा एवेति कवेरुक्तिः । किंभूता देवाः । प्रदक्षिणरूपं
प्रक्रमणञ्च वलयाकारं परिभ्रमणं तदेवालवालं वृक्षमूले जल-
धारणार्थं वलयाकारः सेतुः स च विलेपञ्चन्दनादिलेपञ्च धूपो
दद्याद्गादिः तेषामाचरणानि करणानि तान्येवाम्बुसेकाः प्रद-
क्षिणाद्याचरणञ्च उदकस्नपनानि च तैर्वा कृत्वा दृष्टमभिलषि-
तञ्च मिष्टञ्च स्वभावसुन्दरं सुखादु च फलं मनोरथरूपमासा-
दिकञ्च सुवाना उत्पादयन्तः । वृक्षा अपि आलवालवृक्षा-
द्युर्वेदोक्ततरुदोषनाशकनिविडिङ्गादिलेपदोहदधूपाम्बुसेकैरिष्टं
मिष्टञ्च फलं सुवते । आवरणमिति पाठे अङ्गप्रत्यङ्गदेवतापूजा
कण्टकादिवृत्तिश्चेति व्याख्येयं ॥ ३ ॥

पूजाप्रारम्भार्थं प्रथमं नमस्कारमाह । अङ्केति ॥ सा अङ्का-
मयीभूय आस्तिक्यप्रचुरा भूत्वा तान्नखवेशभारिणः सुपर्वणो
देवान् नामग्रहणायकं इन्द्राय नम इत्यादिनामग्रहणपूर्वकं

सुरेषु हि अद्भुता नमस्त्रा
 सर्वार्थसिद्धिप्रमियःसमस्या ॥ ४ ॥
 यत्तान् निजे सा हृदि भावनाया
 बलेन साक्षादकृताखिलस्थान् ।
 अभूदभीष्टप्रतिभूस्तदस्या
 वरं हि दृष्टा ददते परन्ते ॥ ५ ॥

ननाम ववन्दे । हि वस्मात् सुरेषु अद्भुतां नमस्त्रा नमस्कार
 एव सर्वार्थसिद्धेर्यान्यङ्गानि तेषां मियःसमस्या परस्परपूरण-
 हेतुः । अद्भुतपूर्व देवनमस्कार एव कारणसामयीसम्पादकः ।
 तस्माद्देवं नमस्कृतवतीत्यर्थः । समस्या यथा पदानां परिपूरणं
 करोति तथा नमस्त्रा वाञ्छापूरणं करोतीति भावः । अद्भुत-
 मयी । प्रकृतवचने मयट् । अयकं । शेषादिभाषेति कः (पा०
 ५।४।१५४) नमस्कारणं नमस्त्रा । नमो वरिव इति ऋच्
 (पा० २।१।१८) ॥ ४ ॥

देवपूजाङ्गं ध्यानं प्रथममाह । यदिति ॥ साऽखिलस्थान्
 सर्वगतान्स्थानिन्द्रादीन् भावनया ध्यानस्य बलेन सामर्थ्येन निजे
 हृदि यत्साक्षादकृत प्रत्यक्षीचकार । सर्वगतानपि ध्यानबलेनै-
 कत्रानीय ददर्शेत्यर्थः । स साक्षात्कार एव तस्या भैत्या अभी-
 ष्टस्य नक्षप्राप्तिखण्डणस्य प्रतिभूः दाननिश्चयकर्त्ताऽभूत् । हि
 यस्माद्दृष्टास्ते देवाः परं श्रेष्ठं वरमभीष्टं परिणेतारश्च ददते
 प्रयच्छन्ति । न हि देवदर्शनं निष्फलं भवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

हृत्पद्मसद्मन्यधिवास्य बुद्ध्या
 दध्वावथैतान्त्रियमैकताना ।
 सुपर्वणां हि स्फुटभावना या
 सा पूर्वरूपं फलभावनायाः ॥ ६ ॥
 सभाजनं तत्र ससर्ज तेषां
 सभाजने पश्यति विस्मिते सा ।

पूजानन्तरं पुनरपि ध्यानमाह । इदिति । अथ पूजान-
 न्तरं नियमैकतानाऽनन्यवृत्तिसात्परा सती इदेव पद्मं तद्रूपे
 षद्मनि गृहे एतानिन्द्रादीन् बुद्ध्याऽधिवास्याधिष्ठाप्य दध्वा सर्व-
 गतानामपि देवानां हृदये बुद्ध्या समारोपितं रूपं ध्यानेन
 वाचादहतेति यावत् । हि यस्मात् सुपर्वणां देवानां या स्फुटा
 भावना ध्यानबलेन प्रत्यक्षता सा फलभावनायाः कार्यसिद्धेः
 पूर्वरूपं प्रथमं स्वरूपं । कारणस्य कार्यापेक्षया नियतप्राग्भा-
 वित्वाद्देवानां प्रत्यक्षतायाः कार्यमात्रं प्रति कारणत्वात् कारण-
 साम्यीरूपां देवप्रत्यक्षतां ध्यानेनाकृतेत्यर्थः । पूजायाः पूर्वम-
 नन्तरञ्च ध्यानस्य दृष्टत्वात् अत्रानित्यस्यास्य च श्लोकस्य न
 पौनरुक्त्यं । उपान्वध्याङ्गुसः इत्यत्र (पा० १।४।४८) अण्यन्तस्य
 वसेर्घदृष्ट्यात् खड्गसदत्ते मुनिमासने इति च ण्यन्तस्य वसेः
 प्रकृत्यन्तरत्वात् हृत्पद्मनीत्याधारस्य न कर्मत्वं ॥ ६ ॥

ईदानीं देवपूजामाह । सभाजनमिति । सा तत्र स्वयम्बर-
 स्थाने अकस्मादेव देवपूजारम्भाद् अत्यादरेण च पूजनादिभिन्ने

आमुद्यते यत्सुमनोभिरेवं
 फलस्य सिद्धौ सुमनोभिरेव ॥ ७ ॥
 वैशद्यहृद्यैर्घृदिमाभिरामै-
 रामोदिभिस्तानथ जातिजातैः ।

सास्यर्थे सभाजने सभालोके पश्चति सति तमनादृत्य वा तेषां
 देवानां सभाजनं प्रीत्याऽऽराधनं ससर्ज चक्रे । यद्यस्मात् फल-
 स्नाभीष्टस्य सिद्धौ दाने सुमनोभिः शोभनचित्तैरेवभूतैरेव
 सद्भिः सुमनोभिर्देवैः एवमत्यादरपूजनेन कृत्वा आमुद्यते
 हृष्टैर्भूयते तस्मादेवमपूजयदित्यर्थः । एवमेवैवंसत्येवेत्येवकार-
 योजना वा । पुष्यैरपि फलसिद्ध्यर्थमामुद्यते विकस्वरोभूयते ।
 सभाजने । यस्य च भावेनेति (पा० २ । ३ । ३७) षष्ठी चानादर
 इति (पा० २ । ३ । ३८) वा सप्तमी ॥ ७ ॥

वैशद्येति । अथ सा नवीनैर्नवीः स्रविः स्तुतिश्लोकरूपैः प्रसून-
 स्रवकैः पुष्यगुच्छैः स्तुतिश्लोकैः पुष्यगुच्छैश्च वा तानिन्द्रादीन्
 आनर्चं । किं विधेः । वैशद्येन स्पष्टतया प्रसादगुणेन हृद्यैः सह-
 दयहृदयप्रियैः । अथ च शुभ्रत्वेन मनोज्ञैः । तथा सदिक्षा नि-
 हुरटवर्गादिवर्षरहितश्रुतिमधुरवर्षरचनाजनितेन माधुर्येण ।
 अथ च मौक्तुमार्येणाभिरामैरत एवामोदिभिर्हर्षजनकैः । अथ
 च सौगन्ध्यसहितैः । तथा जातैः षड्विंशत्यक्षरजनितचरणाद्य-
 नुष्ठुवादिजातैर्निर्व्यक्तैः । अथ च मास्यतीस्रस्रवैः । तथा आर्या-
 विभेषरूपया गीत्या अन्विता युक्ताः षट् पदाः षट्चरणाः श्लोका

आनर्चं गीत्यन्वितषट्पदैः सा
 स्तवप्रसन्नस्तवकैर्नवीनैः ॥ ८ ॥
 भक्त्या तथैव प्रससाद् तस्या-
 स्तुष्टं स्वयं देवचतुष्टयं तत् ।
 खेनानलस्य स्फुटतां यियासोः
 फूत्कृत्यपेक्षा कियती खलु स्यात् ॥ ९ ॥

घञ् । अथ च गुञ्जन्मधुकरैः । वैग्रथं शब्दार्थालङ्कारापशब्द-
 भावदोषराहित्यं तेन मनोमूर्त्वा । जातिः हृन्दसि सामान्ये .
 मालत्याङ्गोचजन्मनोः । गीतिश्च हृन्दसि गाने चेति विश्वः । इत्येति ।
 हृदयस्य प्रिय (पा० ४।४।८५।) इति यत् हृदयस्य हृत्तेति
 (पा० ६।३।५०।) हृदादेशः अभिरम्यते यैस्त्रैरभिरामैः । अ-
 कर्त्तरि च कारक (पा० ३।३।१८।) इति चकारादमञ्जा-
 यामपि करणे घञ् । ज्यात्यादिलक्षणं हृन्दोऽन्ये ज्ञातव्यं । न
 वा कैरिति पाठे कैर्वा स्तवप्रसन्नस्तवकैर्नानर्चं अपि तु नानाप्र-
 कारैः स्तवप्रसन्नस्तवकैश्चापूपजदित्यर्थः ॥ ८ ॥

भक्त्येति । तस्याः पातिव्रत्यादिगुणैरादावेव भक्तिनिर-
 पेक्षं स्वयमात्मनैव तुष्टं तदिन्द्रादिदेवचतुष्टयं तस्यास्तथैवात्पी-
 यस्यापि भक्त्या पुनः प्रससाद् प्रसन्नमभूत् । अत्पीयस्यापि भक्त्या
 प्रसन्नतायां दृष्टान्तमाह । खलु यस्मात् खेनात्मनैव स्फुटतां
 प्राकथ्यं यियासोर्यातुमिच्छतः सन्भवत्सन्भुञ्जतया आसन्न-
 प्रज्वलनस्यामलस्य वज्रेः कियतो सन्भुञ्जणार्थं फूत्कृतेर्मुखपवनस्या-

प्रसादमासाद्य सुरैः कृतं सा
 सस्मार सारस्वतश्चक्रिच्छ्रेः ।
 देवा हि नान्यदितरन्ति किन्तु
 प्रसद्य ते साधुधियं ददन्ते ॥ १० ॥

पेक्षा स्यात् भवेत् अपि तत्रैव । तादृशोऽग्निर्दित्रैरेव फूत्कारैः
 सन्धुञ्चितो दीयतेतरामित्यर्थः । तस्मात् स्वतः प्रसन्नस्याल्पयापि
 भक्त्वा पुनः प्रसन्नं युक्तमित्यर्थः । तस्मात्स्वरिचादय ते पवित्रात्
 प्रागेव च्छ्रेः स्रष्टिति प्रसेदुरित्यपि पाठः स्पष्टार्थः ॥ ८ ॥

प्रसादफलमाह । प्रसादमिति । सा भैमी सुरैः कृतं प्रसा-
 दमासाद्य सरस्वत्या इमाः सारस्वत्यासाश्च ताः सूक्तयश्च शोभ-
 नोक्तयः श्लेषवाक्यानि तासां सृष्टेर्निर्माणास्य रचनां इत्यर्थः
 सस्मार । श्लेषार्थे सन्देहं परित्यज्य गाथाक्रमेणन्द्रादींश्चतुरो-
 ऽपि ज्ञात्वा पञ्चमो गल इत्यजानादित्यर्थः । देवीवचनस्मरण-
 रूपः को नाम प्रसाद इत्यत आह ॥ हि यस्मात् देवा अन्व-
 त्किञ्चिन्न वितरन्ति ददति किन्तु ते देवाः प्रसन्ना भूत्वा साध्वीं
 कार्यसाधिकां धियं बुद्धिमेव ददन्ते । तदुक्तं महाभारते ॥

“न देवा दण्डमादाय रक्षन्ति पशुपालवत् ।

यन्तु रक्षितुमिच्छन्ति सुबुद्ध्या योजयन्ति तमिति ।”

तस्मादयमेव प्रसादो युक्त इत्यर्थः । सृष्टेः । अधीगर्षेति
 (पा० २ । ३ । ५२ ।) कर्माणि षष्ठी । ददन्ते । दद दाने इत्यस्य
 रूपं ॥ १० ॥

शेषं नलं प्रत्यमरेष गाथा
या या समार्था खलु येन येन ।

स्मरणमेव विद्मदधति । शेषमिति ॥ शेषं पञ्चमं सत्यनलं प्रति लक्ष्मीकृत्य ब्रूमः । किमित्यादिराकर्ष्येति यावत् । एष इत्यादिः साधारणीमिति यावत् । दण्डमित्यादिर्गुणमिति यावत् । या सर्व्वत इत्यादिः ब्रूहेति यावत् । या या गाथा प्रसादात् पूर्वं येन येनेन्द्रादिदेवेन सह समार्था तुल्यार्था सर-खल्योक्तेति शेषः । सा भैमी तां तां ब्रूम इत्यादिगाथां ततः प्रसादानन्तरं तदन्येन तस्मात्तस्मादिन्द्रादिरूपान्मुखादर्थान्-न्येन शेषब्रह्मा प्रतिभासमानेन नलरूपेणार्थेन सह खलु नि-श्चितमखगन्तीमखन्तुर्हार्थां विशेषं प्रति खलुकारधारणात् भिन्नमिन्द्रादिदेवं प्रतिषन्दधे योजयामास । इयमेतस्य गाथेय-मेतस्य गाथेति समन्वं चकारेत्यर्थः । ब्रूम इत्यादौ बालां वि-श्लोष्येति यावत् । नलस्य सर्व्वानुसूतत्वादिन्द्रादीनास्तु चतसृषु चतसृष्वेव खलुमाथासु अनुसूतत्वात्तां तामिन्द्रादिगाथां तद-न्येन वज्रादिना सहाखगन्तीं विशेषमजानात् । येन्द्रेण नलेन चासमानार्थां तामिन्द्रविषयामेव सस्मार ॥ एवमितरदेवचित्त-चेऽपि प्रत्येकगाथामेकविषयामेव सस्मार । एवं चतसृष्वपि गाथासु नलस्यानुवृत्तेरिन्द्रादीनाञ्च व्यावृत्तेरावापोदापाभा-मेते देवा अथमेव नल इत्यज्ञासीदित्याशय इति वा । प्रति-श्लोकं गाथालेऽपि चतुर्भिश्चतुर्भिःश्लोकैरैकैकस्य प्रतिपादनादेक-

तां तां तदन्येन सहालगन्तीं
 ततो विशेषं प्रतिसन्दधे सा ॥ ११ ॥
 एकैकवृत्तेः प्रतिलोकपालं
 पतिव्रतात्वं जगृहर्दिशां याः ।

गाथात्वसमारोपात्प्रत्येकपर्यवसानाद्वैकवचनं । यदा पञ्चमं नलं प्रति या या, अत्याजि, येनामुना, यच्चण्डिमा, किन्ते तथेत्यादिका, गाथा येन येनेन्द्रादिना सह सम्बद्धार्था तदन्येन वज्रादिना सहलगन्ती तां तां गाथामेव विशेषं भेदं जानाति स्म । एकैकस्या गाथाया एकैकदेवपर्यवसानाद्यतसृष्ट्यामपि गाथानां नले पर्यवसानात्परिशेषप्रमाणादयं पञ्चम एव नल इति विशेषमज्ञासीदित्यर्थः । अस्मिन् पद्येऽमुमेवार्थमुक्तिविशेषेण प्रकटयितुमाह । एकैकेति । उत्तरश्लोकस्यावतारिका कर्त्तव्या ॥११॥

एकैकेति । या गाथा एकैकवृत्तेः एकस्मिन्नेकस्मिन्निन्ध्रे ऽग्नौ यमे वरुणे च वर्त्तमानत्वात् प्रतिलोकपालमेकैकमिन्द्रादिदिक्पालं प्रति दिशामैन्द्रादीनां पतिव्रतात्वं जगृहर्णीचक्रुः । प्राच्यादीनामिन्द्रादिप्रतिनियतदेववृत्तितया यत् पातिव्रत्यं तत्पातिव्रत्यं तेनैवाकारेण या अत्याजीत्यादि गाथा अग्नीचक्रुरित्यर्थः । ता गाथा मिलितास्तस्योऽपि तदा प्रसादादनन्तरं असावेकस्य केवलस्य नलस्य वश्या नलैकप्रवणा नलैकाभिधाधिनीरेव वेद स्माऽज्ञासीत् । का इव आशा इव । मिलिता दिशो यथा नलस्य वश्याः ऐन्द्रादीनां दिशामिन्द्राद्येकैकप्रवण-

वेद स्र गाथा मिलितास्तदासा-
 वाशा इवैकस्य नलस्य वश्याः ॥ १२ ॥
 या पाग्निनैवाग्निपाग्निनैव
 गाथा यमेनैव स्रहाग्निनैव ।

लेऽपि सर्वासां दिशां चक्रवर्त्तिनसैकवश्यात् यथा तथा गाथा-
 नामपीत्यर्थः । आशा अर्थिनां मनोरथाः वदान्वतया नलस्य
 यथा वश्या इति वा । दासा इति वा पाठः । भ्रान्तिदत्राया-
 मुभयार्थत्वं प्रसादानन्तरं तु नसैकार्थत्वं वेद स्मेति भावः ।
 दिशां पातिव्रत्यं गाथाभिर्दृष्टीतमित्यर्थः ॥ १२ ॥

येति । किं त इत्यादिर्यां गाथा पाग्निनैव वरुणेनैव समा
 तुल्यार्था न त्वन्येन्द्रादिना । या चाऽत्याजीत्यादिरग्निपा-
 णिनेन्द्रेणैव समा न त्वन्येन देवेन । या च यच्चण्डिमेत्यादिर्यमे-
 नैव समा न त्वन्येन । या च येनामुनेत्यादिरग्निनैव तुल्यार्था न
 त्वन्येन । नलस्य सम्बन्धिनीं मिलितां समुदितां चतुष्टयरूपां तां
 गाथामेव तदा देवप्रसादादनन्तरं सैषा भैमी नलस्य विशेषाच्च
 इन्द्रादिभ्यो भेदज्ञानाय मेने । इन्द्रादीनामेकैकस्यामेव गाथायां
 वर्त्तमानत्वात् । नलस्य तु सर्व्वचानुगतत्वादत्याजीत्यादिगाथा-
 चतुष्टयप्रतिपाद्यो यः स एव नल इति तामेव गाथां मिलितां
 नलस्य भेदज्ञापिकामज्ञासीदिति भावः । या नलस्य गार्थेति
 वा सम्बन्धः । या पाग्निनैवेन्द्रेणैव यमेनैवाग्निनैव समा गाथा
 नलस्य सम्बन्धिनीं मिलितां तामेव अगलस्य नलव्यतिरिक्तस्ये-

तामेव मेने मिलितां नलस्य
 सैषा विशेषाय तदाऽनलस्य ॥ १३ ॥
 निश्चित्य शेषं तमसौ नरेशं
 प्रमोदमेदस्वितरान्तराऽभूत् ।

आदेर्भेदाय मेने । मिलितया तथा कृत्वा नल्ले निश्चिते सति
 गान्तरीयकत्वात्तदितरे देवा अपि तथैव निश्चिता इति भाव
 इति वा । मिलितां तामेव गाथां नलस्य विशेषाय तथा नल्ले-
 रस्येन्द्रादेर्भेदाय मेने इति वा व्याख्येयं । या पात्रिनैवेत्यादेरेव-
 कारात् परस्परसमुच्चयार्थानप्यर्थानङ्गीकृत्य या नलसम्बन्धिनी
 गाथा पात्रिनापीन्द्रेणापि चमेनाप्यग्निनापि तुल्यार्थाऽभूतां
 देवः पतिरित्यादिमिलितां पञ्चार्थां गाथां देवप्रसादादनन्तरं
 नलस्यैव विशेषाय मेने । प्रसन्नैर्देवैः स्त्रीयस्त्रीयाकारेषु धृतेषु
 पूर्व्यं पञ्चार्थत्वेन प्रतिभातामपीदानीमेकस्य नलस्यैव प्रतिपादि-
 कामज्ञाधीदिति भावः । देवः पतिरितीचमेव गाथा विषय
 इति श्रेयं । अवधारणार्थैव्व्येवकारेषु इयमेव गाथा विषय
 इति व्याख्येयं । अयं श्लोकः निश्चित्य शेषं, एकैकदृत्तेरिति
 दाभ्यां श्लोकाभ्यां समानार्थः । अनलस्येति । प्रत्येकपर्यवसायि-
 त्वादेकवचनं ॥ १३ ॥

निश्चित्येति । असौ भैमी शेषमवब्रिष्टं तं पञ्चमं पूर्वोक्त-
 प्रकारेण नरेशं नलं निश्चित्य प्रमोदेन प्रकृत्यर्षेण मेदस्वितरं
 अत्यन्तपरिपुष्टं सोहासमन्तरं मानसं यस्याः एवंविधाऽभूत् ।

देव्या गिरां भावितभङ्गिराख्य-
 चित्तेन चिन्तार्थवयादसेदम् ॥ १४ ॥
 सा भङ्गिरस्याः खलु वाचि काऽपि
 यद्भारती मूर्त्तिमतीयमेव ।
 श्लिष्टं निगद्यादृतवासवादीन्
 विशिष्य मे नैषधमप्यवादीत् ॥ १५ ॥

नखे निश्चिते सति नितरां दृष्टाऽभूदित्यर्थः । रसयोः सावर्थात्
 नरसासावीशस्य तं इति वा । अनन्तरञ्च देव्याः सरस्वत्या
 गिरां वचनानां भाविता पर्यालोचिता भङ्गिः प्रकारो यथा
 विज्ञानाग्रया गिरां देव्याः सरस्वत्या वा विज्ञातवचोरचना-
 विशेषा सती नलनिश्चयात् पूर्व्वं चिन्तार्थवयादसा चिन्तासमुद्र-
 जलजन्तुरूपेण, नलनिश्चये सत्यपि तत्राप्युपायचिन्तासमुद्र-
 जलचरेण वा चित्तेन मनसा इदं वक्ष्यमाणप्रकारं आख्यन्
 ऊचे । मनस्येवैवमचिन्तयदिति भावः । चिन्तार्थवेति पाठे वि-
 चित्रदेवीवचनानुस्मरणजनितास्वर्यसमुद्रजलचरेणेति वास्वर्ये-
 षेत्यर्थः ॥ १४ ॥

किमाख्यदित्याह । सेति । खलु निश्चितं सा प्रसिद्धा मूर्त्ति-
 मती भारती सरस्वती देवी, इयमेवेयं मूर्त्तिमती सा भारत्ये-
 वेति भारतीत्वं विधेयं । यद्यस्मादस्या वाचि काऽपि लोकोत्तरा
 भङ्गिः रचनाऽस्ति तस्मादित्यर्थः । यस्यादियमेव मूर्त्तिमती
 भारती तस्मादस्या वचने निश्चितं सा कापि भङ्गिरसीति वा ।

जयन्त्य सेयं मदनग्रहेण

वचःस्रजः स्पष्टयितुं चतस्रः ।

तामेव भङ्गीमाह । यत् स्निष्टमुभयसम्बद्धं वचो निमद्य स्पष्टमुक्त्वा
वासवादीनादृतगौरवेषावर्षयत् । विशिष्य विश्लेषं कृत्वा तेभ्यो
विशिष्य वा यदत्याजीत्यादिस्लोकचतुष्टयेन मे मम मञ्जं वा
नैषधमप्यवादीत् । सर्व्वलोकपालांश्च नलस्यैव वर्षनं कृतमिति
युक्तमिति भावः ॥ १५ ॥

जयन्त्येति । सेयं वाणी मयि मम वाऽनुग्रहेण कृपया स्पष्ट-
यितुं नलं स्पष्टं ज्ञापयितुं यास्यतस्त्रोऽत्याजीत्यादीर्वचःस्रजो
वचनमासा जयन्त्य ससर्ज । तासु मध्ये द्वे ते वचःस्रजौ नामग्राहं
मया नलमुदीरितं अमुष्मिन्सले सहजरागभरादित्येवंरूपे मही-
महेन्द्रे नलमुदीरितमित्येवंरूपे वा नलं लक्षयितुं ज्ञापयितुं
क्षमेते समर्थे भवतः । अथो आश्चर्य्ये । ममैवायमेतावन्तं कालं
महीयान्मोहः अबोधः । नले स्पष्टं कथितेऽपि एतावन्तं कालं
मम निश्चयो नाभूदित्याश्चर्य्यमित्यर्थः । पूर्व्वोक्ता एव चतस्रो
वचःस्रजः स्पष्टयितुं तदर्थं स्पष्टीकर्त्तुं ये द्वे ते वचःस्रजौ, तं
यार्थिणी, देवः पतिरित्येवंरूपे सेयं देवी जयन्त्य, ते द्वे वचः-
स्रजौ नलं लक्षयितुं क्षमे समर्थे । तं यार्थिणीत्यनेन प्रथमव्या-
ख्याने स्फुटं नलस्यैव प्रतिपादनात् व्याख्यानान्तरेऽपि च देवान्
परितोष्य सन्धय्य वा नल एव स्वीकरणीय इति यावदर्थं
नलस्यैव प्रतिपादनाद्देवः पतिरित्यनेनापि लोकपालांश्चत्वादे-

द्वे ते नलं लक्षयितुं क्षमेते
 ममैव मोक्षोऽयमक्षो मदीयान् ॥ १६ ॥
 श्लिष्यन्ति वाचो यद्मूरमुष्याः
 कवित्वशक्तेः खलु ते विलासाः ।

कस्यापि नलस्यैव पञ्चरूपत्वसम्भवादिन्द्रादेः सासम्भवात्सत्त्वादन्य-
 स्त्वं कतरो वरोऽपि त्वन्यो नास्तीत्यपि नलस्यैव प्रतिपादनादि-
 त्यर्थ इति वा । अत्र पूर्वोक्तशब्दो विशेष्य वाचःसकृपरामर्शार्थः ।
 उत्तरस्तु तत्परामर्शकोऽपि विधेयसंस्पर्शी । यत्तदोद्य नित्य-
 सम्बन्धात् यच्छब्दः सम्बन्धते । अन्वि यन्वि इन्धि खञ्जीनामिति
 वक्तव्यमिति (पा० १।२।६। वा० १) नित्यमपितो लिटः कि-
 त्तविधानाज्जगन्धेति रूपं । संयोगात्परस्व लिटो वा कित्तमिति
 केचिदिति अपितो लिटः कित्तविधानाद्वा नलोपाभावः सम-
 र्थनीयः । युक्त्यन्तरेण वा समाधातव्यं ॥ १६ ॥

श्लिष्यन्तीति । अमुष्या देव्या अमूः पूर्वोक्ता वाचः यद्ने-
 कार्थतया श्लिष्यन्ति श्लेषं भजन्ते खलु निश्चितं कवित्वशक्तेः काव्य-
 निर्माणसहजप्रतिभाया विलासाः विजृम्भणानि । कवित्वशक्तिं
 विना श्लेषवर्षोरचना निर्मातुमशक्येत्यर्थः । किल यस्माद्
 व्यतिभेदिनोऽपि परस्परपेक्षया नसापेक्षया वा विशेषेण सह-
 खनेत्रत्वादिना अतितरां भिक्षा अप्यमी लोकपालाः भूपालस्य
 नलस्य स्त्रीणा विलासान्समाविशन्ति अनुभवन्ति नलाकारं
 विभ्रति । अथ च नलवर्षकेषु श्लोकेषु मूर्त्तिभूय प्रविष्टा इव

भूपाललीलाः किंल लोकपालाः
 समाविशन्ति व्यतिभेदिनोऽपि ॥ १७ ॥
 त्यागं मधेन्द्रादिचतुष्टयस्य
 किमभ्यनन्दत् क्रमसूचितस्य ।
 किं प्रेरयामास नले च तन्मां
 का सूक्तिरस्या मम कः प्रमोहः ॥ १८ ॥

दृश्यन्त इत्यर्थः । अतः शेषवशात्सम भ्रमोऽभूदिति भावः ।
 शेषवशात्सलसीलाः सन्तो लोकपाला गाथाः समाविशन्तीति
 वा । अन्योन्मं भिक्षा अपि लोकपाला नलसीलाः सन्तोऽग्नेन
 नृपत्वं प्राप्ताः सन्तः किलैकीभवन्ति । अतो नलस्यैव लोकपालां-
 शतया तत्र युक्तानि देवीवचांसि शेषं वदन्तीति कवित्वसूक्ति-
 विश्वासा इव ॥ १७ ॥

त्यागमिति । इयं देवी अत्याजि येनेत्यादिलोकचतुष्टयेन
 तं चार्थिनी, देवः पतिरित्यादिना गाथाइयेनापि क्रमेष सू-
 चितस्य प्रत्याथितस्येन्द्रादिनलचतुष्टयस्य पूर्वव्याख्यानप्रकारेण
 परित्यागं किं कथमभ्यनन्दत् युक्तमेतदिति खीति खेत्यर्थः ।
 नले मां पूर्वव्याख्यानप्रकारेण प्रेरयामास च । किं कथं प्रेर-
 यामास एकेनैव वाक्येन इयमिति कथंचकाराश्चर्यमेतदित्यर्थः ।
 किं शब्दावचाश्चर्यं । नले च नल एवेति । चकारोऽवधारणार्थो
 वा । तत्तस्मात्कारणादस्या देव्याः का सूक्तिः शोभनवचन-
 निर्माणाचातुरी अपि तु लोकोत्तरा । मम प्रकृष्टो मोहश्च कः

परस्य दारान् खलु मन्यमानै-
रस्युश्यमानाममरैर्धरित्रीम् ।
भक्त्येव भर्तुश्चरणौ दधानां
नलस्य तत्कालमपश्यदेषा ॥ १८ ॥

अपि तु सोऽपि लोकोत्तरः । अस्या इयमुक्तिः क मम मोहस्य
कैत्यर्थः । एवं देव्या इन्द्रादिचतुष्टयस्य स्वष्टं परित्यागेऽभ्यनुज्ञाते
नलस्य च वरणेऽभ्यनुज्ञाते ममैवं मोहो न युक्त इत्यर्थः । पूर्वं
मोहोऽभूदिदानीं तु निवृत्त इत्याशयः । इन्द्रादित्यागं किम-
र्थमभ्यनन्दत् नले च मां किमर्थं प्रेरयामास उभयमपि ताव-
चकार । तदेतन्नदनुग्रहार्थमेवेति भाव इति वा । त्यागं ।
सजोः कुघिष्यतोः ७ । २ । ५२ । इति कुर्व ॥ १८ ॥

एवं विचारानन्तरं किमभूत्तत्राह । परस्येति ॥ एषा भैमी
तत्कालं देवप्रसादसमये एवभूतां धरित्रीं पृथ्वीं अपश्यत् ।
किंभूतां । परस्य नलस्य दारान् मन्यमानैरिव परनारीबुद्धेवा-
मरैरिन्द्रादिभिरस्युश्यमानां । खलु इवार्थे । तथा भूपतित्वा-
द्भर्तुर्नलस्य भक्त्येव सेवाबुद्धेव चरणौ दधानां धारयन्तीं ।
अन्यापि भक्त्वा भर्तुश्चरणौ धारयति । देवत्वात् सहजो भूम्य-
स्यर्त्री मनुष्यत्वात् सहजो भूमिस्यर्त्रीऽन्यथोत्प्रेक्षितः । देवमनुष्य-
चिह्ने दर्शिते । दारानिवेति वा पाठः ॥ १८ ॥

सुरेषु नापश्यदवैक्षताक्षो-
 र्निमेषमूर्वाभृति सम्मुखी सा ।
 इह त्वमागत्य नले मिलेति
 सञ्ज्ञानदानादिव भाषमाणम् ॥ २० ॥
 नाबुद्ध बाला विबुधेषु तेषु
 क्षोदं क्षितेरैक्षत नैषधे तु ।
 पत्ये सृजन्त्याः परिरम्भमुर्वाः
 सम्भूतसम्भेदमसंशयं सा ॥ २१ ॥

सुरेष्विति । सा भैमी सम्मुखी सती बुद्धिपूर्वं विलोकयन्ती
 सुरेषु अक्षोर्निमेषं नेत्रपक्षसङ्कोचं नापश्यत् नावैक्षत । उर्वी-
 भृति नले तु अवैक्षत । देवानामनिमेषत्वान्मनुष्याणाञ्च सनि-
 मेषत्वादित्यर्थः । तत्रोत्प्रेक्षते । किम्भूतं निमेषं । सञ्ज्ञानदानात्
 अकारणसूचकाक्षिपक्षपेष्टाकरणात् इति भाषमाणमिव । इति
 किं । हे भैमि त्वमागत्य इह मया चिह्निते नले मिल स संयुक्ता
 भवेति ॥ २० ॥

नेति । सा तेषु विबुधेषु देवेषु क्षितेः क्षोदं भूरेणं लग्नं नाबुद्ध
 न ददर्श । नैषधे तु ऐक्षत ददर्श । देवानां रजःसम्बन्धाभा-
 वात् । नराणां तत्सम्बन्धादित्यर्थः । तत्र असंशयमुत्प्रेक्षते । पत्ये
 मलाय परिरम्भमाक्षिप्लुनं सृजन्त्या ददत्या उर्वाः सका-
 शात्सम्भूतसम्भेदमिव सञ्ज्ञातसम्बन्धमिव आक्षिप्लुनवशाद्भूरेषु-
 र्जले लग्न इवेत्यर्थः । पत्ये । क्रियथा यमभिप्रैति स सम्प्रदा-

खेदः खेदेहस्य वियोगतापं
निर्व्वापयिष्यन्निव संसिद्धस्योः ।
हीराङ्गुरस्वारुणि हेमनीव
नले तयालोकि न दैवतेषु ॥ २१ ॥
सुरेषु मालाममलामपश्यन्-
नले तु बाला मलिनीभवन्तीम् ।

नमिति (पा० १ । ४ । ३९ । वा० १) सम्प्रदानत्वं ॥ २१ ॥

खेद इति । तथा नले खेद आलोकि न दैवतेषु देवेषु ।
किं करिष्यन्निव । संसिद्धस्योर्भैम्यासिङ्गनं कर्तुमिच्छोः खेदेहस्य
नलघ्नरीरस्य वियोगतापं भैमीवियोगजनितं अजरं निर्व्वापयि-
ष्यन्निव भ्रमयिष्यन्निव । देवेषु खेदस्याभावान्नरेषु च तत्सङ्गा-
वादित्यर्थः । उदकं हि तापं भ्रमयति । नलासिङ्गनोत्सुकस्य
भैमीदेहस्य वा सात्विकखेदयुक्तो नलो मया प्राप्त एवेति भैम्या
विरहज्वरभ्रान्तिः । उत्प्रेक्षते । चारुणि अत्युत्तमे हेमनि सुवर्णे
खचितो हीराङ्गुर इव । अतिगौरदेहरोमकूपस्य खेदजलकण-
स्रलत्कारो हेमस्रवज्राङ्गुरत्वेनोत्प्रेक्षितः । देवता एव दैवतानि ।
प्रज्ञादित्वात्त्वार्थे (पा० ५ । ४ । ३८) अण् । कश्चित् स्वार्थिकाः
प्रत्ययाः प्रकृतितो लिङ्गवन्नान्यतिवर्त्तन्त इति (पा० ५ । ३ ।
६८) परिभाषया षष्ठत्वं ॥ २१ ॥

सुरेष्विति । बाला भैमी सुरेषु मालां अमलां निर्मला-
मस्त्रानां चापश्यत् नले तु मलिनीभवन्तीं पूर्वमस्त्रानां काल-

इमां किमासाद्य नलोऽद्य मृदो
 अद्वास्यते मामिति चिन्तयेव ॥ २३ ॥
 श्रियं भजन्तां कियदस्य देवा-
 ष्वाया नलस्यास्ति तथापि नैषाम् ।

क्षेपणोद्गणा च स्नानां मलिनाञ्च जायमानां अपश्यत् । सुरा-
 षामस्नानकुसुमत्वादित्यर्थः । उत्प्रेक्षते । इति चिन्तयेव मलिनी-
 भवन्तीं । इति किं । नलो ऽद्य स्वयम्बरदिने मृदो मत्सकाशा-
 दप्यतिमृदङ्गी इमां भैमीं आसाद्य प्राप्य मां मासां अद्वास्यते
 किं आदरेणाङ्गीकरिष्यति किं अपि तु नेति ॥ २३ ॥

श्रियमिति । देवा अस्य नलस्य श्रियं शोभां कियद्भजन्तां
 आश्रयन्तु अपि तु न किञ्चिदपि यस्मात् एषां देवानां नलस्य
 सम्बन्धिनी तथा तादृशी अतिप्रसिद्धा ह्यायापि कान्तिलेशो-
 ऽपि नास्ति । येषां यदीयकान्तिलेशोऽपि नास्ति ते तदीयां
 शोभां कथमाश्रयन्तामपि तु न कथञ्चिदित्यर्थः ॥ अथ च
 एषां नलसम्बन्धिनी आदर्शादिस्थिता ह्याया प्रतिबिम्बमपि
 नास्ति । प्रतिबिम्बतुल्यास्ते न भवन्तीति यावत् । येषां यदीय-
 प्रतिबिम्बेनापि न साम्यं ते तदीयबिम्बश्रियं कथं भजन्तामि-
 त्यर्थः ॥ अथ चास्य श्रियं किञ्चिद्भजन्तां नटवस्त्ररूपधार-
 णात् किञ्चिच्छ्रीमन्तां । तथापि स्वाभाविकी नलस्य कान्तिरेषां
 नास्ति ॥ अथ चास्य सम्पदं वज्रं भजन्तां तथापि नलस्य का-
 न्तिरेषां नास्ति । सम्पदा तुल्यत्वेऽपि कान्था तुल्यत्वं नास्तीत्यर्थः ॥

इतीरयन्तीव तथा निरैच्छि
 सा नैषधे न त्रिदशेषु तेषु ॥ २४ ॥
 चिह्नैरमीभिर्नलसंविदस्याः
 संवादमाप प्रथमोपजाता ।
 सा लक्षणव्यक्तिभिरेव देव-
 प्रसादमासादितमप्यबोधि ॥ २५ ॥

अथ चास्य त्रिचं क्रियद्भुज भजन्तां तथापि भूमौ तमःप्रकृतिः
 ह्याया देहव्यवहितरविप्रभोपलक्षितः भ्यामाकारो नलस्यास्ति
 एषां तेजोरूपत्वेन नास्ति । तेजोराहित्येन च नराणां विद्यत
 इत्यर्थः । तथा भैम्या इति पूर्वोक्तप्रकारेणैरयन्तीव कथयन्तीव
 यथाहं वर्त्ते स एव नल इति प्रकाशयन्तीव सा ह्याया नैषधे
 निरैच्छि दृष्टा तेषु त्रिदशेषु न । ह्यायापि स्वाभावभावाभ्यां देव-
 लनरत्वव्यञ्जिका जातेत्यर्थः । कियदिति क्रियाविशेषणं ॥ २४ ॥

चिह्नैरिति । अस्या भैम्याः प्रथमोपजाता दूत्यकालोत्पन्ना
 इतरनलतुलाभागिति पूर्वसर्गात्कतर्कोत्पन्ना वा देवीसोकागु-
 षन्धानोत्पन्ना वा अयमनल एव नल इति संवित् बुद्धिरमीभिः
 पूर्वोक्तैर्भूस्यर्गादिभिश्चिह्नैः संवादं स एवायं नल इति अनु-
 यवसायरूपं आप । पूर्वं मम नलोऽयमिति प्रत्ययो युक्त एव
 जात इति । एतैश्चिह्नैर्निश्चितवतीत्यर्थः । अनन्तरञ्च सा भैमी
 देवलनरत्वज्ञापकानां लक्षणानां निमेषत्वभूस्यर्गादिचिह्नानां
 व्यक्तिभिः प्रकटनैरेवासादितं प्राप्तं देवप्रसादमप्यबोधि । एता-

नले निधातुं वरणस्रजन्तां
 स्मरः स्म रामां त्वरयत्यथैनां ।
 अपत्रपा तां निषिषेध तेन
 द्वयानुरोधं तुलितं दधौ सा ॥ २६ ॥
 स्रजा समालिङ्गयितुं प्रियं सा
 रसाद्धत्तैव बद्धप्रयत्नम् ।

वत्पर्यन्तं भूस्पर्शादिषिक्तानि न दृष्टानि इदानीन्तु दृश्यन्ते
 तस्मान्मम पूजया देवाः प्रसन्ना इत्यप्यजानादित्यर्थः ॥ २५ ॥

नले इति । अथ स्मरः तां वरणस्रजं वरणमधूकमालां
 नले निधातुं निषेधुं एनां रामां भैमीं त्वरयति स्म शीघ्रं प्रेर-
 यामास । अपत्रपा अन्यतो स्रज्या च तां भैमीं निषिषेध नि-
 वारयामास । सर्वस्मिन् जने पश्यति सति कथमहमेतं वृषे इति
 स्रज्यावशान्तस्या बुद्धिरुदभूदित्यर्थः । तेन कारणेन सा भैमी
 द्वयानुरोधं स्मरस्रज्ययोरज्ञा प्रवृत्तिनिवृत्तिसन्देहं तुलितं
 समानमेव दधौ । भावसन्धिवशादुत्कण्ठापत्रपाभ्यां मालानि-
 क्षेपानिक्षेपदोलाघिताभूदित्यर्थः । अन्योऽपि तुल्याभ्यां दाभ्यां
 त्रिरुद्धकार्यद्वयार्थं प्रेषितो द्वयोरनुरोधादौदासीन्यमेवावस-
 म्वते । तामिति पुनरुपादानं वाक्यान्तरत्वात् समर्थनीयं ।
 निषिषेध । स्वादिष्वभ्यासेनेति (पा० ८।३।६) षत्वं ॥ २६ ॥

स्रजेति । सा भैमी रसात् प्रीत्या स्रजा मधूकमालया प्रियं
 नलं समालिङ्गयितुं बद्धप्रयत्नं भूयांसमुद्योगं अधत्तैव चका-

सम्भत्रपाभ्यामभवत्तदीये
 स्यन्दस्तु मन्दोऽपि न पाणिपद्मे ॥ २७ ॥
 तस्या इति प्रीडमनोभवाभ्यां
 दोलाविलासं समवाप्यमाने ।
 श्रितं धृतैणाङ्गकुलातपत्रे
 शृङ्गारमालिङ्गदधीश्वरश्रीः ॥ २८ ॥

रैव । तु पुनस्तदीये पाणिपद्मे सम्भत्रपाभ्यां हेतुभ्यां मन्दो-
 ऽप्यल्पोऽपि स्यन्दस्त्वलनं नाभवत् ॥ २७ ॥

तस्या इति । अधीश्वरी समर्था भूयसी अधीश्वरस्य कस्य-
 चिद्राज्ञो वा श्रीर्लक्ष्मीसखा भैरव्या इति स्थितं वर्तमानं शृङ्गारं
 शृङ्गाररसं आलिङ्गत् । किम्भूते इति । प्रीडमनोभवाभ्यां दो-
 लाविलासं आन्दोलनजनितां क्रीडां समवाप्यमाने प्राप्यमाणे ।
 कोटिद्वयसम्बन्धात् प्रवृत्तिनिवृत्तिसन्देहं प्राप्ते इत्यर्थः । तथा
 एणाङ्गस्यस्य कुलं कुलोत्पन्नो नल इत्यर्थः । स एवातपत्रं
 धृतं एणाङ्गकुलातपत्रं येन तस्मिन् । शृङ्गाररस एव सत्त्वात्
 भैरवीहृदयमेव सिंहासनं नल एव क्वत्रं लज्जाकामौ दोलाया
 उभयपार्श्वत आन्दोलनार्थं स्थितौ चामरधारिणौ वा । तस्या
 भावसन्धिसम्बन्धितः शृङ्गारो राजवदुज्जुम्भत इति भावः ।
 दोला दोलनेव भोगस्त्रयः प्रियमालिङ्गनि ॥ अधीश्वरस्य
 नलस्य श्रीरिति वा । अत्र पक्षे श्लोकामाभ्यां दोलायमानां
 भैरवीं दृष्ट्वा चानो नलः पूर्वं विप्रसम्भशृङ्गारं प्राप्तः ततः सापि

करः स्रजा सञ्जतरस्तदीयः
 प्रियोन्मुखः सन् विरराम भूयः ।
 प्रियाननस्यार्द्धपथं ययौ च
 प्रत्याययौ चातिचलः कटाक्षः ॥ २९ ॥
 तस्याः प्रियं चित्तमुपेतुमेव
 प्रभूबभूवसि न तु प्रयातुम् ।
 सत्यः कृतः स्पष्टमभूत्तदानीं
 तयाक्षिलज्जोति जनप्रवादः ॥ ३० ॥

तं तादृशं दृष्ट्वा तदीयशोभाङ्गीकारात् स्वयमपि तादृशी
 बभूवेति भावः । आन्दोलिकाङ्कचामरैरयं प्रभुरिति ज्ञायत
 इत्यर्थः । अतमिति पाठे हृदीति विषयसप्तमी ॥ २८ ॥

कर इति । स्रजा सञ्जतरो नितरां सञ्जः कण्ठे निचेष्टुं
 उच्चैः कृतमालस्तदीयः करः प्रियोन्मुखः नलसन्मुखं गन्तुं सो
 ऽधोगः सन् भूयः पुनर्लज्जावशाद् विरराम निवृत्तः । तदी-
 योऽतिचलः कटाक्षश्च प्रियाननस्यार्द्धपथं ययौ च प्रत्याययौ
 च । दिदृचारसादृङ्मार्गं गतोऽपि लज्जावशान्मध्ये मार्गं नल-
 कटाक्षसम्बन्धाच्च पुनः प्रत्यावृत्त इति भावः । अन्योऽप्यतिबलो
 गतागते करोति ॥ २९ ॥

तस्या इति । तस्यास्त्रित्तं प्रियं उपेतुमेव प्राप्तुमेव अत्रि तु
 पुनः नलं प्रयातुं प्राप्तुं न प्रभूबभूव समर्थं नाभूत् । स्पष्टमुत्प्रेषे ।
 अस्त्रिण नेचे लज्जेति जनप्रवादो लोकाभाणकः तथा तदानीं

कथं कथञ्चिन्नृषधेश्वरस्य
 कृत्वास्त्रपद्मं दरवीक्षितम् ।
 वाग्देवताया वदनेन्दुकिम्
 त्रपावती साऽकृत सामिदृष्टं ॥ ३१ ॥
 न जानतीवेदमवोचदेनाम्
 आकृतमस्यास्तादवेत्य देवी ।

नलवरणसमये सत्यः क्षतोऽभूत् । अन्यथा सञ्जायाश्चित्तधर्मत्वे
 चित्तस्य नलप्राप्तिरयुक्ता नेचस्य च नलप्राप्तिर्बुद्धेत्यर्थः । प्रीत्या
 चित्तं नल एव वर्त्तते परं सञ्जावज्ञात् कटाक्षेण विलोकयितुं
 नाशकदिति भावः । प्रभूषभूव । सौ चेति (पा० ७ । ४ । २६ ।)
 दीर्घः ॥ ३० ॥

कथमिति । सा भैमी त्रपावती ऋषधेश्वरस्यास्त्रपद्मं मुख-
 कमलं कथं कथञ्चिन्नृषधेश्वरता कष्टेन सञ्जाविगमसाहसेन दरवी-
 क्षितम् ईषद्विलोकितशोभं कृत्वा वाग्देवताया वदनेन्दुकिम्
 सञ्जाया सामिदृष्टमर्द्धदृष्टमकृत । किञ्चिद्दृष्ट्वा पुनर्यादृत्तत्वा-
 ददृष्टसकलशोभं चकारेत्यर्थः । त्रपावतीत्युभयत्र हेतुः । एतां
 मासां नलकण्ठे स्थापयेत्याश्रयेन देवीमुखमर्द्धवीक्षितं चकारेति
 भावः ॥ ३१ ॥

न जानतीति । देवी अस्या भैम्यास्तापूर्वज्ञोकसूचितं आकृत-
 माश्रयं अवेत्य ज्ञात्वापि न जानतीव एनां भैमीं प्रतीदमवोचत् ।
 इदं किं । हे भैमि त्रपोर्मिप्रतिशीरथा सञ्जाकल्लोसरूपवनि-

भावस्वपोर्मिप्रतिशीरया ते
 वितीर्यते लक्षयितुं न मेऽपि ॥ ३२ ॥
 देव्याः श्रुतौ नेति नलार्द्धनाम्नि
 शृङ्गीत एव त्रपया निपीता ।
 अथाङ्गुलीरङ्गुलिभिः स्पृशन्ती
 दूरं शिरः सा नमयाञ्चकार ॥ ३३ ॥

कथा ते तव भाव आश्रयः मेऽपि ममापि लक्षयितुं सरस्वत्या
 अथ च विश्वास्त्य सखीभूताया अपि ज्ञातुं न वितीर्यते । लं
 लज्जावन्नादतिगूढं यत् सूचयसि तन्मयापि न ज्ञायते । ततः
 किञ्चिन्नज्जां त्यक्त्वा स्पृष्टं कथयेति परिहासबुद्ध्या तामेव स्वाश्रयं
 बोधयितुमवोचदित्यर्थः । अन्यदपि ज्वनिकाञ्छादितं न ज्ञा-
 यते । प्रदीयते लक्षयितुं न मेऽपीति पाठे मे मङ्गं । प्रतिशीरा
 ज्वनिकेत्यमरः ॥ ३२ ॥

देव्या इति । देव्याः श्रुतौ कर्षे नेति नलस्यार्द्धे नाम्नि
 शृङ्गीत एव भैरव्या उच्चारित एव त्रपया निपीता व्याप्ता
 सा भैरवी छेति द्वितीयमन्तरं उच्चारयितुमन्नक्ता यती अथा-
 नन्तरं स्वस्या अङ्गुलीः, देव्या वा अङ्गुलीः, स्त्रीयाङ्गुलीभिरेव
 स्पृशन्ती शृङ्गन्ती निविडं पीडयन्ती शिरो दूरमत्यर्थं नमया-
 ञ्चकार । अभिसापप्रतिबन्धे दुःखितस्याङ्गुलिमेलनं स्वभा-
 वोक्तिः ॥ ३३ ॥

करे विधृत्येश्वरया गिरां सा
 पान्या पथीन्द्रस्य कृता विहस्य ।
 वामेति नामैव वभाज सार्थं
 पुरन्धिसाधारणसम्बिभागम् ॥ १४ ॥
 विहस्य हस्तेन विह्वल्य देवी
 नेतुं प्रयाताऽभि महेन्द्रमेताम् ।
 भ्रमादियं दत्तमिवादिदेहे
 ततश्चमत्कृत्य करं चकर्ष ॥ १५ ॥

कर इति । गिरामीश्वरया वाग्देव्या विहस्य अज्ञाननाट-
 नाङ्काख्यं कृत्वा सा करे विधृत्य इन्द्रस्य पथि पान्या पथिका कृता ।
 इन्द्रं प्रति वरणार्थं गीता सा भैमी पुरन्धीणामन्यस्त्रीणां साधा-
 रणः समानः सम्बिभागः अंशो यस्य पुरन्धिषु वा एवम्भूतं सम्ब-
 स्त्रीवाचकं वामेति नाम वक्रार्थत्वात् सार्थं नामैव वभाज भेजे ।
 इन्द्रं प्रति देव्या गीयमाना सा वक्राभूदिति भावः । सार्थमेव नाम
 इति वा । पान्येति पूर्ववत् । पाथेति पाठे, पथे गताविति धा-
 तोर्ज्वलादित्वाच्चौ, पथि गन्त्री कृतेत्यर्थः । पुरन्धीति पूर्ववत् ॥ १४ ॥

तमेवार्थमुक्तिविशेषेण पुनराह । विहस्येति । वाग्यानन्तरं
 देवी विहस्य किञ्चिद्बुधित्वा एतां भैमीं स्त्रहस्त्रेण विह्वल्य महे-
 न्द्रमभिस्रक्षीकृत्य नेतुं प्रयाता प्रखिता इन्द्रं प्रापयितुं निर्गता ।
 तत इन्द्रादिगमनोद्योगानन्तरं इयं भैमी चमत्कृत्य किमिथ-
 मिन्द्रवरणे मां प्रवर्त्तयतीति बुद्ध्या भीत्वा करं स्त्रहस्तं चकर्ष ।

भैमीं निरीच्याभिमुखीं मघोनः,
 स्वाराज्यसखीरधृताभ्यस्रयाम् ।
 दृष्ट्वा ततस्तत्परिहारिणीं तां
 व्रीडां विडौजःप्रवणाभ्यपादि ॥ ३६ ॥
 त्वत्तः श्रुतं नेति नले मयातः
 परं वदस्वेत्युदिताय देव्या ।

आचकर्ष किंभूतमिव करं । भ्रमाद्रज्जुभ्रान्तेः अहिदेहे सर्पशरीरे
 दत्तमिव स्थापितमिवेत्युत्प्रेक्षा । सर्पदेहे भ्रमाद्दत्तं दृष्ट्वा यथा
 कश्चित् कर्षति तथेत्युपमा वा । ततो देवीकरादिति वा ॥ ३५ ॥

भैमीमिति । स्वाराज्यसखीः विडौजःप्रवणा इन्द्रेऽत्यन्तम-
 नुरक्ता स्वर्गाधिपत्यश्रीः भैमीं मघोन इन्द्रस्याभिमुखीं निरीक्ष्य
 सपत्नीबुद्ध्या भैम्यामभ्यस्रयामसहनत्वं अष्टत दधार । ततः
 अनन्तरं तां भैमीं तत्परिहारिणीं इन्द्रत्यागिनीं दृष्ट्वा इन्द्रे
 ऽनुरक्ता सती व्रीडां सख्यामभ्यपादि प्राप । इयमिन्द्रं नाभिस्र-
 षति वृथैव मयेत्यां कृतेति सख्येत्यर्थः । इयं भैमी स्त्रीरत्नभूता
 सती निर्गुणतथैव परिहरति तस्याहं प्रिया जातेति सख्यिते-
 त्यर्थः । अभ्यपादि । कर्त्तरि चिष् ॥ ३६ ॥

त्वत्त इति । अथ देव्या इति उदिता परिहासवशाद्भुक्ता
 भैमी दृष्ट्वा दृष्ट्वैव भाषितनैषधाऽभूत् । इति किं । हे भैमि
 मया त्वत्तः नखविषये नेति श्रुतं निषेधार्थं नकारः श्रुतः । अतः
 कारणात्परं नखादन्यमभीष्टं वदस्व कथय । अथ च नखविषये

द्वीमन्मथद्वैरथरङ्गभूमि-
 भैमी दृशा भाषितनैषधाऽभूत् ॥ ३७ ॥
 हसत्सु भैमीं दिविषत्सु पाणौ
 पाणिं प्रणीयात्सरसां रसात् सा ।
 आलिङ्ग्य नीत्वाऽहृत पान्यदुर्गां
 भूपालदिकपालकुलाध्वमध्यम् ॥ ३८ ॥

नल इति पदे नेति नलनाषोऽङ्गे श्रुतं अतो नकारात् परमन-
 न्तरमन्तरं कथयेति । किम्भूता । द्वीमन्मथयोर्लज्जाकामयोर्द्वै-
 रथस्य द्वाभ्यां प्रवृत्तस्य युद्धस्य रङ्गभूमिर्नृत्यस्नानं समवलद्वी-
 कामवशीकृता । अस्मिन्मले मालां मया चेपयेति दृष्ट्वैव नलं
 निर्दिष्टवती न लन्यं । न च साक्षात्कारमुच्चारयति स्मेत्यर्थः ।
 उदिताऽथ पद्मादिति वा । वदस्व । भाषणेऽतिभाषणे सान्त्वन
 उत्साहे वा तड् । द्वैरथं । द्विरथसम्बन्धि इति सम्बन्धेऽण् ॥ ३७ ॥

हसत्सिति । सा देवी भैमीं आलिङ्ग्यांकपालिकया धृत्वा
 भूपालस्य नलस्य दिकपालकुलस्य च इन्द्रादिचतुष्टयस्य पुरः-
 शरोऽध्वा मार्गस्त्वन्मध्यं नीत्वा प्रापय्य पान्यदुर्गां पथिकसिन्दूरा-
 दिपूजितशिलामयकल्पितमार्गदेवतां अहृत चकार इन्द्रादिप-
 क्षकमार्गमध्ये नीत्वा मुमोचेत्यर्थः । लज्जाभरनिश्चलत्वादति-
 मौन्दर्याच्च देवतात्वं । केषु सत्सु । रसादुभयाश्रयपरिज्ञानाङ्गै-
 न्वास्य देव्याश्रयापरिज्ञानात् प्रीतेर्वा अपसरसां उर्व्वशीप्रभृतीनां
 पाणौ पाणिं प्रणीय निर्माय तालिकादानपूर्व्वं दिविषत्सु इन्द्रा-

आदेशितामप्यवलोक्य मन्दं
 मन्दं नलस्यैव दिशां चलन्तीम् ।
 भूयः सुरानर्हपथादथासौ
 तानेव तां नेतुमना नुनोद् ॥ ३९ ॥
 मुखाञ्जमावर्त्तनलोलनालं
 कृत्वालिङ्गंङ्गंरवलक्ष्मलक्ष्यम् ।

दिषु हसत्सु सत्सु । उत्सवादौ मञ्चके दुर्गामारोप्य राजवीथिषु
 भ्राम्यते तथैनामपि चलदुर्गां चकारेत्यर्थं इति वा । दिविषत्सु ।
 सत्सुद्विषद्देत्यादिना (पा० ३।२।६१) क्विप् । ह्युभ्यां चेति
 (पा० ६।३।८। वा० १) सप्तम्या अलुक् । हलदन्तादिति
 (पा० ६।३।८।) सुषामादित्वात् (पा० ८।३।८८) इति
 वा षत्वं । पान्थानां दुर्गा । पान्था चासौ दुर्गा चेति वा ॥ ३८ ॥

आदेशितामिति । अथ असौ देवी भूयः पुनरपि अर्हप-
 थात् सकाञ्जाञ्जलं विहाय तानेव सुरानिन्द्रादीन्नेतुमनाः प्राप-
 चितुकामा सती तां भैमीं नुनोद् इतश्चेति प्रेरयति स्मेत्यर्थः ।
 किं कृत्वा । इन्द्रादिसम्मुखमागच्छेत्यादेशितामादिष्टामपि तथा
 मन्दं मन्दं नलस्यैव दिशां नलसम्मुखमेव चलन्तीं गच्छन्तीं
 विलोक्य । आदेशः सञ्जातोऽस्याः । अदेशितामिति पाठे नलं
 प्रति गच्छेत्यप्रेरितामपीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

मुखेति । भीमोद्भवा देव्यास्तामङ्गपात्नीं नुनोदामुचत् ।
 केव । विवोढुः परिणेतुः दृढां प्रथमसुरतारम्भनिर्भरां अङ्ग-

आह स मां प्रत्यपि ते मृशं का
 शङ्का शशाङ्कादधिकास्यन्नि ॥ ४१ ॥
 एषामकृत्वा चरणप्रणाम-
 मेषामनुज्ञामनवाप्य सम्यक् ।

ङ्कात् अधिकं सुन्दरमाङ्गादकं आस्यन्निम्नं यस्या एवम्भूते, भैमी-
 सखीप्राचां मामपि प्रति, इयं प्रतार्यं इन्द्रादिवरणाथं मां
 नयतीति । तेन च का पुनः शङ्का अपि त्वेवं शङ्का न कार्या
 मा भैषीरिति । देवानश्नति देवद्रीची । विश्वदेवयोरिति
 (पा० ६।३।८३) टेरब्यादेशे, उगित्वात् (पा० ४।१।६) ऊपि,
 अच (पा० ६।४।१३८) इत्यकारलोपे, चाविति (पा० ६।
 ३।१३८) पूर्वस्थाणो दीर्घः । पञ्चाशज्जसमासः । अदेवद्री-
 चीभवन्तीमिति पाठः सभ्यः । अदेवद्रीचां देवद्रीचीं भवन्तीं
 ततो नञ्समासः, चिप्रत्ययः । शशाङ्कात् । यस्यादधिकमिति
 (पा० २।३।८) ज्ञापकत्वात् पञ्चमी ॥ ४१ ॥

चेन्न प्रतारयसि तर्हि पुनः इन्द्रादिसम्मुखं मां किमिति
 नयसीत्याशङ्कयामाह ॥ एषामिति ॥ एषामिन्द्रादीनां चर-
 णयोः प्रणामकृत्वा तथा एषां सम्यग्यथा भवति तथाऽनुज्ञां
 नलवरणानुमतिं अप्राप्य निजचिह्नप्रकटनमात्रानुमितप्रसादेन
 सन्नप्रायामपि साक्षाच्छिरःकम्पादिसूचितामनुज्ञामसम्भवा सु-
 पर्ववैरे स्वावज्ञानादिन्द्रादिभिः सह विरोधे सति येऽयं तव
 वैरसेनिं नसं वरीतुं ईहा चेष्टाऽभिलाषो वा सा कथमिवोचिती

सुपर्ववैरे तव वैरसेनिं
 वरीतुमीहा कथमौचित्यम् ॥ ४२ ॥
 इतीरिते विश्वसितां पुनस्ता-
 मादाय पाणौ दिविषत्सु देवी ।
 कृत्वा प्रणम्यां वदति स्म सा तान्*
 भक्त्येयमर्हत्यधुनानुकम्पाम् ॥ ४३ ॥
 युष्मान् वृणोते न बहून् सतीयं
 शेषावमानाश्च भवत्सु नैकम् ।

अपि तु न कथञ्चित् । स्वावज्ञानाद्विरुद्धाः सन्तः प्रापन्दा-
 स्यन्तीति तान् प्रति नीयसे न तु वरणार्थमिति भावः । इय-
 मौचित्येति वा । कतमौचित्येत्यपि पाठः ॥ ४२ ॥

इतीति । सा देवी इति पूर्वोक्तमोरिते सति विश्वसितां तां
 भैमीं पाणौ पुनरादाय धृत्वा दिविषत्सु देवेषु विषये नमस्कार-
 वशात्प्रकर्षेण नम्यां कृत्वा तान् देवानिति वदति स्म । इति किं ।
 भवद्भक्ता इयं भैमी अधुना नवलरणानुमतिरूपामनुकम्पाम-
 र्हेति इति ॥ ४३ ॥

एतद्वरणार्थमागतानामस्माकं नवलरणानुमतिर्दीयता-
 मिति कथमुच्यत इत्याशङ्कां परिहरति ॥ युष्मानिति ॥ हे
 लोकपालाः इयं भैमी यस्मात्सती पतिव्रता एकभर्तृकैव तस्मा-

* आह स्म नम्यां प्रविधाय सा तान् इति सं० पुस्तक पाठः ।

तद्वः समेतं नृपमंशमेतं

वरीतुमन्विष्यति लोकपालाः ॥ ४४ ॥

भैम्याः स्रजः सञ्जनया पथि प्राक्

स्वयम्बरं सञ्जनयांबभूव ।

इहान् युष्मान् न वृणोते पतित्वेन नाङ्गीकरोति । भवत्सु मध्ये
श्लेषावमानाश्च एकं न वृणोते । तत्तस्मात् सर्वैकवरणपक्षयो-
र्दोषदर्शनाद्धेतोरेकत्र नलस्वरूपे समेतान् मिलितानंशानंश-
भूताम्बो युष्मानेवैनं नृपं, अष्टानां लोकपालानां वपुर्धारयते
नृप इति वचनात् युष्मद्रूपमेवैनं नलं नृपं वरीतुं अन्विष्यति
विचारयति । नले वृते पूर्वोक्तोभयदोषाभावात् नलमेव
वरीतुं वाञ्छतीत्यर्थः । वा युष्माकं समेतानंशानेनं नृपमिति
वा ॥ ४४ ॥

परदारत्वादपीयं भवद्भिर्नाभिलषणीयेत्याह ॥ भैम्या इति ।
हे लोकपालाः, वेधाः मातृसेवनानन्तरं स्वमन्दिरागमनवे-
लायां पथि स्रजो मालायाः सञ्जनया सङ्गेन षष्ठे सर्गे प्रसू-
प्रसादाधिगतेत्यादिकथितप्रकारेण भ्रान्तिवृष्टनलेषु मध्येऽस्य
दूत्यगतस्य सत्यनलस्य कण्ठे निक्षेपणया कृत्वा भैम्याः स्वयम्बरं
प्राक् पूर्वमेव सञ्जनयाम्बभूवाकृत । तथा तत्रैव सर्गे तथं मि-
थस्तावित्याद्युक्तप्रकारेणास्य नलस्यालिङ्गनयालिङ्गनेन भैम्याः
सम्भोगं वाह्यरतमपि व्यधत्त । अस्य सम्भोगमिति वा । अस्य
स्वयम्बरस्य सम्भोगं फलं आलिङ्गनेन चकारेति वा । तस्मात् कं

सम्भोगमालिङ्गनयास्य वेधाः
 शेषन्तु कं हन्तुमियद्यतध्वम् ॥ ४५ ॥
 वर्षाश्रमाचारपथात् प्रजाभिः
 स्वाभिः सहैवास्त्वलते नलाय ।
 प्रसेदुषो वेदश्वृत्तभङ्गा
 दिक्षैव कीर्त्तेर्भुवमानयद्वः ॥ ४६ ॥

पुनः शेषं अवशिष्टमंशं हन्तुं विनाशयितुं इयत् नलाकारधा-
 रणादिप्रकारेण यतध्वं प्रयत्नं कुरुत, अपि तु न कोऽप्यवशि-
 ष्टोऽशः । तस्माद्दृष्ट्या प्रयासो न कार्यः किन्वास्त्रैव दातव्येत्यर्थः ।
 वाह्यरतस्त्रैवाभ्यर्चितत्वात् तत्राप्यालिङ्गनस्याभ्यर्चिततरत्वात्तस्य
 च संवृत्तत्वात् कं पुनः शेषं सम्भोगं हन्तुं इयद्यतध्वं इति वा ।
 किमिति पाठे शेषा तु लोकस्थितिरिति कामशास्त्रोक्तन्यायेन
 शेषं लोकस्थितिरूपं सम्भोगं पुनर्हन्तुं इयत् किं यतध्वं इति
 व्याख्येयं । सञ्जनालिङ्गनेत्यत्राप्यन्तत्वाद्युष् ॥ ४५ ॥

इदानीं युक्तान्तरेण देवान् सान्त्वयति ॥ वर्षेति ॥ वा पूर्वा-
 परितोषे । पूर्वमसम्भावितमेवाक्तं मया । किन्तु नलाय कीर्त्तेर्दि-
 क्षैव वो युष्मान् भुवमानयत् भैमीस्त्रयस्वरदर्शनव्याजेन नलाय
 कीर्त्तेर् दातुमेवात्रागमनं युष्माकं न तु भैमीवरणार्थमित्यर्थः ।
 किंभूताय । यतः स्वाभिः प्रजाभिः सह वर्षानां ब्राह्मणादीनां
 आश्रमाणां ब्रह्मचर्यादीनां स्मृत्युक्तादाचारपथात् सकाशाद्-
 स्त्वलते अच्युताय । किंभूतान् वः । ईदृशश्वृत्तभङ्गा प्रसेदुषः

इति श्रुते ऽस्या वचसैव हास्यात्
 कृत्वा सलास्याधरमास्यबिम्बम् ।
 भ्रूविभ्रमाकृतकृताभ्यनुज्ञे-
 ख्येतेषु तां साथ नलाय निन्दे ॥ ४७ ॥
 मन्दाक्षनिस्यन्दतनोर्मनोभू-
 दुःप्रेरमथानयति स्म तस्याः ।
 मधूकमालामधुरं करं सा
 कण्ठोपकण्ठं वसुधासुधांशोः ॥ ४८ ॥

स्वाचाराचरणादेव निष्कपटदूत्यकरणाद्वा प्रसन्नान् । भैम्या
 इन्द्रादीन् विहाय मौन्दर्यादिना गुणेन नल एव वृत इति
 कीर्त्तिः ॥ ४६ ॥

इतीति । इति पूर्वोक्ते देवोवचने श्रुते सति अस्या देव्या
 वचसैव जाताद्हास्यात् क्षिताद्धेतो आस्यबिम्बं मुखचन्द्रं सला-
 स्याधरं चञ्चलोष्ठं कृत्वा एतेषु देवेषु भ्रूविभ्रमरूपेणाकृतेनाश्रय-
 ज्ञापकेनेङ्गितेन कृत्वा कृताभ्यनुज्ञा नलवरणानुमतिर्यैस्तेषु सत्सु ।
 अथानकरं सा देवी तां नलाय नलं प्रापयितुं नलार्थं वा
 निन्दे पुनर्नलसद्युखीचकारेत्यर्थः ॥ ४७ ॥

मन्दाक्षेति । सा देवी मधूकमालया मधुरं सुन्दरं तस्याः
 करं वसुधासुधांशोर्भृचन्द्रस्य नलस्य कण्ठोपकण्ठं कण्ठसमीपं
 आनयति स्म प्रापयति स्म । किम्भूतायाः । मन्दाक्षेण स्वप्नया
 निस्यन्दा निस्रसा तनुर्यस्याः सस्तम्भाया इत्यर्थः । किम्भूतं करं ।

अथाभिलिख्येव समर्प्यमाणां
 राजिं निजस्वीकरणाक्षराणां ।
 दूर्वाङ्कुराढ्यां नलकण्डनाले
 वधूर्मधूकस्रजमुत्ससर्ज्ज ॥ ४६ ॥
 तां दूर्वया श्यामलयातिवेलं
 श्टङ्गारभासस्त्रिभया सशोभाम् ।

मनोभुवा नलविषयकामेन दुःप्रेरमपि कामेनापि प्रेरयितुम-
 शक्यं । निघन्तेति पाठे पूर्ववत्षत्वं । दुःप्रेरमपि प्रेरयति स्मेति
 विरोधाभासः ॥ ४८ ॥

अथेति । अथ करस्य नलकण्डसमीपनयनानन्तरं वधू-
 र्भैमी दूर्वाङ्कुराढ्यां मधूकस्रजं नलकण्डनाले उत्ससर्ज्ज निश्चिन्त-
 वती । उत्प्रेक्षते । अभिलिख्य समर्प्यमाणां दीयमानां निजे-
 नात्मना नलस्य स्वीकरणं तत्सम्बन्धिनामक्षराणां मया त्वं नि-
 श्चितं वृत्तोऽसीति एवंरूपाणां वर्णानां राजिमिव । निश्चयज्ञा-
 पनार्थं हि पत्रं दीयते तदिवेत्यर्थः । मालासञ्चनानन्तरं वा-
 ङ्गीकरणे निश्चयो जातः । दूर्वाङ्कुराणां श्यामत्वाद्दक्षरसाम्यं
 मधूकानि लिखिताक्षरसन्धिस्थानीयानि । कण्डस्य नालत्वा-
 न्मुखस्य कमलत्वं ॥ ४९ ॥

तामिति । भृष्टस्रजः तां मालां कण्डेन विभराम्भूव ।
 किम्भूतां । श्यामलया अत एव श्टङ्गाररसस्य भया कान्था
 सस्त्रिभया तुल्यया दूर्वयाऽतिवेलमतितरां सशोभनदीप्तिं । तथा

मालां प्रह्वनायुधपाशभासं
 कण्ठेन भ्रूश्चिभरांबभूव ॥ ५० ॥
 दूर्वाग्रजाग्रत्युलकावलिं तां
 नलाङ्गसङ्गाङ्गशमुल्लसन्तीम् ।
 मानेन मन्ये नमितानना सा
 साह्यमालोक्त पुष्यमालाम् ॥ ५१ ॥

प्रह्वनायुधस्य कामस्य पाशभासं पाशसदृशीं । मालानिक्षेपा-
 नन्तरमेव कामपरवशत्वान्मालायाः कामपाशत्वं । श्यामो भवति
 शृङ्गार इति भरतवचनाच्छृङ्गारस्य श्यामत्वं । भ्रूश्चिर्ष्वेतोऽपि ।
 विरांबभूव । भीष्टीति (पा० ३।१।३८) आमि, ह्येति (पा०
 ३।१।४०) भुवोऽनुप्रयोगः ॥ ५० ॥

दूर्वेति ॥ मानेनेर्थाजनितकोपेन नमितानना सा भैमी
 साह्यं गुणवत्यामपि तस्यां दोषारोपसहितं यथा तथा सेर्ष-
 मिति यावत् पुष्यमालामालोक्त इत्यहं मन्ये शङ्के । किम्भूतां ।
 दूर्वाग्राख्येव दूर्वाङ्कुरा इव च जायती स्फुरन्ती पुलकावलिर्भ-
 स्याः तां । तथा नलाङ्गसङ्गाङ्गशमुल्लसन्तीं शोभमानां सहर्षाच्च ।
 लज्जानस्रमुखी सत्येव मालासहितं नलवचः कटाक्षैर्विलोकि-
 तवती । अन्यापि नाधिका एवंविधां सपत्नीं मानेन नस्रमुखी
 सती सेर्षमालोक्ते । स्त्रीणामीर्थाहृतः कोपो मानोऽन्यासङ्गिनि
 प्रिये इत्यमरः ॥ ५१ ॥

कापि प्रमोदास्फुटनिर्जिहान-
वर्षैव या मङ्गलगीतिरासाम् ।
सैवाननेभ्यः पुरसुन्दरीणा-
मुच्चैरूलुध्वनिरुच्चचार ॥ ५२ ॥
सा निर्मले तस्य मधुकमाला
हृदि स्थिता च प्रतिबिम्बिता च ।
कियत्यमग्ना कियती च मग्ना
पुष्पेषुबाणालिरिव व्यलोकि ॥ ५३ ॥

कापीति । प्रमोदाद्बुधवशात्कण्डस्य सगद्गदत्वादस्फुटा अ-
प्रकटा निर्जिहाना निर्गच्छन्तो वर्षा अक्षराणि यस्या एवंविधैव
या पुरसुन्दरीणां विलोकयितुमागतानां आननेभ्यः कापि
लोकोत्तरा मङ्गलरूपा धवलादिगीतिरासीत् सैवोच्चैरूलुध्व-
निरुच्चचार उदलसत् । विवाहाद्युत्सवे स्त्रीणां धवलादिमङ्ग-
लगीतिविशेषा गौडदेशे उल्लूलुरित्युच्यन्ते । सोऽप्यव्यक्तव्यक्तवर्ष
उच्चार्यते । स्वदेशरीतिः कविनाम्ना ॥ ५२ ॥

मेति । तस्य मलस्य निर्मले हृदि स्थिता चान्तःप्रतिबिम्बिता
च सा मधुकमाला कियती किञ्चिदमग्ना अबुडिता कियती
च मग्ना बुडिता, पुष्पेषुः कामस्यस्य बाणालिः शरपङ्क्तिरिव
व्यलोकि वीक्षिता लोकैरिति शेषः । मधुकप्रतिबिम्बानां कि-
ञ्चिदन्तःप्रविष्टरूपबाणांशसाम्यमुपरिस्थितानां चामग्नाबाणांश-
साम्यं । मालास्यर्शान्नलोऽपि कामपरवशे जात इत्यर्थः ॥ ५३ ॥

रोमाणि सर्वाण्यपि बालभावाद्
 वरश्रियं वीक्षितुमुत्सुकानि ।
 तस्यास्तदा कण्टकिताङ्गयष्टे-
 रुद्धीविकादानमिवान्वभूवन् ॥ ५४ ॥
 रोमाङ्कुरैर्दन्तुरिताखिलाङ्गी-
 रम्याधरा सा सुतरां विरेजे ।
 शरव्यदण्डैः श्रितमण्डनश्रीः
 स्मारी शरोपासनवेदिकेव ॥ ५५ ॥

रोमाणीति । तदा तस्मिन् समये कण्टकिता सञ्जातरो-
 माञ्चाऽङ्गयष्टिः शरोरं यस्यास्तस्या भैम्या वषथोरभेदात् बाल-
 भावात् केशत्वादथ च शिशुत्वाद्दरस्य नलस्य श्रियं शोभां
 वीक्षितुं उत्सुकानीव सर्वाण्यपि रोमाणि उदुषैर्षीवा यस्यां
 क्रियायां सा उद्धीविका क्रिया तस्या आदानमङ्गीकरणं अन्व-
 भूवन्निव । सालिको रोमाञ्चस्तन्मस्य तस्या जात इत्यर्थः ।
 बालास्य वरश्रियं वीक्षितुं उत्कण्ठिताः खर्व्वत्वादुद्धीवा भवन्ति ।
 कण्टकसारकादिः उद्धीविका बङ्गश्रीशै कप् ॥ ५४ ॥

रोमेति । रोमाङ्कुरैर्दन्तुरित उन्नतः नतीकृतोऽखिलाङ्गं
 यस्याः सा रोमाञ्चयुक्ता, तथा रम्याधरा विम्बोष्ठी सा भैमी
 स्मारी कामसम्बन्धिनी शरोपासनवेदिकेव बाणाभ्यासशालेव
 सुतरां विरेजे । किम्भूता वेदिका । शरव्यदण्डैः वेधभूतैर्दण्डैः
 श्रिता मण्डनश्रीः अलङ्कारशोभा यथा सा । रोमाङ्कुरा शर-

चेष्टा व्यनेशन्नखिलास्तदास्याः
स्मरेषुवातैरिव ता विधूताः ।
अभ्यर्थ्य नीताः कलिना मुहूर्त्तं
लाभाय तस्या बद्ध चेष्टितुं वा ॥ ५६ ॥

व्यदण्डस्थानीयाः । भैम्यपि त्रितमण्डनश्रीः । रोमाञ्चितां तां
दृष्ट्वा सर्वेऽपि कामपरवशा जाता इति भावः । श्रराभ्यास
उपासनमित्यमरः । दन्तुरङ्कृतं दन्तुरितं ॥ ५५ ॥

चेष्टा इति । तदा तस्मिन् कालेऽस्या निखिलास्ताश्चेष्टा व्य-
नेशन् विनष्टाः । उपेक्षते । स्मरेषुवातैः कामबाणपुष्पावायुभिः
विधूता इव भ्रमणवशात् भीता इव । वाग्बद्ध उत्प्रेक्षान्तर-
समुच्चये, इवार्थे वा । तस्या लाभाय भैम्याः प्राप्तये बद्धभिः
प्रकारैश्चेष्टितुं अभ्यर्थ्य भैमीमेव याचित्वा मुहूर्त्तं घटिकाद्वयं
क्षणमात्रं वा कलिना युगेन नीता इव । भैम्याः कामुकेन
कलिना स्वस्याल्पविलासितया भैमीमलभमानेन बद्धविलास-
सम्पत्तये भैमीविलासा एव याचितकमण्डनार्थं नीता इवेति
भावः । याचितमपि क्षणमात्रमेव नीयते । सात्त्विकस्तम्भेन
कटाक्षादिव्यापाररहिता सा जातेति भावः । व्यनेशन्नित्यत्र
पुषादित्वात् ज्ञेरङि (पा० ३ । १ । ५५ ।) नश्चिमन्योरलिव्येत्वं
वक्तव्यं (पा० ६ । ४ । १२० । वा० २) इत्येत्वं । भाष्यकारस्य
कैयटस्य पदमञ्जरीकारस्यापि मते हृन्दस्त्वैत्वं नश्चिमन्योर्न
भाषायां । अनेशन्नस्त्वेषव आभुरस्वेति अत्युदाहरणान्शेरप्येत्वं

तन्म्यास्तमाल्यसृग्नि यन्नलस्य
 खेदं करे पञ्चमरसकार ।
 भविष्यदुदाहमहोत्सवस्य
 हसोदकं तज्जनयाम्भूष ॥ ५७ ॥
 त्वलेन तस्यास्तुलना मृदोस्तत्
 कम्प्रास्तु सा मन्मथबाणवातैः ।

हृन्दस्त्रेवेत्यवधीयते । दृष्टिकृता तु नञ्जिमन्योर्भाषाविषयत्वम-
 ङ्गीकृत्य अमिपषोः हृन्दोविषयत्वमङ्गीकृत्यैवं समर्थितं । नञ्जि-
 मन्योरस्त्रिज्ज्वलं हृन्दस्यमिपषोरपीत्यादि (पा० ६।४।१२०)

(१) कारिका च ॥ ५६ ॥

इदानीं नलस्य सालिकत्वं वर्णयति ॥ तदिति ॥ पञ्चमरः
 कामः तथा भैम्या निषिद्धं मास्यं मासां अनुरामवशात् पुनः पुनः
 सृग्मतीति सृक् तस्मिन्नलस्य करे सालिकं खेदं घर्भजलं चकार ।
 तद्भवित्यतः उदाहरूपस्य महोत्सवस्य सम्बन्धि निघतपरस्त्र-
 लोत्पादने हेतुभूतं हसोदकं कन्यादानजलमेव जनयाम्भूष ।
 नलस्यापि सालिकखेदः प्रवृत्त इति भावः । खेदजलं न भवति
 किन्तु हसोदकमिति ॥ ५७ ॥

त्वलेनेति । मृदोरतिसुकुमार्यास्तस्या भैम्यास्त्रलेन कार्पा-
 सेन मृदुतया यस्मान्नुलना साम्बमस्तीति शेषः । तत्तस्मात्सा
 मन्मथबाणवातैः काममरपुङ्खवायुभिः कम्प्रा सकन्या अस्तु
 भवतु । कार्पासो हि लघुत्वादातेन सकन्यो भवति । सा च

चित्रीयितं तत्तु नलो यदुच्चै-
रभूत् स भूम्हृत्पृथुवेपथुस्तैः ॥ ५८ ॥
दृशोरपि न्यस्तमिवास्त राज्ञां
रागाद्गम्बुप्रतिबिम्बि माल्यम् ।

तत्तुत्या । अतस्तस्याः कामबाणवातैः सकल्पं युक्तमेवेत्यर्थः ।
तत्तु पुनश्चित्रीयितं आश्चर्यं कृतं यदुच्चैर्भूम्हृत्पृथुवाराजो धीरो
ऽपि स नस्तैः कामबाणवातैः कृत्वा पृथुर्भवान् वेपथुः कम्पो
चक्ष्वेवंविधोऽभूत्, ततैः कामबाणैश्चिपं कृतमाश्चर्यं कृतमि-
त्यर्थः । त्वस्तस्य त्वस्तस्य वा वातैः कम्पो युक्तः । अत्युच्च
पर्यन्तस्य तु वातैः कम्पोऽतितरामाश्चर्यकारित्यर्थः । उभावपि
तुल्यानुरागौ मालिककम्पयुक्तौ जाताविति भावः । चित्री-
यितं । नमोवरिवश्चिन्नः क्यञ्चित् (पा० ३ । १ । १८) क्यञ-
न्नात् क्तः । क्यञ्चि चेति (पा० ७ । ४ । ३३) इत्वमकारश्च ॥ ५८ ॥

दृशोरिति ॥ दृशोरपि अग्नौ क्रोधजनितेऽग्नौ प्रतिबिम्बो
ऽस्मात्सोति एवंशीलं माल्यं सा मधुकमाला रागात्सविषयात्
क्रोधात् अथच तज्जनितास्त्रैलोक्याद्वेतोः सभासदां राज्ञां
दृशोरपि न्यस्तमिव, येन केनचिद्दलान्निधिप्रतिमिवास्त अतिष्ठत् ।
नेत्रसौहित्यदर्शनादेवं ज्ञातमभूदिति यावत् । तथा कश्चित्
क्रुद्धः सन् कस्यचिन्नेत्रे बलादङ्गुल्यादिब्रह्मं निक्षिपति तदीय-
नेत्रस्य च सौहित्यं भवति अत्रु च निर्गच्छति । तथा क्रोधाद्द्वर्त्र-
नमात्रेण तस्मात्समेव तेषां दृशोरपि नेत्रयोर्निक्षिप्तं ब्रह्ममिवा-

नृपस्य तत्प्रीतवतोरिवाद्गोः

प्रासम्ब्यमालम्बत युक्तमन्तः ॥ ५८ ॥

भवत् । अत एव तयोर्लौहित्यमश्रु च जातमित्यर्थः । अर्थादयु-
क्तमेतत् । न केवलमन्तःकरणे ब्रह्मं निक्षिप्तं किन्तु दृशोरपी-
त्यपिब्रह्मार्थः । अथ च रागात् नलप्रीत्या भैम्वा मास्यं यथा
नलकण्ठे न्यस्तं तथा रागात् क्रोधात् नलस्यर्द्धिनां सम्मुखं पश्यतां
राज्ञां नेत्रयोरपि ब्रह्ममिव क्षिप्तमभूत् । यतो दृग्गन्तुप्रतिबिम्बि ।
नलमसहमानाः सर्वेऽपि राजानो मालादर्शनमात्रेण क्रोधेर्या-
वशाः सङ्कुचितनेत्राः पराङ्मुखाः सन्तस्तां न पश्यन्ति स्मेति
भावः । नृपस्य नलस्य अक्षोरन्तः मध्यः कर्तृभूतः प्रासम्ब्यं प्रा-
सम्बं लम्बत्वं हर्षविस्कारितत्वं आसम्बत अङ्गीचकार एतद्युक्तं ।
हर्षवशाद्धि नेत्रयोर्विस्कारत्वं भवति । प्रासम्बमिति पाठे प्रास-
म्बं प्रासम्बः स एवार्थः । उत्प्रेक्षते । किम्भूतयोरक्ष्णोः तत्प्री-
तवतोरिव मास्यं सादरं विलोकमानयोरिव । हर्षजनितं
विस्कारत्वं विलोकनजन्यत्वेन उत्प्रेक्षितं । यदा नलनेत्रमध्यस्तन्मा-
स्यमेव प्रासम्बमृजुलम्बिनं हारविशेषं अङ्गीचकार । सादरवि-
लोकनात्रेत्रयोरन्तः प्रतिबिम्बिताया मालाया अङ्गुलम्बित्वं ने-
त्रयोर्विस्कारत्वमन्तरेण न घटत इति तदेवाक्षिपति । नलस्य
तां मालां विलोकयन् हर्षवशाद्विस्कारितनेत्रो जात इति
भावः । तन्माल्यं रागाद्दृशोर्न्यस्तमिवास्त । नेत्रमध्ये निक्षिप्तं
यच्छब्दादि तद्विवाभूत् । युक्तमेतत् । क्रोधाद्धि दृष्टमात्रं वस्तु

स्तम्भस्तथालम्बितमां नलेन
 भैमीकरस्यर्शमुदः प्रसादः ।
 कन्दर्पलक्षीकरणार्पितस्य
 स्तम्भस्य दम्भं स चिरं यथाऽऽयत् ॥ ६० ॥

ब्रह्ममिव भवति नेत्रयोश्च सौहित्यमश्रु च भवतीति युक्तमित्यर्थः ।
 तन्माख्यं पीतवतोरिव नखनेत्रं वस्तु ब्रह्ममिव भवति । नखनेत्र-
 योरन्तः रागात् प्रीतेर्दृष्टत्वं प्राप एतदपि युक्तं । प्रीतेर्हि हर्षो
 भवति इत्यपि युक्तमेवेत्यर्थ इति वा । प्रालम्ब्यं गुणवचनादित्यात्
 (पा० ५ । १ । २४) व्यञ्ज् । प्रालम्बमिति पाठे प्रालम्बो हारभेदे
 स्यादिति विश्वः । राज्ञेति पाठे, आनन्दाश्रुणि प्रतिबिम्बितं माख्यं
 राज्ञा नखेनानुरागाद्दृष्टेः न्यस्तमिवास्त । न केवलं इति
 किन्तु नेत्रयोरपि धृतमित्यर्थः । अत एव तन्माख्यं पिवतोर्नख-
 नेत्रयोर्मध्यः प्रालम्बत्वमालम्बतेति युक्तं । दीर्घाया मालाया अ-
 न्तर्द्वारणार्थं नेत्रमध्येऽपि दीर्घा जात इवेति भावः ॥ ५९ ॥

स्तम्भ इति ॥ मालानिचेपसमयजातभैमीकरस्यर्शस्तेन जाता
 मुत् हर्षसास्य प्रसादरूपः स्तम्भः सात्विकभावः नलेन तथा
 ऽलम्बितमां अतितरां प्राप्तः । यथा स नखः कन्दर्पस्य लक्ष्मीक-
 रणाय लक्ष्यार्थं अर्पितस्यारोपितस्य स्तम्भस्य दम्भं व्याजं काम-
 वेध्यस्तम्भसादृश्यं चिरमायत् । कामवेध्यस्तम्भवङ्गैः करस्यर्श
 जातसात्विकस्तम्भवशाजितरां निर्घ्यापारो जात इति भावः ।
 गितरां कामपीडा लक्षिता ॥ ६० ॥

उत्सृज्य साम्राज्यमिवाथ भिक्षां
 तारुण्यमुल्लङ्घ्य जरामिवारात् ।
 तं चारुमाकारमुपेक्ष्य यान्तं
 निजां तनूमाददिरे दिगिन्द्राः ॥ ६१ ॥
 मायानलत्वं त्यजतो निलीनैः
 पूर्वैरहंपूर्विकया मघोनः ।

इदानीमिन्द्रादिभिः खं रूपं धृतमित्याह । उत्सृज्येति ॥
 अथ नलवरणान्तरं ते इन्द्रादयो दिगिन्द्रा दिक्पाला यान्तं
 गच्छन्तं चाहं सुन्दरं तं अस्त्रीकनखाकारं उपेक्ष्योन्मुच्य निजां
 सहस्रनेत्रत्वादिसूत्राणां स्त्रीयां तनूं आरामलसमीप एवाद-
 दिरेऽङ्गीचक्रुः । कः कामिव । कश्चिद्राजा साम्राज्यमुत्सृज्य स्त्री-
 पुण्यतया चक्रवर्त्तिपदं त्यक्त्वा भिक्षामिव । तथा कासवशाद्गच्छ-
 न्नाहस्यमुल्लङ्घ्यातिक्रम्य कश्चिज्जरामिव । उपमादधेनेन्द्राद्या-
 काराणां गलाकारादतिशीनत्वं सूचितं । साम्राज्यादिपरि-
 त्यागेन भिक्षाद्यङ्गीकारे चावद्दुःखं भवति तावन्नलाकारपरि-
 त्यागेन स्त्राकाराङ्गीकारे तेषां जातमिति भावः । तत्र निजल-
 मेव हेतुः । अन्योऽपि विद्वानसमीचीनमपि निजमङ्गीकरोति
 न तु समीचीनं परकीयं । चातुमिति पाठे स्वर्गमिति शेषः ।
 आददिरे । आरुणे दोनाख्येति (पा० १ । ३ । २०) तद्ध् ॥ ६१ ॥

यथाक्रमं तेषामाकारस्त्रीकारमाह । माद्येति । मायानलत्वं
 अस्त्रीकनलत्वं त्यजतो मघोनः निलीनैः पूर्वनिजब्रह्मा मोपि-

भीमोद्गवासात्विकभावशोभा-
दिदृश्येवाविरभावि नेत्रैः ॥ ६२ ॥
गोत्रानुकूलत्वभवे विवाहे
तत्प्रातिकूल्यादिव गोत्रशत्रुः ।

तैः पूर्वैर्नेत्रैः नसाङ्गसङ्गजनिता भीमोद्गवायाः सात्विकभाव-
शोभा रोमाञ्चादिसञ्जीवसाया दिदृश्येव दर्शनेच्छेवाहं पूर्व-
महं पूर्वमिति यथा भवति तथा, यद्वाहं पूर्वमहं पूर्वमिति
यस्यां क्रियायां सर्वे भ्रुवते साहंपूर्विका स्यद्धौत्सुक्याभ्यां आ-
विरभावि वेगेन प्रकटीभूतं । इन्द्रेण खनेत्रसहस्रं प्रकटितमिति
भावः । अन्योऽपि दर्शनोत्सुकोऽहंपूर्विकया प्रकटो भवति । अहं
पूर्वमहं पूर्वमित्यहंपूर्विका स्यतेत्यमरः । अहं पूर्विकया ।
स्वार्थेकः मत्वर्थीयष्टक् च ॥ ६२ ॥

गोत्रेति ॥ तथा स इन्द्रसखः प्रवरः ददृशे दृष्टः । स कः ।
गोत्रशत्रुरिन्द्रः चं वरं श्रेष्ठं प्रवरमेतन्नामानं सखायं पुरश्च-
कार पूजितवान् अथ चायेसरमकरोत् । किं कुर्वन् । गोत्रयो-
र्वसिष्ठकश्यपास्यैर्विवादिपुरुषयोरनुकूलत्वेनासमानत्वेन विवाह-
त्वेन वा भवे जायमाने अथच गोत्रयोर्जन्मकालीननाशोरानुकू-
ल्येन वृत्तीयैकादशचतुर्थदशमादिज्योतिःशास्त्रोक्तसद्रात्रिकूट-
सम्भवेन जायमाने विवाहे विषये विवाहार्थमिति यावत् ।
आयन् स्वर्गात् स्वयम्बरार्थं आयन् भुवमागच्छन् । एतावन्तं
कालमदृष्टोऽभूत् इदानीन्तु प्रकटो जात इत्यर्थः । सखायमिन्द्र-

पुरश्चकार प्रवरं वरं य-
 मायन् सखायं दृष्टो तथा सः ॥ ६३ ॥
 स्वकामसम्मोहमहान्धकार-
 निर्वापमिच्छन्निव दीपिकाभिः ।

मायन् प्राप्नुवन् स प्रवरस्तथा दृष्ट इति वा । प्रवरशब्दकालेन प्रवरपुरश्कार उत्प्रेचते । तस्य गोचानुकूलविशिष्टस्य विवाहस्य प्रतिकूल्यादिरुद्धत्वादिव । यतोऽयं गोचश्चरति क्लृप्तं । नक्ष-
 भैमीगोचयोरनुकूलत्वेन जायमाने विवाहे स्वयमिन्द्रस्तत्प्राति-
 कूळं कृतवान् । ततश्च विशिष्टस्यापि प्रातिकूळे गोचयोरपि प्रातिकूळं जातं देवताङ्गोचराहित्याच्च स्वगोचभैमीगोचयोर-
 प्यनुकूलात्वाभावात् प्रातिकूळं । ततश्च गोचयोः प्रातिकूळेऽपि श्रेष्ठप्रवराङ्गीकरणेनापि यथा कथञ्चिद्विवाहे घटियत् इति बुद्ध्या प्रवरमार्षेयं पुरश्कारेत्यर्थः । यदा गोचानुकूलत्वाभावे विवाहे तस्य प्रातिकूल्याद्धेतोः प्रवरं पुरश्कार समानप्रवर-
 लेनापि विवाहनिषेधादित्यर्थः । नाक्षोरास्यचरयोरङ्गिकूट-
 स्रश्चकथोर्गणनाथां षडष्टकाद्यसद्राङ्गिकूटादिव गोचश्चरि-
 त्यादिज्योतिःशास्त्रादूह्यं । प्रवरं इन्द्रमित्रं ॥ ६३ ॥

स्वकामेति ॥ वायुसखोऽग्निः निजं वपुः उद्ग्लवरीभिरुदि-
 त्वरीभिः शिखाभिर्ज्वालाभिः कुरितं व्याप्तं वितेने चकार ।
 भैम्बभिलाषं परित्यज्य पुनरपि ज्वालाव्याप्तं शरीरमङ्गीचका-
 रेत्यर्थः । किं कुर्वन्निव । दीपिकाभिर्वस्त्राग्निज्वलितशिखाभिः

उद्गत्वरीभिश्चुरितं वितेने
निजं वपुर्वायुसखः शिखाभिः ॥ ६४ ॥
पत्न्यौ वृते भीमजया न वज्रा-
वज्रा स्वमङ्गाय निजुक्नुवे यः ।
जनादपत्रप्य स द्वा सहाय-
स्तस्य प्रकाशोऽभवद्प्रकाशः ॥ ६५ ॥
सदण्डमालक्तकनेत्रचण्डं
तमःकिरं कायमधत्त कालः ।

स्वस्य कामेन सद्यो होऽविवेकरूपस्तत्तच्छयो महान्धकारस्तस्य नि-
र्वापं भ्रान्तिमिच्छन्निव । उत्पूर्वकगमेः, गतरश्चेति (पा० ३।२।
२६४) करबन्नात् । टिड्ढाणञिति (पा० ४।२।२५) डीप् ॥ ६४ ॥
पत्याविति ॥ यः प्रकाशः पूर्वं वज्रेरस्त्रीकनसत्वाङ्गीकारस-
मये स्वमात्मानं अङ्गाय शीघ्रं निजुक्नुवे गोपितवान् स तस्य
वज्रेःसहायः सखा प्रकाशो दीप्तिः सद्योऽङ्गा दिवसेन हेतुनाऽप्र-
काशः अप्रकटोऽभवत् । प्रकटोभूतोऽपि सूर्य्यप्रभाश्चादितया
ऽप्रकटो जात इत्यर्थः । द्वा कष्टं । पत्न्यौ स्वस्वामिनि वज्रौ भीम-
जया न वृते सति जनालोकादपत्रप्य सञ्जित्वेव प्रकटो नाभूत्
इति सुभ्रोत्प्रेक्षा । अन्योऽपि स्वस्वामिनोऽपकर्षे सञ्जया नि-
स्त्रीयते । ज्वालास्वङ्गीकृतास्वपि रात्रिवत् प्रकाशाभावाद्दङ्गि-
र्निष्प्रभ एवाभूदिति भावः ॥ ६५ ॥

सदण्डमिति ॥ कालो यमः सदण्डं लोहयध्या सह वर्त्तमानं

तत्कालमन्तःकरणं नृपाणा-
 मध्यासितुं कोप इवोपनमः ॥ ६६ ॥
 दृग्गोचरोऽभूद्यश्चिचगुप्तः
 कायस्थ उच्चैर्गुण एतदीयः ।

असक्तकेनारक्तं वस्त्रमासक्तकं तद्ददारक्ते नेत्रे ताभ्यां चण्डम-
 तिभयङ्करं, तथा तमःकिरं अन्धकारमुद्गिरनां कालत्वात् ।
 यद्वा स्त्रीयभ्यामत्वातिशयेन तमसो विक्षेपकं एवंविधं कायं देह-
 मधत्त प्रकटितवानित्यर्थः । उत्प्रेषते । तत्कालं तस्मिन्सत्त्वर-
 चानन्तरसमये नृपाणामन्तःकरणमध्यासितुमधिष्ठातुं उपनम
 आसक्तोभूतः कालः भ्यामः कोप इव मूर्त्तः । कोप एव राज्ञां
 प्रकटो जात इति भावः । कुपितोऽयैवंविधो भवति । आसक्तके-
 तेन रक्तं रागादित्यष्ट (पा० ४ । २ । १) तमः किरं । दृग्गुप-
 धेति (पा० ३ । १ । १३५) कः । अन्तःकरणं । अधिष्ठीकिति
 (पा० १ । ४ । ४६) कर्त्तव्यं ॥ ६६ ॥

दृग्गिति ॥ अथ एतदीयो यमसम्बन्धी उच्चैर्गितरामुञ्जतो
 वा गुणः सेवकः । उच्चैर्गुणा चस्यैवंविधो वा । कायस्यो राजसेवकः ।
 गणकजातिविशेषश्चिचगुप्तनामा लेखक्यो दृग्गोचरः प्रकटोऽभूत् ॥
 अथ च काये देहे तिष्ठति कायस्थः एतदीयो नितरां प्रसि-
 द्धश्चिचेषास्वर्थभूतेन गलाकारेण गुप्तश्चादित एवंभूतो गुणः
 भ्यामवर्णः प्रकटोऽभूत् । एवं शब्दश्लेषसामान्येन सूचितयोर्द्वयो-
 र्विशेषमाह । तत्रैको गणकः तास्त्रादिपत्रस्योर्द्वयोपरि मर्षी

ऊर्द्धं तु पत्रस्य मषीद् एको
 मषेर्ददञ्चोपरि पत्रमन्यः ॥ ६७ ॥
 तस्यां मनोबन्धविमोचनस्य
 कृतस्य तत्कालमिष प्रचेताः ।
 पाशं दधानः करबद्धवासं
 विभुर्वभावाप्यमवाप्य देहम् ॥ ६८ ॥

द्रव्यान्तरेण द्रवीभूतं कञ्जसं ददात्येवंभूतः, प्राणिनां शुभा-
 शुभकर्म्मण्यर्थं मया विसिखञ्चित्यर्थः । अन्यः कृष्णगुणस्य
 मषेरुपरि पत्रं जषपत्रं ददन्मषेः सकामादहं काल इति पत्रा-
 लम्बनं कुर्वन् प्रकटोऽभूदित्यन्वयः अतिश्याम इत्यर्थः । चे
 ऽपरस्य समुच्चये त्वर्थे वा ॥ ६७ ॥

तस्मांमिति ॥ तस्मिन् काले नक्षत्रवर्णान्तरं विभुः स्वामी
 प्रचेता वरुणः आप्यं पार्थिवतैजसाद्यवयवोऽवष्टभ्य प्रसुरतरजसा-
 वयवनिर्झितमुपभोगयोग्यमन्ययं देहमवाप्य बभौ । किंभूतः ।
 तस्यां भैमीविषये कृतस्य मनोबन्धविमोचनस्य अन्तःकरणबन्धो-
 चनस्य पूर्वं भैमीविषये पाशेन बद्धा निखलीकृत्य यत्स्मिन्नं
 मग्नस्तथा नखे दृते सति प्रकटचेतस्वात् पुनस्तत्तच्छण्डमेवो-
 च्छोषितं तत् तदीयमोचनस्यैव तत्सम्बन्धनमिव करे बद्धवासं
 कृतवसतिं पाशं स्वायुधं दधानः । अन्यस्यापि तत्कालमेव कृत-
 वत्सादिबन्धनविमोचनस्य हस्ते पाशो बन्धनरज्जुर्भवति । आप्यं
 पूर्व्ववत् ॥ ६८ ॥

सहद्वितीयः स्त्रियमभ्युपेया-

देवं स दुर्बुध्य नयोपदेशम् ।

अन्यां सभार्यः कथमृच्छतीति

जलाधिपोऽभूदसहाय एव ॥ ६८ ॥

सहेति ॥ स जलाधिपो वरूषोऽथ च जडखामी मूर्खतम इति विचार्य असहाय एवाभूत् । इति किं । सहद्वितीयः ससहायः स्त्रियमभ्युपेयात् किं पुनरन्यां । एवं रूपं नयोपदेशं नीतिमार्गं दुर्बुध्य दुष्टमिदमिति विचार्य,

मात्रा खस्ता दुहित्रा वा न विविक्तासमो भवेत् ।

वसवानिन्द्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षति ॥

तथा ।

कामिनी कामयेदेव निर्जने पितरं सुतं ।

सद्वितीयोऽभ्युपेयात्तां मनःपरिणतामपि ॥

इत्यादिवाक्यरूपं स्त्रीपुरुषयोरेकान्तो मदनविकारसम्भवादेकेन स्त्रियं प्रति न गन्तव्यं किन्तु ससहायेनैवेति प्रतिपादनपरं नीत्युपदेशं द्वितीयया सहधर्षिण्या सह वर्त्तमानः स्त्रियमुपेयादित्युपदेशपरं बुद्ध्वा सभार्योऽन्यां कथं चच्छति प्राप्नोति अपि तु न कथञ्चित् । न ह्यन्यस्यामनुरक्तमन्यानुसरति न चान्यथा तु वृत्तमन्या वृषोतीति नयस्य पूर्वमर्थं त्यक्त्वा द्वितीयमङ्गीकृत्यासहाय एवागत इत्यर्थः । अन्याऽपि जडो नयोपदेशं विपरीतमेव बुध्यते । द्वितीया सहधर्षिणीत्यमरः । सहद्वितीयः । विकल्पत्वात् सत्त्वाभावः ॥ ६८ ॥

देव्यापि दिव्याऽनु तनुः प्रकाशी-
 कृता मुदस्रकधृतः स्रजन्ती ।
 अनिऋतैस्तामवधार्य चिह्नै-
 स्तदाचि बाला शिथिलाङ्गताऽभूत् ॥ ७० ॥
 विलोकके नायकमेलंकेऽस्मिन्
 रूपान्यता कौतुकदर्शिभिस्तैः ।

इदानीं देव्यापि स्वाकारो धृत इत्याह ॥ देव्येति ॥ इन्द्रादी-
 नां स्वाकारधारणान्तरं देव्यापि सरस्वत्यापि चक्रधृतः श्रीवि-
 ष्णोर्मुदो हर्षान् स्रजन्ती प्रेषयित्वा दिव्या तनुरतिसुन्दरी
 मूर्त्तिः प्रकाशीकृता । देव्यापि स्वाकारो धृत इत्यर्थः । अनन्त-
 रञ्च बाला भैमी अनिऋतैः प्रकटितैर्वीणाहंसादिभिश्चिह्नैश्चां
 सरस्वतीं अवधार्य ज्ञात्वा तदाचि श्लेषवक्रोक्तादिरूपायां तस्यां
 वाण्यां विषये शिथिलाङ्गता परित्यक्ताश्चर्याऽभूत् । पूर्वं तु
 मानुषीयमीदृग्भं कथं वदतीति साश्चर्याभूत् सम्यग्ति सरस्वतीं
 दृष्ट्वाऽस्या एवं उक्तौ किमाश्चयं अपि तु न किञ्चिदिति त्यक्ता-
 श्चर्या जातेत्यर्थः ॥ ७० ॥

विलोकक इति ॥ अस्मिन्नागादेभ्यः समागते नायकमेलके
 राजसङ्घे विलोकके विलोकयति सति रूपान्यतया मलाकारं
 परित्यज्य सहस्रनेत्राद्याकारधारणेन कौतुकं दर्शयितुं शील-
 मेषामेवंभूतैस्तेर्देवीसहितैरिन्द्रादिभिः निर्जले जलदर्शनादि-
 रूपामिन्द्रजालविद्यां विदन्ति जानन्ति तेषां वृत्तिवधात् जीव-

वाधा वतेन्द्रादिभिरिन्द्रजाल-
 विद्याविदां वृत्तिवधाङ्गुधायि ॥ ७१ ॥
 विलोक्य तावाप्तदुरापकामौ
 परस्परप्रेमरसाभिरामौ ।
 अथ प्रभुः प्रीतमना वभाषे
 जाम्बूनदेवीर्धीरसार्वभौमः ॥ ७२ ॥

नोपायस्य स्वयमङ्गीकरणेन नात्रात् वाधा व्यधायि पीडा वि-
 हिता, वतास्वर्थं कष्टं वा । स्वयम्बरमध्ये इन्द्रजालं प्रकटयता-
 मैन्द्रजालिकाणां विलोककेऽस्मिन् राजसङ्घे तैर्दृष्टिवधाप्तेषां
 वाधा व्यधायि पीडाविहिता । ऐन्द्रजालिकान् परित्यज्येन्द्रा-
 दीनामेव विलोकनादित्यर्थ इति तत्त्वार्थो वा । रूपान्तरं धा-
 रणमाणानिन्द्रादीन् दृष्ट्वा सर्वेऽपि सास्वर्षा जाता इति भावः ।
 तैः । सा च ते च । पुमान् स्त्रिया (पा० १।२।६७) इत्येक-
 शेषः ॥ ७१ ॥

विलोक्येति ॥ अथ जाम्बूनदस्य सुवर्णश्लोकीर्धीरो मेदसस्य
 सार्वभौमस्यकवर्त्ती अत एव प्रभुः समर्थ इन्द्रः प्रीतमनाः संक्षौ-
 भैमीनलौ एतादृशौ विलोक्य वभाषे । किम्भूतो । आप्तः अन्यो-
 न्यप्राप्तिरूपः दुरापः अन्येन्येन प्राप्तुमशक्यः कामोऽभिस्त्राषो
 थाभ्यां अत एव परस्परप्रेमरसेनाभिरामौ स्वस्वस्नेदसात्त्विक-
 भावयुक्तौ । प्रभुर्जाम्बूनदेत्यादिना वरदानसामर्थ्यं सूचितं ।
 प्रीतमना इत्यनेन च स्नेह्यैव वरं दातुमारब्धवान् तु या-
 चितः सन्निति प्रतारणाभावं सूचयति । सार्वभौमः । तस्मैः

वैदर्भि दत्तस्तव तावदेष
 वरो दुरापः पृथिवीश्च एव ।
 दूत्यन्तु यत्त्वं कृतवानमायं
 नल प्रसादस्त्वयि तन्ममायम् ॥ ७३ ॥
 प्रत्यक्षलक्ष्यामवलम्ब्य मूर्त्तिं
 कृतानि यज्ञेषु तवोपभोक्ष्ये ।

(पा० ५।१।४२) इत्यण् । अनुव्रतिकादीनाञ्च (पा० ७।३।
 २०) इत्युभयपददृष्टिः ॥ ७२ ॥

किमाह स्रोत्यत आह ॥ वैदर्भीति ॥ हे वैदर्भि मया तावत्
 प्रथमं एव पृथिवीश्च एव नल एव तव लक्ष्मन्वी वरः, अथ च
 देवप्रसादः अर्थात् तुभ्यं दत्तः । किञ्भूतः । भूयोभिरपि तपोभि-
 र्दुरापः । दत्तस्तवदत्त एवेति वा । इति भैमीमुक्त्वा नलमाह ।
 हे नल त्वं तु भैमीविषयेऽस्तत्सम्बन्धि दूत्यं यद्यस्मादमायं व्याज-
 रहितं मनःशुद्ध्या कृतवान् तत्तस्मात् त्वयि विषये ममापि
 वक्ष्यमाणः प्रसादो वरदानमित्यर्थः ॥ ७३ ॥

प्रत्यक्षेति ॥ हे नल अहं प्रत्यक्षेण लक्ष्यां नेत्रदृष्ट्यां मूर्त्तिं
 तनुमवलम्ब्य कृत्वा यज्ञेषु तव कृतानि इवीषि पुरोडाशादीनि
 उपभोक्ष्ये । ईदृशेण वरेण मम को लाभ इत्यत आह । हि
 यस्मात् तदिहासौ यजमानादयस्य मखं यज्ञमस्माभिस्त्वाच्चाद्-
 भुक्तमवेक्ष्य मन्त्रादधिकोऽतिरिक्तो यो देवस्य स यज्ञावे विषये
 संश्लेरेते । निर्मासका मन्त्रातिरिक्ता कर्मासमवायिनी देवता

संग्रेरतेऽस्माभिरवेक्ष्य भुक्तं
 मखं हि मन्त्राधिकदेवभावे ॥ ७४ ॥
 भवानपि त्वद्दयितापि श्रेषे
 सायुज्यमासादयतं शिवाभ्याम् ।

नाख्येवेति वेदान्तिभिः सद् त्रिप्रतिपद्यन्ते । तस्मात् तदिप्रतिप-
 त्तिनिरासद्वारा तुभ्यं कीर्त्तिं दातुं त्वदीययज्ञेषु ऊतं प्रत्यचे-
 षैव त्ररीरेण भोक्ष्य इति भावः । अग्नौ प्रक्षिप्तस्य हविषो भस्म-
 साङ्गावमाचदर्शनात्मन्प्रकाशेन्द्रादीनां वाऽदर्शनात् किमयं
 यज्ञः सत्योऽसत्यो वेति सन्देहे प्रत्यक्षत्ररीरेण मखभोजने त्वयं
 सन्देहो गमिष्यति । कस्मिन् सति । मन्त्रादधिके देवेषु भावे
 विश्वासे सति । मन्त्रमयो देवतेत्येतत्पक्षया प्रत्यक्षायां देवता-
 यामधिकस्य मनोविश्वासस्य युक्तत्वादित्यर्थः । संग्रयनिवृत्तिरेव
 महंस्तव स्नाभो भविष्यतीति भावः । उपभोक्ष्ये । भुजोऽनवने
 (पा० १।३।६६) इति तड् । अस्माभिरिति बहुवचनं देव-
 तान्तराभिप्रायं ॥ ७४ ॥

भवानिति ॥ हे मख भवानपि त्वद्दयिता भैष्यपि युवां श्रेषे
 भूलोकभोगनिमित्तस्य कर्मणः श्रेषे अस्ममये सति शिवाभ्यां
 ईश्वरपार्वतीभ्यां सायुज्यं सदैक्यं आसादयतं प्राप्तुं । भवान्
 शिवेन भैमो च पार्वत्या सदैक्यं गच्छतमित्यर्थः । स्वकर्म प्राप्त-
 मिदं स्वयमेव भविष्यति किं वरदानेनेत्यत आह । हि यस्मात्
 प्रेत्य मरणं प्राप्य अहं कीदृक् प्रेतो देवो मनुष्यो वा स्वर्गस्यो

प्रेत्यास्त्रि ऋद्धिक् भवितेति चिन्ता
 सन्तापमन्तस्तनुते हि जन्तोः ॥ ६५ ॥
 तवोपवाराणसि नाम चिह्नं
 वासाय पारेसि पुरं पुरास्ते ।
 निर्वातुमिच्छोरपि तन्न भैमी
 सम्भोगसङ्कोचभियाधिकाग्नि ॥ ७६ ॥

नारकी वा भविष्यामीत्यादिचिन्ता जन्तोः प्राणिनः अन्तःक-
 रणे सन्तापं महान्तमाधिं जनयति । वरदानेन चिन्तानिदृत्तौ
 मन्त्रापनाद्यः फलमित्यर्थः । त्रिवाभां । पुमान् स्त्रिया (पा०
 १।२।६७) इत्येकशेषः । अस्मीत्यहमर्थेऽव्ययं वा ॥ ७५ ॥

तवेति ॥ हे नख निर्वातुमिच्छोरपि मुमुक्षोरपि तव वा-
 साय वसत्यर्थे उपवाराणसि काशीसमीपे पारेसि अस्मिन्नाः
 परतीरे नामचिह्नं त्वन्नामांकितं तन्प्रसिद्धं पुरं नखपुरमिति
 यावत् पुरास्त्रि भविष्यति । इदानीमन्यत्र निवासेऽपि अतःपरं
 तत्पुरं राजधानी भविष्यति । मुमुक्षोरपि ते पुरं काशीमधि-
 कृत्य न कृतमित्यर्थः । किमिति । न कृतमित्यत आह । भैम्या सह
 सम्भोगः सुरतादिसुखं तस्य सङ्कोचोऽल्पं तस्माद्भिया भये-
 नाधिकाग्नि पञ्चक्रोत्रपरिमितायां काष्ठां मुक्तिपुण्यां ब्रह्मचर्या-
 दिनियमे भोगसङ्कोचभिया तत्पुरं न कृतं किन्तु तत्समीप
 इति भावः ॥ ७६ ॥

धूमावलिश्मश्रु ततः सुपर्वा
 मुखं मखास्वादविदां तमूचे ।
 कामं मदीक्षामयकामधेनोः
 पयायतामभ्युदयस्वदीयः ॥ ७७ ॥
 या दाहपाकौपयिकी तनुर्मे
 भूयात् त्वदिच्छावशवर्त्तिनी सा ।
 तथा पराभूतनोरनङ्गात्
 तस्याः प्रभुः सन्नधिकस्त्वमेधि ॥ ७८ ॥

धूमेति ॥ ततः धूमावलिरेव श्मश्रु यत्रैवंविधं मखास्वाद-
 विदां अक्षरवाभिज्ञानां देवानां मुखं सुपर्वा देवोऽग्निः इति तं
 नलमूचे । इति किं । हे नल तदीयोऽभ्युदयस्वत्समृद्धिः कामं
 नितरां मदीक्षामयी विलोकनरूपा कामधेनुस्तस्याः पयायतां
 दुग्धमिवाचरतु तददपरिमितो भवत्विति । मद्विलोकनमात्रेण
 तव समृद्धिरनन्तास्त्विति तस्मै वरं दत्तवानित्यर्थः । अन्यत्रापि
 मुखस्य भूषणं श्मश्रु च युक्तं । कामधेनोः पयो युक्तं । धूमाव-
 लिरूपेण श्मश्रुणा ततो व्याप्त इति वा । पयायतां । आचारे
 कर्तुः क्यङ् ससलोपश्चेति (पा० ३।१।११) क्यङ्सलोपौ ॥ ७७ ॥

वरान्तरमाह ॥ चेति ॥ हे नल स्फोटादिजनको दाहः,
 तण्डुलादेः पाकः तयोरौपयिकी कारणभूता मे या तनुर्मूर्त्तिः
 सा तवेच्छाया वशे वर्त्तत इति वशवर्त्तिनी इत्येवं शीला भूयात्
 निरग्निकोऽपि देशे यत्र त्वमभिलषसि तत्र दाहपाकयोग्या मम

अस्तु त्वया साधितमन्नमीन-
रसादि पीयूषरसातिशायि ।
यद्भूय विद्मस्तव रूपकार-
क्रियासु कौतूहलशालि शीलम् ॥ ७६ ॥

मूर्त्तिः प्रकटा भवत्वित्यर्थः । अत एव वशवर्त्तित्वात्तस्या मदोद्य-
मूर्त्तेः प्रभुः स्वामी सन् त्वं शिवनेत्रज्वालारूपया तथा मदी-
यमूर्त्या पराभूततनोर्दग्धशरीरादनङ्गादधिक एधि भव ।
पूर्वमेव सुन्दरत्वेन कामादधिकः, इदानीन्तु मत्तन्वास्त्वदश-
वर्त्तित्वात्त्वदशीभूतया तथा कामे पराभूते प्रकारान्तरेणाय-
धिकतरो भवेति भावः ॥ ७६ ॥

वरान्तरमाह । अस्त्विति । हे नल त्वया साधितं राद्धमन्नं
तण्डुलादि मीना मत्स्या रसाः प्रपानकादयः दुग्धादयो वा ते
आदयो मुख्या यस्य एवम्भूतमन्यदपि पाकयोग्यं भक्ष्यं पीयूष-
रसातिशायि पीयूषरसमष्टतास्त्रादमप्यतिशेते एवं शीलं तस्मा-
दपि नितरां स्वादु अस्तु भवतु । हे भूप राजन् यद्यस्मात् वयं
तव शीलं रूपकाराणां क्रियासु कर्मसु विषये कौतूहलशालि
तूहलेन शालते शोभते एवं शीलं विद्मः जानीमः तस्मात्
तुभ्यमीदृशो वरो दत्त इत्यर्थः । शीलमित्यत्र चित्तमित्यपि
पाठः । विद्मः । अस्मदो द्वयोश्चेति (पा० १।२।५६) बद्धत्वं
॥ ७६ ॥

वैवस्वतोऽपि स्वत एव देव-
 स्तुष्टस्तमाचष्ट नराधिराजम् ।
 वरप्रदानाय तवावदानै-
 श्विरं मदीया रसनोहुरेयम् ॥ ८० ॥
 सर्वाणि शस्त्राणि सद्वाङ्मचक्रै-
 राविर्भवन्तु त्वयि शत्रुजैत्रे ।
 अवाप्यमस्मादधिकं न किञ्चि-
 ज्जागर्त्ति वीरव्रतदीक्षितानाम् ॥ ८१ ॥

वैवस्वतोऽपीति । वैवस्वतः सूर्यपुत्रो यमोऽपि देवः स्वत एव
 स्वयमेव तुष्टः सन् तं धराधिराजं नखं इत्याचष्ट अवोचत् ।
 इति किं । हे नख तवावदानैर्दूत्यादिकर्मभिर्घा गीचयत्रोरङ्ग-
 भावैर्वा निमित्तरियं मदीया रसना जिह्वा वरप्रदानाय तुभ्यं
 वरं दातुं शिरमुङ्कुरा उत्सुका, वरं दास्यामीति सोत्कृष्टा वि-
 क्षत इत्यहमपि वरं दास्यामीत्यर्थः ॥ ८० ॥

सर्वाणीति । हे नख सर्वाणि मन्त्रप्रयोज्यब्रह्मास्त्रादिस-
 द्वितान्त्रभ्याससाध्यानि कुन्तखड्गादीनि शस्त्राणि अङ्गानां मो-
 क्षोपबंधारादीनां मन्त्रा देवतादीनां वा चक्रैः समूहैः सह त्वयि
 आविर्भवन्तु प्रकटीभवन्तु । मन्त्रब्रह्मादीनि त्वमेव जानीहीति
 भावः । यतः सर्वजैत्रे शत्रूणां जेतारि । किमित्येवं वरदानमि-
 त्याशङ्क्याह । सङ्ग्रामादपलायनलक्षणे वीराणां व्रते दीक्षितानां
 गृहीतनियमानां शूराणामस्मात् शस्त्रज्ञानादधिकमुत्कृष्टं कि-

छच्छ्रुतस्यापि दशाविपाकं
 धर्मान्न चेतः स्वलतु त्वदीयं ।
 अमुञ्चतः पुण्यमनन्यभक्तेः
 स्वहस्तवास्तव्य इव त्रिवर्गः ॥ ८२ ॥

द्विदपि अवाप्यं न जागर्त्ति स्फुरति तस्मिन् किन्वेतदेव तेषां
 परमं प्राप्यं तस्मादयं वरो युक्त एवेत्यर्थः । दीक्षितानां, कृत्यानां
 कर्त्तरि वेति (पा० २।३।७१) षष्ठी ॥ ८१ ॥

छच्छ्रमिति । हे नल छच्छ्रमतिकष्टदशाविपाकमवस्थापरि-
 वर्त्तं गतस्यापि प्राप्तस्य आपदि पतितस्यापि तव चेतः धर्मान्न
 स्वलतु न चलतु । किष्कृतं चेतः । त्वदीयं त्वदायत्तं । आपदि
 सर्वैरप्यधर्मं एव क्रियते तव तु चित्तमापद्यपि धर्मपरमेव भू-
 यादिति वरो मया दीक्षत इत्यर्थः । एतस्य वरस्य दाने हेतु-
 माह । यस्मात् पुण्यममुञ्चतोऽनन्यभक्तेः पापानासक्तस्य केवल-
 धर्मैकमेविनः पुरुषस्य धर्मार्थकामलक्षणस्त्रिवर्गः स्वहस्तवास्तव्य
 इव स्वहस्ते वसति एवभूत इव भवति । अनन्यभक्ते धर्मं तदा-
 यत्तावर्थकामावपि प्राप्येते । छच्छ्रमित्यादिना भविष्यत्कलि-
 प्रभावः सूचितः । स्वलतात्तवेदमित्यपि पाठः । अन्यस्य भक्ति-
 र्भ्रंजनं तद्भावोऽनन्यभक्तिधर्मातिरिक्तभजनाभावाद्भूतेोरिति
 वा । वसतीति वास्तव्यः, वसेस्त्वयत्कर्त्तरि णिच्चेति (पा० ३।१।
 ८६।वा० २) तव्यत् । वर्गः सङ्घः ॥ ८२ ॥

स्मिताञ्चितां वाचमवोचदेनं
 प्रसन्नचेता नृपतिं प्रचेताः ।
 प्रदाय भैमोमधुना वरौ ते
 ददामि तद्यौतककौतुकेन ॥ ८३ ॥
 यत्राभिलाषस्तव तत्र देशे
 नन्वस्तु धन्वन्यपि त्वर्णमग्भः ।
 आपो वहन्तीह हि लोकयात्रां
 यथा न भूतानि तथा पराणि ॥ ८४ ॥

स्मितेति । प्रसन्नचेताः सन्तुष्टः प्रचेता वरुणः एनं नृपतिं प्रति
 स्मिताञ्चितां हासविश्रदां वाचमवोचत् । हे नल अहं तु भैमीं
 प्रदायाधुना तस्या भैम्या यौतकं युतकयोर्वधुवरयोः सम्बन्धि
 पारिवर्द्धं वस्त्राभरणादि तस्य कौतुकेन ते तव द्वौ वरौ ददामि ।

कन्यां प्रदाय यत्किञ्चिद्वरायात्र प्रदीयते ।

वेदिकायां स्मितायैव तद्यौतकमिति स्मृतमिति ।

युतं युग्मं युतमेव युतकं युतकसम्बन्धि देयं यौतकं । दधिजेति
 कान्यकुब्जभाषायां ॥ ८३ ॥

यत्रेति । ननु हे नल यत्र धन्वनि निर्जले मरावपि देशे
 तव जलाभिलाषः तत्र देशे त्वदिच्छामात्रेण त्वर्णं व्रीघं अग्भः
 जलमस्तु भवतु । जलस्यैव वरदाने हेतुमाह । हि यस्मात्
 इह लोके पञ्चसु भूतेषु वा मध्ये आपो जलानि भूतानि यथा
 लोकयात्रां लोकजीवनहेतुत्वं वहन्ति प्राप्नुवन्ति तथा पराणि

प्रसारितापः शुचिभानुनास्तु
 मरुः समुद्रत्वमपि प्रपद्य ।
 भवन्मनस्कारलवोद्गमेन
 क्रमेलकानां निलयः पुरेव ॥ ८५ ॥

भूतेजोवाय्वाकाशस्रक्षणाणि भूतानि लोकजीवनहेतवो न भवन्ति । पानीयं प्राणिनां प्राणा विश्वमेतच्च तन्मयमिति । उदकस्येच्छानुसारित्वं परमः पुरुषार्थ इत्यर्थः । अन्धस्तु जीवनोपाय इति विश्वः ॥ ८४ ॥

प्रसारीति । हे नल मरुर्निर्जलो देशो भवतो मनस्कारोऽभिस्रावस्तस्य लवो लेशस्तस्योद्गमेनोदयेन बद्धकत्वात् समुद्रत्वं प्रपद्य प्राप्यापि पुरेव निर्जलत्वदशायां यथासीत् तथैवास्तु भवतु । किंविधः । पूर्वं शुचिभानुना ग्रीष्मसम्बन्धिना सूर्येण प्रसारी विस्तृतस्तापः सन्तापो यस्य । इदानीमपि समुद्रत्वात् शुभ्रकिरणेन चन्द्रेण विस्तारिता आपो यस्य शुचेर्वाडवाग्नेः करणेन ज्वालया विस्तारितः सन्तापो यस्येति वा । चन्द्रेदये समुद्रवृद्धिः समुद्रे वाडवाग्निर्युक्तः । तथा पूर्वं क्रमेलकानामुद्गाणां निलयः स्थानभूतः । बाहुल्येन तेषां तदुद्भवत्वात् । इदानीं भवन्मनस्कारलवोद्गमे सति नक्राणां यादोविशेषाणां ये सङ्घास्तेषां निलयः क्रमेलयो मरुद्भवन्मनस्कारलवोद्गमे सति समुद्रत्वं प्रपद्यापि पुरेव शुचिभानुना प्रसारितापो नास्त्वपि तु भवत्वेवेति वा । प्रसारिता आपो यस्येति । ऋक्पूरप्धूः पथमानच्च इति

अन्नानिरामोदभरस्य दिव्यः
 पुष्पेषु भूयाद्भवदङ्गसङ्गात् ।
 दृष्टं प्रसूनोपमया मयान्यन्-
 न धर्मशर्मोभयकर्म्मठं यत् ॥ ८६ ॥
 वाग्देवतापि स्मितपूर्वमुर्वी
 सुपर्वराजं रभसाद्बभाषे ।

(पा० ५।४।७४) अप्रत्ययः । मनस ऐकाग्र्यकरणं मनस्कारः
 चिन्तस्त्रैकाग्रेण चिन्तनमिच्छाविशेषः । चिन्ताभोगो मनस्कार
 इत्यमरः । अतः एकमीत्यादिना (पा० ८।३।४६) सत्वं ॥ ८५ ॥

वरान्तरमाह । अन्नानिरिति । हे नल भवदङ्गसङ्गाद्धेतोः
 पुष्पेषु अन्नानिरसङ्गुचदर्शावयवत्वं आमोदभरस्य दिव्यः स्व-
 र्गीयः परिमलातिशयस्य भूयात् । चक्षुस्मात् प्रसूनोपमया पुष्प-
 सादृश्येन पुष्पसदृशमित्यर्थः । धर्मस्य पुण्यस्य शर्मणः सुखस्य
 शोभयस्य पुण्यसुखस्ववर्णस्य इयस्य कर्म्मठं करणे समर्थं अन्यत्
 पुत्रादिकं वस्तु मया न दृष्टं किन्तु पुष्पमेव देवादिपूजनेन धर्मं
 शिरसि धारणेन परिमलेन वा सुखञ्च करोति । कर्म्मठं ।
 कर्म्मणि घटते कर्म्मणि घटो ठच् (पा० ५।२।३५) ॥ ८६ ॥

वागिति । वाग्देवता सरस्वत्यपि स्मितपूर्वं प्रसन्नत्वात् कि-
 ञ्चित् स्मितं क्लेशेत्यर्थः । उर्वीसुपर्वराजं भूमीन् रभसाद्दर्शात्
 इति बभाषे । हे नल तव प्रेयसी भैमी । तस्यास्वप्नात्तिज-
 नितं यस्मिन् दृष्टं आचरन्त्याः मत् मत्तः सकाशात्किञ्चित्

त्वत्प्रेयसीसम्पदमाचरन्त्या

मत्तो न किञ्चिद् ग्रहणोचितं ते ॥ ८७ ॥

अर्थो विनैवार्यनयोपसीदन्-

नाल्पोऽपि धीरैरवधीरणीयः ।

मान्येन मन्ये विधिना वितीर्षः

स प्रीतिदायो बद्ध मन्तुमर्हः ॥ ८८ ॥

तव ग्रहणोचितं ग्रहीतुं योग्यं किं नापि तु मत्सकाशादपि
किञ्चिद्ग्रहीतुमुचितमेव त्वत्प्रियामिचभूतया मया ग्रहीयते
तदप्यङ्गीकुर्विति । रभसो हर्षवेगघोररिति विश्वः । सम्पदं ।
प्रमोदामोदसम्पदा इत्यमरः ॥ ८७ ॥

गर्वपरिहारपूर्वं स्ववरस्य ग्रहणयोग्यत्वमेव समर्थयते ।
अर्थ इति । त्वया मत्समीपमागन्तव्यं इति वा अर्थना तथा
विनैव उपसीदत्समीपमागच्छन् स्वयमेव चाभवन् अल्पोऽप्यर्थः
अर्थते अर्थः फलं स धीरैर्मनीषिभिर्नावधीरणीयः नावज्ञेयः
किन्त्वङ्गीकरणीय एव । यस्मात् मान्येन मानमर्हता पूज्येन वि-
धिना ब्रह्मणा दैवेन चावितीर्षो दत्तः । याज्जामन्तरेण लब्ध-
त्वात्स प्रीतिदायः । प्रीत्या दानं प्रीतिदायः अल्पोऽपि बद्ध मन्तुं
गौरवेणाङ्गीकर्तुं अर्हं उचित इत्यहं मन्ये । तस्मात्त्वयापि मया
योऽल्पोऽप्यर्थो दीयते स ग्रहीतव्य एवेति भावः । धीरैरल्पोऽप्यर्थो
नावज्ञायते किन्तु पुनर्महानित्यपेरर्थः । महतोऽपि वरस्याल्पत्वे-
त्केर्गवपरिहारः । प्रीत्या दायः प्रीतिदायः । कर्तृकरणे ह्यतेति
(पा० २।१।३२) समासः । दीयते दायः, कर्माणि घञ् ॥ ८८ ॥

अवामा वामार्हे सकलमुभयाकारघटनाद्-
द्विधा भूतं रूपं भगवद्भिधेयं भवति यत् ।

तमेव वरमाह । अवामेति । शशञ्जपो यस्य तत्सम्बोधनं
तादृशं, भो नरपते नल मे मन्त्रं गोप्यं मदीयरहस्यभूतं सेन्दुमं
इन्दोर्मा चन्द्रकान्तिलया सहितं ईश्रभागे चन्द्रकान्त्या युतं
चन्द्रकलोपेतं पार्श्वतीभागे च भूषणीभूतार्द्धचन्द्रयुतं उक्तरीत्या
निश्चित आकारः स्वरूपं यस्य । यदा ईशामात्रेण साकारं,
विचारे क्रियमाणे अविद्यमानाकारं, तथा स्मरहरमयं काम-
तत्त्वरूपं क्रमेण भुक्तिमुक्तिदायि एवम्भूतं तद्रूपं अन्तःकरणे सते
साधवेऽर्थात् तुभ्यं । यदा हे नरपते सते साधवे ते तुभ्यं अल-
मत्यर्थं सिध्यतु समाधिदशायां साक्षाद्भवत्वित्यर्थः । मे तद्रूप-
मिति वा । मे मम प्रसादादिति शेष इति वा । स्त्रीणां कामप्र-
धानत्वात् स्मरपदेन स्त्रीभागो लक्ष्यते । तथा च पूर्वोक्तगुण-
विशिष्टं स्मरहरमयं शक्तिशिवरूपं तन्मे रूपं तवान्तः सिद्ध्यत्विति
वा । पूर्वोक्तं हरमयं मे रूपममलं अन्तः स्मर चिन्तय । तद्रूपं
सते ते तुभ्यं सिध्यत्विति वा । तद्रूपमलमन्तः स्मर, तथा शशञ्जप
स्तुष्टि, तच्च ते सिद्ध्यत्विति वा । शशञ्जपनं जपो यस्य तादृश
हे नल सेन्दुं अमलं कर्पूरगौरं हरं अयं शुभावहविधिभूतं तन्मते
विशिष्टं रूपं स्मर । रपते भाषमाणाय सुवते सते साधवे तुभ्यं
सिद्ध्यतु वा । रपते ते स हरः सिद्ध्यतु साक्षात्कार्यसाधको
भवत्विति वा । सुवते ते तद्रूपं हरो वा स ते शोभनायाभीष्टाय
सिद्ध्यतु । यदा स्मरहरं शिवं शिवभूतं शशञ्जप सदा स्तुष्टि

तदन्तर्मन्त्रं मे स्मरहरमयं सेन्दुममलं

निराकारं शश्वज्जप नरपते सिध्यतु सते ॥ ८९ ॥

सोऽयं स्मरहरस्ते सिध्यतु साक्षाद्भवत्विति वा । अन्तर्मन्त्रे मन्त्राः
 त्रैवाः शाक्ताश्च यस्य तादृशमिति वा । तत्किं । यद्रूपं शश्वज्-
 पलाद् भगवती भगवांश्च भगवन्तो पार्व्वतीपरमेश्वरौ अभिधेयं
 वाच्यं यस्य । यद्वा भगवच्छब्दवाच्यं अर्द्धनारीश्वरं भवति ।
 कथं । यतः द्विधा स्त्रीपुंसरूपौ द्वौ भागौ रूपं भूतं प्राप्तं इति वा ।
 एतत् कुत इत्यत आह । यतोऽर्द्धे दक्षिणभागे अवामा न स्त्री
 किन्तु पुरुष इत्यर्थः । अर्द्धे वामभागे वामा स्त्री चेति सामर्थ्या-
 दर्द्धशब्दादृत्त्या योज्यं । एवं द्विधाभूतमित्यर्थः । अवामं दक्षि-
 णञ्च आ सामख्येन वाममावाममदक्षिणञ्च अवामा वामे च
 ते अर्द्धे च समौ भागौ भूतं प्राप्तं सत् यद्विधा भवतीति वा ।
 परमुभयोराकारयोर्घटनात् सकलं सम्पूर्णेकरूपमित्यर्थः ।
 यद्रूपमर्द्धे वामभागे अवामा अप्रतिकूला प्रसादावदातकान्त-
 मुखी वामा स्त्री भवति पार्व्वतीरूपं भवतीत्यर्थः । तद्भूरमयं
 रूपमित्युक्तेःसामर्थ्यादक्षिणार्द्धे महेशः पुरुषरूपं भवति इत्युक्तं
 भवति । एतेन शश्वज्जपः सूच्यते । कीदृशं हरं स्मरहरं वा सेन्दु
 तथा अमलं सेन्दुत्वेऽपि कलङ्करहितं । यतः सकलकलामात्र-
 चन्द्रयुतं । कलामात्रं हि निष्कलकं भवतीत्यर्थं इति वा । कला-
 भिरणिमाद्यैश्चर्यैश्चतुःषष्टिकलाभिस्त्रोपेतमिति वा । यद्रूपमर्द्धे
 असाधौ वामा च मा शक्त्वात्मको विष्णुः अर्द्धे मा वा लक्ष्मीश्च
 वा चार्थे यद्वाऽवतीति वा रक्षिका मा लक्ष्मीनारायणात्मकं

भवति । तदामनेत्रसेन्दुरूपतया सेन्दुम ध्याने चन्द्रकलोपेतत्वात्
 सेन्दुर्मा लक्ष्मीभागे च भूषणीभूताङ्गचन्द्रयोगात् सेन्दुमं शिवाद-
 भिन्नत्वाद्हरमयं सामर्थ्याद्दक्षिणभागे त्रिवरूपं एवधूतं हरिह-
 रात्मकं मे रूपं स्मर । पूर्व्ववदिति वा । अङ्गपूर्व्वभागे अवा
 ओकारेण तथाऽमाऽनुस्वारेण मा पवर्गपञ्चमव्यञ्जनेन वा प्रणव-
 पादेनेत्यर्थः । तथा उत्तरभागे अवा ओकारेण तथाऽमाऽनुस्वा-
 रेण मा पवर्गपञ्चमव्यञ्जनेन वा प्रणवपादेनेत्यर्थः । तथा उत्त-
 रभागे अवा ओकारेण तथाऽमाऽनुस्वारेण व्यञ्जनमकारेण वा
 प्रणवेनोपलक्षितं प्रणवद्वयसम्पुटितमित्यर्थः । हरमयं हरेति
 नामरूपं मे मन्त्रं मया जप्यमानं रहस्यं स्मर चिन्तय जप । त्रिष्टं
 पूर्व्ववत् । हरस्य पत्ने तु तन्मे रूपं मन्त्रं अन्तर्मनसि स्मर ब्रह्म-
 ञ्जप । स च ते सिद्धातु । कीदृशं मन्त्रं हरमयं हर रेफरूपं
 तथा निराकारं अक्ष अक्ष तयोराकारः स्वरूपं स्वरूपे च आ-
 कारौ निर्गतावाकारौ यस्मान्न निराकारं हकाररेफयोहृषा-
 रणार्थं यदकारद्वयं तद्रहितं, ह्र, इति व्यञ्जनमात्रहकाररेफम
 यमित्यर्थः । तथा सेन्दु ईश्व इन्दुश्च ताभ्यां सह वर्त्तमानं
 ईकारेणाङ्गचन्द्रेण युक्तं । तथा कला अनुस्वारस्वरहितं ह्रीं का-
 ररूपमित्यर्थः । सकलं चन्द्रकलोपेतं । सेन्दुमीकारविन्दुयुत-
 मिति वा । अमलं शाक्तादिदोषरहितं । तत् किं । यत् रूपमङ्गै
 पूर्व्ववद्दक्षिणवामभागयोरवामा वामा च उपलक्षितं प्रणव-
 द्वयसम्पुटितं । तथा यत् पूर्व्वमुभयोरकारयोर्धटनात्सम्बन्धा-
 द्विधाभूतं पृथग्भूतमसंयुक्तं सत् भगवान् हरोऽभिधेयो वाच्यो

यस्य तादृग्भवति । प्रत्येकमकारयोगाद्भूरेति शिवनाम यद्भव-
तीत्यर्थः । यद्वा पूर्व्वं हर इति द्विधाभूतं । अनन्तरं अकारद्वयव्य-
तिरेकेण व्यञ्जनरूपतया संयोगात्सकलमेकीभूतमित्यर्थः । तथा
भगवती भुवनेश्वरी अभिधेया यस्य तादृग्भूमिति वा ॥

श्रिवाग्धो वल्लिसंयुक्तो ब्रह्मद्वितयमन्तरा ।

तुरीथस्वरश्रीतांशुरेव तारासमन्वितः ॥

एष चिन्तामणिर्नाम मन्त्रः सर्व्वार्थसाधकः ।

जगन्मातुः सरस्वत्या रहस्यं परमं मतमित्थं नृनकात् ॥

प्रणवद्वयसम्पुटितभुवनेश्वरीरूपं चिन्तामण्याख्यं मे सर-
स्वत्याः स्वरूपभूतं मन्त्रं स्मर जप, स च मन्त्रसो सिध्यतु । श्रैवा-
दिचिन्तामणिमन्त्रसम्भवात् मन्त्रान्वेति विशेषणं । इत्य रस्य मस्य
ईस्य तादृग् अकाररेफमकारेकारसमाहाररूपं । यद्यपीकारः
पञ्चान्निर्दिष्टस्तथापि मकारात् पूर्व्वमेव ज्ञेयः । तस्य पञ्चान्नि-
र्दिष्टो मन्त्रगोपनार्थः । तथा सेन्दु सचन्द्रं निराकारं निर्गताकार-
चतुष्टयस्वरूपं तादृग् मे मन्त्रं स्मर । इतरत् पूर्व्ववदिति वा ।
अत्र पक्षे आकाररहितो मन्त्रः । कश्च लश्च क्ली ताभ्यां सहित
मन्त्रोऽपि । निराकारं सेन्दुमिति सम्बध्यते । उभयाकारघटना-
दित्यादि पूर्व्ववत् । तथा च क्लीमिति कामराजवीजं सिध्यति ।
अस्मिन् श्लोके टीकान्तरकृतो बहूनां श्रैववैष्णवादिमन्त्राणा-
मुद्धारो विशेष्यः । अत्र ग्रन्थविस्तरभिया कष्टकल्पनयानया
नचोक्तः ॥ ८९ ॥

सर्वाङ्गीणरसामृतस्तिमितया वाचा स वाचस्पतिः

स स्वर्गीयमृगीदृशामपि वशीकाराय मारायते ।

यस्मै यः स्पृहयत्यनेन स तदेवाप्नोति किं भूयसा

येनायं हृदये कृतः सुकृतिना मन्मन्त्रचिन्तामणिः ॥ ८० ॥

मन्त्रफलमाह । सर्वेति । अयं पूर्व्वज्ञोकोपदिष्टः मन्मन्त्र-
 खासौ चिन्तामणिश्च चिन्तामणिसञ्ज्ञको मन्मन्त्र इत्यर्थः । सर्व्व-
 कामदत्वान्मन्त्र एव चिन्तामणिः चिन्तामणितुल्यो मन्मन्त्र
 इत्यर्थः । स पुरस्वरणादिना शीघ्रपापेन सुकृतिना येन साध-
 कोन जपादिना हृदये चित्ते कृतः स साधकः सर्वाङ्गानि व्याप्नु-
 वन्ति सर्वाङ्गीणानि तैः शृङ्गारादिरसैरेवातिस्त्रादुत्पादमृत-
 स्तिमितया आर्द्रया काव्यादिरूपया वाचा हेतुभूतया वाच-
 स्पतिर्वागीशो भवति । तथा स साधकः स्वर्गीयमृगीदृशां
 दिव्यानां मृगाशीषां रक्षादीनामपि वशीकाराय मारायते
 कन्दर्पायते । तं हृष्ट्या उर्व्वशीप्रभृतयो देवाङ्गनाः कामपरवशा
 भवन्तीत्यर्थः । किञ्च यः पुरुषः कृतपुरस्वरणोऽपि यस्मै फलाय
 स्पृहयति फलमभिलष्यति सोऽनेन सकृत्पठितमात्रेण मन्त्रेण
 हेतुना तत्राप्नोत्येव किं भूयसा कथनेन मन्त्रविशेषेण वा । नात्र
 सन्देहः । तस्मात्त्वयाऽयमेव मन्त्रो हृदये धार्य्य इति भावः ।
 सर्वाङ्गीणेत्यत्र तत्सर्वादेरित्यादिना (पा० ५।१।७) खः ।
 वाचस्पतिः । वञ्चाः पतिपुत्रेत्यादिना (पा० ८।३।५३) सत्वं ।
 स्वर्गीयेति । नामधेयत्वाद्दृङ्गाच्ः (पा० ४।२।११४) मारायते ।
 कर्तुः क्यङ् सलोपस्येति (पा० ३।१।११) क्यङि । यस्मै । स्पृहरी-

पुष्पैरभ्यर्च्य गन्धादिभिरपि सुभगैश्चारुहंसेन मां चे-
 न्निर्यान्तो मन्त्रमूर्त्तिं जपति मयि मतिं न्यस्य मय्येव भक्तः ।
 सम्प्राप्ते वत्सरान्ते शिरसि करमसौ यस्य कस्यापि धत्ते
 सोऽपि श्लोकानकाण्डे रचयति रुचिरान्कौतुकं दृश्यमस्याः ॥६१
 श्रितं (पा० १।४।३६) इति सम्प्रदानत्वं । भूयसे । बहोर्लोपो
 भूयवहोः (पा० ६।४।१५८) इति भूआदेशः ॥ ६० ॥

पुष्पैरिति । यः साधकः चारुणा सुन्दरेण हंसेन निर्यान्तो
 मन्त्रमूर्त्तिं मन्त्रमूर्त्तिं यन्त्रमन्त्र-
 स्त्रितमन्त्रवर्षरूपेण परिणमदाकारां मन्त्रस्थान्तरशरीरां वा
 मां देवीं सुभगैरतिमनोहरैः सुकुमारैः सुगन्धिभिश्च पुष्पैः
 गन्धधूपादिभिः षोडशोपचारैरपि अभ्यर्च्य तथा मयि मतिं
 न्यस्य विषयान्तरादाह्वय ध्यानबलेन स्थिरीकृत्य देवतान्तर-
 परिहारेण मय्येव विषये भक्तः सर्व्वात्मकतया मामेव सेवमानः
 सन् चेषादि जपति तत्तर्हि असौ जापको वत्सरान्ते संवत्सरा-
 वसाने प्राप्ते जाते सति यस्य कस्यापि स्त्रीबालमूकादेरपि शि-
 रसि करं धत्ते स्थापयति सोऽपि स्त्रीबालादिरप्यकाण्डेऽसमये
 ऽकस्माद्वा रुचिरान् रसभावगुणालङ्कारयुतान् दोषरहितान्
 श्लोकाञ्चयति । यस्तु सिद्धमन्त्रः सन् विविधान् श्लोकाञ्च-
 यति, किं वाच्यमित्यपेरर्थः । एतदस्याः कौतुकं दृश्यं, अनु-
 भवेनायमस्याश्चमत्कारो द्रष्टव्य इत्यर्थः । एवं सम्पूज्य हंसवा-
 हनादिध्यानपूर्व्वमेकागेण मनसा चेज्जपति तर्हि वत्सरमात्रेण
 सिद्धमन्त्रः सक्तेर्वविधं सामर्थ्यं लभत इति भावः ॥ ६१ ॥

गुणानामास्थानीं नृपतिलक नारीतिविदितां
रसस्फीतामन्तस्तव च तव वृत्ते च कवितुः ।

गुणानामिति । हे नृपतिलक राजश्रेष्ठ नल्ल अहं वैदर्भीं
भैमीमथ च वैदर्भीसञ्ज्ञां रीतिं अल्पपदसमाससमासं वा
रचनाविशेषं क्रमेण तव वृत्ते त्वत्सम्बन्धिनि वरिचे विषये कवितुः
काव्यकरणे युक्तस्य श्रीदर्षादेश्च अधिकपठे अम्बहं सदा परीर-
म्भखालिङ्गमस्य चुम्बनादिविस्वासस्य यदाचरणं करणं तदेव
शरणं जीवनोपायो यस्या एवम्भूतां परीरम्भक्रीडया वा हेतु-
भूतया त्वचरणशरणमालिङ्गनप्रार्थनार्थं त्वचरणयोः पतन्ती
अथ च परीरम्भस्य श्लेषालङ्कारस्य क्रीडाया वक्रोत्थादिविस्वा-
सस्य आ सामख्येन यचरणं ज्ञानं तदेव शरणं यस्यामेवंविधा-
मधिकं यथा तथातितरां रचयितुं कर्तुं भविषी भविष्यामि ।
किम्भूतां । गुणानां सौन्दर्यपातिव्रत्यादीनां, अथ च श्लेषप्रसा-
दादीनां आस्थानीं समासरूपां अवस्थितिभूतां । तथा नारीति
स्त्रीति विदितां । नारी चेत्तर्हि भैम्येव जातेति प्रसिद्धां । अथ च
रीतिषु पाञ्चाख्यादिषु विदिता तथा नेत्यरीतिविदिता तथा-
विधापि नेति नारीति विदिता तादृशीं पाञ्चाख्यादिरोतिषु
मध्येऽतिप्रसिद्धामिति यावत् । तथा तवान्तर्हृदये रसेन स्त्रीय-
सौभाग्येन नल्लविषयानुरागेण स्वस्मिन् नलानुरागेण वा स्फी-
तामतिपुष्टां, अथ वान्तःश्लोकमध्ये रसैः शृङ्गारादिभिः परि-
पुष्टां एवम्भूतां भैमीं त्वत्कण्ठालिङ्गनपरां । त्वचरणशरणं तदे-

भवित्री वैदर्भमधिकमधिककण्डं रचयितुं
 परीरम्बक्रीडाचरणशरणात्मन्वदमदम् ॥ ८२ ॥
 भवद्वृत्तस्रोतुर्मदुपहितकण्डस्य कवितु-
 र्मुखात् पुण्यैः श्लोकैस्त्वयि घनमुदेयं जनमुदे ।
 ततः पुण्यश्लोकः क्षिति भुवनलोकस्य भविता
 भवानाख्यातः सन् कलिकलुषहारी हरिरिव ॥ ८३ ॥

कवय्यां प्रत्यहमहं करिष्यामीति भावः । एतदपि वरदानं । नरि-
 ति सम्बुद्धानां प्रथकृत्य राजश्रेष्ठ नः पुरुषेति सम्बोध पाति ब्रत्या-
 दि रीत्या विदितां पाञ्चाख्यादिरीतिषु च विदितामिति वा ।

शेषः प्रषादः समता माधुर्यं सुकुमारता ।

अर्थव्यक्तिद्वारत्वभोजः कान्तिवमाधवः ।

इति वैदर्भमार्गस्य प्राणा दशगुणाः स्यता इति आसङ्कारिकाः ।

आख्यानं श्लोकमाख्यानमित्यमरः । आतिदम्बस्यामधिकरणे
 सुट् । टित्वात्खीप् । नारीत्यत्र पक्षे ब्रह्मोप (पा० ६।३।१११)
 इति दीर्घः । कवितुः । कटु वर्णने, कटुस् स्तुतावित्त्वस्य वा ।
 अधिकण्डं । सप्तम्यर्थे व्ययीभावः ॥ ८२ ॥

वराकरमाह । भवदिति । मदुपहितकण्डस्य मयाधिहित-
 कण्डस्य भवतो वृत्तस्य चरिचस्य स्रोतुः कवितुः कवेर्मुखात्
 सकामात्त्वयि विषये पुण्यैसादभिरमलैस्य श्लोकैः पद्यैर्यशोभिस्स
 घनं निविडं यथा तथा जनानां मुदे हर्षाच्च उदेयं उद्रेतयं ।
 ततोऽनन्तरं तस्माद्वा हेतोर्भवान् क्षितिभुवनलोकस्य भविष्यप-

देवी च ते च जगदुर्जगदुत्तमाङ्ग-
 रत्नाय ते कथय कं वितराम कामम् ।
 किञ्चित्त्वया न हि पतिव्रतया दुरापं
 भस्मास्तु यस्तव वत व्रतलोपमिच्छुः ॥ ९४ ॥

अनस्य कलियुगसम्बन्धिकसुषहारी पातकहरणश्रीलः सन् हरिः
 श्रीविष्णुरिव पुण्यश्लोक इति आख्यातो भविता भविष्यति । यदा
 पुण्यश्लोकः सन् क्षितिभुवनलोकस्य कलिकसुषहारी हरिरिव
 भविता । पुण्यौ चारू निर्मलौ श्लोकौ पद्ययत्रसौ यस्येति विग्रहः ।
 पुण्यश्लोको नलो राजेति पुण्यश्लोकलं । कर्कोटकस्येत्यनेन कलि-
 कात्रित्वमुक्तं । उदेयं । अघोयदिति (पा० ३।१।९७) यत् ॥ ९३ ॥

देवीति । देवी च ते च इन्द्रादयः मैत्रीं जगदुरित्यूचुः ।
 इति किं । हे मैत्रि त्वं जगतस्त्रैलोक्यश्लोक्तमाङ्गं शिरस्यस्य
 रत्नाय भूषणमणिभूतायै अतिसौन्दर्ययुक्तायै ते तुभ्यं कं कामं
 वितराम ददाम अपि तु न कमपि । अस्मद्दानयोग्यं नास्ती-
 त्यर्थः । हि यस्मात् यद्यपि पतिव्रतया त्वया किञ्चिदपि वस्तु
 दुरापं नास्ति किन्तु पातिव्रत्यात् सर्व्वमपि त्वया सुप्रापमेव
 तथापि यस्तव व्रतलोपं पातिव्रत्यभङ्गं इच्छुः अभिलषति त्वया
 सह रन्तुमिच्छेत् स भस्मैवास्तु । वत कष्टं, अनुचितकर्मां स इत्यर्थः ।
 कामं । अकर्त्तरि च कारके संज्ञायां (पा० ३।३।१९) इति
 कर्माणि घञ् । त्वया । खल्वर्थयोगे षष्ठीनिषेधात् द्वितीया । व्रत-
 लोपं । न श्लोकाद्ययनिष्ठेत्यादिना (पा० १।३।६९) षष्ठीनि-
 षेधात् द्वितीया ॥ ९४ ॥

कूटकायमपचाय नो वपु-
 विभ्रतस्त्वमसि वीक्ष्य विस्मिता ।
 आमुमाकृतिमतो मनीषितां
 विद्यया हृदि तवाप्युदीयताम् ॥ ८५ ॥
 इत्थं वितोर्थं वरमम्बरमाश्रयत्सु
 तेषु क्षणादुदलसद्विपुलः प्रणादः ।

वरान्तरमाह । कूटेति । हे भैमि त्वं गोऽस्मान् वीक्ष्य यतो
 विस्मितासि अतो मनीषितामाकृतिं आकारं स्नेच्छाशरीरं प्राप्तुं
 तवापि हृदि मगसि विद्यया गान्ध्या देहस्वीकारहेतुभूतया
 मन्त्रादिब्रह्मा उदीयतां उत्पद्यतां । अस्माकं हृदि यथोदितं
 तथा तवापीत्यपिब्रह्मार्थः । अपिब्रह्मात्रलस्यापीति केचित् ।
 किम्भूतासः । कूटकायं स्नेच्छामात्रेण धृतं मायानलशरीरं अप-
 चाय त्यक्त्वा पुनर्द्विजं निजं वपुर्विभ्रतो धारयतः । अद्यापि
 प्रभुर्यदस्तुदर्शनात् सेवकादिः साक्षर्यो भवति तदस्तु तस्मै प्रथ-
 ष्कति । उदीयतामिति । भावे लः ॥ ८५ ॥

इत्यमिति । इत्थं पूर्वोक्तप्रकारेण नलाय भैम्यै च वरं वि-
 तोर्थं दत्त्वा देवीसहितेषु तेध्विन्द्रादिषु अम्बरं आश्रयत्सु स्वर्ग-
 म्प्रति गन्तुं उद्यतेषु प्रारम्भगगनगमनोद्योगेषु सत्सु क्षणात् क्षण-
 मात्रेण उत्तिष्ठतां स्वं स्वं त्रिविरं प्रति गन्तुं उत्थितानां नृपाणां
 परिजनान्तरपदैः सेवकभाषणैः जयजीवादिशब्दैः, राज्ञामेववा
 अश्वाद्यानयनार्थं परिजनान् प्रति भाषणैः कृत्वा, विपुलो दश-

उत्तिष्ठतां परिजनालपनैर्नृपाणां
 स्वर्वासिवृन्दहतदुन्दुभिनादसान्द्रः ॥ ८६ ॥
 न दोषं विद्वेषादपि निरवकाशं गुणमये
 वरेण प्राप्तास्त्रे न समरसमारम्भसदृशं ।

दिग्व्यापी प्रणादः उदससत् उदित इत्यर्थः । कीदृशः । मैमो-
 नसविवाहोत्सवदृषांदागच्छन्नाकनायकदृषादा स्वर्वासिवृन्दैर्दे-
 वसद्वैर्हतानां दुन्दुभीनां नादैः सान्द्रो निबिडीभूतः । देवेषु
 निर्गतेषु राजानोऽप्युत्थितास्त्रेषां तस्त्रेवकानाञ्च महान् कलस
 संजातः । देवैश्च दिव्यवाद्यान्याहतानीत्यर्थः । वरं । जात्यभि-
 प्राथेशैकवचनं । सा च तेषु तेषु । पुमान् स्त्रिया (पा० १।१।
 ६७) त्येकशेषः । उत्तिष्ठतां । ऊर्द्धकर्मत्वात्तड् न ॥ ८६ ॥

नेति । प्रतिकूला नृपतयः पुण्यश्लोके विद्वेषाद्भैमीप्राप्ति-
 अनितविच्छिद्यमत्सरादपि हेतोरसुन्दरशीलतादिकं दोषं न
 जगुर्जगदुः । यतो नस्त्रे निरवकाशं असन्तं । यतः गुणमये
 सौन्दर्यशौभीत्यादिगुणबहुले पुण्यश्लोके वा, वैरिणापि सन्नेव
 दोषः प्रकाशयते नत्वसन् । सुहृदान्तु सन्नपि दोषो गोप्यते ।
 तथा च विद्वेषे सत्यपि गुणमयत्वात् दोषलेशसम्भावनाया अप्य-
 भावाद्दोषं नोचुरित्यर्थः । तथा बलाद्भैमीहरणार्थं समरसमार-
 म्भस्तस्य सदृशं तस्योग्यमधिसेपपक्षभाषणादिकमपि च नोचुः ।
 यतः यमवरेण प्राप्तास्त्रे सन्निदिव्यास्त्रे वा, यतः स्वतः शूरे वरेण
 च नितरां दुर्द्धेषं । तस्मादसामर्थ्यात् किञ्चिन्नोचुरित्यर्थः । किन्तु

जगुः पुण्यश्लोकं प्रति नृपतयः किन्तु विदधुः
 स्निग्धसैभैमीहृदयमुदयन्निर्भरदयम् ॥ ८७ ॥
 भूष्टङ्गिर्लम्बितासौ करुणरसनदीमूर्त्तिमद्देवतात्वं
 तातेनाभ्यर्थ्य योग्याः सपदि निजसखीर्दापयामास तेभ्यः ।

गत्यन्तररहिताः सन्तो निजासामर्थ्यरूपास्यदवदनस्तवकैः स्नि-
 ग्निग्धसैः कवोष्णैर्निजमुखनामितैः कृत्वा भैमीहृदयं उदयन्ती
 निर्भरा बडुला दया यस्य एवम्भूतं अतिबहुपं विदधुः चक्रुः ।
 अतिदीनांस्तान् दृष्ट्वा भैमी नितरां सङ्घपाऽभूदिति भावः । भैम्या
 हृदयभूतं प्राणरूपं नलं स्निग्धसैः सङ्घपं चक्रुरिति वा ॥ ८७ ॥

भूष्टङ्गिरिति । भूष्टङ्गिः राजभिः करुणरसस्य त्रोकस्त्रायि-
 भावस्य रसस्थाय च जलस्य नदी तस्या मूर्त्तिमत्या देवताया
 भावं लम्बिता प्रापिता जलदेवतास्थाने स्थापिता, तस्निग्धसैः
 करुणरसार्द्रैर्कृतचित्ता सती असौ भैमी सपदि ममाद्याप्राप्ते-
 रते नितरां दुःखितास्तस्मादतिसुन्दरीमत्सखीरेतेभ्यो देशीत्य-
 च्छलियोजनेनार्थात्तातमेवाभ्यर्थ्य सम्प्रार्थ्य निजसखीः सहचरी-
 स्थातेन पित्रा तेभ्यो राजभ्यो दापयामास । तेभ्यः सखीदाने भीमं
 प्रावर्त्तयदित्यर्थः । ते राजानोऽपि वैदर्भ्या अलाभात् कृतं गमने
 देहत्यागे विषये मनो यैः तेषां प्राणानां वाञ्छा मतीः सखी-
 भिर्विजघ्नः । भैमीसखीलाभात् प्रारब्धगमनात्प्राक् पुनर्न्यवर्त्तय-
 न्नित्यर्थः । किम्भूताभिः सखीभिः । यतः भैम्याः सकाशात् इन्द्रादि-
 देवेभ्यः वरप्राप्तया दृष्टिक्वरीरनिर्माणादिरूपां विद्यां संश्रित्य

वैदर्भ्यास्तेऽप्यलाभात् कृतगमनमनःप्राणवाञ्छां विजम्नुः
 सख्याः संश्लिष्य विद्यां सततधृतवयस्यानुकाराभिराभिः ॥६८॥
 अहह सह मघोना श्रीप्रतिष्ठासमाने
 निलयमभि नले ऽथ स्वप्रतिष्ठासमाने ।

सम्यग्भ्यस्य सततं प्रत्यहं धृतो वयस्याया भैम्या अनुकारो चाभिः
 तुल्यशरीरकलाकौशलाभिरित्यर्थः । ततश्च सर्वेऽपि भैमीप्राप्ति
 बुद्धौव स्वप्राणान् रक्षितवन्त इति भावः । लक्ष्मिर्दिकर्ष्या ।
 सख्याः । आख्यातोपयोगे (पा० १।४।२६) इत्यपादानत्वं ॥६८॥

अहहेति । अथ राजभ्यः सखीदानानन्तरं मघोना इन्द्रेण
 सह श्रीः सम्यत् प्रतिष्ठा माहात्म्यं ताभ्यां समाने, स्वं निजं
 निलयं स्थानं अभिलक्षीकृत्य प्रतिष्ठासमाने जिगमिषति नले
 नभसो गगनात्सकाग्रात्पारिजातादिदेववृक्षाणां पुष्पवृष्टिरप-
 तत् । अहहेति हर्षे । भैम्या नले वृते हृष्टैर्देवैर्नलस्योपरि पुष्पवृष्टिः
 कृतेत्यर्थः । उत्प्रेचते । बद्धा धृता मूर्त्तिर्यथा सा मूर्त्तिर्बद्धा
 यदा मूर्त्त्या बद्धा युता साकारा, गलन्तः पतन्तोऽल्लयो भ्रमरा
 यत्रैवंविधं मध्येव वाष्पो यस्याः । अधःपतनजनितदुःखमुक्तसक-
 ञ्जलाश्रुबिन्दवो यस्याः । एवभूतामरभर्तुः इन्द्रस्य कीर्त्तिरिति
 वा । पुष्पाणां शुभ्रत्वात् कीर्त्तित्वं । भैम्या चावृत्तत्वादिन्द्रस्य की-
 र्त्तिर्गलितेति युक्तं । स्वर्गादधःपाते दुःखादश्रु च युक्तं । स्त्रीणा-
 म्नाश्रु सकञ्जलं भवति । मकरन्दो वाष्पस्थाने । तदनुगतो
 भ्रमरः कञ्जलस्थाने । समानशब्दस्य समासान्तर्गतत्वात्साक्षात्

अपतदमरभर्तुर्मूर्त्तिवद्वेव कीर्त्ति-
 र्गलदलिमधुवाघ्या पुष्पवृष्टिर्नभस्तः ॥ ८९ ॥
 स्वस्यामरैर्नृपतिमंशममुं त्यजङ्गि-
 रंशङ्किदा कदनमेव तदाध्यगामि ।
 उत्का स्म पश्यति निवृत्य निवृत्य यान्ती
 वाग्देवतापि निजविभ्रमधाम भैमीम् ॥ १०० ॥

तुष्यार्थयोगाभावान्मघोनेति तृतीयार्थमनुप्रासार्यं च साक्षात्
 सहस्रम्भः समघोजि । प्रतिष्ठासमान इति । समवप्रेति (पा० १।
 ३।२२) तडो विधानात्, पूर्ववत् सन (पा० १।३।६२) इति
 तड् ॥ ८९ ॥

स्वस्येति । तदा स्वर्गगमनसमये अमुं नृपतिं नलं त्यजङ्गि-
 रमरैः अंशस्य ङ्किदा कर्त्तनेन यत्कदनं दुःखं तदेवाध्यगामि
 प्रापि । यतः स्वस्येन्द्रादेरंशं । लोकपालांशलाद्राशः । स्वहस्ता-
 दिकर्त्तने यादृग् दुःखं भवति तादृशमेव तेषां नलपरित्यागे
 जातमिति भावः । यान्ती स्वर्गं प्रतिगच्छन्ती वाग्देवतापि भैमीं
 निवृत्य निवृत्य पुनः पुनः व्याघूर्णं वलितघीवं यथा तथा प-
 श्यति स्म । किभूतां । निजविभ्रमाणां स्त्रीयवचनवागर्थ्यादिवि-
 खासानां धाम स्थानभूतां । किभूता । उत्का, कियत्सहवास-
 मात्र भूतगुणगणप्रेमभरतया सोत्कण्ठा परित्यक्तमन्नकृत्यर्थः ।
 अथवा निजसारस्वतं विलासमृहं यान्ती गच्छन्ती । ङ्किदा
 षिङ्किदादिभ्योऽङ् (पा० ३।३।१०४) ॥ १०० ॥

सानन्दं तनुजाविवाहनमचे भीमः स भूमोपति-
 वैदर्भीनिषधाधिपौ नृपशतानिष्टोक्तिनिर्मृष्टये ।
 स्वानि स्वानि धराधिपाश्च शिविराण्युद्दिश्य यान्तः क्रमा-
 देको द्वौ बहवश्चकार सृजतः स्मातेनिरे मङ्गलं ॥ १०१ ॥

सानन्दमिति । स भीम एको भूमोपतीराजा तनुजाया
 भैम्या विवाहनं पाणिग्रहणं तल्लक्षणे मचे महोत्सवे विषये माङ्ग-
 लिकत्वार्थवादनादिकं मङ्गलं सानन्दं स हर्षं यथा तथा चकार ।
 वैदर्भीनिषधेश्वरौ च द्वौ चणमात्रं तत्र स्थितावेव असूयका ये
 नृपसङ्घाः नृपाणां वा ये जनास्त्रेवकास्त्रेषां अनिष्टोक्तयः कर्ष-
 कठोराणि चानि मृषादोषारोपणवचनानि तासां नितरां
 मृष्टये परिमार्जनाय अशुभवचनानाकर्षनाय नृत्तगीतवाद्य-
 बज्जले प्रेषणीयकादिदर्शनश्रवणादिरूपं मङ्गलं सृजतः स्म
 चक्राते । अमङ्गलं नाकर्षणीयमिति नृत्यगीताद्याकर्षणव्याजे-
 नामङ्गलपरिहारं चक्रतुः । बहवः सर्वे धराधिपाश्च राजा-
 नोऽपि स्वानि स्वानि शिविराणि सेनानिवेशानुद्दिश्य लचीकृत्य
 चान्तो गच्छन्तः सन्तः प्राप्तभैमोसदृशवनिताः पटहनिस्त्रना-
 दिरूपं मङ्गलस्मातेनिरे चक्रुः । वाद्यानि वादयामासुरि-
 त्यर्थः । एतच्च सर्वं क्रमशः पूर्वं भीमश्चकारानन्तरं भैमीगलौ
 चक्राते ततो राजानश्चक्रुरिति क्रमः । किञ्चैको द्वौ बहवः
 इति क्रमः । तथा चकार सृजतःस्म चक्रिर इति च क्रमः ।
 सानन्दमिति सर्वत्र सम्बन्धः । श्रेष्ठजामादृशाभाङ्गीमस्य हर्षः ।

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालङ्कारदीरःसुतं
 श्रीदीरःसुपुवे जितेन्द्रियचयं मामस्रदेवी च यं ।
 यातस्तस्य चतुर्दशः शरदिजज्योत्स्नाच्छक्तोर्महा-
 काव्ये चारुणि नैषधीयचरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥ १०२ ॥

परस्परलाभाङ्गैमीनलयोः । सुन्दरभैमीसखीलाभाद्राशामिति
 च यथासङ्गं । विवाहनं । स्यन्तान्नपुंसके भावे, स्रुट् चेति (पा०
 ३।३।११५) स्रुट् ॥ १०१ ॥

श्रीहर्षमिति । अर्द्धं पूर्ववत् ॥ शरदिजा शरत्काशीना
 ज्योत्स्ना चन्द्रिका तद्वदमला निर्मला निर्दोषा प्रसन्ना ह्लादज-
 निका च शोभना उक्तिर्यस्य तस्य श्रीहर्षस्य कवेः कृतौ महा-
 काव्ये चतुर्दशानां पूरणः सर्गः समाप्तः ॥ चतुर्दशानां पूरण
 इत्यर्थे । तस्य पूरणे उडिति (पा० ५।२।४८) उट् । शरदि-
 जेति । सप्तम्यां जनेर्ड इति (पा० ३।२।८७) उप्रत्यये, प्राट्ट
 शरत्काशदिवां अ इति (पा० ६।३।१५) सप्तम्या अलुक्
 ॥ १०२ ॥

इति श्रीवेदरूपनामकश्रीनरसिंहपण्डितात्मजनारा-
 यणकृते नैषधीयप्रकाशे चतुर्दशः सर्गः ॥

उत्तरनैषधचरिते ।

पञ्चदशः सर्गः ।

ॐ गणेशाय नमः ।

श्रीर्जयति ।

अथोपकार्यां निषधावनीपति-
निजामयासीद्वरणस्रजाञ्चितः ।
वसुनि वर्षन् सुवह्नि वन्दिनां
विशिष्य भैमीगुणकीर्तनाकृतां ॥ १ ॥

श्रीलक्ष्मीनृसिंहे जयति । अथ भैम्याः स्वयम्बरे वरणस्रजा
मधुकमालया अञ्चितः पूजितः स निषधावनीपतिर्नखोऽथेवं
देवान् प्रसाद्य भैम्या नखे वृते ताभ्यां वरान् दत्त्वा देवेषु प्रारभ-
स्वर्गगमनेषु सत्सु अगन्तरं भीमेन खनिवासाथं रचितां निजां
स्त्रीयां नखेनैव वा कारितां पटमयद्रव्यादिरूपामुपकार्याम-
यासीत् यथै । किं कुर्वन् । अन्येषां वन्दिनां साधारण्येन सुव-
ह्नि वसुनि वर्षन् भैमीगुणानां कीर्तनमाशामस्येन कुर्वन्ती-
ति कृतः तेषां तु वन्दिनां विशिष्य विशेषं कृत्वा वर्षन् अन्या-
पेक्षया तेभ्योऽधिकं प्रयच्छन् । वन्दिनां । सम्बन्धसामान्ये षष्ठी ॥१॥

तथा पथि त्यागमयं वितीर्षवान्
यथाऽतिभाराधिगमेन मागधैः ।
दृणीकृतं रत्ननिकायमुच्चकै-
चिकाय लोकश्चिरमुञ्चमुत्सुकः ॥ २ ॥

धनदानस्य सुबहुत्वमेव वर्णयति । तथेति । अयं नलः पथि
त्यागकीर्त्तयै साधारण्येन दीयमानं धनं तथा तेन प्रकारेण
वितीर्षवान् दत्तवान् यथा येन प्रकारेण मागधैर्वन्दिजाति-
विशेषैः अतिभाराधिगमेन अतिप्रथितगुह्यत्वात् प्राप्ता बहुतरसम्ब-
धनस्य वेदुमन्नक्यात् परिपूर्णात् निरपेक्षत्वात् दृणीकृतं दृण-
वत्कृतं रत्ननिकायं रत्नसमूहं उच्चकैर्गितरामुत्सुकोऽहमहमि-
कथा यहीतुं प्रवृत्तो लोक उञ्चं भूपतितमधुकणमणं चिरं
बहुकालं चिकाय उच्चित्याददे रत्ननिकायं उञ्चमिति रूप-
कं । उच्चकैर्बहुमूल्यं रत्ननिकायमिति वा । अनेनास्य दानग्रह-
रत्वमुक्तम् । उञ्चो धान्यानां कणश्च आदानं । रत्नादाने लौप-
चारिकः प्रयोगः । न कर्माणि घञ् । वितेनिवागिति पाठे त्याग-
मिति भावे घञ् । दानं चकारेत्यर्थः । निकायेति पाठे नि-
वासः । अधिकरणे स्थत् । आत् धात्वादेः कत्वञ्च, पायसास्त्रा-
यनिकायैत्यादिना (पा० ३।१।१२६) निपात्यते । चिनेते-
र्ष्यत्यायादेरे चिकायेति भाषायां, चोरिति (पा० ७।३।५२)
कुत्वम् ॥ २ ॥

चपास्य न स्यात् सदसि स्त्रियान्वयात्
 कुतोऽतिरूपः सुखभाजनं जनः ।
 अमूदशी तत्कविवन्दिषर्षनै-
 रवाक्कृता राजकरञ्जिलोक्त्वाक् ॥ ३ ॥

चपेति । असाविव दृश्यत इत्यमूदु श्लेतत्सदृशान्वापि, भैम्यद-
 न्तानि राजकानि नृपवङ्गाखानि रञ्जयन्धेवंशीसासदनुजीवि-
 नो लोकास्त्रेषां मृषा वाक् दोषारोपणरूपा, तस्य तयोर्वा भैमी-
 नस्योः कवयः प्रबन्धकर्तारो वन्दिनश्च प्राकृतादिभाषावर्षन-
 चतुरास्त्रेषां वर्षनैः कर्तृभिरवाक्कृता तिरस्कृता । तेषां प्रचुरतर-
 तारस्वरवर्षनतिरोहितत्वात् सा वाक्काभ्यां नाकर्षितेत्यर्थः । वाग-
 वाक्कृता अत्रण्डरूपा कृता धनिमात्रं श्रुतं, न त्वर्थव्यञ्जकः ब्रह्मः
 श्रुत इति वा । अक्षौ का । सदसि नागादेभ्यमित्थितजनसमाजे
 तत्समर्थं स्त्रियान्वयात् चम्बन्धादस्य नस्यस्य सञ्जा न स्यात् अपि
 तु सञ्जया भवितुं युक्तं न च तया जातमिति निर्लक्ष्योऽप्य-
 मित्येका वाक् । तयाऽतिरूपः सुन्दरो जनः श्रीरामचन्द्रजा-
 नकीवत् कुतः सुखभाजनं सुखस्थानं अपि तु रूपवान् जनो
 दुःखमेवेति दृष्टत्वात् । सुरूपयोरनयोरपि दुःखस्य भवितैवेत्यन्या
 वागवाक्कृतेति विरोधाभासः । सदसि स्त्रियान्वयाद्देतोर्लक्ष्य्यास्य
 न स्यादन्यस्य तु स्यादेवेति । अयं निर्लक्ष्योऽतिसुरूपस्य । भवा-
 दृशो जनो भैमीप्राप्तिजनितसुखभाजनं कुतोऽपि न । रूपवान्
 हि रम्यां प्रियां न लभते । अतो रूपवन्तो भवन्तोऽपि प्रियां

अदोषतामेव सतां विवृण्वते
द्विषां मृषादोषकणाधिरोपणाः ।

रम्यां नास्वभतेति खं खं प्रभुं प्रति सेवकवचनमिति वा । अति-
सुरूपो भैमीलक्षणे जनः । अतः सुखभाजनमपि तु न एवंभू-
तानां राज्ञामप्राप्तेरिति वा । अमूढुञ्जी । अदःशब्दे उपपदे
दृशः, त्यदादिषु दृश (पा० ३।२।६०) इति कञि, दृग्दृशवत्षु
आ सर्व्वनाञ्च (पा० ६।३।८६) इत्यात्वे, अदोषोऽसेर्दादुरिति
(पा० ८।१।८०) उक्ते च, टिड्ढाञ्जिति (पा० ४।१।१५)
उीप् । अवाक्कृतेति पदद्वयं ॥ ३ ॥

राजकीयेर्जनैर्निन्दायां कृताद्यामपि तयोर्निर्दोषत्वमाह ।
अदोषतामिति । द्विषां मृषाऽविद्यमानञ्च दोषकणञ्च दोषलेख-
णाधिरोपणा आरोपाः सतां अदोषतामेव निर्दोषत्वमेव विवृ-
ण्वते प्राकञ्चेन कथयन्ति । कथं । यतः सत्ये दूषणे सति विद्यमाने
ऽस्त्रीकं असत्यमविद्यमानं आधातुं आरोपयितुं खलानां जातु
कदाचित् उद्यमः प्रयत्नारम्भो न भवेत् । सति दोषे विद्यमा-
नत्वादेव नारोपः । अथं तावदारोप्यते । अतश्चासति दोषे त-
दारोपणं निर्दोषतामेव वक्तव्यमथवापि परदोषोद्घाटनमनु-
चितमित्यर्थः । सर्व्वथा तौ निर्दोषाविति भावः । सत्ये दूषणे
सति खलानामस्त्रीकं दोषमाधातुं उद्यमः कदापि न भवेत्-
अपि तु सत्यदोषाभावेऽस्त्रीकमपि दोषं वदन्ति, ततश्च निर्दोष-
त्वमेवानतमिति वा । अथ च सत्ये परब्रह्मस्वरूपे श्रीरघुनाथे
विषये सति असाधो दूषणाख्ये राज्ञसे अवयवं अस्त्रीकं दुष्टम-

न जातु सत्ये सति दूषणे भवे-
 दलीकमाधातुमवद्यमुद्यमः ॥ ४ ॥
 विदर्भराजोऽपि समं तनूजया
 प्रविश्य हृद्यन्नवरोधमात्मनः ।
 शशंस देवीमनुजातसंशयां
 प्रतीच्छ जामातरमुत्सुके नलं ॥ ५ ॥

प्रियं कर्तुं उद्यमः किं कदाचिन्न भवेत् अपि तु श्रीरामचन्द्रे-
 विषयेऽपि दूषणाख्येन राक्षसेनाप्रियं कर्तुं उद्यमः कृत एव ।
 तथापि यथा स निर्दोषस्तथा तैर्निन्दायां कृतायामपि निर्दोषा
 वेव तावपीत्यर्थः । यदा वक्रौ सीतायाः पातिब्रह्मपरीक्षणाद-
 परीक्ष्यपरिग्रहादिदोषे असत्यपि परब्रह्मस्वरूपे श्रीरघुनाथे
 कदाचित्तमेवालीकं दोषमाधातुं प्रयत्नः किं न स्यादपि तु
 लोकः प्रयतत एव तथापि तत्त्वतः स निर्दोष एव तथा ताव-
 पोति भावः । वैरिभिः सत्यमप्युक्तमलीकं भवति । मृषोद्यन्तु
 किमुतेति सूचितं । द्विषां । कर्त्तरि षष्ठी ॥ ४ ॥

विदर्भेति । विदर्भराजोऽपि उत्तमजामातृप्राप्त्या हृद्यन्
 सन् तनूजया समं सह आत्मनोऽवरोधमन्तःपुरं प्रविश्य भैमी
 नलं वरिष्यत्यन्यं वेति अनुजातः पुनः पुनर्जातः संशयो यस्याः
 तां देवीं भैमीमातरं शशंस इदमवोचत् । इति किं । हे उत्सुके
 जामातरि नले उकण्ठिते त्वं नलं जामातरं भैमीपतिं प्रतीच्छ
 जानीहि ॥ ५ ॥

तनुत्विषा यस्य तृषां स मन्मथः
 कुलश्रिया यः पविताऽस्मदन्वयं ।
 जगन्त्रयीनायकमेलके वरं
 सुता परं वेद विवेक्तुमीदृशं ॥ ६ ॥
 सृजन्तु पाण्डिग्रहमङ्गलोचिता
 मृगीदृशः स्त्रीसमयसृष्टः क्रियाः ।

नामग्रहमात्रेण सूचितस्य नखस्य गुणगणं वर्णयति । तन्वि-
 ति । यस्य तनुत्विषा कायकाम्या हेतुना स सौन्दर्येण प्रसिद्धो
 मन्मथः तृषमिवाकिञ्चित्करः । तथा यः कुलश्रिया वंशपरि-
 शुद्ध्या कृत्वा कौलीन्यात् प्रसिद्धतराणामस्माकमन्वयं पविता
 पावनं कर्त्ता । अस्मन्नोऽपि महान् कुलीन इत्यर्थः । जगन्त्रयां
 नायकमेलके वरसमूहे ईदृशमीदृग्गुणं नायकरत्नं वरं परि-
 षेतारं विवेक्तुं निर्णेहं परं केवलं तव सुता वेद जानाति
 नान्योऽस्मदादिः । न विद्यते परः श्रेष्ठो यस्मादिति वरविशेषणं
 वा । पविता । सुट् ॥ ६ ॥

सृजन्विति । स भीमः इति आह स च ब्रूते स्य निर्यथै
 चान्तःपुरास्त्रिरगाच्च । चकारो विवाहत्वरं द्योतयति । इति किं ।
 हे मृगीदृशो हरिणेषणः सुवासिन्यो भवत्यः पाण्डिग्रहो वि-
 वाहसद्रूपे मङ्गले उचिताः तथा स्त्रीणां समय आचारसं सृष्ट-
 न्ति योषिदाचारप्राप्ता दुर्गादिकुलदेवतापूजा तैस्त्रयवारम्भा-
 दिक्रियाः सृजन्तु कुर्वन्तु । वयन्तु पुनः श्रुतीनां स्मृतीनां विधीन्

श्रुतिस्मृतीनान्तु वयं विदध्महे
 विधीनिति स्माद् च निर्यया च सः ॥ ७ ॥
 निरीय भूपेन निरीक्षितानना
 शशंस मौहूर्त्तिकसंसदंशकम् ।
 गुणैररीणैरुदयास्तनिस्तुषं
 तदा स दातुं तनयां प्रचक्रमे ॥ ८ ॥

शूर्प्येण जुहोतीत्यादीन् मधुपर्कादिकान् स्मार्त्तान् वैदिकांश्च
 विदध्महे कुर्ष्वहे इति । एवमादिभ्य तदानीमेव निर्गत इत्यर्थः ।
 पाणिग्रहमङ्गलोचिता योषिदाचारज्ञा वृद्धाः । सुवासिनीवि-
 ज्ञेषणं वा । समयस्पृशः । स्पृशोऽनुदके (पा० ३।२।५८) इति क्लिन् ।
 वयं । अस्मदो इयोश्चेति (पा० २।२।५९) बद्धवचनं ॥ ७ ॥

निरीयेति । भूपेन भोमेन निरीयान्तःपुरास्त्रिगंत्य वैवाहिकं
 नलं शशंस । निरीक्षितानना मौहूर्त्तिकानां ज्योतिषिकानां संस-
 त्सभा अंशकं वैवाहिकं मुहूर्त्तं शशंस । स च भीमस्तदा तस्त्रि-
 जंशके नलाय भैमीं दातुं प्रचक्रमे मुहूर्त्तविलम्बानुरोधेन प्रा-
 थमिकान्श्रौतस्मार्त्तान् विधीन् अचीकरदित्यर्थः । किष्णूतमं-
 शकं । अरीणैः सम्पूर्णेर्जामित्रगुणैरुपलक्षितं । तथा ऋक्गुर्वाचुदया-
 स्तमयप्रयुक्तदोषैर्निस्तुषं रहितं । यद्दद्यात्गुणदोषादिकं ज्योतिः-
 शास्त्रादवगन्तव्यं । निरीय । चरगती । मौहूर्त्तिका मुहूर्त्तज्ञा
 इत्यमरः । मुहूर्त्तं वेदेत्यर्थे क्रतूक्यादी (पा० ४।२।६०) त्यादिना
 उक्त्वादित्वाट्टक् । अंशमेवांशः, स्वार्थे कप् । अरीणैः । स्त्रादि-

अथावद्दूतमुखः स नैषधं
 कुलञ्च बाला च ममानुकम्पिताम् ।
 स पल्लवत्वद्य मनोरथाङ्कुरं
 चिरेण नस्त्वच्चरणोदकैरिति ॥ ९ ॥
 तथोत्थितं भीमवचःप्रतिध्वनिं
 निपीय द्रुंतस्य स वक्त्रागङ्गरात् ।

त्वात्, ओदितश्चेति (पा० ८।२।४५) निष्ठान्तं । निस्तुषं ।
 निर्गतं तुषात् । तुषो दोषलोभः ॥ ८ ॥

अथेति । अथ लग्नाग्रके सञ्चिते दूता एव मुखं यस्य स
 भीमः नैषधमित्यवदत् । इति किं । भवता मम कुलं बाला च
 कृपयाऽनुकम्पितां अङ्गीक्रियतां । बालायामनुगृहीतायां सर्वो
 ऽपि मम वंशोऽनुगृहीतः स्मादित्यर्थः । तथा चिरेण चिरन्तनेन
 नोऽस्माकं सर्वेषां स प्रसिद्धस्वत्सम्बन्धविषयो मनोरथरूपाङ्कुरः
 अथास्मिन् दिने त्वच्चरणोदकैः त्वदीयचरणचालनोदकैः पल्ल-
 वतु पल्लववदाचरतु पल्लवितो भवत्वित्यर्थः । पल्लवसहितो भव-
 त्वित्येकं पदं । कश्चन सन्देहहरं प्रेष्य तं सविनयमाकारयति
 स्मेति भावः । अन्यत्रापि चिरं सञ्चितोऽङ्कुरो जलैः पल्लवितो
 भवति । पल्लवतु । आचारे क्विप् ॥ ९ ॥

तथेति । स नलः दूतस्य वक्त्रादेव गङ्गरात् तथा पूर्वोक्तप्र-
 कारेण यथा भीमेनोक्तं तथैवोदितं भीमवचसः प्रतिध्वनिं
 निपीय सादरमाकर्ष्य इति ब्रुवन् तस्मै दूताय वज्र प्रचुरं वक्त्रा-

ब्रजामि वन्दे चरषौ गुरोरिति
 ब्रुवन् प्रदाय प्रजिघाय तं बद्ध ॥ १० ॥
 निपीतदूताखपितस्ततो नलं
 विदर्भभर्त्ताऽऽगमयाम्बभूव सः ।
 निशावसाने श्रुततास्रचुडवाग्-
 यथा रथाङ्गस्तपनं धृतादरः ॥ ११ ॥
 क्वचित्तदा लेपनदानपण्डिता
 कमप्यहङ्कारमगात्पुरस्कृता ।

लङ्कारादि प्रदाय तं दूतं प्रजिघाय प्राहिषेत् । इति किं । हे
 दूत अहं ब्रजामि गत्वा च मदीयगुरोः शृणुरस्य चरषौ वन्दे
 नमस्करोमीति । प्रतिशब्दत्वरूपेण न राजादेशानुवादस्य न्यूना-
 धिकताशङ्का परिहृता । ब्रजामि । वन्दे । वर्त्तमानसामीप्य इति
 (पा० ३।३।१३९) भविष्यति लट् ॥ १० ॥

निपीतेति । ततो दूतप्रत्यागमनानन्तरं निपीतं सादरं
 श्रुतं दूताखपनं हतवचनं येन स विदर्भभर्त्ता भीमो धृतादरः
 सादरः सन् नलमागमयांबभूव प्रतीक्षितवान् । पुनरपि दूतैरा-
 वाययति स्मेति वा । यथा निशावसाने ब्राह्मे मुहूर्त्ते श्रुता
 प्राभातिकी ताम्रचूडस्य कुक्कुटस्य वाक् येन स रथाङ्गस्रकवाको
 धृतादरः सन् तपनं सूर्यं प्रतीक्षते कदा वा उदेस्यतीति ।
 क्वकवाकुशास्रचूड इत्यमरः ॥ ११ ॥

क्वचिदिति । तदा गलागमनसमवे क्वचित् स्नाने लेपनदाने

अलम्बि तुङ्गासनसन्निवेशना-
दपूपनिर्माणाविदम्बयादरः ॥ १५ ॥
मुखानि* मुक्तामणितोरणैस्तदा
मरीचिभिः पान्थविलासमाश्रितैः ।

सुधालेपचित्रादिकर्मणि पण्डिता कुञ्जला काचिद्रमणी पुरस्कृता
निर्माणास्यमेव सम्भाविता सती स्वप्रार्थनावन्नात् कमप्यहङ्गा-
रमभिमानमगात् प्राप अनिर्व्वचनीयं गौरवं धृत्वा सुधाले-
पादि चकारेत्यर्थः । चतुष्कनिर्माणास्यं हरिद्रासूर्णमिश्रितं
तच्छुष्यपिष्टं तस्य दाने आलेपकरणे कुञ्जला । काचिदिजने रम-
णीये वा प्रदेशे तस्यां भैरवा अङ्गोदरर्तने कुञ्जलेति वा । तयोर्भै-
मीनस्योर्वा । तथा कश्चित् प्रदेशेऽपूपनिर्माणे मण्डकरचनायां
विदम्बया चतुरथा कयाचित्तुङ्गासने उच्चतुङ्गाख्यासने सन्नि-
वेशनादुपवेशनाद्धेतोरादरो गौरवमलम्बि प्राप्तं । उच्चासनस-
न्निवेशनादादरो वङ्गितापभयाभावः प्राप्त इति वा । जातावे-
कवचनं । काचिच्चित्रादिकर्म काचिच्च अपूपादिनिर्माणं चकु-
रिति भावः ॥ १५ ॥

मुखानीति । तस्य पुरस्य तथा तस्यम्बन्धिनामखिलवेशना-
मपि मुखानि द्वारोपान्तरूपाख्यानानि मुक्तायुक्तानां मणीनां
रत्नानां मुक्तानाञ्च मणीनाञ्च वा तोरणैस्त्रेभ्यः उद्गतैर्निर्गतैः
स्यत एव पान्थविलासं उत्थाय दूरं प्रसर्पणशीलानां पान्थानां
विलासमाश्रितैर्मरीचिभिः किरणैः कृत्वा वरागमनसमये प्रमो-

* मुक्तामयेति पाठोऽपि कश्चित्करः ।

पुरस्य तस्याखिलवेश्मनामपि
 प्रमोदहासकुरितानि रेजिरे ॥ १३ ॥
 पथामनोयन्त तथाधिवासना-
 न्मधुव्रतानामपि दत्तविश्रमाः ।
 वितानतामातपनिर्भयास्तदा
 पटच्छिदाकालिकपुष्पजा स्रज ॥ १४ ॥

दहासेन हर्षजहासेन कुरितानि मिश्रितानि च रेजिरे सर्व-
 ष्यपि पुरदाराणि गृहदाराणि वा मुक्तामणितोरणैरलङ्कृता-
 नि । सर्वं पुरस्य शानन्दमभूदिति भावः । हास्यं मुखे भवति ।
 तस्य पुरस्य सम्बन्धिनां वेष्मनामिति व्याख्याने न केवलं पुरसो-
 कानां मुखानि प्रमोदहासकुरितानि किन्तु गृहदाराणामपीत्यपे-
 रर्थः । तोरणात्तदेति पाठे तोरणात् पान्यविलासमाश्रितैः
 उत्थाय द्वारप्रसर्पणशीलैरिति व्याख्येयं ॥ १३ ॥

पथामिति । पटच्छिदाभिर्वस्त्रच्छेदैर्निर्मितानि अकालिका-
 न्यसमयजानि यस्मिन् काले यानि न भवन्ति तादृशानि पु-
 ष्याणि तेभ्यो जातास्तन्निर्भिताः स्रजो मालाः तदा वरागम-
 नसमये पथां पुरमार्गणां वितानतां उल्लोचतां अनीयन्त
 प्रापिताः । किम्भूताः । यथा मालत्यादिपुष्पाणां वासस्तथाधि-
 वासनात् सुगन्धिद्रव्यैः परिमस्यारोपणान्मधुव्रतानामपि दत्तो
 विश्रितो भ्रमो याभिः । सर्व्वदा मधुन्येव ये निवसन्ति तेषामपि
 अह्वयिमाख्येवैतानि पुष्पाणीति तेषामपि दत्तभ्रान्तयः किमु-

विभूषणैः कञ्चुकिता बभूव प्रजा
 विचित्रचित्रैः स्तपितत्विवो गृह्याः ।
 बभूव तस्मिन्मणिकुट्टिमैः पुरे
 वपुः स्वमुर्व्याः परिवर्त्तितापमं ॥ १५ ॥

तान्वेषामिति मधुव्रतपदेन सूचितम् । तथा वस्त्रमयत्वादात-
 पनिर्भया उष्णत्वमाचरहिताः । अस्त्री वितानमुष्णोच इत्य-
 मरः । छिदाकालिकेति च पूर्ववत् ॥ १४ ॥

विभूषणैरिति । तस्मिन् पुरे प्रजाः पौरा जानपदाश्च विभू-
 षणैरलङ्कारैः कञ्चुकिताः गानारत्नकान्तिच्छादितसर्वावयवाः
 सन्तः बभूवः शुशुभिरे । तथा वर्षमात्रकल्पितेषु निर्जीवेश्वपि
 रूपकेषु जीवद्भूमापादनादिचमत्कारकरणाद्विचित्रैः आश्चर्य-
 कारिभिः कुशललिखितगानावर्षरूपकैः स्तपितत्विवः उज्ज्वली-
 कृतदीप्तयो गृह्या बभूवः । एवं जङ्गमस्त्रावररूपान्यतथा तथा
 मणिकुट्टिमैश्च मणिवद्भूमिभिश्च कृत्वा उर्व्याः स्वं सहजं
 मृन्मयवपुः केनापि ब्रह्मादिना परिवर्त्तिता उपमा यस्य तद्रू-
 पान्तरं प्रापितमिव बभूव । पातालस्य रम्यत्वात् पातालमुपरि
 जातमिवेत्यर्थ इत्युत्प्रेक्षा । परिवर्त्तिता विनिमयिता उपमा
 उपमानं स्वर्गादि येन उपमानत्वेन प्रसिद्धस्य स्वर्गस्य उपमेयत्वं
 कृतं, स्वयञ्च तस्योपमानं जातमित्यर्थः इति वा । स्वर्ग्या इति
 पाठे स्वर्गात् सकाशात् परिवर्त्तितापममिव बभूवेत्यर्थः । मणि-
 कुट्टिमैः उपलक्षिते पुरे वा । सर्व्वमपि तदा सालङ्कारं जात-
 मिति भावः । कञ्चुकसारकादिः ॥ १५ ॥

तदा निसखानतमां घनं घनं
 ननाद् तस्मिन्नितरान्तं ततं ।
 अवापुरुच्चैः सुषिराणि राणिता-
 ममानमानद्वमित्तयाऽध्वनीत् ॥ १६ ॥
 विपश्चिराच्छादि न वेणुभिर्न ते
 प्रणीतगोतैर्न च तेऽपि झञ्झरैः ।

तदेति । तदा नखागमनसमये तस्मिन् घनं कांस्ततास्त्रादिकं
 घनं निविडं यथा निसखानतमां निरतिप्रयं शब्दं चकार तथा
 ततं वीणादिवाद्यं ततं विसृतं यथा तथा नितरां ननाद् शब्दं
 चकार । तथा सुषिराणि शष्किद्राणि वंशादिवाद्यानि उच्चै-
 र्वितरां राणितां शब्दत्वं अवापुः । तथा आनद्धं मुरजादिवाद्य-
 मित्तयेदंपरिमाणत्वेनामानमपरिच्छेद्यं यथा तथा ऽध्वनीत् ।
 घनं दृढावयवं बद्धसञ्ज्ञाञ्चेति घनविशेषणं वा । तथा ततं
 तत्स्वरूपेण विसृतं बद्धसञ्ज्ञाकञ्चेति ततविशेषणं वा । तथा
 इत्यत्तयाऽमानं बद्धसञ्ज्ञमित्यानद्धविशेषणं वा । चतुर्विधमपि
 वाद्यं तत्र वादितमित्यर्थः । ततं वीणादिकं वाद्यमानद्धं मुरजा-
 दिकं । वंशादिकं तु सुषिरं कांस्ततास्त्रादिकं घनमित्यमरः ॥
 राणितां । अवश्यं रणतीति, आवश्यककाधमर्ण्ययोर्णिनिः (पा० ३।
 ३।१७०) इति णिनौ राणोति तेषां भावस्तत्ता तां । अध्वनीत्
 अतो हलादेरिति (पा० ७।२।७) वृद्धिविकल्पः ॥ १६ ॥

विपश्चिरिति । वेणुभिर्वंशध्वनिभिर्विपश्चिर्वीणध्वनिर्ना-

न ते ऊडुकेन न सोऽपि ढक्कया
 न मर्हलैः सापि न तेपि ढक्कया ॥ १७ ॥
 विचित्रवादिचनिनादमूर्च्छितः
 सुदूरचारी जनतामुखारवः ।
 ममौ न कर्षेषु दिगन्तदन्तिनां
 पयोधिपूरप्रतिनादमेदुरः ॥ १८ ॥

च्छादि । ते च वेणुध्वनयः प्राणीतं प्रारब्धं गीतं यैः द्रुतमध्या-
 दिमूर्च्छनादिपूर्वमुद्यैर्गायद्भिर्गायकैर्गायकगीतैर्नाच्छादिषतेति
 सर्वत्र विपरिणामेन व्याख्येयम् । झञ्झरैर्झञ्झराख्यैः कांस्यमये-
 र्वाद्यविशेषैर्ध्वनिभिः कृत्वा तेऽपि गायकध्वनयोऽपि न च नैवा-
 च्छादिषत । ऊडुकेन सध्वीयसा कांस्यमयेन वाद्यविशेषेण ते
 झञ्झरध्वनयो नाच्छादिताः । ढक्कया वादिचविशेषेण सोऽपि
 ऊडुक्कध्वनिर्नाच्छादि । मर्हलैर्मर्हद्गध्वनिभिः सा ढक्काऽपि ना-
 च्छादि । ढक्कया तेऽपि मर्हला अपि नाच्छादिताः । अनपे-
 क्षितगौरवसाधवं वाद्यमात्रं तत्र मिलितं । समश्रुतितालमाना
 अपि विपञ्च्यदिध्वनयः वादककौशलात् प्रत्यक्तं भेदेनोपलब्धा
 इति भावः । विपञ्च्यते खरोऽस्यां विपञ्चिः, श्रौणादिक इप्रत्य-
 यान्तः ॥ १७ ॥

विचित्रेति । विचित्राणि नागाविधानि वादित्राणि तेषां
 निनादैः मूर्च्छितः, वर्द्धितः तथा सुतरां दूरचारी दूरसञ्चरण-
 शीलः, जनता जनसङ्घातस्तस्वारवो मुखमब्धः, पयोधिपूरे समुद्र-

उदस्य कुम्भोरथ शातकुम्भजा-
 चतुष्कचारुत्विषि वेदिकोदरे
 यथाकुलाचारमथावनीन्द्रजां
 पुरन्ध्रवर्गः स्वपयाम्भूव तां ॥ १९ ॥

प्रवाहे प्रतिनादेन प्रतिशब्देन पयोधिपूरस्य तटे प्रतिशब्द-
 स्तेन वा मेदुरः परिपुष्टः सन् दिगन्तदन्तिनां दिक्प्राप्तवर्ति
 दिक्पालहस्तिनां कर्षेषु न ममौ तत्कर्षानपि परिपूर्य्य वहि-
 निर्गन्त इत्यर्थः । नानाजातीयमिश्रणादेकीभूतो जनशब्दो
 दिगन्तपर्यन्तं समुल्लासेति भावः । स दूरेति पाठे स महानि-
 त्यर्थः ॥ १८ ॥

उदस्येति । अथ सर्ववाद्यवादनानन्तरं पुरन्ध्रवर्गः स्त्रीसम-
 यश्चकुलट्टुसुवासिनीसमूहः चतुष्कसंज्ञेन नानावर्षकल्पितस्व-
 स्तिकसर्वतोभद्रादिमण्डनेन चार्वी रमणीया त्विट् कान्ति-
 र्यस्य एवभूते कूर्मपृष्ठचतुरस्रहस्तमात्रोच्छ्रितत्वादिसुकल्पिते
 वेदिकाया उदरे मध्ये शातकुम्भजाः सुवर्षघटिताः कुम्भोः उद-
 स्योत्विष्य यथाकुलाचारं स्त्रीणां भैम्याश्च कुलाचारानतिक्र-
 मेणाय मङ्गलं मङ्गलगतिपूर्व्वं यथा तथा तामवनीन्द्रजां भैमीं
 स्वपयांभूव । मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्स्न्येऽप्यथो अथेति वच-
 नादेकोऽथशब्द आनन्तर्य्ये, द्वितीयस्तु मङ्गले इति ज्ञेयं । यथा
 विधानं नरनाथनन्दिनीमिति च पाठः । स्वपयाम्भूव । मित्वा-
 दुपधाद्भूवः ॥ १९ ॥

विजित्य दास्यादिव वारिहारिता-
मवापितास्तत्कुचयोर्द्वयेन ताः ।
शिखामवाक्षुः सहकारशाखिन-
स्तपाभरन्लानिमिवानतैर्मुखैः ॥ २० ॥
असौ मुहुर्जातजलाभिषेचना
क्रमाद्दुकूलेन सितांशुनोज्ज्वला ।
द्वयस्य वर्षाशरदान्तदातनीं
सनाभितां साधु बबन्ध सन्ध्यया ॥ २१ ॥

विजित्येति । ताः कुम्भ्यः तस्या भैरव्याः कुचयोर्द्वयेन गौरव-
त्तकाठिन्यादिगुणातिशयेन विजित्य दास्यादिव वारिहारितां
जलवाहितमवापिताः प्रापिताः सत्यः आनतैर्मुखैः सहकार-
शाखिन आसृष्टस्य शिखां अपाभरेण जनितां स्नानि वैवर्ष्यं
कालिमानमिव अवाक्षुः वहन्ति स्म । पराजितोऽपि ह्रीभरेण
नमसुखो वारिवाहितां प्रापितः सन् स्नानि धत्ते । कलशो-
मुखे माङ्गलिकासूतपक्ष्मवा निक्षिप्यन्ते इत्याचारः । अवाक्षुः ।
वह प्रापणे लडि ॥ २० ॥

असाविति । मुहुर्जातं जलाभिषेचनं यस्या असौ भैमी,
क्रमात्सितांशुना सिततन्दुकूलेन सौमाम्बरेणोज्ज्वला भूषिता
सती, वर्षास्य शरदस्य तासां द्वयस्य सन्ध्यया सन्धिना तदातनीं
तदाभवां तात्कालिकीं सनाभितां तुष्यतां साधु सम्यक् बबन्ध
दधौ । वर्षास्य कृतजलाभिषेका, शरदस्य शीतांशुना चन्द्रेणो-

असौ प्रभिन्नाम्बुददुर्दिनीकृतां
 निनिन्द चन्द्रद्युतिसुन्दरीं दिवं ।
 शिरोरुहैघेन घनेन संयुता
 तथा दुकूलेन सितांशुनोज्ज्वला ॥ २२ ॥
 विरेजिरे तच्चिकुरोत्कराः किराः
 क्षणं गलन्निर्मलवारिविप्रुषां ।
 तमःसुहृच्चामरनिर्जयार्जिताः
 सिता वमन्तः खलु कीर्त्तिमुक्तिकाः ॥ २३ ॥

ऊवला इयोः सम्बन्धिन्युभयगुणोपेता, वस्तुपरिधानात् पूर्वं प्रा-
 दृष्टसदृशी अनन्तरं शरत्सदृशी जातेत्यर्थः ॥ २१ ॥

असाविति । असौ दिवं निनिन्द तत्तुल्या जातेत्यर्थः ।
 किम्भूतां दिवं । आदौ वर्षासु प्रभिन्नैरतिघनेः शरद्भिर्वा अम्बुदैः
 दुर्दिनीकृतां जलप्लावितां, अनन्तरं शरदारम्बो चन्द्रद्युतिसु-
 न्दरीं । किम्भूतासौ । क्वचिदर्षता शिरोरुहैघेन केशपाशरूपेण
 घनेन मेघेनोपस्रजिता । तथा दुकूलेनैव सितांशुना चन्द्रेणो-
 ऊवला । जलाभिषेकस्थानेषु वर्षादकचरणं चन्द्रिकास्थाने दुकू-
 लमिति बोध्यं ॥ २२ ॥

विरेजिर इति । तस्याश्चिकुरोत्कराः केशसङ्घा विरेजिरे शो-
 भन्ते स्म । किम्भूताः । गलतां निर्मलानां वारिविप्रुषामुदकविन्दूनां
 क्षणं किरन्तीति किरा विषेपका उदविन्दून् मुञ्चन्त इत्यर्थः ।
 किम्भूता इव । तमसः सुहृदीनि सदृशानि अतिश्यामानि चाम-

अदीयसा स्नानजलस्य वाससा
 प्रमार्ज्जनेनाधिकमुज्ज्वलीकृता ।
 अद्भ्रमभ्राजत साऽऽस्रशाणनात्
 प्रकाशरोचिः प्रतिमेव हेमजा ॥ २४ ॥
 तदा तदङ्गस्य विभर्त्ति विभ्रमं
 विलेपनामोदमुचः स्फुरद्गुचः ।

राशि तेषां निर्ज्जयेनार्ज्जिताः स्त्रीकृत्य सङ्गृहीताः सिताः
 शुभ्राः कीर्त्तिरूपा मुक्तिका वमन्तः खलु । इवार्थे खलुशब्दः ।
 कृष्णचामरादप्यतिसुन्दरस्तत्केशपात्र इति भावः । विप्रुषां ।
 कर्माणि षष्ठी ॥ २३ ॥

अदीयसेति । सा भैमी अद्भ्रमधिकं अभ्राजत अभ्रोभत ।
 किंभूता । अदीयसा स्नानजलस्य प्रमार्ज्जनेन प्रोष्कनकारिणा
 वाससा अदीयसा वाससा कर्तृणा स्नानजलस्य प्रमार्ज्जनेन करणेन
 पूर्वापेक्षया अधिकं यथा तथा उज्ज्वलीकृता । केव । अस्मन्नाण-
 नात् शिखोत्तेजनाद्धेतोः प्रकाशं पूर्वापेक्षयाऽतिदीप्रा रोचि-
 र्दीप्तिर्यस्याः सा हेमजा सौवर्णा देवादीनां प्रतिमेव । शिखा
 चर्षणादोपितेति सुवर्षकारपरिभाषा । प्रमार्ज्जनेन । प्रथमपक्ष
 नद्यादित्वान् कर्त्तरि ल्युः । द्वितीयपक्षे भावे ल्युट् । शाण तेजने ।
 भौवादिकः । तस्मात्स्युट् ॥ २४ ॥

तदेति । सुवर्षं दरमीषत् स्फुटद्विकसत्काञ्चनकोतकीदलं
 तस्मात् सौरभं सौगन्ध्यं यद्यभ्यस्यति शिचते तदा तर्हि तदङ्गस्य

दरस्युत्काञ्चनकेतकीदलात्
 सुवर्षमभ्यस्यति सौरभं यदि ॥ २५ ॥
 अवापितायाः शुचिवेदिकान्तरं
 कलासु तस्याः सकलासु पण्डिताः ।
 क्षणेन सख्यश्चिरशिक्षणस्फुटं
 प्रति प्रतीकं प्रतिकर्म निर्ममुः ॥ २६ ॥
 विनापि भूषामवधिः श्रियामियं
 व्यभूषि विज्ञाभिरदर्शि चाधिका ।

भैमीशरीरस्य विभ्रमं विस्वासं विशिष्टां भ्रान्तिं वा विभर्त्ति ।
 किंभूतस्य विलेपनस्य । यच्चकहर्मादेरङ्गरागेषु आमोदं मुञ्चति
 तस्य । तथा स्फुरन्तो रुक् दीप्तिर्यस्य । स्वाभाविकगौरकान्तिनः
 अभ्यङ्गानन्तरमङ्गरागः कृत इति भावः । यदि तर्हीति सम्-
 ब्धादभ्यस्यति विभर्त्तीति न लिङ्, लिङ्गर्थे सट् । क्रियानिष्प-
 त्तिस्तु न विवक्षणीया ॥ २५ ॥

अवापिताया इति । सकलासु गीतालङ्कारादिषु कलासु
 विद्यासु पण्डिताः कुशलाः सख्यः शुचिगोमयाद्यनुलिप्तं सर्वतो
 भद्रादिभूषितं वेदिकाया अन्तरं मध्यं शृङ्गारस्थानं अवापि-
 तायाः प्रापितायास्तस्याः भैम्याः प्रति प्रतीकं प्रत्यवयवं चिर-
 शिक्षणाद्दृढकालाभ्यासात् स्फुटं विरतिश्रयं अत एव क्षणेन
 प्रतिकर्म अखंकरणं निर्ममुश्चक्रुः ॥ २६ ॥

विनेति । भूषां मण्डनं विनापि श्रियां कान्तीनामवधिः

न भूषयैषाऽतिचकास्ति किन्तु सा
ऽनयेति कस्यास्तु विचारचातुरी ॥ २७ ॥

परमशोभा इयं भैमी विज्ञाभिः अलङ्कारचतुराभिः सखीभिः
व्यभूषि विभ्रेषेणामण्डि । अधिका अलङ्कृतङ्कान्तितोऽधिक-
कान्तिरदर्शि च । परंतु विचारचातुरी एकतरनिश्चयरूपे
विचारे प्रावीण्यं कस्यास्तु न कस्यापि । इति किं एषा भूषया
पूर्वापेक्षया अधिकं न चकास्ति किन्तु सा भूषैवानया भैम्या
कृत्वाऽधिकं शोभते । भैम्या भूषणानाञ्च परस्परसम्पर्काच्छोभा-
तिशयो यो दृश्यते तत्र भूषणैर्भैम्याः शोभातिशयो न जनितः
किन्तु भैम्या भूषणानामिति विवेकः कस्यापि नाभूदित्यर्थः ।
पूर्वापेक्षयाधिकं वा शोभते स्मेति भावः । भृषां विनापि अ-
द्यामवधिरिथं विज्ञाभिर्विभ्रेषेण बद्धना प्रयासेनाभूषि पूर्वापे-
क्षया इयमधिका किमिति तारतम्यज्ञानार्थं पुनः पुनः विलो-
किता च । परमियं भूषया नाधिचकास्ति किन्तु सा भूषाऽनयेति
तात्त्विकविचारचातुरी कस्यास्तु पुनः सख्या जातेत्यर्थादपि तु
न कस्यास्त्वित् । प्रयासेनालङ्कृत्य पुनः पुनर्विलोक्यापि विज्ञा-
भिरपि अनया मण्डनं मण्डितं मण्डनैर्वा इयं मण्डिते इति
तारतम्यं न ज्ञातमेव । परं भूषणानां वैयर्थ्यं साधारणत्वं वाधि-
कशोभाकारित्वं वेति किमपि न निश्चितं किन्तु भ्रान्ता एव
जाता इत्यर्थ इति वा । तस्या निरतिशया कान्तिर्जातेति
भावः । पूर्वोक्ता चातुरी कस्यास्तु कस्यास्त्रिदेव विदुष्या न

विधाय बन्धूकपयोजपूजने
 कृतां विधोर्गन्धफलीबलिप्रियम् ।
 निनिन्द लब्धाधरलोचनार्चनं
 मनःशिलाचित्रकमेत्य तन्मुखम् ॥ २८ ॥

तु सर्व्वस्या इति वा । अलङ्कृतं तदपुषेव मण्डनमिति विचार-
 रचातुरी कस्यचिन्मल्लक्षणस्य महाप्राज्ञस्य कस्य ब्रह्मणो वाऽसु ।
 मया श्रीहर्षेण ब्रह्मणा वा एवं निर्लेतुं शक्यते नान्येनेत्यर्थं
 इति वा । कस्याः पुनर्न जाता अपि तु सर्व्वस्या अपीति
 वा ॥ २७ ॥

विधायेति । लब्धं प्राप्तं अधराभ्यां लोचनाभ्याञ्च कृत्वा
 अर्चनं पूजनं येन । ओष्ठनेत्रेण रमणीयमिति यावत् । एवंविधं
 तन्मुखं भैमीमुखं कर्तुं माङ्गलिकं मनःशिलाख्यगौरधातुविश्ले-
 षनिर्मितं चित्रतिलकं एतद्य प्राप्य बन्धूकेन पयोजाभ्यां नीलो-
 त्पलाभ्याञ्च पूजने पूजादयं कृत्वा, अनन्तरं कृतां विधोश्चन्द्रसम्-
 न्धिनीं गन्धफल्या चम्पककलिकया कृत्वा बलिः पूजा तज्जनितां
 प्रियं कान्तिं निनिन्द । यदि बन्धूकोत्पलैः चन्द्रस्य पूजां कृत्वा
 चम्पककलिकां चन्द्रस्य शिरसि न्यस्यति तदा तां चान्द्रलक्ष्मीं न्य-
 क्करोतीत्यभूतोपमेत्यर्थः । बन्धूकस्य अधरस्य नीलोत्पलयोर्लो-
 चनयोश्चम्पककलिकाया मनःशिलातिलकस्य चन्द्रस्य वदनस्य
 दोषमानोपमेयभावः । चम्पको हेमपुष्पकः । एतस्य कलिका
 गन्धफलीत्यमरः ॥ २८ ॥

महीमघोनां मदनान्धतातमी
 तमःपटारम्भणतन्तुसन्ततिः ।
 अबन्धि तन्मूर्द्धजपाशमञ्जरी
 कथापि धूपग्रहधूमकोमला ॥ २९ ॥
 पुनः पुनः काचन कुर्वती कच-
 क्कटाधिया धूपजधूमसंयमं ।

श्लोकत्रयेण केशप्रसाधनं वर्णयति । महीति । कथापि केशप्र-
 साधनचतुरथा सख्या तस्या भैम्या मूर्द्धजपाशः केशपाशः तद्रूपा
 सौगन्ध्याद्वैर्धाश्च मञ्जरी प्रथमोद्भिन्नकलिकाङ्कुरदण्डः अब-
 न्धि संयता । किंभूता मञ्जरी । महीमघोनां भूमोन्मेषाणां मद-
 नेन कामविकारेण अन्धता विवेकशून्यता सैव तमी तामसी
 रात्रिस्तस्यास्तमोरूपस्य पटस्यावरकत्वादविवेकरूपस्यारम्भणे
 निर्भाषे विषये तन्तुसन्ततिः सूत्रपरम्परा तानकरूपा । तथा
 धूपग्रहणसाधनस्य सङ्घिद्रस्य धातुमयस्य करण्डकादेः सम्ब-
 न्धिना दह्यमानकर्पूरागरुचन्दनादिपरिमलबज्जलेन धूमेन
 कोमलशेषच्छुष्का तद्वदतिसुन्दरी नितरां श्यामा । राजानो
 रात्रौ नीलं पट्टवस्त्रादिकं परिधाय विचरन्तीति वा । नलप-
 राया अपि तस्याः केशपाशं दृष्ट्वा राज्ञां कामोद्रेकाद्विवेकशू-
 न्यता भवतीति भावः ॥ २९ ॥

पुनः पुनरिति । काचन सखी तस्याः भैम्या मूर्द्धजः केश-
 पाशं स्तलचणं सूक्ष्मघनप्रखम्बकृष्णत्वसाम्याच्चाभरं चिराद्भङ्गना

सखीस्मितैस्तर्किततन्निजधमा
 बबन्ध तन्मूर्ध्वजचामरं चिरात् ॥ ३० ॥
 बलस्य ह्यष्टेव हलेन भाति या
 कलिन्दकन्या घनभङ्गभङ्गुरा ।
 तदार्पितैस्तां करुणस्य कुड्मलै-
 र्जहास तस्याः कुटिला कच्छटा ॥ ३१ ॥

कालेन बबन्ध । चिरकालहेतुमाह । किंभूता । कच्छटाधिया
 भैमीकेत्रपाश्र्वभ्रान्या सादृश्यात् धूपजस्य धूमस्य मज्जर्मुडः
 संघमनं बन्धनं कुर्वतो । तथा तद्गान्तिदर्शनीनां स्मितैर-
 न्यान्यमुखविलोकनपूर्वविलसदीपद्वास्यैः कृत्वा तर्कितः केत्र-
 पाश्र्वभ्रमेण धूपजधूमसंघमनरूपो निजः स्वीयः भ्रमो यथा
 ॥ ३० ॥

बलस्येति । कुटिला अतिवक्रा या तस्याः कच्छटा कुन्तल-
 श्रेणिः बलस्य बलभद्रस्य हलेनाकृष्टा सती घनैर्निविष्टैर्भङ्गैस्त-
 रङ्गैर्भङ्गुरा उच्चावचा कलिन्दस्य पर्वतस्य कन्या यमुनेव भाति
 च । कच्छटा तां यमुनां तदा तस्मिन् समये अर्पितैः श्रिरसि
 न्यस्यैः करुणस्यस्य वृचस्य कुड्मलैः कलिकाभिर्जहास । यमुना
 पराकर्षणकृतेन महीयसा भङ्गेन पराभवेन भग्ना पुष्परहिता
 च । स्वयं तु स्वभावकुटिला पुनरपि कुसुमैरञ्चिता चेति हासो-
 युक्त इत्यर्थः । श्यामा अतिवक्रा पुष्पाखङ्गुता च तस्याः कुन्त-
 लश्रेणिर्मितरां शोभते स्मेति भावः । पूर्वं तत्तुल्या अभूत्

धृतैतया हाटकपट्टिकालिके
 बभूव केशाम्बुदविद्युदेव सा ।
 मुखेन्दुसम्बन्धवशात् सुधाजुषः
 स्थिरत्वमूढे नियतं तदायुषः ॥ ३२ ॥
 ललाटिकासीमनि चूर्णकुन्मला
 बभुः स्फुटं भीमनरेन्द्रजन्मनः ।

इदानीं तु अधिका जातेति भावः । जहामेवेति वा । घमु-
 नाकर्षणं हरिवंशादौ ज्ञेयम् ॥ ३१ ॥

ललाटप्रसाधनं वर्णयति । धृतैति । एतया अलिके ललाटे
 या हाटकस्य सुवर्णस्य पट्टिका धृता सा केशाम्बुदानां कुन्मल-
 रूपजलदानां तेषु वा विद्युदेव बभूव । चणप्रभाषासस्याः कथं
 स्थिरत्वमित्यत आह । मुखेन्दुसम्बन्धवशाद्भेताः सुधाजुषोऽमृतं
 सेवमानस्य तदायुषो विद्युदवस्थानस्य स्थिरत्वं नियतं निश्चितं
 अहमूढे तर्कयामि । अमृतपानादमृतत्वं तस्या जातमित्यर्थः ।
 सुवर्णपट्टिकया ललाटमलङ्कृतमिति भावः । यदायुष इति वा
 पाठः । ऊहे । ऊह वितर्के ॥ ३२ ॥

कुन्मलान् वर्णयति ॥ ललाटिकेति । ललाटे रचिताया
 रेखाकाराया ललाटिकायाः पत्रपाश्याया अलङ्कारविशेषस्य
 सीमनि पर्यन्तप्रदेशे भीमनरेन्द्रजन्मनो भैरव्यासचूर्णकुन्मला वक्र-
 कुण्डलीभूताः केशाः कज्जलरूपस्य धूमस्य वल्लयः श्रेण्यः स्फुट-
 मिव बभुः । किंभूता वल्लयः । मनःशिलायाश्चित्रकं तिलकं

मनःशिलाचित्रकदीपसम्भवा
 भ्रमीमृतः कञ्जलधूमवलयः ॥ ३३ ॥
 अपाङ्गमालिङ्गु तदीयमुच्चकै-
 रदीपि रेखा जनिताञ्जनेन या ।
 अपाति सूत्रं तद्वि द्वितीयया
 वयःत्रिया वर्द्धयितुं विलोचने ॥ ३४ ॥

तद्रूपे यो दीपः तस्मात्सम्भवो यासान्ताः । तथा भ्रमोः बहुच्य
 वक्त्रीभावान् विभ्रति मृतः धारयन्त्यः । नलस्य मनःशिलाति-
 लकेनैव कामोद्दीपनात् तस्य दीपत्वम् । धूपधूमसम्भवा कञ्ज-
 लश्रेणिः किल भ्रमियुक्ता भवति । पत्रपाशा ललाटिकेत्य-
 मरः । कर्षललाटात् कनकङ्कारे (पा० ४।३।६५) इति कन्
 ॥ ३३ ॥

श्लोकचतुष्टयेन कञ्जलालङ्कारं वर्द्धयति । अपाङ्गमिति ॥
 अञ्जनेन जनिता या रेखा सा तदीयमपाङ्गमालिङ्गु स्युत्वा उच्च-
 कैर्नितरामदीपि श्लुश्लुभे । द्वितीयया तादृश्यरूपया वयःत्रिया
 कर्त्तुं विलोचने भ्रमीनेत्रे वर्द्धयितुं शैशवापेक्षया विज्ञात्वे कर्त्तुं
 तद्रेखादीपनं सूत्रमिव अपाति । प्राच्यो हि सुन्दर्यो नेत्रे तत्-
 प्राक्तनिर्मतया कपोलकर्षोपागतस्यर्शिन्याञ्जनरेखया भूषयन्ति ।
 त्रिस्त्रिणस्य किमपि लेखितुं वर्द्धयितुं चालिख्यमानस्य वर्द्धमा-
 नस्य चाकारवक्तिमपरिहाराय मधीखटिकाद्युपलिप्तसूत्राभि-
 चातेन रेखापातनं कुर्वन्ति । यद्यपि नेत्रयोर्दृष्टिर्नास्ति तथापि

अनङ्गलीलाभिरपाङ्गधाविनः
 कनोमिका नीलमणेः पुनः पुनः ।
 तमिस्रवंशप्रभवेन रस्मिना
 स्वपद्वतिः सा किमरञ्चि नाञ्जनैः ॥ ३५ ॥
 असेविषातां सुषुमां विद्भञ्जा-
 दृशाववाप्याञ्जनरेखयान्वयं ।

शैलमापेक्षया तादृशेन कटाक्षविषेपादिविद्यासबन्नाद्वैर्ष्यप्रतीते
 दैर्घ्यकरणार्थं सूत्रपातो युक्तः । नेत्रे कञ्चलाञ्चिते इति भावः

॥ ३४ ॥

अनङ्गेति । अनङ्गलीलाभिः कटाक्षविषेपरूपैः कामविद्यासैः
 कला पुनः पुनरपाङ्गधाविनो नेत्रप्रान्तस्यग्निनः कनोमिका
 नीलमणेर्यत्तत्तारकारूपस्थेऽनीलरत्नस्य तमिस्रवंशप्रभवेनाथ च
 श्यामान्वयजेनातिदृष्ट्येन रस्मिना सकञ्चलरेखाहृपा सा स्वप-
 द्वतिर्निजागमनमरुषिः किमरञ्चि अञ्जनैर्न । सदा तन्मार्गग-
 मनेन स्वसम्बन्धान्तारकानोसमणिकिरणैरेव नेत्रप्रान्तो नीली
 कृतो न तु कञ्चलैरिति उन्नेषा । कामोत्तिष्ठितनिरतिशयक-
 टाक्षशीतुल्याञ्जनशोभासङ्कारतां जगामेति भावः ॥ ३५ ॥

असेविषातामिति । विद्भञ्जादृशौ अञ्जनरेखया अन्वयं
 समन्वयवाप्य करेण बाष्पीकृतयोर्माणसं प्रापितयोः पयोजयोः
 नीलोत्पलयोः सुषुमां परमां शोभां असेविषातां अलभेतां ।
 किंभूतयोः । सव्यापसव्यमाणकर्षणाद्भुजद्वयेऽधिकरणे ज्याकिण

भुजद्वयज्याकिणपद्धतिस्पृशोः
 स्मरेण बाष्पितयोः पयोजयोः ॥ ३६ ॥
 तदक्षितकालतुलागसा नखं
 निखाय कृष्णस्य मृगस्य चक्षुषी ।
 विधिर्यदुद्धर्तुमियेष तत्तयो-
 रदूरवर्त्तिक्षतता स्म शंसति ॥ ३७ ॥

पद्धतिः ज्याघातजवैवर्त्यरूपकिणमार्गः तां स्पृशत इति स्पृशो
 तयोः । नखमुद्दिश्याकर्षबाष्पकर्षणात् कर्षान्तविश्रान्तयो-
 र्नेत्रनीलोत्पलबाष्पयोर्भुजज्याकिणसम्भावना युक्ता । अञ्जन-
 रेखे किणतुल्ये नेत्रे च स्मरनीलोत्पलबाष्पतुल्ये इति भावः
 ॥ ३६ ॥

तदक्षीति । विधिर्ब्रह्मा तदक्षोर्मृगमेत्राधिकयोर्भेमीनेत्रयोः
 तत्काले तस्मिन् पाण्डियहोचिताञ्जनप्रसाधनसमये तुला सा-
 म्यकरणं तद्रूपेणागसाऽपराधेन हेतुना नखं निखाय कृष्णस्य
 कृष्णसारहरिणस्य चक्षुषी उद्धर्तुं उन्मूलयितुं यत् इयेष अभि-
 ल्लाष तयोः कृष्णसारनेत्रयोः अदूरवर्त्तिं समीपवर्त्तिं यत् क्षतं
 तस्य भावस्तत्ता सा तन्नखनिखननकर्मा शंसति स्म । क्षतमाख्यत
 स्फुटमिति पाठे स्फुटं प्रकटमुन्नेचायां वा अदूरवर्त्तिं च क्षतं
 ययोस्ते अदूरवर्त्तिक्षते तयोर्भाव इति वा । मृगनेत्रसमीपे न-
 खनिखननाकारं क्षतं भवति ॥ ३७ ॥

विलोचनाभ्यामतिमात्रपीडिते
 ऽवतंसनीलाम्बुरुहद्वयीं खलु ।
 तयोः प्रतिद्वन्द्विधियाऽधिरोपया-
 म्बभूवतुर्भूमिसुताश्रुती ततः ॥ ३८ ॥
 धृतं वतंसोत्पलयुग्ममेतया
 व्यराजदस्यां पतिते दृशाविव ।

श्लोकद्वयेनावतंसनीलोत्पले वर्षयति । विलोचनाभ्यामिति ।
 खलु यतः भीमसुतायाः श्रुती कर्षा विलोचनाभ्यां आकर्षणपूर्व-
 त्वादतिमात्रमतितरां पीडिते पराक्रान्ते ततस्सस्मादात्मपरा-
 भवकारिणोस्तयोर्मेत्रयोः प्रतिद्वन्द्विनी तुल्यबले दमे नीलोत्पले
 इति धिया बुद्धेव खगिरसि अवतंसरूपनीलाम्बुरुहद्वयीं अधि-
 रोपयाम्बभूवतुः आरोपितवन्तौ दधतुरित्यर्थः । लुप्तोत्प्रेणा ।
 खलु वोत्प्रेणायां । अन्योऽप्यधिकेन पराभूतस्सस्मादात्मानं तद्वि-
 रोधिनं सन्निधापयति । नीलोत्पलकरणीयं कर्म नेत्राभ्यामेव
 कृतं न तु नीलोत्पलाभ्यामधिकं किञ्चित् कृतं, नीलोत्पले कर्ष-
 भूषणीकृते इति च भावः ॥ ३८ ॥

धृतमिति । एतया कर्षयोरपरि धृतं वतंसोत्पलयुग्मं, भैमीं
 तत्कर्षां वा पश्यतः कस्यचिद्रसिकस्य विलासिनो दृशाविव व्यरा-
 जत् । किंभूतस्य । मनोभुवा कामेन अविवेकित्वमेवाग्न्यं उद्धृत-
 नेत्रत्वं गमितस्य प्रापितस्य । किंभूते दृशौ । अस्यां भैम्यां पति-
 ते निषण्णे । ततो रसिकत्वादेवापरावृत्त्य लगित्वा सम्बन्ध स्थिते

मनोभुवान्ध्यङ्गमितस्य पश्यतः

स्थिते लगित्वा रसिकस्य कस्यचित् ॥ ३९ ॥

विदर्भपुत्रीश्रवणायतंसिका-

मणीमहःकिंशुककार्मुकोदरे ।

उदीतनेत्रोत्पलबाणसम्भृति-

र्नलं परं लक्ष्यमवैक्षत स्मरः ॥ ४० ॥

स्त्रिरतरे इत्युत्प्रेक्षा । कश्चिद्विस्वासी भैरव्याः कर्षी प्रथममेव दृष्ट-
वान् ततश्च जेने कर्षयोरैव स्त्रिे स्थिते गोत्पलद्वयमित्यर्थः ।
नेत्रगमनादेवाद्यान्धं । अन्यदपि पतितं वस्तु कुत्रापि लगित्वा
तिष्ठति ॥ ३९ ॥

रत्नावतंसं वर्णयति । विदर्भेति । स्मरः नलं परं केवलं
श्रेष्ठं वा लक्ष्यमवैक्षत आगच्छन्तं प्रतीक्षितवानित्यर्थः । किंभूतः ।
विदर्भपुत्रीश्रवणयोश्चपरि श्रवतंसिकाया मण्यः भूवणभूता या
माषिक्यादिरत्नलक्षितसुवर्षकम्बिका तत्सम्बन्धीनि माषिक्या-
दिरत्नानि तासां महस्त्रेजसादेव किंशुककार्मुकं पल्लवाशुसुम-
धनुः तच्छोदरे विषये उदीता समुत्पन्ना नेत्रयोरवतंसोत्पल-
योश्च तद्रूपाणां चतुर्षां बाणानां सम्भृतिः सामयी नेत्ररूपाभ्यां
वा नीलोत्पलाभ्यां बाणसामयी यस्य । एवंविधवापे समारोपित-
वाण इत्यर्थः । स्त्रिलङ्कृतकर्णकम्बलाञ्चितनेत्रौन्दर्यविलोकन-
मात्रेण नलः कामपरो भविष्यतीति भावः । श्रवतंसिकापदेनैव
श्रवणसम्भावयति सखिधिसूचनायं श्रवणपदप्रयोगो युक्तः । लक्ष्य
स्मरणात् स्मरः ॥ ४० ॥

अनाचरन्तथ्यमृषाविचारणां
 तदाननं कर्षलतायुगेन किं ।
 बबन्ध जित्वा मणिकुण्डले विधू
 द्विचन्द्रबुद्ध्या कथितावस्यकौ ॥ ४१ ॥
 अवादि भैमी परिधाप्य कुण्डले
 वयस्ययाभ्यामभितः समन्वयः ।

श्लोकद्वयेन कुण्डलप्रसाधनमाह । अनाचरदिति ॥ सादृ-
 श्यात् स्फुरितया द्विचन्द्रबुद्ध्या दौचन्द्राविति आग्निज्ञानेनैतौ
 द्वौ चन्द्रौ तत्रोत्कर्षं न सहेते इति भैम्यास्तदाननस्य वा पुर-
 सादस्यकौ स्यर्द्धाकारिणौ कथितौ प्रतिपादितौ मणिकुण्डले
 रत्नसंचिते सुवर्षताटङ्के एवंविधौ द्वौ चन्द्रौ जित्वा तदानन-
 कर्षं, कर्षलतायुगेन हत्वा बबन्ध किं । ननु द्विचन्द्रबुद्धेरेव
 स्वरूपेषामत्यन्तात् स्त्रीत्वाच्च तदुक्तेऽर्थे कथं तस्य प्रवृत्तिरित्या-
 ब्रह्माह । किन्भूतं । तथ्यमृषा विचारणां अनथा कथितं सत्य-
 मसत्यं वेति विमर्शनमनाचरदकुर्वीषं । शोभासम्पन्नादेन मत्त-
 त्वादित्यर्थः । किं किमिति बबन्ध न अपित्वनुचितमेतत्कृतं । यतः
 सत्यासत्यविचारणाभावादिति भाव इति वा । अन्योऽपि दुर्मदः
 सत्यासत्यविचारमकुर्वन् कस्यचिदस्यकस्य वचनादनपराधि-
 नमपि कञ्चित्पाशादिना बध्नाति । चन्द्राकारे मणित्वाटङ्के तथा
 घृते इति भावः ॥ ४१ ॥

अवादीति । कथाचिद्वयस्यया सख्या कुण्डले परिधाप्य

त्वदाननेन्दोः प्रियकामजन्मनि
 अयत्ययं दैरधरो धुरं ध्रुवं ॥ ४२ ॥
 निवेशितं यावकरागदीप्तये
 लगत्तदीयाधरसीम्नि सिक्थकं ।

कर्षयोर्निक्षिप्य भैमो अवादि इत्युक्ता । इति किं । हे भैमि तवान-
 नेन्दोः आर्भा कुण्डलाभ्यां अभित उभयोः पार्श्वयोरयं सम-
 न्वयः समीचीनःसम्बन्धः । प्रियस्य नलस्य कामो रत्यभिलाषः
 तस्य जन्मन्युत्पत्तौ विषये दैरधरो पूर्वोत्तरराशिस्त्रिगुणशुक्र-
 योर्मध्यराशिस्त्रिचन्द्रस्य दुर्धरास्त्रस्य महायोगस्य सम्बन्धिर्नो धुरं
 भारं ध्रुवं निश्चितं आश्रयतीति । ध्रुवमुत्प्रेक्षायां वा । दुर्धरास्त्रे
 महायोगे जातपुत्रादिर्यथा वृद्धिं प्राप्नोति तथा कुण्डला-
 लङ्कृतमुखचन्द्रदर्शनमात्रेण नलस्य रमणाभिलाषो वृद्धिं प्रा-
 प्सीतीति भावः । गुरुभार्गवयोर्योगश्चन्द्रेषैव यदा भवेत् । तदा
 तु दुर्धरायोग इति ज्योतिर्विदांमतमिति शास्त्रादनुसन्धेषम्
 ॥ ४२ ॥

अधरप्रसाधनमाह । निवेशितमिति ॥ तदीयोऽधरोऽहस्तस्य
 सीम्नि ऊर्द्धदेशे यावकस्यालङ्ककस्य रागो लोहितिमा तस्य
 दीप्तये प्रकाशनाय निवेशितं न्यस्तं यच्चानेन लगत्सङ्गं सिक्थकं
 मधुच्छिष्टं, स्वस्य जनकानि मधूनि हीनरसतया परित्यज्य मा-
 धूर्यातिशयात् सुधयाऽमृतस्य सधर्मिणि तुल्यायां तत्रैवाधर-
 सीम्नि निवस्तु नित्यं स्यातुं उत्सुकमुत्कण्ठितमिव रराज । सुधया

रराज तत्रैव निवस्तुमुत्सुकं
 मधूनि निर्धूय सुधासधर्भिणि ॥ ४३ ॥
 स्वरेण वीषेत्यविशेषणं पुरा
 ऽस्फुरत्तदीया खलु कण्ठकन्दली ।
 अवाप्य तन्त्रोरथ सप्त मुक्तिका-
 सरानराजत् परिवादिनो स्फुटं ॥ ४४ ॥

सिक्थकस्य कदाचिदप्यसम्भ्रातस्तत्तत्तां परित्यक्तुमन्नक्तमिव
 तत्रैव स्थितमित्यर्थः । प्रसाधिका असक्तकस्य स्थित्यर्थे अधरे
 सिक्थकं निवेद्यन्ति, अधरस्य मधुनोऽधिकत्वं सूचितं । अन्यदपि
 चीनमाश्रयं परित्यज्योत्तममाश्रयति । लुप्तोप्रेषा । सधर्भिणि
 धर्मादनिष् केवलात् (पा० ५।४।१२४) इति धर्माद्वादनिसि,
 समानस्य कन्दसीत्यत्र (पा० ६।३।८४) कन्दसीति योगविभा-
 नात् समानस्य च आदेवः । समानधर्मा या सा सधर्मा तस्मां,
 मग इति (पा० ४।१।११) न ङीप् ॥ ४३ ॥

कण्ठप्रसाधनमाह । स्वरेणेति । तदीया कण्ठ एव कन्दली अ-
 तिमौकुमार्यादिगुणत्वाद्दृढोद्गतप्रथमाङ्कुरदण्डोऽतिमधुरेण स्व-
 र्णेश कृत्वा पुरा पूर्वं अविशेषणं विशेषणरहितं यथा तथा
 सासान्येन वीषेत्यमित्येव खलु निश्चितं अस्फुरत् अभासत्,
 न तु रुद्रवीणादिवज्रवीणाभेदेषु विशिष्टतथेयमिदं सञ्ज्ञेत्यर्थः ।
 अथासङ्कारवमये सप्त मुक्तिकासरान् सूत्रप्रोतमौक्तिकहाराने-
 व तर्जनीमध्यमाभिघातोत्पद्यमानध्वनिव्यञ्जितपञ्चमादिरागाः

उपास्यमानाविव शिञ्चितुं ततो
 मृदुत्वमप्रौढमृणालनालया ।
 विरेजतुर्माङ्गलिकेन सङ्गतौ
 भुजौ सुदत्या वलयेन कम्बुनः ॥ ४५ ॥

पट्टसूत्रादिरचिताः सप्त तन्त्रीरवाप्य, विपञ्ची सा तु तन्त्रीभिः
 सप्तभिः परिवादिनीत्यमरवचनात् स्फुटं प्रकटं परिवादिनीति
 विशिष्टवञ्जा सती अराजत् अशोभत । स्फुटमुत्प्रेक्षायां वा ।
 वीणाभ्योऽपि मधुरतरसरा, कण्ठकन्दलीसप्तसरमुक्ताहारास-
 ङ्कृता चेति भावः ॥ ४४ ॥

भुजप्रसाधनमाह । उपेति ॥ माङ्गलिकेन मङ्गलं प्रयोजन-
 मस्य मङ्गलार्थरचितेन कम्बुनः मङ्गलस्य वलयेन कण्ठेन सङ्गतौ
 युक्तौ सुदत्या भैरव्या भुजौ विरेजतुः । उपेक्षते । अप्रौढा बाला
 यामृणालनाला तथा विषदण्डेन ततः भुजाभ्यां सकाशात् मृदुलं
 शिञ्चितुं उपास्यमानाविव मेथ्यमानाविव । मृणालादपि कोम-
 लतरौ भुजावित्यर्थः । गौडदेशे विवाहकाले मङ्गलवलयधारण-
 माचारः । बालेन चाभ्यासः सुकर इत्यप्रौढपदं । नालानाल-
 मथास्त्रियामित्यपि क्वचित्पाठात् महाकविप्रयोगशालाशब्द
 आबन्तोऽपि । ततः । आख्यातोपयोग (पा० १।४।२६) इत्यपा-
 दानत्वम् । माङ्गलिकेन । प्रयोजनमिति (पा० ५।१।१०६) ठञ्
 ॥ ४५ ॥

पदद्वयेऽस्या नवयावरञ्जना
 जनैस्तदानीमुदनीयतार्पिता ।
 चिराय पद्मौ परिरभ्य जाग्रती
 निशीव विस्त्रिष्य नवा रविद्युतिः ॥ ४६ ॥
 कृतापराधः सुतनोरनन्तरं
 विचिन्त्य कान्तेन समं समागमम् ।

श्लोकद्वयेन पदप्रसाधनमाह । पदेति ॥ तदानीं तस्मिन्
 प्रसाधनसमये अस्याः पदद्वये ऽर्पिता रचिता नवा आर्द्रा
 यावकरञ्जना अक्षककरञ्जना जनैर्नवोदयसमये जाता अतिर-
 क्ता रविद्युतिरिव उदनीयत अतर्क्यत । किम्भूता रविद्युतिः । निशि
 रात्रौ सूर्यस्यास्तसमयवशात् पद्माभ्यां सह विस्त्रिष्य दिने पुनः
 पद्मौ चिराय परिरभ्य जाग्रती तिष्ठन्ती । रविद्युतिर्यथा पद्मेषु
 त्रियमधिकां करोति तथा यावकरञ्जना तत्पादयोरिति भैमी-
 चरणी पद्मतुल्याविति भावः । चिराय विस्त्रिष्येति वा । चिर-
 विद्युक्तावन्वेन्यं प्राप्य गाढमासिञ्जति तिष्ठत इति उक्तिः ॥ ४६ ॥

कृतेति ॥ पूर्वं विरहावस्थायां बद्धतरसन्नापकारित्वात्
 सुतनोर्भैम्याः कृतोऽपराधो धेनव कुसुमेषुः काम एव पावकः
 अनन्तरं तु अधुना कान्तेन नखेन समं सह भैम्याः समागमं
 विचिन्त्य स्फुटं निश्चितं चरणी सिधेवे अपराधमार्जनाद्येत्यर्थः ।
 कामस्याग्नित्वे हेतुमाह । यतः सोऽग्निः रागचिह्नः रागे सोहि-
 तिमैव चिह्नं यस्य रक्तिष्ठा वह्निरयमिति ज्ञायते । अथवा अनु-

स्युटं सिधेवे कुसुमेषुपावकः

स रागचिह्नश्चरणौ न यावकः ॥ ४७ ॥

स्वयं तदङ्गेषु गतेषु चारुतां

परस्यरेणैव विभूषितेषु च ।

राग एव चिह्नं यस्याः अनुराग एव हि काममनुभावयति । तस्मात्
कामाग्निरैवायं न त्वयं यावकोऽलङ्कारकः स पावको नेति वा ।
अन्योऽपि प्रेषितभर्त्सकायाः कस्याश्चित् कृतापराधः संसृष्टिधा-
गमनं विचिन्त्यापराधमार्जनाय तत्पादयोः पतति । सास्त्रकक
तत्पददर्शनादेव नल्लस्य कामोद्रेको भवितेति भावः ॥ ४७ ॥

सहजशोभामाहात्म्यं वर्णयति । स्वयमिति ॥ स्वयं भूषणं
विनैव परस्यरानपेक्ष्यच्च तस्या भैरव्या अङ्गेषु मुख्याद्यवयवेषु प्र-
त्येकं स्त्रीयस्त्रीयसौष्टववशात्तद्विमारोहवशाच्च चारुतां गतेषु
सत्सु परस्यरेणैवान्योन्येनैव च विशेषेण भूषितेषु प्रत्येकं सौन्दर्यं
सत्यपि अन्योन्यसाहचर्यवशात् करानुगुणौ भुजौ भुजानुगुणौ
करावित्येकस्याङ्गस्यापरेण तस्य च तेनैव सर्वाङ्गयोग्याङ्गसा-
म्योषङ्गवशात् सुन्दरतरेषु सत्सु तानि मनःशिलातिलका-
दीनि अलङ्कारणानि किमूचिरे अपि तु स्वकरणप्रयोजनं न
किञ्चिद्दूषुः । यद्यस्मान्तेषामलङ्कारणानां तत्पूर्वोक्तं प्रकारं करणं
निर्माणां वृथैव बभूव दुःखवशात् किञ्चिद्दूषुः । किमप्यधिकं
न चक्रुरित्यर्थः । आश्रितत्वादनिराकार्यत्वेन स्थितान्येवेति
भावः । तत्तेषां करणं वृथैवाभूत् । अत एव करणमखं इत्य-

किमूचिरेऽसङ्करणानि तानि तत्
वृथैव तेषां करणं बभूव यत् ॥ ४८ ॥
क्रमाधिकामुत्तरमुत्तरं त्रियं
पुपोष यां भूषणचुम्बनैरियं ।
पुरः पुरस्तस्थुषि रामणीयके
तया ववाधेऽवधिबुद्धिधोरणिः ॥ ४९ ॥

नन्वयनाम सान्त्वयं जातमिति भावः । अलं वृथाकरणं चेवा-
मिति च बह्व्रीहिणापि सान्त्वयं जातमित्यर्थः । पूर्वमसङ्गस्य
भूषणार्थत्वं पश्चादप्रयोजकत्वान्निषिद्धार्थत्वमिति चेत्यर्थः । कि-
मूचिरे इति पाठे किमर्थं धृतानि न जाने इति शेष इति वा
॥ ४८ ॥

भूषणकाम्युत्कर्षं वर्णयति । क्रमेति । इयं भैमी भूषणचुम्ब-
नैर्भूषणसम्बन्धैः कृत्वा उत्तरमुत्तरं यथा तथाऽपि क्रमेण पूर्व-
पूर्वभूषणापेक्षया उत्तरोत्तरभूषणेनाधिकामतिश्रयितां यां
त्रियं पुपोष तथासङ्कारशोभया रामणीयके सौन्दर्ये पुरः
पुरस्तस्थुषि स्थिरतरे सति अवधिः बुद्धेरियत्ता बुद्धेर्धोरणिः
परम्परा ववाधे वाधिता । इतोऽन्यद्द्वारामणीयकं नास्तीति यदि
बुद्धिर्भवेत्तदा अवधिर्भवेत् पूर्वरामणीयकेयत्तावाधेन राम-
णीयकान्तरेण पुनर्न स्फुरति सति अवधिर्वाधित इत्यर्थः । तस्या
भूषणे शोभा निरवधिरभूदिति भावः । धोरणिरिति देश-
शब्दः ॥ ४९ ॥

मणीसनाभौ मुकुरस्य मण्डले
 बभौ निजास्यप्रतिविम्बदर्शिनी ।
 विधोरदूरं स्वमुखं विधाय सा
 निरूपयन्तीव विशेषमेतयोः ॥ ५० ॥
 जितस्तयास्येन कलानिधिर्दधे
 द्विचन्द्रधीसाक्षिककायमायतां ।

मणीति । मणीसनाभौ मौक्तिकादिरत्नतुल्येऽतिस्वच्छे मु-
 कुरस्य मण्डले दर्पणतले पुनर्निजास्यस्य स्वमुखस्य दर्पणसङ्क्रान्त-
 प्रतिविम्बं पश्यत्येवंशीला दर्शिनी सा भैमी मुखं विधोः दर्पण-
 रूपस्य प्रतिविम्बरूपस्य वा चन्द्रस्य अदूरं निकटवर्तिं विधाय
 कृत्वा एतयोर्मुखचन्द्रयोर्विशेषं तारतम्यं निरूपयन्तीव विद्या-
 रयन्तीव बभौ । सन्निधौ हि विशेषः स्फुरति । विम्बापेक्षया
 प्रतिविम्बस्य न्यूनत्वात्तस्यैव चन्द्रत्वमिति विशेषो निरूपित इति
 भावः । भूषणानन्तरमादर्शविस्त्रोकनमिति स्त्रीजातिस्वभावः ।
 प्रतिविम्बदर्शिनी । आभीक्ष्ये णिनिः ॥ ५० ॥

जित इति । तथा आस्येन जितः कलानिधिसून्द्रो नेत्र-
 चिपिटीकरणादिनिमित्ता हस्तस्थितादर्शनिमित्ता वा द्वौ
 चन्द्राविति धीर्यस्य पुरुषस्य स एव साक्षी साक्षाद्द्रष्टा चक्षुः सा
 माया यस्यैवभूतः कायो यस्य चन्द्रस्य तस्य भावस्तत्ता तां
 दधे बभार । एकत्वादहं भैमीमुखेन जित इति मायामयाने-
 ककायत्वं चन्द्रेण धृत इत्यर्थः । अत्र च पूर्वोक्तप्रकारद्वयेन

तथापि जिग्ये युगपत् सखीयुग-
 प्रदर्शितादर्शबह्वभविष्णुना ॥ ५१ ॥
 किमालियुग्मार्षितदर्पणद्वये
 तदास्यमेकं बज्र चान्यदम्बुजम् ।

साक्षिणो दौ चन्द्राविति बुद्धिरेव प्रमाणं । कलानिधिपदेनानेक-
 म्बिन्धुश्रुत्वान्मायिककायव्यूहनिर्माणकलामपि वेत्तीति सूचितं ।
 दाभ्यामेकजयस्य सुकरत्वात् करस्वितादर्शच्छेनानेककायत्वं
 यद्यप्यङ्गीकृतं तथापि युगपत् समकालं सखीयुगेन प्रकर्षेण दर्शि-
 ताभ्यामादर्शाभ्यां कृत्वा तयोर्बाहुना अनेकेनापि बह्वभविष्णुना
 बह्वभवनश्रीलेन सता तन्मुखेन चन्द्रो जिग्ये जित एव । हस्तस्य-
 दर्पणसहितसखीदर्पणद्वयं प्रतिफलितमुखप्रतिविम्बैः सह विम्ब-
 भूतस्य मुखस्थानेकत्वान्मुखतुल्यदर्पणद्वयेन सह विम्बभूतस्य मु-
 खस्य स्वसदृशैरादर्शैः स्वप्रतिविम्बैः सह वा अनेकत्वात् पञ्चसु
 द्वयोर्विजयस्य सुकरत्वादित्यर्थः । पूर्वं शोभया जितोऽपि स-
 ह्याधिक्येन मुखं जेतुमारम्भवांस्रथापि मुखस्याधिकतरसङ्ग-
 त्वात् शशाकेति भावः । बह्वभविष्णुनेति च्चिः ॥ ५१ ॥

किमिति । आलियुग्मेनार्षिते दर्शिते दर्पणद्वये बज्रषु प्रति-
 विम्बेषु मध्ये एकमेकं संख्यायोग्यमथ च मुख्यं तदास्यं भैमीमुखं
 अन्यच्च द्विमेषु भ्रिश्निरर्तुषु अथ च काम्येषु केदारादिद्विमेषु
 निर्वाप्य निवार्यं निर्वाणं विनाशमथ च मोक्षं कृत्वा प्रायेति
 चावत्, निशासमाधिभिः रात्रिसन्धिभिः सङ्कोचैरथ च पर-

हिमेषु निर्वाप्य निशासमाधिभि-
 स्तदीयसालोक्यमितं व्यलोक्यत ॥ ५२ ॥
 पलाशदामेति मिलाच्छिलीमुखै-
 र्वृता विभूषामणिरश्मिकार्मुकैः ।
 अलक्षि लक्ष्यैर्धनुषामसौ तदा
 रतीशसर्वस्वतयाभिरक्षिता ॥ ५३ ॥

मात्मदर्शनोपायैः कृत्वा तदीयं भैमीमुखसम्बन्धि सासोक्यं सा-
 दृश्यमथ च सासोक्यलक्षणां मुक्तिं इतं प्राप्तं बहु अनेकमन्वषं
 किं लोकैर्व्यलोक्यत । किमुत्प्रेक्षायां । भैमीमुखप्रतिविम्बतो ही-
 नत्वात् पद्मानि केदारदिहिमसूर्षानानि भूत्वा तन्मुखप्रतिवि-
 म्बस्य समीपे स्थितानि किमित्यर्थः । पद्मेभ्यो मुखमधिकमिति
 भावः । अन्वुजमिति आत्येकवचनं । निर्वापयं निर्वापयं करोति
 स्थन्तास्यपि निर्वापयेति हिमेव्यात्मानं विनाशयेत्यर्थः । सासोक्यं ।
 समानस्येति योगविभागात् स आदेशः ॥ ५२ ॥

पलाशेति । अथै भैमी पलाशानां किंशुकानां दाम माले-
 यमिति भ्रान्त्या मिलात्त आगच्छन्तः शिलीमुखा धमरा यत्रै-
 वभूतैरथ च किंशुकानां धनुराकारत्वात् मिलाद्वाष्टैर्विभूषा-
 मणीनां विशिष्टालङ्कारसम्बन्धिमाणिक्यादिरत्नानां रश्मिरूपैः
 कार्मुकैरिन्द्रधनुर्भिर्दृता वेष्टिता सती तदा भूषणानन्तरकाले
 रतीशस्य कामस्य सर्वस्वतया परमधनत्वेन हेतुना धनुषां
 लक्ष्यैर्लक्ष्यसङ्घैर्धनुर्भिः अभि सामस्येन रक्षितेव लोकैरलक्षि

विशेषतीर्थैरिव जङ्गुनन्दिनी
 गुणैरिवाजानिकरागभूमिता ।
 जगाम भाग्यैरिव नीतिरुज्ज्वलै-
 र्विभूषणैस्तत्सुषमा महार्घता ॥ ५४ ॥

तर्क्षिता । कुन्ताः प्रविशन्तीतिवद्गुणां धनुर्द्धराणामित्यर्थः ।
 कान्तिसाम्यान्मित्रतया गलसर्व्वस्वभैमीं कामो रक्षतीत्यर्थः ॥ ५३ ॥

विशेषेति । तस्या भैम्याः सुषमा स्थाभाविकी परमा प्रोभा
 विशिष्टैर्भूषणैः कृत्वा महार्घतामतिश्रेष्ठ्यं जगाम । का कैरिव ।
 जङ्गुनन्दिनी स्त एव श्रेष्ठापि गङ्गा विशेषतीर्थैः प्रयागादि-
 भिरिव । तथा आजानिकरागभूमिता जननं जनः न जनो
 ऽजनः अजनेन निवृत्तं । तेन निवृत्तं (पा० ५।१।७८) इति
 ठक् इकादेशः अनुश्रुतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः । आजानिकः
 सहजो रागस्तस्य भूमिः स्वानं पुत्रादिस्तस्य भावस्तन्ना सहजा
 स्तेहपाचता गुणैः शीलसावध्यादिभिरिव । तथा नीतिरुज्ज्वलै-
 र्नीतिसाधितफलप्रतिबन्धनाश्रयात् प्रकाशैर्भाग्यैः पूर्व्वकृतशुभ-
 कर्मभिरिव । भागीरथी सर्व्वत्र श्रेष्ठैव परं प्रयागादौ माहा-
 म्यातिश्रयः । यत्रानुरागस्तत्र श्रेष्ठ्यं परंतु शीलादिना अनु-
 रागस्य निरतिश्रयत्वं । तथा नीतिमार्गानुसरणं श्रेष्ठमेव पर-
 न्नुज्ज्वलैर्भाग्यैरनुगृहीतं श्रेष्ठतरं भवतीत्यर्थः । मण्डनैस्तस्मां
 निरतिश्रया प्रोभाऽभूदिति भावः । उज्ज्वलैरिति उपमानो-
 पमेयैः सम्बन्धनीयं । अशुभकर्म्मणोऽपि भाग्यस्याभिधायकत्वात्

नलात् स्ववैश्वस्यमनाप्तुमानता
 नृपप्रिया भीममहोत्सवागताः ।
 तदङ्घ्रिस्त्रासामदधन्त मङ्गलं
 शिरःसु सिन्दूरमिव प्रियायुषे ॥ ५५ ॥

तन्निवृत्त्यर्थे भाग्यविशेषणमेव वा । उपमानत्रयेण क्रमेष पा-
 विष्यं गुणवत्त्वं भाग्यवत्त्वञ्च सूचितं । विद्विष्यन्ते इति विशेषः
 पचाद्यच् ॥ ५४ ॥

नलादिति । नलात् सकाशात् स्वस्यात्मनो वैश्वस्यं वैधव्यमनाप्तुं
 अप्राप्तुमानता भैमीचरणप्रणामप्रवणा भीमस्य कन्यास्वयम्-
 ररूपे महोत्सवे आकारिताः सत्य आगता नृपप्रिया अन्य-
 राजमहिष्यः प्रियायुषे स्वप्राणेश्वरजीवनाय मङ्गलरूपसिन्दूर-
 मिव सशिरःसु तथा भैम्या अङ्घ्रिस्त्रासामदधन्त मङ्गलं
 चधारयन् । पत्युरायुर्विद्वृद्धये अन्याः स्त्रियः ता एव
 वा यथा शिरःसु सिन्दूरं धारयन्ति । तथा प्रणामप्रवणा
 भैम्या एतदीयाः प्राणेशा रक्षणीया इति प्रार्थिता नलः स्वप्रा-
 णेशान् रक्षिष्यतीति बुद्ध्या स्वभर्तृष्विरञ्जीवनाय भैमीचरणयोः
 प्रणामं कृतवत्य इति भावः । प्रणामादेव वा आर्द्रा साक्षा
 खग्रा । विश्वस्त्राविधवे समे इत्यमरः । वैश्वस्यं । ब्राह्मणादिनात्
 खञ् (पा० ५।१।१२४) । दध धारणे, खडि ।

हरिद्रा कुङ्कुमस्यैव सिन्दूरं कव्यसं तथा ।
 कूर्पासकञ्च ताम्बूलं माङ्गल्याभरणं शुभम् ॥

अमोघभावेन सनाभिताङ्गताः
 प्रसन्नगीर्वाणवराक्षरस्रजाम् ।
 ततः प्रणम्राधिजगाम सा द्विया
 गुरुगद्गद्मह्यपतिव्रताशिषः ॥ ५६ ॥
 तथैव तत्कालमथानुजीविभिः
 प्रसाधनासञ्जनशिष्यपारगैः ।

के शसंस्कारकवरीकरकर्षविभूषणं ।

भर्तुरायुष्यमिच्छन्ती दूरयेन्न पतिव्रता ॥

इति स्कान्दावचनम् ॥ ५५ ॥

अमोघेति । ततो मण्डनानन्तरं प्रसन्ना कृतगुर्वादिष-
 रसप्रक्षामा सती द्विया गुरुः अधिकलज्जित्यर्थः, सा भैमी
 गुर्वीः पूज्यतमयोः पित्रोस्तथा ब्राह्मणानां वाङ्मनःकायकर्षभिः
 पतिमद्यभिचरन्तीनां पतिव्रतानां दृष्टुमोभवसुवादिनीनाञ्च
 अविधवा सुभगा अष्टपुत्रा भवेति आशिष अधिजगाम आल-
 भत । किन्भूता आशिषः । अमोघभावेन सफलत्वेन प्रसन्नानां
 गीर्वाणानां देवानां पूर्वोक्ता वरास्तत्सम्बन्धिन्योऽक्षरस्रजा व-
 र्णमास्तास्तां सनाभितां बन्धुत्वं गताः प्राप्ताः, सत्यत्वेन तत्सु-
 ख्याः ॥ ५६ ॥

तथैवेति । तथैव भैम्या वेदिकोदरे यथा मङ्गलक्षानादि
 कृतं तेनैव प्रकारेण क्रमेष च तत्कालं तस्मिन्नेव काशेऽथ मङ्ग-
 लक्षानानन्तरं प्रसाधनासञ्जनं भूषणकरणं तत्सम्बन्धि शिष्यं

निजस्य पाण्डिग्रहणक्षयोक्त्वा

कृतां नलस्यापि विभोर्विभूषणा ॥ ५७ ॥

नृपस्य तत्राधिकृताः पुनः पुन-

र्विचार्य तान् बन्धमवापयन् कचान् ।

विज्ञानं कौशलं तस्य पारगैः विशेषविशेषज्ञैः शृङ्गारादिभिः
अनुजीविभिः सेवकैर्निजस्य विभोः स्वस्वामिनो नलस्यापि पा-
ण्डिग्रहणक्षयोक्त्वा विवाहकाले योग्या विवाहरूपोत्सवयोग्या
वाविभूषणा कृता रचिता । निजस्येति स्वयंप्रवृत्तिः सूचिता ।
विभोरित्यविकल्पः सूचितः । भूषयतिशुरादिः तस्माद्युष
॥ ५७ ॥

श्लोकद्वयेन केशप्रसाधनमाह । नृपस्येति । तत्र केशप्रसा-
धनेऽधिकृता नापितादयः पुनः पुनर्विचार्य धूपजधूमसंशोषणं
कङ्कतिकादिना प्रसाधनं कृत्वा, अथ च धूपजधूमस्यापि विश्व-
मानतात् पुनः पुनश्चान्निवशादेते केशा एव न धूम इति चि-
रान्निश्चित्य, कानि पुष्पाणि कुच स्वाय्यानीति योग्यायोग्यभावं
विचार्य वा, नृपस्य तान् कचान् धम्मिल्लादिरचनाविशेषयन्त्रि-
रूपं बन्धं अवापयन् प्रापयामासुः । तान् कान् । यैः कचैः ब्र-
ह्मि गहतः पचान् त्यजति गहत्त्यक् तस्य कक्षापिसंसदो मयू-
रसङ्घस्य समन्धी कक्षापलीलोपनिधिः कक्षापलीलाया उप-
निधिः साम्यमपालापि आच्छादितः, तदपेक्षयाधिकैर्जातमि-
त्यर्थः । कक्षापलीलारूपो य उपनिधिः कविसमयसिद्धः प्रति-

कलापलीलोपनिधिर्गह्वर्यजः

स यैरपालापि कलापिसंसदः ॥ ५८ ॥

पतत्रिणां द्राघिमशालिना धनु-

गुणेन संयोगजुषां मनोभुवः ।

निधिः स यैराश्वादि जित इवेत्यर्थ इति वा । नल्लकेशैर्विस्त्रा-
सस्य गृहीतत्वात् निर्विस्त्रासतया निरर्थकं वर्द्धिभारं त्यजति
इति सूचनाद्गह्वर्यज इति पदं साभिप्रायं । यैः केशैः पक्षत्या-
गिन्या मयूरसंहतेः कलापशोभानिचेपः अपालापि गृहीत्वा
नास्तीत्यपलापितः । यः परस्य निचेपं गृहीत्वा न दत्त्वा परं प्रता-
रयति स राज्ञोऽधिकृतैः पुरुषैः पञ्चादङ्गा शिचिणीयो भवति ।
मयूराः शरदि पक्षान्मुञ्चन्ति । पुमानुपनिधिर्न्यास इत्यमरः ।
अवापयन् । आप्नोतेर्ष्यन्ताल् लुङि द्वितीयस्यैकाधो द्वित्वं गत्यर्थ-
त्वादणौ कर्तुरर्थं कर्मत्वम् । अल्लभयन्निति वा पाठः ॥ ५८ ॥

पतत्रिणामिति । अर्जिता खन्धा मार्जनश्रीरभ्यङ्गजनिता स्त्रि-
ग्धशोभा येन । तथा द्राघिना ब्राह्मते एवंशीलेन तस्य नल्लस्य
कचेन केशपाशेन सह समेत्य समन्धं प्राप्य कुड्मसैर्मल्लिकादि-
कोरकैः कर्दभिः, द्राघिमशालिना तथा अर्जितमार्जनश्रिया
पुनः पुनः अङ्गुल्यादिना घर्षणात्तद्धमार्जनसम्बन्धिस्त्रिग्धशोभे-
नेव भ्रमरमासाराहूपेण धनुर्गुणेन संयोगजुषां सहितानां मनो-
भुवः कामस्य पतत्रिणां सौभाग्यं सादृश्यमासन्नि केशपाशस्य
भ्रमरमासाराहूपेण कामधनुर्गुणेन साम्यं । कोरकाणाञ्च पुष्य-

कचेन तस्यार्जितमार्जनश्रिया
 समेत्य सौभाग्यमलम्भि कुड्मलैः ॥ ५९ ॥
 अनर्घ्यरत्नौघमयेन मण्डितो
 रराज राजा मुकुटेन मूर्ध्नि ।
 वनीपकानां स हि कल्पभूरुह-
 स्ततो विमुञ्चन्निव मञ्जुमञ्जरीं ॥ ६० ॥
 नलस्य भाले मणिवीरपट्टिका-
 निभेन लग्नः परिधिर्विधोर्वभौ ।

रूपैर्वाणैः नलस्य च कामेनेत्यर्थः । अतिविशालनीलतरकलि
 कालकुतनलकोरुपाद्दर्शनमात्रेण भैमी कामवशा भवितेति
 भावः । कचेन । जात्येकवचनम् ॥ ५९ ॥

मूर्द्धप्रसाधनमाह । अनर्घ्येति ॥ अनर्घ्यरत्नौघमयेन अमूल्य-
 दिव्यमाणिक्यादिरत्नघटितेन मुकुटेन मूर्ध्नि मण्डितो राजा
 स नलः हि यस्मादनीपकानां याचकानां अतिधनदानात् कल्प-
 भूरुहः कल्पवृक्षस्ततो हेतोः मञ्जुमञ्जरीं कल्पवृक्षोषितां रत्नां
 रत्नाङ्कुरपरम्परां विमुञ्चन्नुद्गिरन्निव रराज । वृक्षो हि बाल-
 पक्षवपुष्पफलयुक्तां मञ्जरीमुद्गिरति । कल्पवृक्षस्य मञ्जरी रत्न-
 फलत्वाद्भ्रमयो । मञ्जरीस्थाने मुकुटस्तत्किरणा वा । मञ्जरी-
 कारा मुकुटमणिकिरणा ऊर्ध्वं निर्गच्छन्तीत्यर्थः । अर्धमर्शती-
 त्यर्थे दंडादित्वाद्यः । मञ्जरीरिति च पाठः ॥ ६० ॥

भासप्रसाधनमाह । नलस्येति । रत्नखचिताया वीरसम-

तदा शशाङ्काधिकरूपतां गते
 तदानने मातुमशक्नुवन्निव ॥ ६१ ॥
 बभूव भैम्याः खलु मानसौकसं
 जिवांसतो धैर्यभरं मनोभुवः ।

न्विन्या वीरपुरुषधार्थ्याया वीरपट्टिकानान्या वाऽऽख्यातायाः
 सुवर्षपट्टिकायाः अवषधुगपश्चाङ्गागमाचव्यापिन्या निभेन व्या-
 जेन नलस्य भासे ललाटे जग्नः सन् विधेसन्त्यस्य परिवेषो
 बभौ । मुखचन्द्रेऽपि चेत् परिवेद्यः समूर्णमण्डले किमिति न
 दृश्यत इत्यत आह । किं कुर्वन्निव । तदा प्रियासङ्गमकाले
 भूषणकाले च चर्षवन्नाङ्गवर्णवशाच्च शशाङ्काधिकरूपतां च-
 न्द्रापेक्षयाधिकपरिमाणत्वं गते प्राप्ते तदानने मातुं तुल्यप्र-
 माणताच्च प्राप्तुमशक्नुवन्निव । अल्पपरिमाणस्य चदलङ्करणं
 तदधिकपरिमाणस्यैकदेश एव तिष्ठति न तु सर्वं मण्डयितुं
 शक्नोति तस्मात् मुखैकदेशे भास्य एव परिधिः स्थित इति
 युक्तमिति भावः । मणिकिरणानां मण्डलाकारत्वेन पट्टि-
 कायाः परिवेद्याकारत्वं युक्तम् । अत्रन्तिमुदहसिति च पाठः
 ॥ ६१ ॥

श्लोकत्रयेण तिलकं वर्णयति । बभूवेति । मनोभुवो धनुः-
 समीपे सम्भृता सञ्जीवता उपभु भ्रुवोः समीपे तस्य नलस्य वर्णुलं
 चित्रं तिलकसद्द्रूपिणी गुलिकेव मृन्मयगोखक इव बभूव ।
 किम्भूतस्य । भैम्या मानसौकसं मनसि वर्णमानं धैर्यभरं धैर्यवा-

उपधतद्वर्णुलच्चित्ररूपिणी

धनुःसमीपे गुलिकेव सम्भृता ॥ ६२ ॥

अचुम्बि या चन्दनविन्दुमण्डली

नलीयवक्त्रेण सरोजतर्जिना ।

उक्तमथ च धैर्यभरमेव मानससरोनिवासिनं हंसं पश्चिन्नाङ्ग-
विद्यते धैर्यभरो यस्यैवंविधं वा हंसं जिघांसतो हन्तुमिच्छतः ।
भ्रुवोः कामधनुस्त्वं तिलकस्य च गुलिकालं । भ्रूसमीपस्थितवर्तु-
स्तिलकदर्शनमात्रेण भैमी कामवन्ना भविष्यतीति भावः । अन्यो
ऽपि हंसं हन्तुमिच्छन् चत्रियो धनुषि गुलिकां सम्भन्ते । राज्ञश्च
तिलको वृत्तो वर्तुलो नृपवैश्यायोरिति वचनात् । मानसौक-
स्त्रोत्प्रेषायां खलु । चित्रं स्यादहुतास्त्रेख्यतिलकेष्विति विश्वः ।
चित्रञ्च तद्रूपञ्चेति कर्माधारयादिनिर्वा । चित्ररूपतेति वा पाठे
तिलकस्वरूपतेत्यर्थः ॥ ६२ ॥

अचुम्बितीति । वृत्तत्वादिना गुणेन सरोजतर्जिना कमलजैत्रेश
तदधिकेनापि च कमलतर्जनवन्नादेव चन्द्ररूपेण नलीयेन व-
क्त्रेण या चन्दनविन्दुमण्डली मण्डलाकारस्य चन्दनतिलकः अचुम्बि
विधृता, तथा चन्दनविन्दुमण्डल्या चन्द्रस्यैव सखी अत्रिं अत्रिा
सखीका का चन रोहिण्यादिमध्ये तारका शशाङ्कवर्तिनी
मध्यवर्तिनीकृता । तथा चन्द्रमध्यवर्तिनी का चन सत्रीका
तारका खस्य सखी सप्तशरो कृता सा तप्तुल्या जातेत्यर्थ इति
वा । का चन कापि तारका सखी न कृता किन्तु या का चन

श्रियं श्रिता का चन तारका सखी-
 कृता शशाङ्कस्य तयाङ्कवर्तिनी ॥ ६३ ॥
 न यावदग्निभ्रममेत्युदूढतां
 नलस्य भैमीति हरेर्दुराशया ।
 स विन्दुरिन्दुः प्रहितः किमस्य सा
 न वेति भाले पठितुं लिपीमिव ॥ ६४ ॥

चन्द्राङ्कवर्तिनी भवेत् सा सर्वापि सख्येव कृतेति वा । सरो-
 जतर्जनस्यस्य मध्यवर्तिनी रोहिण्यादिर्भवेत्तर्हि चन्दनट-
 ततिलकसरोजतर्जा नलमुखचन्द्रस्तत्तुल्यो भवेन्न चैवमित्यर्थः ।
 तदा तन्मुखपद्मचन्द्राभ्यामधिकतमं जातमिति भावः । काञ्च-
 नेति पाठे अतिश्रयितां श्रियं श्रिता ॥ ६३ ॥

नेति । हरेरिन्दुस्य इति एवंप्रपञ्चया दुराशया अनुपपद्य-
 मानासम्भावितचिन्तयास्य नलस्य भाले खलाटे सा भैमी कि-
 मस्ति न वेति सन्दिह्यमानरूपां लिपीं ब्रह्मलिपीं अचरपङ्क्तिं
 सन्देहनिरासाय स्पष्टं पठितुं वाचयितुं स चन्दनविन्दुरेवेन्दु-
 स्यः प्रहितः प्रेषित इव इत्युत्प्रेक्षा । इति किं । भैमी यावद-
 ग्निभ्रमं अग्निप्रदक्षिणीकरणपर्यन्तं नलस्य उदूढतां परिणीततां
 भार्यात्वं नैति गच्छतीति । यद्यपि स्वयम्बरो जातस्तथापि
 यावत्सप्तपदी गमनं भैमी नलभार्या न भवतीतीन्द्रस्य दुराशया
 स विन्दुस्य एव प्रहितः किं । पतित्वं सप्तमे पदे इति स्पति-
 प्रामाण्याद् यावदग्निभ्रमणं भैमी नलस्यतां नैति । ब्रह्मलिपेर्नि-

कपोलपाखीजनितानुक्मिबयोः
 समागमात् कुण्डलमण्डलदयी ।
 नलस्य तत्कालमवाप चित्तभू-
 रथस्फुरच्चक्रचतुष्कचारुतां ॥ ६५ ॥
 अत्रास्य कण्ठं गुरुविप्रवन्दना-
 दिनम्रमौलेस्त्रिवुकायचुम्बिनी ।

अयं चन्द्रद्वारा बुद्धा तन्प्राप्त्यर्थं वयं प्रयतामह इति दुराग्रवा
 लिपिवाचनार्थं प्रेषितो ललाटे स्थितश्चन्द्र इव तिलको रराज
 इति भावः । चावदग्निभ्रममव्यधीभावः । लिपीं । छदिकारा-
 दितोकारः (पा० ४।१।४५। सि० कौ) ॥ ६४ ॥

कर्षभूषणं वर्णयति । कपोलेति । तत्कालं तस्मिन्मण्डन-
 समये नलस्य कुण्डलमण्डलदयी कर्षभूषणीभूतमण्डलाकारकु-
 ण्डलदयी कपोलपाख्यां प्रव्रस्तातिस्वच्छनलकपोलदुग्मे जातौ
 निजौ स्त्रीयौ अनुविन्वौ प्रतिविम्बौ तयोः समागमात् सम्बन्धा-
 द्भेतोस्त्रिभूरथे कामरथे स्फुरदिलसत् चक्रचतुष्कं तस्य चारु-
 तां वैन्दर्यमवाप । रथस्यतुश्चक्रो भवति । पाली फलकं, चतुष्कं
 परिमाणोपाधिके सङ्गार्थं । सङ्ख्यायाः सञ्ज्ञा सङ्घेति (पा० ५।
 ६।५८) कम् । तत्र प्राणिसङ्घे यद्यपि प्रत्ययस्यथाप्यनौपचारिकः
 प्रयोगः ॥ ६५ ॥

अत्रेति । अस्य कण्ठं अत्रा मुक्तावलिः भौतिकहारसता
 आस्यमेव चन्द्रमास्यसात् सवन्ती या सुधा तस्यासुन्दिसं खूब

अवाप मुक्तावखिरास्त्रचन्द्रमः-

स्रवत्सुधातुन्दिलविन्दुवृन्दतां ॥ ६६ ॥

यतोऽजनि श्रीर्बलवान् बलं द्विषन्

बभूव यस्याजिषु वारणेन सः ।

विन्दुवृन्दं तस्य भावस्यता तामवाप। किञ्चूतस्य। गुरूणां पिचा-
हीनां विप्राणाञ्च बन्दनया विनयो मौलिर्यस्या अत एव कि-
ञ्चूता चारावली चिबुकायचुम्बिनी हन्वयस्यर्शिनी । मुक्तानां
सूक्ष्मत्वं वर्णुलत्वं च सूचितं । पूर्वचन्द्रदर्शनवत्तददर्शनाद् गुर्वा-
हीनां प्रीतिर्जातेति भावः ॥ ६६ ॥

श्लोकत्रयेण भुजभूषणं वर्णयति । यदिति । स तद्भुजो गलभुजो
मुद्राभिरङ्गुलीयकैः सहितः समुद्रस्यस्य भावं अथ च दण्ड-
दण्डनादिरावधर्षपरिपालनामुद्रा नियमस्तस्यादित्यं वभार
भेजे । जर्मिका दधारेति भावः । स कः । यतः यस्माद्भुजाद्धेतोः
श्री शोभा राव्यलक्ष्मीर्वा अजनि उत्पन्ना । तथा चाजिषु यस्य
भुजस्य वारणेन यत्कर्तृकेन प्रचुविमर्हनेन कृता बलं प्रचुसैन्यं
द्विषन् पराभाद्रकः सन् स नखो बलवानुत्साहयुक्तः प्रक्रियुक्तो
वा बभूव । यत्कतनिवारणेन बलवान् प्रचुसैन्यं पराभाद्रकोऽभू-
दिति वा । वाग्बद्धस्यै । ततश्चाजिषु बलं द्विषन् स नखो यस्य
यत्कर्तृकेन सङ्ग्रामेण बलवान्भूदिति भावः । प्रचुसैन्यं द्विषन्
स प्रविद्धोऽतिबल्लोऽपि प्रचुः सङ्ग्रामेषु यस्य कर्मभूतस्य वारणे
निराकरणे बलवान् न बभूवेति वा । आजिषु बलं द्विषन् स

अपूपुरत्तान् कमलार्थिनो घनान्

समुद्रभावं स बभार तद्भुजः ॥ ६७ ॥

प्रसिद्धः अचुर्यस्य सङ्ग्रामे विषये बलवाक्यामूदिति वा । वार-
णामिनः स्वामी वारणेनद्यासौ स च अतिप्रसिद्ध ऐरा-
वतः स वारणेनः सः यस्य गलभुजबलं द्विषन् बलेन सह स्पृष्ट-
मानः सङ्ग्रामेषु बलवानभूत् । हीनबलोऽप्युत्तमैतद्भुजबलस्यर्द्धया
बलवत्प्रतिष्ठां लभे । वरं विरोधोऽपि वरं महात्मभिरिति-
न्वाद्यादिति भाव इति वा । सङ्ग्रामेषु बलं दैत्यं पराभावुकः
स इन्द्रोऽपि यस्याजिषु येन भुजेन सह सङ्ग्रामे बलवाक्यामूत्
इन्द्रादप्ययं बलीति भाव इति वा । ववयोरभेदादखनं वलः
पलायनं तदा, सङ्ग्रामेषु यत्कृतेन निवारणेन स बलाराति-
रपि बलवान् पलायनपरोऽभूत् न तु स्वातुं व्रक्त इति वा ।
यत्करसागतिप्रसिद्धान् घनान् बहून् कमलां लक्ष्मीमर्थयन्ने
एवं श्रीलान् याचकान् अपूपुरत् परिपूर्णाचकर अतिवदान्
इत्यर्थः । बहून् सुन्दरवधूकाङ्क्षिणो वरान् यः पपार, बहून्
ब्राह्मणा येन विवाहिता इत्यर्थ इति वा । अथ च सागरत्वं
भेजे यस्यात्सागरालक्ष्मीरजनि यदुत्पन्नेन वारणेनैरावताख्येन
सबलारातिः आजिषु बलवानभूत् । यस्य वृक्षार्थं जलाभिला-
षिणो मेघान् पूरयति । रामनामाद्यङ्किता मुद्रिका मुद्रा ।
यदुद्गता, पपार यस्यागिति च पाठः । सखिलं कमलं जलमि-
त्यमरः । कमला श्रीवरश्रियोरिति विश्वः । बलनं वलः ।

कृतार्थयन्त्रिजनाननारतं

बभूव तस्यामरभूरुहः करः ।

तदीयमूले निहितं द्वितीयवत् ।

ध्रुवं दधे कङ्कणमालवालतां ॥ ६८ ॥

रराज दोर्मण्डनमण्डलीजुषोः

स वज्रमाणिक्यसितारुणत्विषोः ।

षडर्थं कविधानात्कः । अपूपुरदिति पूर्यते लुङि वृत्ते, दीर्घे
लघोरिति (पा० ७।४।८४) अभ्यासस्य दीर्घः । पपार, वृधातोः
पूरणार्थास्त्रिट्, इटं बाधित्वा परत्वाद् वृद्धिः ॥ ६७ ॥

कृतेति । तस्य करः अमरभूरुहः कल्पवृक्षो यतः बभूव । किं
कुर्वन् अर्थिजनां याचकलोकान् बद्धधनदानादनारतं सदा
कृतार्थयन् प्राप्तप्रयोजनान् कुर्वन् । तस्मात्माणिक्यरूपे तदी-
यकरमूले निहितं स्थापितं द्वितीयवद्वितीयेन वैवाहिकेन सूच-
मयेन माङ्गलिकेन कङ्कणेन युक्तम् मौवर्षं कङ्कणमालवालतां
दधे तदीयकरकल्पतरोः कङ्कणमालवालस्त्राने जातमित्यर्थः ।
वृक्षमूले चालवालद्वयं भवति । मिलितमुद्रिकाद्वयवत् द्वयो-
र्मिलितयोर्घटनात् द्वितीयवदिति वा । ध्रुवमुत्प्रेक्षायां । विनि-
वेक्षितं तदेति पाठः साधुः ॥ ६८ ॥

रराजेति । स गलः रराज । किं कुर्वन्निव । दोर्मण्डनं
बाहुभूषणं तस्य मण्डलीं श्रेणीं जुषेते इति जुषौ तयोरङ्गदादि-
वर्तुलबाहुभूषणाश्रयोर्ब्रह्ममाणिक्याणां क्रमेषसितारुणत्विषोः

मिषेष्व वर्धन् दशगिष्णुसोऽमुसौ
 यज्ञःप्रतापाववनीजयार्जितौ ॥ ६८ ॥
 घने समस्तापघनावलम्बिनां
 विभूषणानां मणिमण्डले नलः ।
 स्वरूपरेखामवलोक्य निष्कली-
 चकार सेवाचक्षुदर्पणार्पणं ॥ ७० ॥

श्वेतरक्तदीप्तोर्मिषेषोर्ध्वाधोदिक्षुहितप्राच्यादिद्वादशदिग्मुखानां
 मुष्णुसौ तच्च प्रसरन्तौ अवनीजयेनार्जितौ क्रमेष यज्ञःप्रतापौ
 वर्धन् प्रसारयन्निव । हीरकमाणिक्यानां मण्डनाश्रितत्वात्
 तद्दीप्तोरपि मण्डनाश्रितत्वं युक्तं । यज्ञःप्रतापौ श्वेतरक्त शो-
 भाविति कविसङ्केतः । इवाथाहारः ॥ ६८ ॥

घन इति । नलः समस्ता ये अपघनाः इत्यमस्ताकाशज्जानि
 ताजवसन्मन्त्रे एवं श्रीलावि तच्च स्थितानि तेषां विभूषणानां
 घने सान्ध्रे मणिमण्डले रत्नसङ्घे स्वरूपस्य स्वाकारस्य रेखां
 परमां शोभां खलावप्यपरमां मर्यादां वावसोक्त्य सेवाचां
 चक्षाः प्रसिद्धाः सेवाचतुरा नापितादयस्तेषां दर्पणार्पणं प्रति-
 विम्बदर्शनार्थं मुक्षुरार्पणं निष्कलीचकार । आदर्शकृत्यस्य रत्नै-
 रेव कृतत्वादिति भावः । मङ्गलमादर्श इति बुद्ध्या तैर्दर्पणं
 आनीतं तेन च विद्योक्तिं इति तेषां सेवाचातुर्थ्यं । सेवाचयेति
 तेनचित्त (पा०पृ० १२१६) इति चक्षुष् ॥ ७० ॥

व्यलोकि लोकेन न केवलं चलन्-
मुदा तदीयाभरणार्पणद्युतिः ।
अदर्शि विस्फारितरत्नलोचनैः
परस्यरेणैव विभूषणैरपि ॥ ७१ ॥
ततो ऽनु वार्ष्णेयनियन्तृकं रथं
युधि क्षतारिञ्चितिभृञ्जयद्रथः ।

व्यलोकीति । चक्ष्मी व्याघ्रस्य व्याघ्रस्योत्पद्यमाना मुत् यस्य
तेन निरन्तरदर्शेण लोकेन तदीयानां नलीशानां आभरणानां
अर्पणद्युतिः संस्नानविशेषे स्थापनजनिता शोभा केवलं न व्यलो-
कि किन्तु विस्फारितानि प्रसारितकिरणानि रत्नान्येव लोच-
नानि येषामेवंविधैर्विस्फारितैरत्नलोचनैः हृत्वा वा अचेतनै-
र्विभूषणैरपि परस्यरेणान्योन्यस्यादर्शिव व्यलोकितेव अन्योन्य-
शोभाविलोकनार्थं अचेतनैरपि तैर्नेत्राणि प्रसारितानोत्थर्यः ।
आभरणशोभा सर्वैर्विलोकिता मण्डनमात्रञ्च स्वचितरत्नमिति
भावः ॥ ७१ ॥

तत इति । ततो भूषणधारणादनु पश्चात् स नलो ऋपुः
वार्ष्णेयनामा नियन्ता धारयिष्यस्य, अथ च हृष्णः धारयिष्यस्य
तं रथं किरीटवान् सहजकिरीटयोगात् किरीटिनामा पृथास्त्र-
गुरर्जुन इवाहूडवान् । किम्भूतो नलो अर्जुनस्य । युधि क्षताः भङ्गं
प्राप्तिताः अरिञ्चितिभृतां वैरिभृतां जयन्तो जयदातारो
ऽपि रथा येन । क्षतवैरिभृतां जयद्विपुरथो यस्मेति वा । क्षता

नृपः पृथाङ्गनुरिवाधिहृदवान्
 स अन्ययात्रामुदितः किरीटवान् ॥ ७२ ॥
 विदर्भनाम्नस्त्रिदिवस्य वीक्षितुं
 रसोदयादप्सरसस्तमुज्ज्वलं ।
 गृह्णाङ्गुष्ठादेत्य धृतप्रसाधना
 व्यराजयन् राजपथानथाधिकं ॥ ७३ ॥

वैरिनृपाणां जयन्तो रथा लक्ष्म्या अर्शादित्वादा महारथा-
 तिरथाङ्गुरथप्रमुखा घोधा येनेति वा । अर्जुनपक्षे युद्धे हतो
 ऽभिमन्वुवधाहरिः शत्रुभूतः क्षितिभद्राजा जयद्रथो येन ।
 चतोऽरीषां कौरवाणां समन्त्रो राजा जयद्रथो येनेति वा ।
 तथा जनी वधूर्महती जन्यो वरसत्सम्बन्धिन्यां यात्रायां मुदि-
 तो हृष्टः । जन्या वरपत्नीयास्तैः सह यात्रया वा हृष्टः । अथ च
 युद्धसम्बन्धिन्यां विजययात्रायां हृष्टः । तथा मुकुटेन मण्डितः,
 वरयात्रार्थं निर्गत इत्यर्थः । वार्ष्णेयः । वृष्णेरपत्यं, इतस्मान्निज
 (पा० ४।१।२९) इति ठक् । नियन्तृकं । नद्यतस्वेति (पा० ५।४।
 १५३) कप् ॥ ७२ ॥

इदानीं वरसन्दर्शनार्थं पुरनारीसम्भ्रममाह । विदर्भेति ।
 अथ रथारोहणानन्तरं विदर्भेति नाम त्रिदिवस्य कुण्डिनरूपस्य
 स्वर्गस्थाप्सरसः सुन्दरनार्य एव स्वर्गस्था उज्ज्वलं प्रकाशमानं
 मूर्त्तं शृङ्गाररूपं वा तं नलं रसोदयदर्शनानुरागाभिर्दृष्ट्वा हेतो
 वीक्षितुं विशेषेण द्रष्टुं धृतप्रसाधनाः सासङ्काराः सत्यः गृह्णात्

अजानती कापि विलोकनेत्सुका
 समीरधूतार्द्धमपि स्तनांशुकं ।
 कुचेन तस्मै चलतेऽकरोत् पुरः
 पुराङ्गना मङ्गलकुम्भसम्भृतिं ॥ ७४ ॥
 सखीं नलं दर्शयमानयाङ्गतो
 जवादुदस्तस्य करस्य कङ्कणे ।

वृहादेत्यागत्य निमर्गरेभ्यान् राजपद्मान् अधिकं नितरां
 च्यराजयन् तद्योगान्नेऽप्यधिकं शृशृभिरे इत्यर्थः । तासामति-
 सौन्दर्यमुक्तम् । सर्व्वाऽपि तद्दर्शनार्थमागता इति भावः
 ॥ ७३ ॥

अजानतीति । नलस्य दर्शनेत्सुका अत एव समीरेष धूतार्द्धं
 कम्पितार्द्धमपि स्तनांशुकं चोत्सुकास्यं कुचावरणवत्त्वं अजानती
 अनादृष्टतो कापि पुराङ्गना चलते वरयाचोक्तुश्चाय तस्मै
 नलाय पुरोऽप्यभागे कुचेन कृत्वा मङ्गलकुम्भस्य शुभस्य चकम्बकु-
 मरूपपूर्वकुम्भस्य सम्भृतिं सम्भारमुपदामकरोत् । समीरधूतेत्य-
 नेनाचेतनस्यायनुरागेत्पादना कुचस्यातिसौन्दर्यमिति च व्य-
 ज्यते । वरस्य च पुरः पूर्वकलत्रदर्शनेन शुभाय भवति । तस्मै ।
 क्रियथा यमभिप्रैति स सम्प्रदानं ॥ ७४ ॥

सखीमिति । सोऽयं नलः समागच्छतीत्येवं करेण सखीं नलं
 दर्शयमानया दर्शयन्त्या कथापि प्रदर्शनार्थमेवाङ्गत उत्सङ्गात्
 सकाशात्प्रवादेगादुदस्तस्य करस्य सुवर्षहीरकधारातीक्ष्णा-

विषज्य हारैस्तुटितैरतर्कितैः
 कृतं कयापि क्षणलाजमोक्षणं ॥ ७५ ॥
 लसन्नखादर्शमुखाम्बुजस्मित-
 प्रसन्नवाणीमधुपाणिपल्लवम् ।
 यियासतस्तस्य नृपस्य जज्ञिरे
 प्रशस्तवस्तूनि तदेव यौवतं ॥ ७६ ॥

यभागे कङ्कणाख्ये भूषणे विषज्य वेगाभिघातवशात्तुटित्वा तुटि-
 तैश्चैर्हारैर्नखविशोकनरसादतर्कितैरज्ञातविच्छेदाधःपतनै-
 र्हारैस्तदीयमुक्ताफलेः कृत्वा क्षणमात्रं क्षणं उत्सवस्तत्सम्बन्धि वा
 लाजमोक्षणं कृतम् । अन्यरमणीनिरन्तरक्रियमाणलाजमोक्षण-
 मध्ये मौक्तिकमोक्षणमपि तद्गुणकार्यभूदित्यर्थः । दर्शयमानया ।
 षिचस्येति(पा० १।३।७४) कर्त्तुमिप्राये क्रियाफले ज्ञानचि चक्रो-
 रित्यत्र अभिवादिदृष्टोरात्मने पदे चेति वक्तव्यात् (पा०
 १।४।५३।वा०) द्विकर्मकत्वात् सखीमिति कर्मत्वं । सखीरिति
 वा पाठः ॥ ७५ ॥

लसदिति । तत् युवतीनां समूहो यौवतमेव चियासतोः
 वरयात्रोन्मुखस्य तस्य नृपस्य प्रशस्तवस्तूनि शुभसूचकमङ्गलद्र-
 व्याणि जज्ञिरे । किञ्चूतं । नखा एवादर्शं मुखान्येवाम्बुजानि
 स्मितान्येव प्रसन्नानि पुष्पाणि वाण्य एव मधूनि पाण्य एव
 पल्लवानि इतरेतरयोगद्वन्द्वः समाहारो वा लसन्तः स्फुरत्का-
 न्तयो नखादर्शदयो यस्य तत् । एवंविधपुरनारीदर्शनाङ्गमी-

करस्थताम्बूलजिघत्सुरेकिका
 विलोकनैकाग्रविलोचनोत्पला ।
 मुखे निचिक्षेप मुखद्विराजता-
 रूषेव लीलाकमलं विलासिनी ॥ ७७ ॥

पाण्डिपेशे नितरां मम शुभाच्चैव भवितेति तस्य बुद्धिरुदभू-
 दिति भावः । अतिसौन्दर्यं तासां सूचितं । दध्याव्यादर्शादि-
 दर्शनं शुभावहमिति वसन्तराजग्रन्थे ज्ञातव्यम् । आरोप्यमा-
 षस्य प्राधान्याज्जिरे इति बह्ववचनम् ॥ ७६ ॥

करेति । एकिका कापि विलासिनी पुरनारी करस्थं
 ताम्बूलं जिघत्सुर्भक्षयितुमिच्छुः सती करस्थलीलाकमलं मुखे
 निचिक्षेप । यतो नलविलोकने विषये एकाग्रो तत्परे विलोच-
 नोत्पले यस्याः सा । ताम्बूलभ्रान्त्या कमलं मुखे निक्षिप्तमि-
 त्यर्थः । कथेव मुखलक्षणे राजनि विद्यमाने कमलस्य द्वितीया
 राजता तथा जातया इट् क्रोधस्तथेव उत्तमेन मन्मुखेन सच्चै-
 तत् सङ्कत इति क्रोधादिव मुखे कमलं निक्षिप्तमित्यर्थः ।
 नलसौन्दर्यातिशयदर्शनेन विमनस्कतोक्ता । जिघत्सुः । लुङ्-
 सनोरित्यादिना (पा० २।४।३७) घसादेशे, यस्तु अदन इत्ये-
 तस्माद्वा सनन्तादुः । न लोकेति (पा० २।३।६८) षष्ठीनि-
 षेधात्ताम्बूलं जिघत्सुरिति द्वितीयेति योगविभागात् समासः
 ॥ ७७ ॥

कथापि वीक्षाविमनस्कलोचने
 समाज एवोपपत्तेः समयुषः ।
 घनं सविघ्नं परिरम्भसाहसै-
 स्तदा तदालोकनमन्वभूयत ॥ ७८ ॥
 दिदृक्षुरन्या विनिमेषवीक्षणा
 नृणामयोग्यां दधती तनुश्रियं ।

कथेति । कथापि खैरिष्या वीक्षया गलददर्शनेन विमनस्के
 त्यक्तविषयान्तरे लोचने यतस्तस्मिन् समाजे अगसङ्गे एव समी-
 युषः समागतस्योपपत्तेर्जारस्य परिरम्भे आलिङ्गनविषये साह-
 सैर्निर्विचारिभिः निर्भयप्रवर्तनैः कृत्वा तदा गलदविश्लोकनसमये
 तदालोकनं गलददर्शनं घनं नितरां सविघ्नं यथा तथान्वभूयत ।
 आरकर्षकैर्जार्कर्मकैर्वा आलिङ्गनैर्व्यवधानतया गलः सम्यक्
 नादर्शीत्यर्थः । तदा तदाचित् कदात्पल्लतत्मासल्लस्यालोकनं कृतं
 न तु गिरन्तरमिति वा । देवयाचावरयाचादिके आरादीनां
 कामशास्त्रे समथ उक्तः ॥ ७८ ॥

दिदृक्षुरिति । गलददिदृक्षुरत एव दर्शनानुरागवशेन विग-
 तपञ्चसङ्कोचे वीक्षणे विशिष्टे नेत्रे यस्याः सा । तथा नृणां भूला-
 कवासिनामयोग्यां दिव्यां तनुश्रियं दधती अन्या कापिञ्चारीत्यं
 प्राप्तदेवाङ्गनासास्यापि दर्शनैस्तूक्यात् पदारामात्रेष्वैव असंसा-
 न्महीमस्युग्रत् तावता केवलं तावन्मात्रेष्वैव नाप्यरोऽभवत् ।
 अप्यरोऽप्यनिमेषनेत्रां अमनुष्यां देवैकभोग्यां कायकानिं

पदाग्रमात्रेण यदस्यग्रन्महीं
 न तावता केवलमसुरोऽभवत् ॥ ७९ ॥
 विभूषणसंसनशंसनार्पितैः
 करप्रहारैरपि धूनैरपि ।

विभाषाः पदैकदेशेनापि भूमिं न स्पृशन्ति, इयं तु निर्निमेष-
 दर्शनेऽसूक्तयाङ्गुष्ठादिमात्रेण केवलं भूमिं स्पृशती तेनैव धर्मेण
 तन्तुस्या नाभूत् अन्यत् सर्व्वं सादृश्यमेवेत्यर्थः । असुरोऽभव-
 दिति । असुरःशब्दश्च बज्रत्वेऽपि अन्येत्यपेक्षयाऽभवदित्येकवच-
 नमपि युक्तम् । आपः सुमनसो वर्षा असुरसः शिकताः समाः ।
 एताः स्त्रियां बज्रत्वे स्युरेकत्वेऽप्युत्तरक्रममिति वचनादेकवच-
 नान्तादसुरःशब्दात् न च्चिः । बज्रजनपृष्ठवर्त्तिनो भित्त्वादित्य-
 वहिता वा पदाङ्गुष्ठमात्रेण भुवं स्पृशन्तः प्रोक्षमिताङ्गाः पक्ष-
 ङ्गीति दिदृक्षुणां स्वभावः ॥ ७९ ॥

विभूषणेति । अपरा अन्तःकरणे शरीरमध्ये अमान्तं स्रग्दं
 शरीरमाणाधिकमानं वहिरवस्थितं नखदर्शनजं प्रमोदं विभू-
 षणानां संसनस्य शंसने तव मण्डनं गलितं तव मण्डनं गलित-
 मिति प्रत्येकं कक्षणे विषयेऽपि तैर्दक्षैः करप्रहारैरपि धून-
 नैरपि तच्छरीरकम्पनैश्च कृत्वा प्रसभं बलात्कारेण स्वसखीषु
 पुरा सम्पापयतीव प्रावीविशदिव, विचिन्तनेन शब्दमश्रुत्सन्
 करेण ताद्यते पतितविस्मृतभूषणादिसंवेदनाय कम्प्यते चेति ।
 तथान्यदपि कुसुलमानमथाङ्गोधूमादि वहिरवस्थितं सत्

अमान्तमन्तःप्रसभं पुरा ऽपरा
 सखीषु सम्प्रापयतीव सम्मदं ॥ ८० ॥
 वतंसनीलाम्बुरुद्धेण किं दृशा
 विलोकमाने विमनीवभूवतुः ।
 अपि श्रुती दर्शनसक्तचेतसां
 न तेन ते शुश्रुवतुर्मृगोदृशाम् ॥ ८१ ॥

बलात्कारेण करताडनैः करछतैर्धूननैश्चान्तर्माप्यत इति च
 लौकिकी रीतिः । नलददर्शनानुरागादतिविमनस्का जाता इति
 भावः । पुरा सम्प्रापयतीति । पुरिलुङ्घास्त्रे (पा० ३।२।१२२)
 इति भूते लट् ॥ ८० ॥

विभूषणभ्रंशशब्देन किमिति ज्ञापित इत्यत आह । वतं-
 सेति । नलददर्शने सक्तं चेतो यासां मृगोदृशां श्रुती कर्षावपि
 वतंसनीलोत्पलेन कर्षभूषणनीलाम्बुरुद्धेणैव दृशा नेत्रेण नलं
 विलोकमाने सत्यौ यस्माद्विमनीवभूवतुर्थाकुले जाते तेन हे-
 तुना ते श्रुती किं भूषणसंसर्गं न शुश्रुवतुः । चक्षुषी किल
 अवणानर्हत्वाच्च श्रुतां, कर्षां तु श्रोतुं योग्यावेवेत्यपेरर्थः ।
 ताः सुदृश्यो यथा नलविलोकनेन विमनस्का जातास्तथा त-
 त्कर्षावपि विमनस्कौ जाताविति वा अपेरर्थः । विमनीवभू-
 वतुः । अहर्मनसश्च (पा० ५।४।५१) इति च्चिः । सलोपश्च
 ॥ ८१ ॥

काश्चिन्निर्माय चक्षुःप्रसृतचक्षुःकितं तास्वशङ्कन्त कान्ता
मौग्ध्यादाचूडमोघैर्निचुलितमिव तं भूषणानां मणीनां ।
साहस्रीभिर्निमेषाकृतमतिभिरयं दृग्भिरालिङ्गितः किं
ज्योतिष्टोमादियज्ञश्रुतफलजगतीसार्वभौमभ्रमेण ॥ ८२ ॥

काश्चिदिति । पश्यन्तीषु तासु मध्ये कान्ताः सुन्दर्यः का-
श्चित्पुरनार्यः भूषणानां ये मणयः तेषां भूषणभूतानां वा
मणीनां रत्नानामोघैः समूहैः आचूडं त्रिखामभिव्याप्य निचु-
लितमाच्छादितमिव तत्र वुडितमिव तं नलं चक्षुरूपाभ्यां
प्रसृतिभ्यां अर्द्धसङ्कुचितकरकुड्मलाभ्यां चक्षुकितं पीतं निर्माय
कृत्वा प्रसृतिप्रमाणाभ्यामतिविज्ञास्त्राभ्यां चक्षुर्भ्यां सादरं दृष्टिं
कृत्वा इति मौग्ध्यादनैपुण्यादशङ्कन्त तर्कयामासुः । इति मौग्ध्यं
किं । निमिषे पञ्चसङ्कोचेऽकृतमतिभिरनिमिषाभिः साहस्री-
भिः सहस्रसङ्ख्याभिर्दृग्भिर्दृष्टिभिर्ज्योतिष्टोमराजस्रयादियज्ञा-
नां वेदाङ्कुरं यत्फलं साध्यं तद्रूपा या जगती भुवनं स्वर्ग-
स्तस्याः सार्वभौमस्रकवर्त्तीन्द्रस्तस्य भ्रमेणायं नल आलिङ्गितः
स्युष्टः किं । अचेतनैरपि रत्ननेत्रसहस्रैर्विभववशादिन्द्रोऽयमिति
भ्रान्त्या इन्द्रस्य सहस्रनेत्रत्वाद्नेनास्त्राभिः सम्बन्धं युक्तमिति
बुद्ध्या समालिङ्गितः । किमिति उत्प्रेक्षा । एतदेव च मौख्यं सौन्द-
र्यं रत्नवाज्जस्यं चोक्तं । सहस्रशब्दे यज्ञेऽपरिमितवाची । सहस्रं
परिमाणं यासाक्ताः साहस्र्यः तदस्य परिमाणमित्यर्थे, शतमा-
नविंशतिकसहस्रवसनादणित्यण् (पा० ५।१।२७) ॥ ८२ ॥

भवन् सुद्युम्नः स्त्री नरपतिरभूद्यस्य जननी
 तमूर्वश्याः प्राणानपि विजयमानस्तनुरुचा ।
 हरारब्धक्रोधेन्धनमदनसिंहासनमसा-
 वलंकर्मीणश्रीरुदभवदलङ्घर्त्तुमधुना ॥ ८३ ॥

भवन्निति । सूर्यनप्ता मनोः पुत्रः सुद्युम्नाख्यो नरपतीराजा
 पार्ष्वतीवनप्रवेशनिमित्तेन शिवशासनेन हेतुना इत्याख्या स्त्री
 भवन् स्त्रीलं प्राप्तः सन् बुधाङ्गभंधारणेन यस्य जननी अभूत् ।
 उर्वश्याः प्राणान् रूपातिशयात् स्वर्वश्यायाः प्राणभूतं प्राणप्रिय-
 मतिसुन्दरं तं पुरुरवसमपि तनुरुचा कायकान्धा विजयमानः
 पराभावकोऽसौ नखः अधुनेदानीं हरेषारब्धः हतः क्रोधसखे
 न्धनं दास्यो मदनस्यस्य सिंहासनं दग्धत्वात्कामेन शून्यमलङ्घर्त्तुं
 योग्यतया भूषयितुं अलङ्घर्मीणा कर्ष्यचमातिसमर्था स्वाभावि-
 की भूषणजनिता च श्रीः शोभा यस्यासौ एवभूत् उदभवत् जात
 इति पुरस्त्रिय आख्येपुरित्यन्तिमश्लोकेन सम्बन्धः । जीर्णः कामो
 दग्धः पुरुरवाख्येनेव जितः तस्मात् शून्यं कामसिंहासनं भूष-
 यितुमर्थं काम एवोत्पन्नः । अतिसुन्दरोऽयमिति भावः । हत-
 द्युगादौ तु इत्यो नाम राजा नृगयासङ्गाङ्करनिवारितमुमा-
 वनमेकाकी प्रविष्टः स्त्री बभूव । तामेकाकिनीं सुन्दरीं इहा
 चन्द्रपुत्रो बुधः कामातुरः सन् स्त्राग्रमं नीत्वा तस्मां पुरुरवो-
 नामानं पुत्रमजीजनदिति भविष्योत्तरपुराणे कथा । विजय-
 मानः । विपराभ्यामिति (पा० १।३।१८) ज्ञानच् । कर्ष्यचमोऽल-
 ङ्घर्मीण इत्यमरः ॥ ८३ ॥

अर्थी सर्वसुपर्वणां पतिरसावेतस्य यूनः कृते
 पर्यत्याजि विदर्भराजसुतया युक्तं विशेषज्ञया ।
 अस्मिन्नाम तथा वृते सुमनसः सन्तोऽपि यन्निर्जरा
 जाता दुर्मनसो न सोढुमुचितास्तेषां तु सामौचित्ये ॥ ८४ ॥
 अस्योत्कण्ठितकण्ठलोठिवरणसकसाक्षिभिर्दिग्धवैः
 स्वं वक्षः स्वयमस्फुटन्न किमदःशस्त्रादपि स्फोटितं ।

अर्थीति । विशेषज्ञया गुणानामधिकतरत्वं विदूष्य विदर्भ-
 राजपुत्र्या अर्थी मां दृषोव्येत्यर्थ्यमानः सानुरागोऽप्यसौ सर्व-
 सुपर्वणां सर्वदेवतानां पतिरिन्द्रोऽपि एतस्य प्रत्यक्षस्य्याति-
 सौन्दर्यस्य यूनः पूर्णतारुण्यस्य नलस्य कृते निमित्तं पर्यत्याजि ।
 सानुरागत्वे प्रभुत्वेऽपि सौन्दर्यादिगुणानां न्यूनत्वाद्यत्परित्यक्त-
 स्युक्तमुचितमेव कृतमित्यर्थः । नाम प्राकाशे, तु पुन निर्जरा
 इन्द्रादयश्चत्वारोऽपि देवाः श्रिष्टा नाम प्रसिद्धाः शोभनान्तःक-
 रणा अपि सुमनसः प्रसिद्धाः सन्तोऽपि वा सुमनस इति सञ्ज्ञया
 ख्याताः सन्तोऽपि तथा भैम्या अस्मिन्मले वृते सति यदुर्मनसः
 सविषादमनसो जाताः सा तेषामनौचित्ये अनुचितकारिता,
 सोढुं चनुं नोचिता न युक्ता । न हि साधुभिः कार्यवशादपि
 स्वधर्मः परित्यज्यते, एतैस्तु परित्यक्तसंद्रूपं न सहामह इत्यर्थः ।
 कृतेऽव्ययम् ॥ ८४ ॥

अस्मेति । अस्य नलस्य चिरकालं वरणमासास्त्रेषार्थमुत्क-
 ष्ठिते कण्ठे लोठिन्यास्यलन्था हृदयावस्यन्निन्या वरणसजः

व्यावृत्त्योपनतेन च प्रथमस्वेवमद्य प्रसाद्या कथं
भैम्या व्यर्थमनोरथेन च प्रची साचीकृतमास्याम्नुजं ॥ ८५ ॥

साक्षिभिः प्रत्यक्षदर्शिभिर्दिग्धवैद्यतुर्भिरिन्द्रादिभिर्दिक्पाक्षैस्त-
पाभावात् स्वयमस्फुटदविदीर्यमाणमपि खं वचः अमुष्य नस्वस्य
प्रसादपि हेतोः किमिति न स्फोटितं विदारितं नखेन बाहुं
भैम्यं युद्धमपि कृत्वा किमिति न मृतं । शूराणां रणे मरणमपि
बद्धे भवति न तु कञ्चापरित्याग इति भावः । दुरिकादि-
प्रक्षेपेण स्वयमेव वा किमिति न स्फोटितमिति वा । अस्मादय-
स्ववत्तिष्ठन्तु हा सोपहासं कथं अथ भैम्यां विषये व्यर्थमनोरथेन
यता व्यावृत्त्य परावृत्त्य उपनीतेन प्रचीसमीपे प्रथमवशात्-
केच प्रथमस्वेन प्रतयश्चकरणात्स्वस्वगांधिपत्येन देवेन्द्रेणापि
प्रचीन्द्रास्यपि च कथं प्रसाद्यानुनेतुं शक्या । अतः कोपवशादव-
शावशादा साचीकृतं वक्रोक्तमास्यमेवाम्नुजं यथा । सम्मुखान-
वलोकनान् प्रसादनार्थमनेन कृतमपि प्रणामश्चत्सादिकं न
द्रक्षति ततः कथं प्रसाद्या । भैमी न कञ्चा प्रची च दृष्टेत्वप-
शोऽपि जातमितीन्द्रस्य महत् कथं जातमिति भावः । दिक्षु
भटैः शूरैर्नृपैः खं वचः किमिति न स्फोटितं । नृपा मनुष्या-
स्तिष्ठन्तु देवेन्द्रस्यापोदृशी दशा जातेति वा । उपयतेति पाठे
प्रचीसमीपे गतेनेत्यर्थः ॥ ८५ ॥

मा जानीत विदर्भजामविदुषीं कीर्त्तिं मुदः श्रेयसीं
सेयं भद्रमचीकरम्भवता न खं द्वितीयां शचीं ।

कः श्रथा रचयाञ्चकार चरितं काव्यं स नः कथ्यता-
मेतस्यास्तु करिष्यते रसधुनीघात्रे चरित्रे न कैः ॥ ८६ ॥

मा जानीतेति । भोः सख्यो यूयं विदर्भजां मुदो हर्षात्सका-
ज्जात् कीर्त्तिं श्रेयसीं श्रेष्ठतरामविदुषीमजानतो मा जानीत किन्तु
हर्षापेक्षया कीर्त्तिः प्रशस्तरेति भैमी वेत्सेवेति जानीत । य-
स्मात् सेयं भैमी भवता प्रयोज्येत स्वमात्मानं द्वितीयां शचीं
भद्रं बाधु नापीकरत् न कारयामास । इन्द्रे वृते तत्पत्नीला-
ञ्छचीशब्दवाच्यत्वं भवेत् न तसौ वृतस्यसाद्वितीया शची ना-
भवदिति युक्तमेव अगत्या कृतमित्यर्थः । इन्द्रे वृतेऽपि कीर्त्तिर्भवि-
ष्यतीत्याशङ्क्य नेत्याह । श्रथाश्चरितं कः कविः सर्गबन्धनादिरू-
पेण वर्धनात्मकं काव्यं प्रबन्धं रचयाञ्चकार स शचीवर्धनकारी नो
ऽस्माकमपेऽस्माभ्यं च कथ्यतां यद्यसि, अपि त्वनिरूपणान्नास्त्येव ।
एतस्यास्तु भैम्याः पुनारवाणां शृङ्गारादीनामेव रसानां जला-
नां धुनी नदी तस्याः पात्रे स्थानभूतेऽथ च रसमदीप्रवाहरूपे
श्रीसाद्विचरित्रे विषये कैः पराशरव्यासशुकादिभिः काव्यं न
करिष्यतेऽपि तु तैरपि भारतादौ तददर्शनकाव्यं करिष्यते किं
युगः श्रीहर्षादिकविभिरित्यर्थः । इन्द्रवरणेन यद्यपि स्वर्गसुख-
प्राप्तिस्तथापि तत्पत्नीलाञ्छचीलेऽपि तस्याः कुत्रचित् केनाप्यव-
र्षितत्वादिन्द्रापेक्षयाधिककीर्त्तेर्नलस्य वरणे पुण्यसौकत्वात् सर्वै-

वैदर्भीवज्जन्मनिर्मिततपःशिल्पेन देहश्रिया
 नेत्राभ्यां खदते युवायमवनीवासः प्रह्वनायुधः ।
 गीर्वाणालयसार्वभौमसुकृतप्राग्भारदुःप्रापया
 योगं भीमजयानुभूय भजतामद्वैतमद्य त्विषां ॥ ८७ ॥

रपि वर्षनीयत्वान्तप्रसङ्गात् स्वस्यापि वर्षनीयत्वान्महतो कीर्त्ति-
 र्भविष्यति सा च स्वर्गमुदः सकामाच्छ्रेयसीति विचार्येन्द्रपरि-
 त्यागद्वारा स्वर्गसुखमपि परित्यज्य भैम्या गत्वा वृत इति युक्त-
 कारित्वादेतादृशी कापि विदुषी नास्तीति भावः । दिव इति
 पाठे स्वर्गसुखादित्यर्थः । करिष्यते षडन्तत्वादित् ॥ ८६ ॥

वैदर्भीति । हे सख्यः अवन्यां वासः स्थितिर्यस्य स प्रह्वना-
 युध इव कामरूपोऽयं नलनामा युवा तरुणे देहश्रिया काव-
 कान्धा हत्वा पञ्चान्तोनामस्माकं नेत्राभ्यां खदते रोचते । किम्भू-
 तया । वैदर्भी वज्जन्मभिरनेकजन्मसु वा निर्मितस्य कृच्छ्रा-
 न्नाद्यणादिजन्यस्य तपसः सुकृतस्य शिल्पेन फलभूतया । अतिसु-
 न्दरमनुं प्रीत्यासन्नेत्रे पश्यत इत्यर्थः । विस्मिष्टया देहश्रियोप-
 खचितो वा । अशरीरोऽपि भैमीपुण्यवाङ्मलवशात् सशरीरकाम
 इवेति भाव इति वा । सोऽयं नलः भीमजया सह योगमद्य दा-
 म्यत्यसम्बन्धमनुभूय त्विषां कान्तिभराणामन्यत्रात्यन्तासत्त्वेना-
 द्वैतं सामख्यं भजतां आश्रयतु । उभयोरेकत्र मेखनादयमेव
 कान्तीनामाश्रयः कान्तिस्वरूपो वा भवतु नान्य इत्यर्थः । किम्भू-
 तया । गीर्वाणालये स्वर्गलोके सार्वभौम इन्द्रस्य सुकृतप्राग्-

स्त्रीपुंसव्यतिषञ्जनं जनयतः पत्युः प्रजानामभू-
दभ्यासः परिपाकिमः किमनयोर्दाम्पत्यसम्पत्तये ।
आसंसारपुरन्धिपूरुषमिथःप्रेमार्पणक्रीडया-
प्येतञ्जम्पतिगाढरागरचनात् प्राकर्षिं चेतो भुवः ॥८८॥

भारः पुष्करान्निस्तेनापि दुष्प्रापया अलभ्यया । शतमखजान्येन
पुष्येन स्वर्गचक्रवर्त्तित्वं येन स्वभं तेनापि दुष्प्रापयाङ्गैभ्यः सौभा-
ग्यातिशयो नलस्य चन्द्रापेक्षया सौभाग्यातिशयः पुष्यातिशयश्च
गोर्वाणालयेत्यादिना सूचितः । अन्योऽप्यष्टाङ्गयोगमनुभूय
बहुपुष्यदुष्प्रापयापि भीमात् हराज्जातया ईश्वरप्रसादस्वभया
विद्ययाऽद्वैतं परमात्मस्वरूपं भजति । नेत्राभ्यां । इत्यर्थाना-
मिति (पा० १।४।३३) सम्प्रदानत्वं । प्राग्भारदुःप्रापया । तृती-
येति योगविभागात् समासः ॥ ८७ ॥

स्त्रीति । स्त्रीपुंसयोः सर्वयोः व्यतिषञ्जनं विशेषेणातितरां
सम्प्लेखनं जनयतः कुर्वतः प्रजानां पत्युर्ब्रह्मणः पुनरसंयोज-
नन्निष्पन्नलक्षणेऽभ्यासेऽनयोर्नलभैर्योर्दाम्पत्यसम्पत्तये जायाप-
तिभावस्योत्कर्षाय परिपाकिमः परिपाकेन निर्वृत्तः स्वारस्येन
परिणततया कोऽभूत्किं, सर्वस्त्रीपुंसयोजनाभ्यासः अत्युत्तमानु-
रूपतदुभयसङ्घट्टेन फलितः किमित्यर्थः । तथा चेतोभुवः काम-
स्त्रापि आसंसारं संसारं मर्यादीकृत्य सर्गादिमारभ्य प्रलयपर्यन्तं
पुरन्धिपूरुषयोः स्त्रीपुंसयोर्मिथः प्रेमान्योन्यमनुरागस्तस्मार्पण-
मासञ्जनं तदेव सदा मनोविनोदनरूपा क्रीडा लीला तथापि

ताभिर्दृष्टत एष यान् पथि महाज्यैष्टीमहे मन्महे
यद्गुम्भिः पुरुषोत्तमः परिचितः प्राग्मन्मन्मन्त् कृतः ।

एतन्न्यत्पथोरनयोर्गलभैनीरूपघोर्गाढखेप्रेषायनेन यद्य मि-
थोऽनुरागस्य रचनाज्जगताद्भेतोः प्राकर्षिं प्रकृष्टकाष्ठापन्नया
जातं । अनुरागजननक्रीडाया प्रकर्षोऽप्यैव त्रिभ्रान्तः । उत्तर-
चायेवमनुरागस्याभावादित्यर्थः । एतादृशौ स्वरूपौ वमाना-
नुरागौ चान्यौ स्त्रीपुंसौ कालत्रये न स्य इति भावः । अतिव-
ञ्चनं । उपसर्गात् सुनोतीति (पा० ८।३।६५) वत्त्वं । परिपा-
कितः । भावप्रत्ययान्तात्, पृष्ठादिभ्य (पा० ५।१।१२९) इति
इमन्निष् । जन्मती । जायाया जभावः ॥ ८८ ॥

ताभिरिति । महात्या अतिप्रसिद्धाया ज्यैष्ठानक्षत्रयुक्ताया
ज्यैष्ठपूर्णिमायाः सन्मन्भिनि महे उत्सवे, महत्यतिप्रसिद्धे वा
ज्यैष्टीमहे यद्गुम्भिर्घावां नेत्रैः प्राग् अन्मान्तरेऽथवान्यापेक्षया
प्रथमं मन्मन् पर्यङ्कं अञ्चत् प्राप्तः मन्मन्तो मार्गं गच्छन् श्रीषु-
रघोत्तमः परिचितो बह्वारं दृष्टुः कृतस्ताभिरेव स्त्रीभिः पथि
वरचाचार्यां यान् रथस्य आगच्छेष नलो दृश्यते । एता-
दृक्पुच्छं याभिरस्माद्दृग्गाभिरर्जितं ताभिरेवार्यं द्रष्टुं शक्यो न
तन्वाभिरित्यर्थः । अथ च याभिः पुरुषोत्तमो दृष्टस्ताभिरेव
तन्तुस्योऽयमपीति ज्ञातुं शक्यते न तन्वाभिरित्यर्थः । ताभिरेव
याभिस्तापं कटाक्षैर्दृश्यते याभिरेवं सुकृतं कृतं । अन्याभिस्तु कौ-
तुकेनापि वीक्षितं न शक्यते किं पुनः सानुरागं कटाक्षैरिति ।

सा स्त्रीराट् पतयात्सुभिः श्रितिस्त्रितैः स्यादस्य इक्चामरैः
सस्त्रे माघमघाभिघानियमुनागङ्गाघयोगे यथा ॥ ८६ ॥

ऐन्द्रे गुरुः शशी चैव प्राजापत्ये रविस्तथा ।

पूर्णिमा ज्यैष्ठमासस्य महाज्यैष्ठीति कीर्त्तितेति ॥

पुरुषोत्तमस्तुल्योऽयं मन्महे जानीमहे इति भावः । वाक्यार्थः
कर्म । उत्कलदेव्रे ज्यैष्ठपूर्णिमायां इन्द्रनीलगिरिनिवासिनः
श्रीपुरुषोत्तमस्य महोत्सवः क्रियते । तत्र च श्रीकृष्णवल्लभद्र-
प्रमुखप्रतिम्नाधिष्ठिता विरचितसप्तभूमिका मन्त्राः पृथक् नि-
गन्धन्वीति तस्य दर्शनं भूयसे श्रेयसे भवतीति पौराणिकाः ।
यदाहुः ।

दोलाहठं तु गोविन्दं मञ्जुसं मधुसूदनं ।

रथसं केशवं दृष्ट्वा पुनर्जन्म न विद्यते इति ॥

यथा । यथा स्त्रिया अघाभिघानिनी पातकविनाशिनी
चमुना यज्ञा च तयोरोघयोयोगे सङ्गमे प्रयागाख्ये माघं सस्त्रे
अकरत्ये रवौ माघे मास्यविच्छेदेन स्नानं कृतं मास्य नलस्य पत-
यात्सुभिरतिचञ्चलैः श्रितिधितैः कृष्णधवलैर्दृक्चामरैर्नेत्रैरेव चा-
वरैर्ब्रह्मपाररूपैश्चामरैस्त्रीराट् स्त्रीराजैव स्यात् भवेत् इति
मन्महे । राजा हि कृष्णधवलैश्चामरैर्वीज्यते । प्रयागे माघ-
स्त्रावजन्यसुकृतात् स्त्री राजत्वं प्राप्नोति तत्र स्नानेन ।

श्रिताश्रिते तु यैः स्नानं माघमासे युधिष्ठिरः ।

न तेषां पुनरावृत्तिः कल्पकोटिशतैरपीति ।

वचनात् स्त्रीषु श्रेष्ठा सैव भवेदिति वचनादित्यर्थः । अथ च कटाक्षैर्या पश्यति सा सर्वाभ्योऽप्यधिका सा च भैम्यैव नान्या । भैम्या च प्रयागे सकलमाघस्नानफलं लब्धं यतो भैमीसदृशी कापि कुत्रापि नास्तीति भावः । ज्यैष्ठीति । ज्यैष्ठानचत्रयुक्ता पौर्णमासीति । नचत्रेण युक्तः कालः (पा० ४।२।३) इत्यणि वृद्धिः । तद्युक्तमासाभिधायित्वेऽपि सास्मिन् पौर्णमासीत्यादिना (पा० ४।२।२१) ज्यैष्ठी इत्येव भवति । ज्यैष्ठीइत्येव पाठे वृद्धभावाच्चिन्त्यः । सञ्ज्ञापूर्वस्य विधेरनित्यत्वाद् वृद्धभावः कथञ्चित् समर्थनीयः । स्त्रीराडिति सम्बन्धवच्छया निर्धारणवच्छया वा समासः । स्त्री इति पृथग्वा पदं । अत एव सा स्त्री इत्यर्थः । अकर्मकधातुभिर्योगे, देशः कालो भावो गन्तव्योऽध्वेत्यादि (पा० १।४।५१।सि०कौ०कारकवार्त्तिकेन माघस्य कालवाचित्वात् कर्मकत्वे धातोः सकर्मकत्वात् कर्मणि विहितेन तडा तस्याभिहितत्वान्माघः सञ्ज्ञ इति प्राप्ते माघमिति द्वितीया चिन्त्या । अत्रार्थे हरदत्तमिश्रैर्गतिबुद्ध्यादिसूत्रे (पा० १।४।५२) अकर्मकाणामिति कालभावाध्वदेशव्यतिरिक्तकर्मरहितानामित्यर्थो याञ्च इति सिद्धान्तितं । एवं कर्मणि च (पा० ३।४।६८) इत्यादावपि यत्राकर्मकयदृशं तत्र सर्वत्र द्रष्टव्यं । तेनात्र माघस्य कर्मत्वेऽपि सञ्ज्ञे इति भावे लिट् सिद्धो भवति । यदा माघं यस्यां क्रियायां यथा तथा स्नाताया मम सर्वपापत्रयपूर्वकसर्वमनोरथसिद्धिर्भवतु इति सङ्कल्प्येत्यर्थः । कल्पुं वृजिनैनोघेत्यमरः । यमुनागङ्गेति पूर्वनिपातोऽनियमः पूर्ववत् परिहरणीयः ॥ ८८ ॥

वैदर्भीविपुलानुरागकलनात् सौभाग्यमत्राखिल-
सौणीचक्रशतक्रतौ निजगदे तदुत्तवृत्तक्रमैः ।

वैदर्भीति । हे सख्यः तस्य नलस्य सम्बन्धीनि वृत्तान्यधी-
तानि यानि वृत्तानि पद्यानि तेषां क्रमैः नलविषये कविभिः
कृतैः अस्मदादिभिश्च पठितैः काथैर्दृष्टैरतीतैः सकलदीपाधि-
पादिराजेन्द्रदेवेन्द्रादिदिक्पालपरित्यागरूपस्य चरित्रक्रमैः प-
रिपाटीभिर्वा कृत्वा वैदर्भ्या भैम्या विपुलस्य नलविषयानुरागस्य
कलनात् ज्ञानात् अखिलसौणीचक्रे शतक्रताविन्द्रेऽत्राखिलसखे
स्त्रीसम्बन्धिसकलवरप्रेमास्यदत्तादिलक्षणं सौभाग्यं निजगदे
स्यष्टं कथितं । निश्चितमस्माभिरिति यावत् । अतिसुन्दरीयमि-
न्द्रादीन् परित्यज्य यस्मादेनमवृत्त तस्मादयमेव सुभगतमो
नान्य इति सर्वैर्निश्चितमित्यर्थः । भैमीकृतान्नलविषयविपुला-
नुरागस्याङ्गीकरणाद्धेतोस्तस्या एव वृत्तस्य भूतस्य चतुःप्रोत्या-
दिकामदशाः स्फुटं विरहव्यथानुरूपस्य वृत्तस्य चरित्रस्य क्रमै-
स्तेऽतिप्रसिद्धा ये वृत्ता वृत्तक्रमास्तैर्वा निगदितं । भैम्या अथे-
तद्विषयमहानुरागजनितपूर्वविरहव्यथाभिरेवायं सकलसौभा-
ग्यनिधानमिति सर्वेषां पुरस्तात् कथितमिति भाव इति मुख्यो
ऽर्थः । वैदर्भ्या विपुलानुरागेण नलस्य वर्षनादिति वा । किञ्चान्य-
च्च अस्माकमयमास्माकः स चासौ नरेन्द्रस्य भीमस्तस्माद्
भवतीति भूर्भैमी तस्याः सुभगता सौभाग्यं तस्याः सम्भूतये उत्प-
न्नये महासमृद्धयर्थं वा देवस्य इन्द्रस्यावरणेन त्यागेन सापत्याभा-

किञ्चास्माकनरेन्द्रभूसुभगतासम्भूतये लग्नकं
 देवेन्द्रावरणप्रसादितशचीविश्राणिताशीस्तुतिः ॥ ८० ॥
 आसुत्राममपासनान्मखभुजां भैम्यैव राजव्रजे
 तादर्थ्यागमनानुरोधपरया युक्तार्जि लज्जामृजा ।

देन प्रसादितया सन्तोषितया ब्रह्म्या विश्राणितं दत्तं सुभगा
 पुत्रवत्यविधवा भवेत्यादिकमाश्रीर्वचनं लग्नकं प्रतिभूरभूत् ।
 शचीदत्ताशीःसहस्रवखाङ्गैर्म्यपि सुभगेति निश्चितमित्यर्थः ।
 आशीःश्रुतिरिति पाठे आशिषां श्रवणं । अथवा आशिष एव
 सत्यत्वाच्छ्रुतिर्वेद इत्यर्थः । अयन्तु पाठः साधीयान् । अनयो-
 रन्योन्यमनुरागोचितं सौभाग्यमपि भविष्यतीत्यनुमानम् । वृत्तं ।
 षेरध्ययने वृत्तमिति (पा० ७।२।२६) सिद्धं । आस्माकेति
 सम्बन्धेऽपि, तस्मिन्नपि चेति (पा० ४।३।२) आस्माकादेशः ।
 लग्नकशब्दो नपुंसकोऽपि । तस्या भैम्या वृत्तानां जातानां वृ-
 त्तानां वंसप्रेषणादिचरितानां क्रमाः परिपायस्त्रैर्निजगदे इति
 वा ॥ ८० ॥

आसुत्राममिति । भैम्यैव आसुत्राममिन्द्रमभिव्याष्य मख-
 भुजां देवानामपासनात्त्यागाद्धेतोः राजव्रजे विषये लज्जाया
 मृजा परिमार्जनं युक्ता आर्जि हता । यत्कृतं तद्युक्तमित्यर्थः ।
 यतः तस्मै इदं तदर्थं तस्य भावस्तादर्थ्यं तेन भैमीनिमित्तेन
 राज्ञामागमनं यन्निमित्तोऽनुरोधो दाक्षिण्यं तत्र परया । यो
 हि यदर्थमागच्छति स तस्य दाक्षिण्यं कुर्वन् लज्जां मार्ष्टीत्यु-

आत्मानं त्रिदशप्रसादफलतां पत्ये विधायानयां
ह्रीरोषापयशःकथानवसरः सृष्टः सुराणामपि ॥ ९१ ॥

चितमेवेत्यर्थः । मदर्धमागतानामेषां मत्प्राप्तिर्नाभूत् सञ्जा च
जातेत्ययुक्तमेतदिति राजसु समकृपत्वेनेन्द्रादीनपि भैमी नाट-
णोत् । ततश्च यत्रेन्द्रादयोऽपि त्यक्तास्तत्र मानुषाणामस्माकं का
कथेति तेषां सञ्जामार्जनं भैम्यैव युक्तं कृतमिति भावः । स नलो
ऽर्थः प्रयोजनं यस्य तस्य भावसादर्थ्यं तेन नलप्रयोजनत्वेन नल-
वरणार्थं यदागमनं तत्र यः पक्षपातस्तन्निष्ठया नलानुरक्तया
अत एव इन्द्रादीनां त्यागः कृत इति वा । तर्हि इन्द्रादीनां सञ्जा
रोषोऽकीर्त्तिश्च कृतेति देवद्रोहादशुभाशङ्कां परिहरति । अन-
या भैम्या पत्ये नलायात्मानं त्रिदशप्रसादस्य फलतां वररूपत्वं
विधाय सुराणामिन्द्रादीनामपि ह्रीरोषापयशसां कथायाः
कथामात्रस्यापि अनवसरः अवकाशाभावः सृष्टः कृतः । अस्मा-
न्नाटणोदिति संजातीयान् स्वस्त्रियश्च प्रति सञ्जा अस्माकं प-
श्रतां नलमट्टणोदिति शेषः । नलं स्वीकृत्य देवानपमानितव-
तीत्यपयशः । देवैश्च प्रसन्नीभूय वरत्वेन नलाय भैमी दत्ता ।
एतदर्धमेव ते पृथिव्यामागता न भैम्यभिलाषेणेति लोकप्र-
तीतेर्धया देवानामपि सञ्जादिमार्जनं कृतमिति सर्वानुरा-
गादनयोः शुभपरम्परैव भविता नाशुभशङ्कालेशोऽपीति भावः ।
पत्ये नयत्येति पाठः समीचीनः । आत्मानं त्रिदशप्रसादफलतां
नयत्या प्रापयन्वेत्यर्थः । आसुचामं । अत्राभिविधावाङ् । अत्र-

इत्यालेपुरनुप्रतीकनिलयालङ्कारसारश्रिया
 ऽहं कुर्वन्तनुरामणीयकममूरालोक्य पौरस्त्रियः ।
 सानन्दं कुर्विन्दसुन्दरकरस्यानन्दनं स्यन्दनं
 तस्याध्यास्य यतः शतक्रतुचरित्क्रीडाद्रिमिन्देरिव ॥ ८३ ॥

धीभावे, अत्रस्येति (पा० ५।४।१०८) टच् । मृजा । भिदादि-
 त्वादङ् (पा० ३।३।१०४) ॥ ८१ ॥

इतीति । अमूः पौराणां स्त्रिय इति पूर्वोक्तप्रकारेण यथा-
 स्फूर्तिं यथाभिप्रायमन्योन्यमालेपुः संवादं चक्रुः । किम्भूताः । कु-
 र्विन्दवत् पद्मरागवत् सुन्दरौ रत्नौ करौ यस्य तस्य आनन्दनं
 वेगवत्त्वादिगुणयोगादानन्दकारिणं स्यन्दनं रथमध्यास्य यतो
 गच्छतस्तस्य नलस्य अनुप्रतीकं प्रत्यवयवं निलयं स्थानं येषां तेषा-
 मलङ्काराणां सारश्रिया श्रेष्ठशोभया कृत्वा करसौन्दर्यादह-
 मधिकमिति हस्तसौन्दर्यं वदति, हस्तसौन्दर्यादहमधिकमिति
 करसौन्दर्यमित्येवं प्रत्येकमहं कुर्वद्दृष्ट्वाहं कुर्वत् तनुरामणी-
 यकं शरीरसौन्दर्यमालोक्य सानन्दा हर्षपराः । कस्येव । पद्म-
 रागवद्भक्तकिरणस्य नन्दनवनमभिध्याप्य मर्यादीकृत्य चास्त्रितं
 नन्दनसमीपे स्थितं । शतक्रतोर्हरितदिक् प्राची दिक् तस्याः
 क्रीडाद्रिमुदयाचलमधिष्ठाय गच्छत उदित्वरस्येन्देरिव । त-
 त्कायकान्तिं विलोक्य यथा सानन्दा भवन्ति तथेत्यर्थः । चन्द्रो-
 दये स्त्रीणां हर्षः । स्यन्दनमध्यास्य । अधिश्रीङ् (पा० १।४।४६)
 त्याधारस्य कर्त्तव्यं । यतः । इण् अतरि रूपं ॥ ८२ ॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमकुटालङ्कारहीरः सुतं
 श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामस्रदेवी च यं ।
 यातः पञ्चदशः कृशेतररसखादाविद्यायं महा-
 काव्ये तस्य हि वैरिसेनिचरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥ १५ ॥

श्रीहर्षमिति । अहं पूर्ववत् । कृशेतरेणातिभूयसा रसेन
 खादावन्तरूपे नलीयचरिते पञ्चाधिकानां दशानां पूरणः
 पञ्चदशः । खादाविति भाषितपुंस्कं ॥ ८३ ॥

इति श्रीबेदरूपनामकश्रीनरसिंहपण्डितात्मजनाराय-
 णकृते नैषधीयप्रकाशे पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

ऊत्तरनैषधचरिते ।

षोडशः सर्गः ।

श्रीलक्ष्मीन्दसिंहै जयतः ।

वृतः प्रतस्थे स रथैरथो रथी
गृहान् विदर्भाधिपतेर्धराधिपः ।
पुरोधसङ्गैतममात्मवित्तमं
द्विधा पुरस्कृत्य गृहीतमङ्गलः ॥ १ ॥
विभूषणांशुप्रतिविम्बितैः स्फुटं
मृशावदातैः स्वनिवासिभिर्गुणैः ।

वृत इति । अथो रथारोहणानन्तरं रथैः कुन्ताः प्रवि-
शन्तीतिवद्वृथिभिर्वृतस्तथा रथी प्रशस्तरथोपेतः स धराधिपो
नखः विदर्भाधिपतेर्गृहान् प्रति प्रतस्थे यथौ । किम्भूतः । आत्म-
वित्तमं ब्रह्मज्ञानमध्ये श्रेष्ठं गौतमं गौतमसगोत्रं एतस्मान्मानं वा
पुरोधसं द्विधा दाभ्यां प्रकाराभ्यां पुरस्कृत्याद्ये कृत्वा सम्यञ्च
च विवाहे कार्यभारं तस्मिन्नारोप्य वा गृहीतानि स्वीकृतानि
दध्यक्षतपूरुषकलशादीनि मङ्गलानि येन । रथैः सह वर्त्तमानैः
पुरुषैर्वा प्रतस्थे । समवप्रविभ्यस्तः (पा० १।३।२२) इति तड् ॥ १ ॥

विभूषणेति । मृगेषुषाणां चामरधारिणीनां विधुप्रभैश्चङ्-

मृगेक्षणाणां समुपासि चामरै-
 विधूयमानैः स विधुप्रभैः प्रभुः ॥ २ ॥
 परार्धवेशाभरणैः पुरःसरैः
 समं जिह्वाने निषधावनीभुजि ।

धवलैः तथा विधूयमानैश्चाख्यमानैश्चामरैः स प्रभुर्नलः समु-
 पासि वीज्यते स्म स्फुटमुत्प्रेचे । विभूषणानां रत्नखचितनिजम-
 ष्टनानामंशुषु किरणेषु प्रतिविम्बितैः, तथा मृशावदातैरत्यु-
 ज्ज्वलैः, स्वस्मिन्निवसन्धेवंशीलैः, अतशीलसौन्दर्यादिभिर्गुणै-
 रिव प्रत्यक्षीभूतैर्नलगुणैरिव चामरैरुपासीत्यर्थः । चामराण्यपि
 विभूषणांशुप्रतिविम्बितानि । स्फुटं निश्चितं । ईदृशैश्चामरैरेव
 गुणैरिति वा ॥ २ ॥

परार्धेति । निषधावनीभुजि नले परार्धानि श्रेष्ठानि
 वेशाभरणानि रूपाख्यकारा येषां तैः पुरःसरैः समं सह जि-
 ह्वाने चलति सति वृत्रशाचव इन्द्रः सुनासीर इति पदस्या-
 भिधेयतां वाच्यत्वं यदि दधार तर्हि रूढिमात्रं दधार न तु
 शोभनं नासीरं सेनामुखं यस्येति यौगिकतया । शुद्धवृत्त्या मुख्य-
 या वृत्त्या नले एव दृश्यते न त्विन्द्रे । त्रिविधाः शब्दाः केवल-
 यौगिकाः केवलरूढाः योगरूढिकाश्च । तत्र पाचकादयो यौगि-
 काः । तैलपायिकादयो रौढिकाः । आतपत्रादयो यौगिरौ-
 ढिकाः । तदेवं तादृशाद्येसराभावादिन्द्रस्य सुनासीरपदवाच्यत्वं
 यद्यस्ति तर्हि रूढीवास्तु व्युत्पत्त्या तु नल एवोचितमित्यर्थः ।

दधे सुनासीरपदाभिधेयतां
 स हृदिमात्राद्यादि वृत्रशात्रवः ॥ ३ ॥
 नलस्य नासीरदृजां महीभुजां
 किरीटरत्नैः पुनरुक्तदीपया ।
 अदीपि रात्रौ वरयात्रया तथा
 चमूरजोमिश्रतमिस्रसम्पदा ॥ ४ ॥
 विदर्भराजः क्षितिपाननुक्षणं
 पुुभक्षणासन्नतरत्वसत्वरः ।

इन्द्रादयधिको नलः । तत्पुरः सरास्त्रेन्द्रपुरः सरदेवेभ्योऽप्यधिका
 इति भावः । परार्द्धं भवानि परार्द्धानि परावराधमोत्तमपूर्वा-
 चेति (पा० ४।३।५) यत् । अत्रुरेव शात्रवः प्रज्ञादित्वात् सार्धं
 ऽण् । वृद्धः अवाः सुनासीर इत्यमरः ॥ ३ ॥

नलस्येति । तथा मैमीवरस्य नलस्य यात्रया रात्रौ अदी-
 पि शुश्रुभे । किम्भूतया । नलस्य नासीरदृजां सेनायामयेवरी-
 भूतानां महीभुजां राज्ञां किरीटरत्नैः स्वेनैवान्धकारनिरा-
 करणात् पुनरुक्ता व्यर्थीकृता दीपा यस्यां तथा । तथा चमूर-
 जोभिर्मिश्रा बह्वृकृता तमिस्रसम्पत्तिभिरसङ्घो यथा । महाभ-
 कारेऽपि रत्नदीपप्रकाशैर्भूयिष्ठप्रकाशत्वाद्दीपीत्यर्थः । महा-
 न्धकारे एव हि वीथ्यः शोभन्त इत्यर्थः । राज्ञां सेनामुखाग्र-
 र्चित्वेन नलस्य चक्रवर्त्तित्वं सूचितं । अदीपि । भावे लः ॥ ४ ॥

विदर्भेति । विदर्भराजो यान् क्षितिपानेव दूतान् अनुक्षं

दिदेश दूतान् पथि यान् यथोत्तरं
 चमूममुष्योपचिकाय तच्चयः ॥ ५ ॥
 हरिद्विपद्दीपिभिरंशुर्कैर्नभो
 नभस्वदाध्मापनपीनितैरभूत् ।

वारंवारं नखाकारणार्थं दिदेश प्राहिणोत् । तेषाञ्च यः पूर्व-
 मेकः प्रेषितस्तदनन्तरञ्चान्यः । एवमुत्तरोत्तरमनतिक्रम्य पथि
 चमुष्य नलस्य चमूमुपचिकाय भूयसीमहत । किम्भूतः । शुभस्व
 क्षणस्य स्रग्नस्य समयस्यासन्नतरत्वेन नैकस्थेन सत्तरो वेगवान् ।
 भूयांसो नृपाः प्रेषिताः । दूता इत्यनेनादरातिशयः सूचितः
 ॥ ५ ॥

इतीति । तरस्वतां वेगवतां अश्वानां ध्वजिनी सेना, तर-
 स्वन्तो ऽश्वान् यस्यां सा वा, तस्य ध्वजभूतैरंशुर्कैर्वस्त्रनिमित्तै-
 स्तथा नभस्वता वायुना हतं यदाध्मापनं परिपूरणं तेन पीनितैः
 पुष्टीकृतैः सजीवसिंहादितुस्यैर्हरिभिः सिंहैर्द्विपैर्द्विस्त्रिभिर्दी-
 पिभिर्यात्रैः कृत्वा तत्सेनाया उपरितमं नभस्वाकाशं वनं विपि-
 नतुष्यमभूत् अजनि । किम्भूतं वनं । विचित्राणि नानावर्षानि
 चीनदेशोत्पन्नानि सूक्ष्माणि ध्वजसम्बन्धीनि चाम्बराणि वस्त्रा-
 णि तान्येव वल्लयो लतास्ताभिर्विल्लितं वेष्टितं । वने सिंहादयो
 वृक्षा लताश्च सन्ति । ध्वजपदेन वृक्षा अपि लक्ष्यन्ते । तर-
 खिनो ऽश्वान् यस्य नलस्य तरस्वदश्वान् वा या ध्वजिनी प्रहत-
 त्वान्तस्यैव सा ध्वजिनी नभसि नभस्वदाध्मापनपीनितैरंशुर्कै-

तरखदश्वध्वजिनीध्वजैर्वनं
 विचित्रचीनाम्बरवल्लिवेक्षितम् ॥ ६ ॥
 भुवाऽऽह्वयन्तीं निजतोरणस्रजा
 गजालिकर्षानिलखेलया ततः ।
 ददर्श दूतीमिव भीमजन्मनः
 स तत्प्रतीहारमर्दो महीपतिः ॥ ७ ॥

ध्वजैः पताकाभिः कृत्वा वनमभृत् । किम्भूता । ध्वजिनी हरि-
 भिरश्वैर्षस्त्रिभिर्दीपिभिर्वा दीपान्तरवासिभिः सेनाचरीभूतैरा-
 जभिरुपलक्षिता । वनमपि सिंहादिभिरुपलक्षितं । विचित्रेति
 पूर्ववदिति वा । वनपक्षे वनो मृगविशेषः । ऊर्द्धं विस्तृतत्वाद-
 म्बरगामिन्यो वल्लयः ॥ ६ ॥

भ्रुवेति । ततः प्रस्नानानन्तरं स महीपतिर्नलस्रस्य भीमस्य
 प्रतीहारभूमिं भीमजन्मनो भैम्या दूतीमिव ददर्श । किम्भूतां ।
 द्वारे निबद्धा गजासोषामासिः पङ्क्तिस्तस्याः कर्षानिलेन कृत्वा
 खेलति चलयतीति खेला तथा निजया स्त्रीयया पुष्यदस्र-
 क्षितया तोरणस्रजा तल्लक्षणया भुवा अनुरागातिशयोक्तु-
 तया आह्वयन्तीं शीघ्रमागच्छेति भ्रूसंज्ञया आकारयन्तीं ।
 दूत्यपि चलन्त्या भुवाह्वयति । राजगृहद्वारदर्शनेनातिसल-
 रोऽभूदिति भावः । स्त्री दार्दारं प्रतीहार इत्यमरः । पचा-
 द्यच् । प्रतीहारः । उपसर्गस्य घञीति (पा० ६।३।१२२) दीर्घः
 ॥ ७ ॥

स्यैर्दलैस्तन्मयुगस्य रन्मयो-
 स्यकास्ति चण्डातकमण्डिता स सा ।
 प्रिया सखीवास्य मनस्थितिस्फुरत्-
 सुखागतप्रश्नितद्वयनिखना ॥ ८ ॥

स्यैरिति । सा द्वारभूमिः रन्मयोः कदलीर्दारमण्ड-
 नार्थं शकुनार्थञ्च रोपितस्तन्मयुगस्य हेदवशाद्वायुवशाद्वा स्यैः
 शिथिलैर्दलैः पत्रैः कृत्वा सम्मानचण्डातकसञ्ज्ञेन वस्त्रेण
 मण्डिता भूषितास्य नखस्य प्रियाया भैम्याः सखीव स्यकास्ति
 स्य । किम्भूता सा । अनुरागवशान्मनसि अन्तःकरणे या न-
 खस्य स्थितिसया स्फुरन् सदा चिन्तनिवासेबोहसन् यः सुखे-
 नागतस्यागमनस्य सम्बन्धी प्रश्नः सुखेनागत इत्येवंरूपः प्रश्नः
 स कृतः प्रश्नितः सुखागतप्रश्नतां प्रापितस्त्वर्धनिखनो यथा सा ।
 चिरप्रोषिते हि नायके समागच्छति सति प्रेयस्यां चपया तूष्णीं
 स्थितायां चण्डातकमण्डिता तत्सखी सुखागतप्रश्नं करोतीति
 स्थितिः । अत्र दलानि चण्डातकस्थाने । द्वयनिखनास्य सुखा-
 गतप्रश्नस्थाने । कदलीसम्भौ त्वरस्थानीथौ । अर्द्धैरुक्तं वर-
 स्त्रीणां यच्चण्डातकमंशुकमित्यमरः । नृपाय मुक्तं पुरः पश्चाच्च
 प्रसन्नि वर्तुलभागद्वयं । कदलीसदृशं वल्लं गर्तकीभिरन्तःप-
 रिधीयमानं चण्डातकं । प्रश्नितेति । तत्करोतीति स्थन्तान्निष्ठा
 न तारकादिः ॥ ८ ॥

विनेत्रभर्तृद्वयभीतिदान्तयोः
 परस्परस्मादनवाप्तवैशसः ।
 अजायत द्वारि नरेन्द्रसेनयोः
 समागमः स्फारमुखारवोद्गमः ॥ ९ ॥
 निर्दिश्य बन्धूनि त इत्युदीरितं
 दमेन गत्वार्द्धपथे कृतार्हणं ।
 विनीतमाद्वारत एव पद्गतां
 गतं तमैच्छिष्ट मुदा विदर्भराट् ॥ १० ॥

विनेत्रेति । नरेन्द्रौ भीमशौ तयोः सेनयोः समागमे
 राजगृहद्वारि एवम्भूतोऽजायत जातः । किम्भूतयोः । विनेत्र
 शासकं नलभीमलक्षणं भर्तृद्वयं तस्माद्भीतिस्तथा दान्तयोः शा-
 न्तयोः । ताभ्यां नियमिततादृक्कलहादिसंरम्भयोः अत एव
 परस्परस्मादन्यान्यस्मादनवाप्तमलभं युद्धनिमित्तं वैशसं मारणं
 येन । सैन्यद्वयमेलने हि कलहा भवति परं सौहार्दास्त्रियमित-
 त्वादनयोर्नाभूदित्यर्थः । तथा स्फारोऽतिमहान् मुखारवस्वा-
 स्फुटवर्षविशेषस्य मुखध्वनेरुद्गम उदयो यत्र ॥ ९ ॥

निर्दिश्येति । विदर्भराट् भीमः मुदा उचितो जामातेति
 हर्षेण तमैच्छिष्ट नलमद्राचीत् । किम्भूतं । भीमेनैव सम्मुखं गत्वा
 बन्धून् सुहृदो भ्रातृन् वा स्वमातापितृसम्बन्धिना निर्दिश्या-
 ज्ञाप्य प्रस्थाप्य इत्यनेन यथा आगम्यतामित्यादिप्रकारैरुदी-
 रितमुक्तं । बन्धुमुखेन ज्ञापितमार्गं तथा दमाख्येन भैमीध्वात्रा

अथायमुत्थाय विसार्थ्य दोर्युगं
मुदा प्रतीयेष तमात्मजन्मनः ।
सुरस्रवन्त्या इव पात्रमागतं
धृताभितोवीचिगतिः सरित्यतिः ॥ ११ ॥
यथावदस्मै पुरुषोत्तमाय तां
स साधुलक्ष्मीं बह्मवाहिनीश्वरः ।

ऽर्द्धपथे कृताऽर्हणा ऽर्थादिपूजा यस्मै । तथाऽनुद्धतवेश्मत्वादि-
नीतं । अत एव द्वारत आदारसीमामेवावधीकृत्य रथादुत्तीर्य
पद्गतां पादचारिलं गतं प्राप्तं । इमेनैव बन्धून् पुरः प्रस्थाप्य इत
इत्युदीरितमिति वा । आदारतः पदद्वयं पद्गत इति, पादस्य
पदाऽऽध्यातिगोपहतेष्विति (पा० ६।३।५२) पादस्य पत् ॥ १० ॥

अथेति । अथ नलदग्धनानन्तरं अयं भीम उत्थाय प्रत्यु-
त्थानं कृत्वा आत्मजन्मनो भैम्याः पात्रं योग्यं आगतं तं नलं
दोर्युगं विसार्थ्य प्रसार्थ्य मुदा प्रतीयेष आल्लिलिङ्ग । कः कमिव ।
सरित्यतिः सुरस्रवन्त्या भागीरथ्या आगतं पात्रं प्रवाहमिव
नौकादिकं वा । किम्भूतः । धृतेऽभितः पार्श्वद्वये वीचीगती तरङ्ग-
परम्परे येन । वीचिततिरित्यपि पाठः ॥ ११ ॥

यथावदिति । अथाल्लिङ्गनानन्तरं महीश्रृतां राक्षां पति-
बह्मवाहिन्या ईश्वरः स्वामी स भीमः सर्वविदे सर्वविद्याविज्ञाञ्च
श्रिवाय षड्भ्रवणकीर्त्तनायात एव पुरुषोत्तमाय पुरुषश्रेष्ठा-
यास्मै नलाय साधुलक्ष्मीं समीचीनकायकान्तिं अत एव श्रिवां

शिवामथ स्वस्य शिवाय नन्दिनीं
 ददे पतिः सर्व्वविदे महीमृताम् ॥ १२ ॥
 असिखदद्यन्मधुपर्कमर्पितं
 स तद्ग्राधान्तर्कमुदर्कदर्शिनां ।

शुभरूपां तां भैमीं स्वस्य नन्दिनीं कन्यां यथावद्देदोक्तविधिना
 ददे । मधुपर्क्षात् पूर्वं कन्यादानमित्याचारः । मधुपर्कादिविधि-
 पूर्वं ददे । दातुमारब्धवानिति वा । अथ बज्जनदीश्वरः समुद्रः
 पुरुषोत्तमाय तां कन्यां लक्ष्मीं यथावदेतत् साधु, तथा पर्व्वत-
 राजो हिमालयः सर्व्वज्ञाय श्रीमहादेवाय स्वपुत्रीं पार्व्वतीं ददे
 तदपि साधु । यदा मैनाकादिपर्व्वतानां पालयिता समुद्रः शि-
 वरूपाय विष्णवे शुभरूपां लक्ष्मीं ददे तत्साधु । अथ वा बज्ज-
 नदीयुक्तो हिमालयः पुरुषोत्तमरूपाय श्रीहराय पार्व्वती-
 रूपां लक्ष्मीं लक्ष्मीरूपां पार्व्वतीमिति वा । नलाय पुरुषोत्त-
 मायेव शिवायेव भैमीं लक्ष्मीमिव शिवामिव भीमः समुद्र इव
 हिमवानिवेत्युपमासङ्कारो व्यज्यते । साधुलक्ष्मीमित्यत्र समा-
 सान्तविधेरनित्यत्वात् कबभावः ॥ १२ ॥

इदानीं विवाहविधिमाह असिखददिति । स नलः अर्पितं
 भीमेन दत्तं सहमिश्रितं कांस्यपात्रस्थं दधिमधुघृतरूपं मधुपर्कं
 यदसिखदत् आखादितवान् तदाखादनं उदर्कदर्शिनां वि-
 वाहेत्तरफलपरिपाकभूताधरचुम्बनादिविचारिणां लोकानां
 इति तर्कं ऊहं व्यधात् चक्रे । इति किं । यद्यस्मादेव नलो भीम-

यदेष पास्यन्मधु भीमजाधरं
मिषेण पुण्याहविधिं तदा कृतं ॥ १३ ॥
वरस्य पाणिः परघातकौतुकी
वधूकरः पङ्कजकान्तितस्करः ।

जाधररूपं मधु पास्यन् पास्यति तस्मात् तदा मधुपर्कदानावसरे
मधुपर्कास्नादनमिषेण पुण्याहविधिं शुभमन्त्राद्युक्तपुण्यादि-
नष्टत्यं मङ्गलपूर्वमुपक्रममहत् । अन्योऽपि शुभकार्यं करिष्यन्
शुभविवाहदिनादौ तदीयमारम्भं करोति । तथा तेनापि भैरव-
धरपाने मुहूर्त्तञ्चक्र इति जनेन तर्कितमित्यर्थः । अधरस्यापि
स्नादुत्तमम् । अषिस्रददिति । चौरादित्वात् खदेस्रड् । ये
तमपि घोपदेशं मन्यन्ते तैः षत्वाभावश्चिन्त्यः । अषिस्रददिति
पाठाभावादर्थस्य दुर्योज्यत्वाच्च चौरादिक एव । पास्यन् । लटः
अत्रिति (पा० ३।२।१२४) अता । पुष्यञ्च तदहसेति, राजाह
इति (पा० ५।४।८१) टचि पुष्यसुदिनाभ्यामङ्गः क्लीवतेति पुष्याहं
तत्र विधिरिति विग्रहः ॥ १३ ॥

वरस्येति । वरस्य पाणिः परघातकौतुकी शत्रुमारणकुट्ट-
हस्ती, वधूकरः पङ्कजकान्तितस्करः कमलश्रीचौरो यस्मात्तस्मात्
कारणात् किमु सुराग्निराजन्वति तत्र तस्मिन्निदर्भमण्डले
विदर्भराज्ये तौ वरवधूकरौ कर्कशैः कुशैः नितरां बद्धौ उभय-
हस्तयोः कुशबन्धनपूर्वकं पाणिग्रहणमभूत् । तत्र कुशबन्धने का-
रणोत्प्रेक्षा क्रियते । एको हिंस्रोऽपरश्चौर इति सापराधत्वात्

सुराञ्चि तौ तत्र विदर्भमण्डले
 ततो निबद्धौ किमु कर्कशैः कुशैः ॥ १४ ॥
 विदर्भजायाः करवारिजेन यन्-
 नलस्य पाणेरुपरि स्थितं किल ।
 विशङ्कन् सूत्रं पुरुषायितस्य तद्
 भविष्यतोऽस्मायि तदा तदालिभिः ॥ १५ ॥

किमु बद्धावित्यर्थः । अन्यत्रापि सौराज्ये अन्यघातकतस्करौ
 कठिनतरदोरकैर्बन्धते । पाणिरुहणं जातमिति भावः । कुशैः
 पाणिवन्धनमाभ्रदेशाचारः, यथाक्रमं करयोः शैथिल्यं मार्दवञ्च
 सूचितं । सुराञ्चि । राजाहसखिभ्यष्टुच् (पा० ५।४।८१) इ-
 त्यस्य नियततत्पुरुषविषयत्वाद् च बद्धम्रीहिविषयत्वाद् चः प्राप्त
 भावः ॥ १४ ॥

विदर्भेति । विदर्भजायाः करवारिजेन यत् तदा पाणिरु-
 हणसमये नलस्य पाणेरुपरि स्थितं तदुपरिस्थानं किल निश्चितं
 विपरीतरतेर्भविष्यतः पुरुषायितस्य पुरुषवदाचरितस्य विपरी-
 तरतस्य इति यावत् सूत्रं सूचनाकारि विशङ्कन् विशेषेण स-
 भ्भाव्य कौतुकविलोकनार्थं निकटस्थिताभिस्तदालिभिरस्मायि
 ईषद्भूषितं । विपरीतरते हि स्त्रीपाणिरुपरि भवति विवाहे
 बधूकरो वरकरस्योपरि भवति । सूत्रञ्च सूचनाग्रन्थ इति
 विन्ध्यः ॥ १५ ॥

सखा यदस्मै किल भीमसंज्ञया
 स यत्सखाधिगतं ददौ भवः ।
 ददे तदेष श्वशुरः सुरोचितं
 नलाय चिन्तामणिदाम कामदं ॥ १६ ॥
 बहोर्दुरापस्य वराय वस्तुन-
 श्रितस्य दातुं प्रतिविम्बकैतवात् ।
 बभौतरामन्तरवस्थितं दधद्
 यदर्थमभ्यर्थितदेयमर्थिने ॥ १७ ॥

इदानीमित आरभ्य न तेन वाहेष्विति यावद्विवाहोचितं
 यौतुकं प्रतिपादयति । सखेति । भीमसंज्ञया भीम इति नाम-
 मात्रेण सखा स्वस्यापि भीमनामत्वात् किलोत्प्रेक्षायां स भवो
 महेश्वरः अस्मै भीमाय यत्नेण कुबेरेण सह यत्सख्यं मैत्री तेना-
 धिगतं प्राप्तं यच्चिन्तामणीनां दाम मालां ददौ, एष श्वशुरो
 भीमः तत्कामदं सकलाभिलषितदायि सुराणामुचितं चिन्ता-
 मणिदाम नलाय ददे । उत्प्रेक्षायामेव तात्पर्यं । सुरोचितमिति
 पाठे भैरुचितम् ॥ १६ ॥

तदेव वर्षयति । बहोरिति । यच्चिन्तामणिदाम बभौतरां ।
 किम्भूतं । बहोरपरिमितस्य तस्य तथा दुरापस्य दुर्लभस्य दिव्यस्य
 वराय जामात्रे दातुं चितस्य पुरः पुञ्जोक्तस्य रत्नहेमवसना-
 देर्वस्तुनः पदार्थसमूहस्य स्वस्मिन् प्रतिविम्बस्य कैतवाद्वाजात् अ-
 न्तरवस्थितं स्वस्य मध्ये स्थितमर्थिने याचकायाभ्यर्थितं प्रार्थितं

असिं भवान्याः क्षतकासरासुरं
 वराय भीमः स्म ददाति भासुरम् ।
 ददे हि तस्मै धवनामधारिणे
 स शम्भुसम्भोगनिमग्नयाऽनया ॥ १८ ॥

सत् तदानोमेव दातुमर्हं अर्थं वस्तुजातं दधत् धारयदिव ।
 ददाविति पूर्वेण सम्बन्धः । यदा यद्यो यावद्याचिष्यते तदा
 तदस्तु तस्मै दातव्यमिति बुद्ध्यास्य नाम सार्थकीकर्तुं वस्तुजातं
 पुरःस्थापितमेवेत्यर्थः । बहोरिति भाषितपुस्तकं ॥ १७ ॥

असिमिति । भीमः क्षतः कासराख्यो महिषाख्यो ऽसुरो
 येन तं भासुरं देदीप्यमानं भवान्या दुर्गाया असिं खड्गं व-
 राय ददाति स्म । तस्याः खड्गस्तेन कथं प्राप्त इत्यत आह ।
 हि यस्मात् स्फुटं वा शम्भुना सह सम्भोगस्तत्र निमग्नया सुरतर-
 सासक्तया ऽनया दुर्गया वैरिदलनानन्तरं स्वस्थाः प्रयोजना-
 भावात् सुरतासक्तले खड्गधारणस्य रसभञ्जकत्वाच्च धवनामधा-
 रिणे भीम इति शिवनामधारकाय शम्भुसेवकाय तस्मै भीमाय
 ददे । शम्भौ सम्यग्विच्छेदेन निरन्तरं भोगाय निमग्नया दक्षि-
 णार्द्धेन प्रविष्टया वा तदस्तु तथा प्रसादो दत्तः । लुलापो म-
 हिषो वाहद्विषत्कासरसैरभा इत्यमरः । भासुरं । भञ्जभासेति
 (पा० ३।२।१६१) घुरच् ॥ १८ ॥

अधारि यः प्राङ्महिषासुरद्विषा
 कृपाणमस्मै तमदत्त कूकुदः ।
 अहापि तस्या हि धवार्द्धमञ्जिना
 स दक्षिणाद्धेन पराङ्गदारणः ॥ १९ ॥
 उवाच यः सान्द्रतराङ्गकाननः
 स्वशौर्यसूर्योदयपर्वतप्रतप्तम् ।

अधारिति । महिषासुरद्विषा दुर्गया प्राक् यः खड्गो ऽधारि,
 कूकुदः कन्यादाता भीमः तं कृपाणं खड्गं सत्कारपूर्वं साल-
 ङ्कारमस्मा अदत्त । कथं तेन लब्ध इत्याशङ्क्याह । हि यस्माद-
 र्धनारीश्वरत्वाद् धवस्य भर्तुः श्वितस्य अर्द्धमञ्जिना अर्द्धप्रविष्टेन
 तस्याः पार्वत्या दक्षिणाद्धेन दक्षिणशरीरभागेन पराङ्गदा-
 रणः स खड्गः अहापि त्यक्तः । सखड्गेन धववामार्द्धं विश्रता
 घदीयदक्षिणाद्धेन तद्विदारिष्यते इति भिया त्यक्तः । अदा-
 धीति पाठे ऽनर्थो न । तस्या दक्षिणाद्धेन तस्मै यस्माददायी-
 त्यर्थः । अयं पाठः साधीयान् । सत्कृत्यालङ्कृतां कन्यां यो
 ददाति स कूकुद इत्यमरः ॥ १९ ॥

उवाचेति । यः स्वस्य भीमस्य खड्गस्यैव वा शौर्यं प्रताप-
 रूपो यः सूर्यस्योदयसप्तम्वन्धी पर्वत उदयाचलसस्य प्रतं
 नियमं सदा सूर्योदयकारित्वलक्षणं उवाहाधत्त । किम्भूतः ।
 सान्द्रतराणि अल्पानि सूक्ष्माणि अङ्गकानि अङ्गानि मुद्रामु-
 द्गरपचीवल्लीरूपाणि तेषां अमनं जीवनं यत्र दधार इति

सनिर्झरः शाणनधैतधारया

समूढसन्ध्यः क्षतशत्रुजासृजा ॥ २० ॥

यमेन जिह्वा प्रहितेव या निजा

तमात्मजां याचितुमर्थिना मृशम् ।

यावत् । सान्द्रतराणां वा पूर्वोक्तानामेवाङ्गानां काननं समूहो
यत्र । उदयाचलपक्षे सान्द्रतराणि अङ्गेषु ऊर्द्धाधोभागेषु
वनानि यस्य । तथा शाणनेन लोहकारचक्रघर्षणेन धैतया
उज्ज्वलीकरणेन दक्षपानीयधारया कृत्वा सनिर्झरः सप्रवाहः ।
धारैव निर्झरीभूतेत्यर्थः । उदयाचलोऽपि सनिर्झरो भवति ।
तथा क्षतेभ्यः खण्डितेभ्यः शत्रुभ्यो जातेनासृजा रक्तेन कृत्वा
सम्यक् ऊढा धृता प्रातःसन्ध्या येन । प्रातःसन्ध्यास्थाने रक्तमेव
येन धृतमित्यर्थः । सम्यग्धृता सन्ध्यात् स्वरूपः फलकसन्धिर्येन
अतिदृढसन्धिरित्यर्थ इति वा । यदा क्षतशत्रुजासृजा समूढः
प्राप्तः सन्धिर्यस्य स्वरूपफलकसन्धिपर्यन्तं शत्रुशरीरे निमग्न इत्य-
र्थः । उदयाचलोऽप्युदप्रातःसन्ध्य उदयाचलतुल्योऽभूदित्यर्थः ।
तमधत्तेति पूर्वोक्तं सम्बन्धः । अङ्गकेतिपक्षे, अल्पे (पा० पू० ३।८५)
इति कः ॥ २० ॥

यमेनेति । स भीमः तामसिपुत्रिकां कुरिकामपि असौ
ददे न केवलं खड्ग इत्यपर्यर्थः । न केवलं पुत्रीमपि तु कुरिका-
मपि । तां कां । मृशमर्थिना भैम्यनुरागिणा यमेन तं भीमं भैमीं
मग्नं देहीति आत्मजां याचितुं दूतीप्रेषणावसरे निजा स्वीया

स तां ददे ऽस्मै परिवारशोभिनीं
 करग्रहार्हामसिपुत्रिकामपि ॥ २१ ॥
 यदङ्गभूमौ बभतुः स्वयोषिता-
 मुरोजपत्रावलिनेत्रकञ्जले ।
 रणस्थलस्थण्डिलशायिताव्रते
 गृहीतदीक्षैरिव दक्षिणीकृते ॥ २२ ॥

ग्रहिता प्रेषिता या जिज्ञेव । नियतं प्राणहारित्वाद्यमजिज्ञा-
 तुस्या अतितोच्छ्णा श्रौर्त्येण तुष्टो यमो यां भीमाय दत्तवान् ।
 किम्भूतां । परिवारशालिनीं चर्मकोशेन शोभमानां । अथ सखी-
 खलणपरिजनशोभिनीं । करग्रहार्हां हस्तग्रहणयोग्यां साधुमुष्टि-
 देशां । पूर्व्वं यद्यपि भैमी दत्ता तथापि परिवारसाहित्येने-
 दानीं दत्तेत्यर्थः । कुरिकां सखीञ्च यौतकत्वेन ददाविति भावः ।
 कुरिका चासिपुत्रिकेत्यमरः । याचिर्दिकर्मा ॥ २१ ॥

यदिति । यस्याः ग्रहस्था अङ्गभूमौ पट्टिकाया ऊर्द्धाधोदेशौ
 स्वयोषितां स्वस्य स्त्रीणां उरोजपत्रावलिः कसूरिकालिखित-
 स्तनपत्रवल्ली नेत्रकञ्जलञ्च एते इव बभतुः शुशुभाते । किम्भूते ।
 रणस्थले या स्थण्डिलशायिता व्रतवशाद्यो वेदिकायां भ्रते स
 स्थण्डिलशायी तद्भाव एव व्रतं तत्र विषये गृहीता दीक्षा यैः स्त्री-
 कृतनियमविशेषेण भूपतितैः शत्रुभिः दक्षिणीकृते व्रताङ्गदक्षि-
 णत्वेन ग्रस्ते दत्ते । दीक्षोपदेशिने हि स्त्रीणां रम्यमलङ्कारादि
 दक्षिणात्वेन दीयते कुरिकथैवं खलुतमारणद्वारा शत्रूणां रण-

प्रसूतवत्ता नलकूबरान्वय-
प्रकाशितास्यापि महारथस्य यत् ।

तमेव वर्णयति । प्रसूतेति । अस्यापि भीमेन नखाय दत्त-
स्यापि महतो जवादिगुणयुक्तस्य रथस्य प्रकृष्टा सूतवत्ता सूतो
विद्यते यस्य स सूतवान् तद्भावः सूतवत्ता सारथिमत्ता, प्रकृष्ट-
स्यासौ सूतस्य तद्वत्ता वा, यस्मान्नलस्य कूबरेण युगन्धरेण सह-
योऽन्वयः सम्बन्धः, नलेन सह वा यः कूबरस्यान्वयः, तेन प्रका-
शिता प्रकटीकृता शोभिता च, तत्तस्माद्धेतोरेतस्य रथस्य पुष्पक-
वत्कामगामि धनदविमानवत् प्रकृष्टता उत्कृष्टगुणयुक्तता पुष्प-
कात् सकाशाद्वा जवादिगुणैरधिकत्वात् कुबेरस्य दृष्टान्त उदा-
हरणं तस्य बलेन तत्सामर्थ्याननुमीयते अनुमानजन्यज्ञानस्य
विषयोक्रियते । न केवलं कुबेरस्य महारथस्य किन्त्वस्यापीति
समुच्चयेन व्याप्तिदर्शनपुरःसरं उपनयस्त्रिगमे सूचयत्यपिशब्दः ।
कुबेरस्यापि महारथस्यायुतसंख्यायुधसंयुक्तपुष्पकविमानेन कृत्वा
प्रकृष्टता प्रकृष्टवस्तुमत्ता प्रकृष्टेन कृता तेनोद्भूयमानता वा भवति ।
एवं कुबेरदृष्टान्तबलेनापि एतस्य पुष्पकप्रकृष्टता भविष्यतीत्य-
नुमीयते । यतोऽस्यापि कुबेरस्य नलकूबरान्वयेनान्वयेन सन्ता-
नेन पुत्रेण प्रकाशिता प्रकटीता शोभिता प्रसूतवत्ता जनयि-
ष्टता इति साधर्म्यदृष्टान्तः । श्लेषबलेनानुमानन्त्वेवं । विमतो
महारथः पुष्पकः प्रकृष्टो भवितुमर्हति नलकूबरान्वयप्रकाशि-
तप्रसूतवत्तात् । यो यो नलकूबरान्वयप्रकाशितप्रसूतवत्तावान्
स पुष्पकः प्रकृष्टः । तथा कुबेर ईत्यनुमानवशादेतत् सर्वमुच्यते

कुवेरदृष्टान्तबलेन पुष्यक-
 प्रकृष्टतैतस्य ततोऽनुमीयते ॥ २४ ॥
 महेन्द्रमुच्चैःश्रवसा प्रतार्य्य य-
 न्निजेन पत्या कृतसिन्धुरन्वितम् ।
 स तद्देऽस्मै ह्यरत्नमर्पितं
 पुरानुबहुं वरुणेन बन्धुताम् ॥ २५ ॥
 जवादवारीकृतदूरदृक्पथ-
 स्तथाक्षियुग्माय ददे मुदं नयः ।

इति यथा कथञ्चित् श्लोको व्याख्येयः । किन्तु प्रकृष्टः सुतः पुत्र
 इति वा । पुष्यकस्य नलः सारथिर्नास्ति तेन तत्तुल्यता नास्ति ।
 किन्तु तत्पतिना कुवेरेणेति, अस्य तु नलः सारथिरित्ययं रथो
 रमणीय इति भावः । कुवेरस्तु युगन्धर इत्यमरः ॥ २४ ॥

महेन्द्रमिति । सिन्धुः समुद्रो नाम्ना उच्चैःश्रवसा अथ सो-
 म्रतकर्षेण सलक्षणेनाथ च दीर्घकर्षेण दुर्लक्षणेनाश्वेन महेन्द्रं
 प्रतार्य्य यद्भ्यरत्नं निजेन पत्या स्वस्वामिना वरुणेन अन्वितं
 युक्तमकृत वरुणायादत्तेत्यर्थः । स भीमस्तदश्वरत्नं अस्मै नलाय
 ददे । अनेन कथं तल्लभमित्यत आह । किंभूतं । वरुणेन बन्धुताम-
 लीकमैत्रीं अनुबहुं वर्द्धयितुं पुरा दूतीप्रेषणावसरे ऽर्पितं भी-
 माय दत्तं । उच्चैःश्रवसोऽप्यधिकमश्वं तस्मै ददाविति भावः ॥ २५ ॥

जवादिति । योऽश्वो लोकानामक्षियुग्माय नेत्रयुग्माय
 दिङ्चायाः स्त्रीयरूपदर्शनेच्छाया आदरस्तस्य दासतां दासत्वं

ददद्दिदृक्षादरदासतां यथा

तथैव तस्यांशुलकषट्णालताम् ॥ २६ ॥

ददानः पारवशं कुर्वन् जवाद्धेतोः अवारीकृतः अर्वाकिरीकृतो
दूरो वज्रयोजना दृक्पथो नेत्रपथो येन दूरं गतत्वान्नेत्रयो-
रविषयः सन् यथा नेत्रयुग्माय मुदं प्रीतिं न ददे, दर्शनाभावा-
त्प्रीतिं नोत्पादितवानित्यर्थः, तथा पुनरागमनसमयेऽपि तथैव
दिदृक्षादरदासतया तस्य नेत्रयुगस्य पांशुलं रेणुयुक्तं कषट्णालं
सस्य तस्य भावसत्ता तां लक्षणयोत्कण्ठितत्वं ददन्मुदं न ददे ।
तमसं दद इति पूर्वेषु सम्बन्धः । यथातथाशब्दौ व्यत्यसौ
योञ्जौ । रूपादिविलोकनकौतुकिभिर्यावदशो द्रष्टुमारम्भस्ता-
वद्देगवशाद् दूरं गतत्वान्न दृष्टः । ददानो यद्यपि न दृष्टस्तथापि
व्याघ्रव्यागमनेऽवशं द्रक्ष्याम इति बुद्ध्या व्यापारान्तरपरित्या-
गपुरःसरं तद्रूपादिविशेषदर्शनादराशेने प्रसार्थं तत्रैव यावत्
स्थितास्तावत् पुनरागमनसमयेऽपि खुरपुटकृतघोषीरेणुसम्ब-
न्धात् दृष्टः । तथा चोभयथापि दर्शनाभावादुत्कण्ठाया अपरिपू-
र्णत्वान्नेत्रयुगस्य हर्षो नाभूदित्यर्थः । अतिजवनोऽस्य इति भावः ।
जवादप्रतिषिद्धो दूरो दृक्पथो येनातिदूरं नेत्राभ्यामनुगत-
मार्ग इति यावदेवंभूतो योऽस्त्रियुगाय दर्शनहर्षं तथाऽनादृत्य
यथा दिदृक्षादरदासतां ददानः संस्तथैव तस्य नेत्रयुगस्य द्रष्टुर्वा
शुष्ककण्ठत्वं ददे । निरन्तरदर्शनाभावात्तादृशी प्रीतिर्न जाता,
किन्तु पूर्वोक्तप्रकारेण नेत्रयोर्द्रष्टुर्वा भूरेणुसम्बन्धात् शुष्ककण्ठ-

युग्मम्
दिवस्यतेरादरदर्शिनादरा-
ददौकि यस्तम्प्रति विश्वकर्मणा ।

त्वमेव जातमित्यर्थः । द्रष्टव्यदर्शनाद्भि दृष्ट्वागस्य प्रतिषेधो भवति
अत्र तु वेगातिशयाद्दर्शनाभावात् प्रतिषेधस्तस्येति वा । अथ
च जलरहितः कृतो दूरो दृष्टिगोचरो यो मार्गः स पिपासो-
र्नचयुगाय हर्षं ददाति किन्तु जलावसोकने पारवशं तथापि
पिपासोः झुष्ककण्ठत्वं वेत्युक्तिरिति वा । दासतामिति पाठे
दिदृशादरस्य दानपात्रं ददावित्यर्थः । दाष्ट दाने, दाष्टगोत्रो
सम्प्रदान इति (पा० ३।४।७४) निपातनाद्दयतेऽस्मै इति दान-
पात्रं । पारावारे परार्वाचीतीरे पात्रमित्यमरः । पचे नास्ति
वारि यस्मिन्नासाववारिः । पचे वारणं वारः स्थानात् घञ् स
नास्त्वस्यासौ । अववारशब्दादवारिशब्दाच्च च्चिः ॥ २६ ॥

दिवस्यतेरिति । दिवस्यतेरिन्द्रस्य भैम्यनुरागवशाङ्गीमं
आदरदर्शिना विश्वकर्मणा यः तं भीमं प्रत्युद्दिश्य आदराद-
दौकि उपदारूपेण प्रेषितः स भीमस्यमेकं महापरिमाणं मा-
णिक्यं तन्मयं तद्रूपं तन्निर्मितं वा महोन्नतमत्युच्चं पतत् पारं
पतत् गण्डूषजलताम्बूलोद्गारादि शृङ्गातीति यद्दः तं नखेन
प्रयोज्येन याहितवान् अङ्गीकारितवान् नलाय ददावित्यर्थः ।
प्रभोर्धस्मिन्नादरः तं तदनुजीविनः स्वस्वशिल्पेन सेवन्त इति
सोकरीतिः । पतद्गाहः पतद्गह इत्यमरः । दिवस्यतेः । तत्पुरुषे
कृतीति (पा० ६।३।१४) बाजस्यकात् षष्ठ्या अस्तुकि कस्कादि-

तमेकमाणिक्यमयं मधोन्नतं

पतद्गृहं ग्राहितवान्नलेन सः ॥ २७ ॥

नलेन ताम्बूलविलासिनोऽग्निभूतै-

र्मुखस्य यः पूगकणैर्मृतो न वा ।

इति व्यवचि स्वमयूखमण्डला-

दुदञ्चदुच्चारुणचारुणश्चिरात् ॥ २८ ॥

त्वाद्दिसर्जनीयस्य (पा० ८।३।४३) सः । षष्ठ्याः पतिपुत्रेति (पा० ८।३।५३) हन्द्दोविषयत्वात् लौके गत्यर्थसकर्मकत्वात् कर्मणि चिष् । पतत् गृह्णातीति पतद् ग्रहः । पञ्चाद्यचि (पा० ३।१। १३४) पततो ग्रह इति (पा० ३।३।५८) अप् ॥ २७ ॥

नलेनेति । उदञ्चदुच्चारुणचारुण उदित्वरोन्नतस्यैवद्वा सुन्दरादतिरक्तात् ऊर्द्धप्रसरत्किरणोऽतिग्रथितो यः स्त्रीयो रूपगुणस्त्रेन चारोर्वा रक्ततरात् स्वमयूखस्य मण्डलात् सङ्गा- ह्नेतोः ताम्बूलविलासिना ताम्बूलरसमात्रग्राहिणा पूगनागव- स्त्रीदलखण्डत्यागिना नलेन गृहीतरसत्वात् उज्जितैस्त्वत्तैर्मा- णिक्यभक्तसदृशैरुद्गाररूपैः पूगकणैः क्रमुकाल्पशकलैः अयं मृतः पूरितो न वा पूरित इति यः पतद्ग्रहः चिराद्ग्रथसा का- स्त्रेन सूक्ष्मेच्छिकया क्रमेण मुक्तसंशयैर्लोकैर्यवेषि निश्चितस्तं ग्रा- हितवानिति पूर्व्वेण सम्बन्धः । समीपं गत्वा सूक्ष्मेच्छिकयाऽयमि- दानीं पूगकणैः मृत इति निश्चितः कदाचित् कदाचिच्च इदानीं न मृत इत्यपि निश्चित इत्यर्थः । मृतामृतत्वसन्देहे रक्तमयू-

मयेन भीमं भगवन्तमर्चता
 नृपेऽपि पूजा प्रभुनास्मि या कृता ।
 अदत्त भीमोऽपि स नैषधाय तां
 हरिन्मणोर्भोजनभाजनं मद्यत् ॥ २९ ॥
 कृदे सदैव हविमस्य विभ्रतां
 न केकिनां सर्पविषं प्रसर्पति ।

स्वमण्डलं हेतुः । माषिक्यमथत्वादतिरक्त इत्यर्थः । इदानीं ता-
 म्ब्रह्मखानवधराद्भाविन्युपचारे भूतवदित्युपचारः । यदा तस्मै
 वारक्तत्वाज्जनस्योद्गारत्यागधमः । अमी पूगकणाः किंवा कि-
 रणसमूहा इति वन्दे हस्त्रिरान्निर्णीत इति वा ॥ २८ ॥

मयेनेति । भगवन्तं षड्गुणैश्वर्यसम्पन्नं भीमं शिवमर्घादिभिरु-
 पचारैरर्चता पूजयता शैवेन मयनाम्ना ऽसुरेषु प्रभुनास्मि शिव-
 नामधारके नृपेऽपि भीमेऽपि या पूजा कृता उपदा अकारि स
 भीमोऽपि तां पूजां पूजारूपहरिन्मणोर्गातुडमणिसम्बन्धि विषा-
 पहारसमर्थं अतिविस्तृतं भोजनार्थं भाजनं नैषधाय दत्त मयेन
 तस्मै दत्तं सोऽपि नलायादत्तेति । अपिशब्दः समुच्चयार्थः ।
 अर्चयतिर्भावादिकः ॥ २९ ॥

कृद इति । अस्य भोजनपात्रस्य हविं गीर्षां द्युतिं सदैव
 कृदेऽपि विभ्रतां केकिनां मयूराणां सर्पविषं न प्रसर्पति तच्छ-
 रीरं नाक्रामतीत्यर्थः । स भगवान् शिवोऽत्र पात्रे एतदाधार-
 लेन कालकूटस्त्रेदभोक्ष्यत् तर्हि गीर्षकण्डलं नाधास्यत् । अत्र

न नीलकण्ठत्वमथास्यदत्र चेत्
 स कालकूटं भगवानभोक्ष्यत् ॥ ३० ॥
 विरोध्य दुर्वाससमस्त्रलद्विवः
 स्रजं त्यजन्नस्य किमिन्द्रसिन्धुरः ।
 अदत्त तस्मै स मदह्लात् सदा
 यमध्रमातङ्गतयेव वर्षुकं ॥ ३१ ॥

पात्रे विषभक्षणे कृते सति तस्मिन्संतया नीलकण्ठत्वं न स्थादि-
 त्यर्थः । छिड् निमित्ते छड् क्रियातिपत्तौ (पा० ३।३।१३६)
 इति छड् । भुजो नवन इति (पा० १।३।६६) तड् ॥ ३० ॥

विरोध्येति । स भीमस्तस्मै नलाय मदह्लाद् दानजलव्या-
 ज्ञात् सदा वर्षुकं वर्षणशीलं यं हस्तिनं अदत्त स दुर्वाससं विरोध्य
 रोषवित्वा तच्छापादिन्द्रसिन्धुर ऐरावतो दिवः सकाशादस्त्र-
 लत् पतितः किं । भुवमागत ऐरावणः किमित्यर्थः । विरोधे हेतुः ।
 अत्र दुर्वाससः स्रजं मालां त्यजन् भुवि क्षिपन् । अत्र पौराणिकी
 कथा । कदाचिदैरावतमाह्वय गच्छते इन्द्राय दुर्वाससा प्रसादेन
 मन्दारपुष्पमाला दत्ता सा चेन्द्रेण करोन्नुत्तुम्बे स्थापिता स तां
 श्रुत्वा दण्डेनाधस्त्रिक्षेप ततः क्षुपितेन मुनिना त्वमपि माला-
 वद्धः पतेति ब्रह्मः तस्मूलेयमुत्प्रेषा । वर्षुकत्वे पुनरुत्प्रेषते ।
 अध्रमातङ्गतया ऐरावतत्वेनैव । ऐरावतो हि सदा मदजलं
 खवति अयमपि तावत् स्वर्गाद्भृष्टः स एवेति सदा दानजलं मुञ्च-
 तीत्यर्थः । अध्रवन्मातङ्गस्तथा वा श्यामत्वात् सजलघनतुल्य

मदान्मदये भवताथवा भिया
 परं दिग्गन्तादपि यात जीवत ।
 इति स्र यो दिक्करिणः स्वकर्षयो-
 र्विनाह वर्षस्त्रजमागतैर्गतैः ॥ ३२ ॥
 बभार वीजं निजकीर्त्तये रदौ
 द्विषामकीर्त्त्यै खलु दानविष्णुषः ।

इत्यर्थः । अस्र भीमस्य सम्बन्धितेनास्त्रलत्किमिति वा । वर्षुकं
 लषपते (पा० ३।२।१५४) त्युक्त् ॥ ३१ ॥

मदादिति । यो गजः स्वकर्षयोरगतैर्गतैरागमनैर्गमनैश्च
 कृत्वा वर्षस्त्रजं वर्षमालां विनैव दिक्करिणो दिग्गजान् प्रति
 इत्याह स्रेव । इति किं । भो दिग्गजाः भवतां बलाभिमानसे-
 दस्ति तर्हि मदाद् युद्धं कर्त्तुं यूयं मदये भवत मम पुरस्तात्ति-
 षत । अथवा चेन्मदो नास्ति तर्हि भिया दिग्गन्त्या यूयं दिग्-
 गन्तादपि परं यात गच्छत । पलायितास्र सन्तः तत्रैव सुखेन
 जीवत स्वप्राणान् रक्षत । इयं सुप्नोत्प्रेक्षा ॥ ३२ ॥

बभारेति । यो गजो निजकीर्त्तये रदौ दन्तौ वीजं कारणं ब-
 भार, द्विषामकीर्त्त्यै दानविष्णुषो दानोदविन्दूनेव कारणं बभार ।
 खलुत्प्रेक्षायां । दन्ताभ्यां परविदारणात् स्वस्य यश्चःसमुत्पत्तेस्त्र-
 योः कीर्त्तिकारणत्वम् । अथ च कीर्त्तिलक्षणस्य शुभ्रत्वात् कारणे-
 नापि तादृशेनैव भवितुं युक्तमिति । दन्तौ कीर्त्तिवीजभूतकन्दा-
 विव मदजलगन्धाम्राणमात्रेण परगजानां भङ्गात् दानविन्दूनां

अरवःअरमैः कुम्भकुचां शिरःअत्रियं
 मुदे मदस्वेदवतीमुपास्त यः ॥ ३३ ॥
 न तेन वाचेषु विवाहदक्षिणी-
 छतेषु सञ्ज्ञानुभवेऽभवत् क्षमः ।
 न शातकुम्भेषु न मत्तकुम्भेषु
 प्रयत्नवान् कोऽपि न रत्नराशिषु ॥ ३४ ॥

तदकीर्त्तिलक्षणत्वं । कार्यस्य श्यामत्वात् कारणेनापि तादृशेनैव
 भवितुं युक्तमिति श्यामदानविन्दव एवाकीर्त्तैर्वीजमिवेत्युत्प्रेक्षा ।
 तथा मुहुर्मुहुर्गतागतैः अरवःअरमैः कर्षप्रथासैरेव व्यजनचालनैः
 कृत्वा कुम्भावेव कुचां यस्यास्तां मदस्वेदवतीं दानरूपघर्मादक-
 युक्तां शिरःअत्रियं घर्मजलापहरणद्वारा तस्या एव मुदे हर्षाय
 उपास्त सिधेवे । एवम्भूतं शिरो दधानः प्रीतिमुदपादयदित्यर्थः ।
 कामकेलिखिन्नाङ्कुम्भकुचां कामिनीं स्वेदमपनयन् कामी ताल-
 वृन्तचालनेन वीजयतीति मदस्य स्वेदरूपेण शिरःअत्रियः स्त्री-
 त्वरूपणम् । अधत्तेत्यपि पाठः ॥ ३३ ॥

नेति । तेन भीमेन मत्ताय विवाहे दक्षिणीछतेषु कन्यादानद-
 क्षिणात्वेन दक्षेषु वाचेषु रथादिषु तुरङ्गेषु वा सञ्ज्ञानुभवे सञ्ज्ञा-
 ज्ञाने प्रयत्नवानपि कोऽपि कश्चिदपि न क्षमः इत्यन्तो वा दत्ता
 इत्येवं सञ्ज्ञापरिच्छेदे समर्थो नाभवत्, तथा शातकुम्भेष्वनेकभू-
 षणभूतघटिताघटितकाञ्चनेषु न, तथा मत्तकुम्भेषु गलन्मदमा-
 तङ्गेषु न, तथा रत्नराशिषु न क्षमोऽभवदिति । सर्वत्र विवाहद-

करग्रहे वाम्यमधत्त यस्तयोः
 प्रसाद्य भैम्या नु च दक्षिणीकृतः ।
 कृतः पुरस्कृत्य ततो नलेन स
 प्रदक्षिणस्तत्क्षणमाशुप्रदक्षिणः ॥ ३५ ॥

क्षिणीकृतेष्विति च । बज्रतरं यौतुकं दत्तवागीति भावः ॥ ३४ ॥

करेति । य आशुशुचणिरग्निस्तयोः करग्रहे विवाहे विषये
 वाम्यं वक्रत्वं अधत्त भेजे । भैम्यभिलाषान्नखाकारधारणादिदा-
 रा पूर्वं विदुङ्कोऽभूदनु च पश्चान्नलवरणावसरे भैम्या स्तुतिधा-
 नादिना प्रसाद्य सम्तोष्य दक्षिणीकृतः आनुकूल्यं गीतः सोऽग्निः ।
 ततः पाण्ड्यहानन्तरं नलेन पुरस्कृत्योत्सेखनादिसंस्कारपूर्वमप्ये
 प्रतिष्ठाय तत्क्षणं तस्मिन्निवाहसमये प्रदक्षिणः प्रकर्षेणापसव्यः
 कृतः प्रदक्षिणभागेन वक्षयाकारेण वेष्टितः । अथ च यः पूर्वं
 यौतुकदानकाले वामभागेऽभूत् पश्चाद्भैम्या फूत्कारादिना प्र-
 बोधानुकूलः कृतः । अथ च दक्षिणभागे कृतः सोऽर्चनादिभिः
 सम्पूज्य नलेन सुतरामनुकूलः कृतः । अथ च प्रकर्षेण दक्षिण-
 भागे कृतः । अन्योऽपि महान् पूर्वं विरोध्यते स विवाहादौ
 प्रसाद्यानुकूलः क्रियते इत्युक्तिः । अत्र क्वचित् क्वचिद्विधिक्रम-
 भङ्गो देवाचाराच्छाखाभेदात् कुलाचारविशेषाद्बोद्धव्यः । न
 पुनः श्रीहर्षकवेरज्ञानलेशोऽपि । अत एव पूर्वं यथाविधीति
 प्रायुङ्क्त । आशुशुचणिः । आशाष्टुमिच्छति आङ्घ्रिः श्रुषेः सन्नना-
 ष्कन्दसि साधुः । शिष्टप्रत्युक्तत्वाङ्गाषायामपि साधुत्वं ज्ञेयम् ॥ ३५ ॥

स्थिरा त्वमश्मेव भवेति मन्त्रवा-
 गनेशदाशास्य किमाशु तां ह्रिया ।
 शिला चलेत् प्रेरणया नृणामपि
 स्थितेस्तु नाचालि विडौजसापि सा ॥ ३६ ॥
 प्रियांशुकयन्थिनिबद्धवाससं
 तदा पुरोधो विदधे विदर्भजां ।

स्थिरेति । हे भैमि इममश्मानमारोहेत्युच्चार्य त्वं अश्मेव
 स्थिरा भवेति नखेनोच्चारिता मन्त्ररूपा वाक् तां भैमीमाशास्य
 शिलावन्निश्चला भवेति तस्यै आशिषं दत्त्वा आशु अनेशत् अ-
 नाशत् । उच्चारिता वर्णा प्रध्वस्ता भवन्ति । तत्रोत्प्रेक्षते ह्रिया
 किं । किमिति तस्या लज्जेत्यत आह । शिला अल्पतेजसां नृणा-
 मपि प्रेरणया करचरणव्यापारमात्रेण चलेत् स्वस्थानादन्यत्र
 गच्छेत् सा तु भैमी पुनः अतिप्रभाविणा विडौजसा इन्द्रेणापि
 स्थितेः मनोव्यापारमात्रस्वीकृतनक्षत्रपतिलरूपाया मर्यादायाः
 सकाशात्नाचालि । पतिव्रतासीमा न त्याजितेति स्थिरतरत्वे-
 नाधिकाया भैम्या अहं हीनेति स्वदोषं विचिन्त्य लज्जैव नष्टे-
 त्यर्थः । वैधमश्मारोहणं तेन कारितमिति भावः । नश अदर्शनं
 अस्मात्पुङ्खि पुषादित्वादङ्घ्रि नश्चिमन्योरलिव्येत्वमिति (पा० ६ ।
 ४।१२०।वा०२) एते रूपं ॥ ३६ ॥

प्रियेति । तदा वङ्घ्रिसन्निधिकाले पुरोधो गौतमो विदर्भजां
 प्रियस्य नलस्यांशुकेन सह यन्थिना निबद्धं वासो यस्यास्तामेवं-

जगाद् विच्छिद्य पटं प्रयास्यतो
 नलादविश्वासमिवैष विश्ववित् ॥ ३७ ॥
 ध्रुवावलोक्याय तदुन्मुखध्रुवा
 निर्दिश्य पत्याभिदधे विदर्भजा ।

विधां विदधे चकार । उत्प्रेक्षते । पटं विच्छिद्य कर्तिताऽरक्षे
 भैमीं विहाय प्रयास्यतो नमिष्यतो नलात्सकाशादेश पुरोध
 अविश्रामं विश्वासाभावं जगादेव । वस्त्रं हित्वा त्वां हित्वाऽयं
 गमिष्यतीत्येतस्य विश्वासो न कार्यं इत्यस्य वस्त्रेण सह स्व-
 स्त्रस्य यन्त्रिं दत्तवानेन सह विचरणीयमित्युवाचेत्यर्थः । कथमे-
 तज्ज्ञातमत आह । यतो विश्वं सर्वं वेत्तीति काश्चनयश्च इत्यर्थः ।
 तस्माद्भविष्यदपि तेन ज्ञातमित्यर्थः । कस्मिन्ना पराभूतो नलो
 द्युतदारा हारितसर्वस्त्रः स्त्रीयैस्त्वक्तो वापरेण कस्मिन्ना पक्-
 रूपेण तद्धारणार्थं विच्छिन्नस्य वस्त्रस्यापहारादस्त्वान्तराभाव-
 द्वैमीवस्त्रार्द्धधारी सन् निद्राणायान्तस्या वस्त्रार्द्धं विच्छिद्य तां
 महारथे तत्याजेति भारते कथा । वैधुमुभयवस्त्रयन्त्रिवन्धनं
 तेन हतमिति भावः । विदधदिति पाठे कुर्वन् सन्निति यो-
 जना ॥ ३७ ॥

ध्रुवेति । तस्य ध्रुवस्य दर्शनार्थमुन्मुखी भूर्यस्य तेन पत्या
 नलोऽन विदर्भजा निर्दिश्याज्ञाय ध्रुवस्यावलोकनार्थं अभिदधे
 उक्ता । तदुन्मुख्या ध्रुवा कृत्वा संज्ञायैति वा । न तु स्त्रुवस्य
 ध्रुवस्य स्वयंदर्शनयोग्यत्वात् सा स्वयमेव तं पश्येत् । तेन किमिति

किमस्य न स्यादणिमाक्षिसाक्षिक-
स्तथापि तथ्ये महिमाऽऽगमोदितः ॥ ३८ ॥
धवेन सादर्शि वधूरुन्धतीं
सतीमिमां पश्य गतामिवाणुताम् ।

दर्शनं कारितमित्यत आह । अस्य भ्रुवस्य अणिमा सूक्ष्मप्रमा-
णत्वं अक्षिसाक्षिको नेत्रगोचरः किं न स्यादपि तु स्यादेव
यद्यपि तथापि स्वयंदर्शनयोग्यत्वेऽपि आगमोदितो महिमा
वेदोक्तं गौरवं सत्योऽस्त्विति शेषः । अत्युक्तं हि प्रमाणमित्यर्थः ।
अतिर्हि ततो वधूं भ्रुवमीक्षयतीति भ्रुवे दर्शिते भ्रुवं पश्यामि
प्रजां विन्द इति सा ब्रूयात् तस्मात् स्वर्षं द्रष्टुमशक्यत्वेऽपि नख
एवादर्शयदिति युक्तमित्यर्थः । वैधं भ्रुवदर्शनं कारितमिति भावः ।
एतत् सर्व्वं कविवचः । अथ च यद्यस्याणुत्वं प्रत्यक्षं तथापि ज्यो-
तिःप्राप्तोक्तं भ्रुवमण्डलस्य महापरिमाणत्वं सत्यमेव ॥ ३८ ॥

धवेनेति । सा वधूर्धवेन नखेन अणुतामिसूक्ष्मत्वं गता-
मिमां सतीं परितप्रतामरुन्धतीं त्वं पश्येत्युक्ता अदर्शिं दर्शिता ।
सचाणुले उल्लेखते । वरणात् पूर्वमेव इति कृतस्य मनोरथमा-
त्रेण हृदये कृतस्य भूपतेः कृते दृषीकृतस्वर्गपतेः दृषवत्ताववेन
त्यक्त इन्द्रो येनैवंभूताज्जनादिव लज्जयेति शेषः । अहं हि परि-
क्षीता सतीन्द्रं दृषप्रायमकरवं भैमी तु इति धारणमात्रादे-
वेति । मत्तोऽपीयमेवाधिका सतीति भैम्याः सकाशाज्जयेव
ह्यमामित्यर्थः । स्वतः ह्यत्रत्वमेव उल्लेखितं । भूपतेर्जनादिति

कृतस्य पूर्वं वृद्धि भूपतेः कृते
 तृणोक्तस्वर्गपतेर्जनादिति ॥ ३९ ॥
 प्रसूनता तत्करपल्लवस्थितै-
 रुडुक्कविर्व्योम्नि विहारिभिः पथि ।
 मुखेऽमराणामनले रदावले-
 रभाजि लाजैरनयोज्जिभ्रतैर्युतिः ॥ ४० ॥
 तथा प्रतिष्ठाङ्गतिधूमपद्धति-
 र्गता कपोले मृगनाभिगोभिताम् ।

शब्दद्वयसामान्यवाच्यपि मलभैमीलक्षणे विशेषे पर्यवस्यति । वैध-
 मरुन्धतीदर्शनं कारितमिति भावः । अदर्शित्वात् । अन्ताच्चिष्ण् । अ-
 भिवादिदृशोरिति (पा० १।४।५ ३ वा० १) अणौ कर्त्तृर्षो कर्त्तृत्वम् ।
 तस्य चाभिहितत्वाद् द्वितीयाभावः ॥ ३९ ॥

प्रसूनतेति । तस्याः भैम्याः करयोरेव पल्लवयोः स्थितैर्वर्त्त-
 मानैर्लाजैः प्रसूनता पुष्पत्वं अभाजि प्राप्ता । पल्लवेषु च पुष्पाणि
 युक्तानि तथा अनया भैम्या उज्जिभ्रतैः करान्मुक्तैर्व्योम्नि विहर-
 णशीलैः सङ्घिः पथि करायान्तरालरूपे मार्गे उडुक्कविर्गच्छ-
 शोभा भेजे । व्योम्नि मच्छत्राणि युक्तानि । तथाऽमराणां मुखे
 ऽनले ऽनया ङ्गतैः रदावलेः दन्तपंक्तैर्युतिः शोभा भेजे । मुखे
 दन्तपंक्तिर्युक्ता । वैधो लाजहोमस्तया कृत इति भावः ॥ ४० ॥

तयेति । तथा भैम्या प्रतिष्ठा करकुङ्कुलाभ्यां स्वीकृता आ-
 ङ्गतिधूमपद्धतिः ह्यमानलाजादिद्रव्यसम्बन्धिनी धूमपरम्परा

ययौ दृशोरञ्जनतां श्रुतौ श्रिता
 तमाललीलामलिकेऽलकायिता ॥ ४१ ॥
 अपङ्गतः खेदभरः करे तयो-
 स्त्रपाजुषोर्दानजलैर्मिलन्मुहुः ।
 दृशोरपि प्रसृतमश्रु सात्त्विकं
 घनैः समाधोयत धूमलङ्घनैः ॥ ४२ ॥

कपोले मृगनाभिगोभितां कस्तुरीगोभां जाता प्राप्ता । तत
 ऊर्द्धं गच्छन्ती दृशोश्चक्षुषोरञ्जनतां ययौ प्राप । ततोऽप्यूर्द्धं
 गच्छन्ती श्रुतौ कर्षयोस्तमाललीलावतंसभूते तमालदलसा-
 दृश्ये श्रिता । ततोऽप्यूर्द्धतरं गच्छन्ती अलिके ललाटे ऽलका-
 यिता चूर्णकुन्तलवदाचरिता तत्तुल्या जातेत्यर्थः । कपोले क-
 स्तुरी दृशोरञ्जनं श्रुतौ तमालं ललाटे चालका इति युक्तम् ।
 वैधधूमयहणं हतमिति भावः । मृगनाभिगोभीति । कर्तर्युपमान
 इति (पा० ३।२।७८) णिनौ मृगनाभिगोभिनी तस्या भाव-
 स्तत्ता, तत्तलोरिति (पा० ६।३।३५ वा० २) पुंवत् ॥ ४१ ॥

अपङ्गत इति । अपाजुषोर्लङ्कावतोस्तयोः करे वर्तमानः
 खेदभरः सात्त्विकघर्मजलसङ्घो दानजलैर्ब्राह्मणेभ्यो दक्षिणादा-
 नार्थं उत्सृष्टैः सङ्कल्पजलैः सह मुहुर्वारं वारं मिलन् सन्मन्त्रं प्राप्नु-
 वन् सन् अपङ्गतः दानजलयोगात् सात्त्विकः खेदोऽद्यमिति लो-
 केन न ज्ञात इत्यर्थः । करे मुहुर्मिलन् पुनः पुनरुद्भवन् दान-
 जलैरपङ्गत इति वा । तत्रापि कामविकारवशात् खेदं लोको

बह्वनि भीमस्य वसूनि दक्षिणां
 प्रयच्छतः सत्त्वमवेक्ष्य तत्क्षणं ।
 जनेषु रोमाञ्चमितेषु मिश्रतां
 ययुस्तयोः कण्टककोरकश्रियः ॥ ४३ ॥
 बभूव न स्तम्भविजित्वरी तयोः
 श्रुतिक्रियारम्भपरम्परात्वर ।

ज्ञास्यतीति भिया वा । दृष्टोरपि सम्बन्धि प्रसृतं गलितं सात्त्विकं
 कामविकारजमश्रु घनैः सान्द्रैर्धूमसङ्घनैर्धूमाक्रमणैः कृत्वा समा-
 धीयत परिहृतं ताभ्यामित्यर्थात् तैरेव कर्तृभिरपलपितं वा । पर-
 स्परस्यर्शान्तयोः खेदादयः सात्त्विकाः प्रवृत्ता इति भावः ॥ ४२ ॥

बह्वनीति । बह्वनि वसूनि दक्षिणां प्रयच्छतो दक्षिणा-
 त्वेन ददतो भीमस्य सत्त्वं दानशौण्डिल्यमवेक्ष्य तत्क्षणं तस्मिन्नेव
 क्षणे आश्चर्यातिशयेन रोमाञ्चमितेषु प्राप्तेषु जनेषु मध्ये तयो-
 र्भेमीनस्योरपि कण्टककोरकश्रियः कण्टककलिकाशोभा मि-
 श्रिताम् ऐक्यं प्रापुः । सात्त्विकोऽपि रोमाञ्चो ऽन्वजनवदाश्चर्या-
 दयं जात इत्युपलक्षित इति भावः ॥ ४३ ॥

बभूवेति । श्रुतिक्रियाया वेदविहितलाजाहोमाग्निपरिभ्र-
 मणादिकाया आरम्भस्य परम्परा एकस्मादनन्तरमन्यस्वार-
 म्भस्यस्मादनन्तरमन्यस्त्रैवमध्यवहितो य उत्तरोत्तरभावस्तद्विष-
 यत्वर वेगिता, तयोरवस्थापेक्षितायामपि कर्त्तव्येगितायां सा-
 त्त्विकजगितस्याङ्गवसनात्मकस्य स्तम्भस्य विजित्वरी जयनशीला

न कम्पसम्पत्तिमलुम्पद्यतः
 स्थितोऽपि वङ्गिः समिधा समेधितः ॥ ४४ ॥
 दमस्वसुः पाणिममुष्य गृह्यतः
 पुरोधसा संविद् धेतरां विधेः ।
 महर्षिणोवाङ्गिरसेन साङ्गता
 पुलोमजामुद्दहतः शतक्रतोः ॥ ४५ ॥

न बभूव तन्नापललाप । स्वभावज्ञान्तौ किमपि कर्मं शीघ्रं कर्तुं
 समर्थौ नाभूतामिति भावः । तथा समिधा यज्ञकाष्ठेन समे-
 धितः संवर्द्धितो वङ्गिरपि अद्यतः स्थितः सन् तयोः कम्पसम्पत्तिं
 सात्त्विककम्पवाङ्मुख्यं गालुम्पत् न शमयति स्म । शीतजं हि कम्प-
 मग्निः शमयति न तु सात्त्विकं तस्य तचासमर्थत्वादित्यर्थः ।
 तयोरन्यः सात्त्विकापलापेऽपि स्वभावकर्मौ लोकैर्ज्ञातावेति भावः ।
 अवर्त्ततास्तथेति पाठे न स्वभावविजित्वरीति नञ्समासः । अलु-
 म्बत् । ज्ञे मुचादीनामिति (पा० ७।१।५८) नुम् ॥ ४४ ॥

दमेति । दमस्वसुः पाणिं गृह्यतो ऽमुष्य नलस्य सम्बन्धिनेऽ
 वैवाहिकस्य श्रौतस्य विधेः साङ्गता ऽङ्गसाहित्यं पुरोधसा संवि-
 द्धेतरां नितरां साकस्येन चक्रे । प्रधानमात्रं नलोऽन कृतं अङ्गा-
 नि तु पुरोधसा कृतानीति भावः । कस्य केनेव । पुलोमजामु-
 दहतः शतक्रतोः सम्बन्धिने विधेः साङ्गता आङ्गिरसेन मह-
 र्षिणा वृहस्पतिनेव ॥ ४५ ॥

स कौतुकागारमगात् पुरन्धिभिः
 सहस्ररन्धीकृतमीक्षितुं ततः ।
 अधात् सहस्राक्षतनुत्रमित्रता-
 मधिष्ठितं यत् खलु जिष्णुनामुना ॥ ४६ ॥
 तथाग्नाया निरग्नेषि नो ह्रिया
 न सम्यगालोकि परस्परक्रिया ।

स इति । ततः वैवाहिकविधेरनन्तरं स नलः पुरन्धिभिर-
 न्तःपुरनारीभिरीक्षितुं वधूवरचेष्टादिदर्शनार्थं सहस्ररन्धीकृतं
 दणकाष्ठादिरचितं बद्धच्छिद्रगवाक्षं वधूवरसंवेष्टार्थं रचितशु-
 क्तारवेदिकं कौतुकागारं कूटदहलावहं दूर्वायवाङ्कुरादिनव-
 मङ्गलद्रव्यसहितं गृहमगात् ययौ । यद्गृहं जिष्णुना जयश्रीले-
 नामुना नलेनाधिष्ठितं सत् विलोकितुं नेत्रसहस्रावकाशदाधि-
 रन्त्रसहस्रधारिणा सहस्राक्षस्य कवचेन सह मित्रतां साम्यं अ-
 धात् बभार तदपि जिष्णुनेन्द्रेणाधिष्ठीयते खलु उत्प्रेक्षायां
 निश्चये वा ॥ ४६ ॥

तथेति । वरेण वध्वा चाग्नाया बुभुक्षा ह्रिया कृत्वा तथा
 पूर्ववत् नो निरग्नेषि निःशेषिता आदत्ति न भुक्तमित्यर्थः । तथा
 परस्परक्रियाऽन्योन्यं चेष्टादिव्यापारोऽपि ह्रियैव सम्यक् सम्मुख-
 दर्शनेन नालोकि न विलोकिता किन्तु इङ्गितमाचेषेत्यर्थः ।
 तथा अहं दिनत्रयं यथाविधि मुक्तसम्भोगं त्यक्तसुरतं ससृष्टं
 सुरतेष्वासहितं यथा तथाऽग्नायि शयितं । अहमिति सर्व्वत्र

विमुक्तसम्भोगमशायि ससृष्टं
 वरेण वध्वा च यथाविधित्यहम् ॥ ४७ ॥
 कटाक्षणाञ्जन्यजनैर्निजप्रजाः
 क्वचित् परीहासमचीकरत्तरां ।

योष्यं । विध्यतिक्रमभयाद् दिनत्रयं ताभ्यां सह भुक्तं अन्योन्यं
 विस्त्रोक्तं सहनिद्रितश्च । परं लज्जयाऽनया च नादृष्टि भुक्तम्
 नाशेषाङ्गं दृष्टं न च चुम्बनाखिङ्गनादिपूर्व्यं श्रयितमित्यर्थः ।
 एकत्र त्रयम् चिरात्तं ब्रह्मचर्यं चेति विधिः । अश्रनाया । अश्रना-
 योदन्यधनाया (पा० ७।४।३४) इति साधुः । अहं । समाहारे
 द्विगौ राजादिना (पा० ५।४।८१) इति टच्, न सञ्ज्ञादेः समा-
 हार इति (पा० ५।४।८८) अज्ञादेशाभावः । राचाङ्गाहाः (पा०
 २।४।२८) इति पुंस्त्वं । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया (पा० २।१।२८।
 अहं विमुक्तसम्भोगमिति योजना ॥ ४७ ॥

कटाक्षेति । भोजकुलस्य भीमपूर्वजाख्यक्षत्रियवंशस्याङ्कुरो
 वासो दमः क्वचिद्भीमदृक्पथागोचरे कस्मिंश्चिद्देशे जन्यजनै-
 र्वरयात्रिकैर्वरपत्नीयैः सह निजप्रजाः परीहासपात्रभूतपौरवार-
 स्त्रीमुख्याः ताभिः प्रयोज्याभिरित्यर्थः, कटाक्षणाक्षेत्रसञ्ज्ञया
 परीहासं श्लेषवक्रोक्त्वादिना अर्थान्तरोपदर्शनरूपं उपहासमची-
 करत्तरां अतितरां कारयामास । तथा क्वचिच्च वरयाचया
 निमित्तेनागताम्लपत्नीयानन्यान् राजलोकान् धराणुरोभिः
 दासीस्त्रैरिणीसैरन्नीप्रसृतिभिः पुरसुन्दरीभिर्वाराङ्गनाभिर-

धरासरोर्भिर्वरयात्रयागता-

नभोजयज्ञोजकुलाङ्कुरः कश्चित् ॥ ४८ ॥

स कश्चिद्भूचे रचयन्तु तेमनो-

पहारमत्राङ्ग रुचेर्यथोचितं ।

भोजयत् भोजनमकारयत् । परिवेशनाथं काश्चित् सहभोजनाथं
काश्चिदादिष्टवानित्यर्थः । विवाहे कनीयसामेवोपहासकरणयो-
ग्यत्वाद्ङ्कुरपदप्रयोगो युक्तः । कटाक्षशब्दात् तत्करोतीति (पा०
३।१।२६ वा०१) स्यन्तात् ल्युट् । निजप्रथाः । इञ्जोरिति (पा०
१।४।५३) कर्मलं । आगतान् । भुजेः प्रत्यवसानार्थत्वात्, गति-
बुद्धीति (पा०१।४।५२) कर्मलं । अभोजयत् । निगरणचलना-
र्थेभ्यश्चेति (पा०१।३।८७) परस्मैपदं ॥ ४८ ॥

तमेव प्रकारमाह । स इति । स दमः कश्चिन्नखपक्षीयं इव-
मूचे खजनमुखेनेति शेषः । अङ्ग हे वरयात्रिक अत्र पात्रे आसु
परिवेषिकासु मध्ये वा काञ्चन स्त्रियः तव रुचेरभिखाषस्य
यथोचितं उचितमनतिक्रमेण तेमनाख्यस्य व्यञ्जनस्य उपहारं
आजघनं रचयन्तु कुर्वन्तु यावद्भिखाषं तेमनमानयन्तु किमि-
ति प्रश्नः काकुः । एता एवं कुर्वन्तु त्वं भुङ्क्ष्वेति भोजनोपदेशो
वा । एवमुत्तरत्रापि । तथा पिपासतः दृषालोस्तव पानार्थं
सर्वतोमुखं जलमपि अर्पयन्तां ददतु । तथा ओदनमपि कामं
यथेच्छमर्पयन्तां ॥ परिहासस्तु अत्र आसु मध्ये विविक्ते स्थाने
वा अङ्गरुचेः खनजघनाद्यङ्गानां रुचेर्द्वानाद्यभिखाषस्योचितं

पिपासतः काश्च न सर्व्वतो मुखं
तवार्पयन्तामपि काममोदनं ॥ ४९ ॥
मुखेन तेऽत्रोपविशत्वसाविति
प्रयाच्य स्रष्टानुमतिं खलाहसत् ।

यथा भवति तथा तव मनसः अपहारं अपहरणं रचयन्तु
स्नानादिदर्शनादिनान्तःकरणहरणं कुर्व्वन्तु इत्यर्थः । काय-
कान्तेर्हेतोः सौन्दर्यातिशयात्मनोहरणं कुर्व्वन्वित्यर्थः । तथा
पिपासतश्चुम्बनेच्छोस्तव सर्व्वतो नेत्रादिचुम्बनस्थाने दर्शनमा-
त्रेण कामस्य हर्षकरं मुखमर्पयन्तां । बहूनां चुम्बनस्नानानामे-
कत्र मुखे वर्त्तमानत्वान्मुखमेव तव इदत्वित्यर्थः । अथ च का-
मस्य मोदनं हर्षकरं वराङ्गमपि चुम्बनार्थमर्पयन्तां । अथ च मुखं
पिपासतस्तव सर्व्वदा वराङ्गमेव इदत् । स्यात्तेमनं तु निष्ठान-
मित्यमरः । पूर्व्वव्याख्याने तवेत्युभयत्र योज्यं । मुखं सर्व्वत इति,
उभसर्व्वतसेरिति द्वितीया (सि० कौ० ३६।१।प०) । तव ते इति
च सम्बन्धसामान्ये षष्ठी ॥ ४९ ॥

मुखेनेति । काचित् खला बहोत्त्वादिभाषिणी हे वरया-
त्रिक असौ मत्सखी पुरुषो वाऽत्र स्थाने ते तव मुखेनोपलक्षित्वा
सम्मुखमिति यावत् त्वदुपायेन वा त्वदाज्ञप्तेति यावत् त्वया सह
भोजनार्थं तव पुरस्ताद्वा भोजनार्थं उपविशतु इति प्रयाच्य सम्प्रा-
र्थ्यं मुखेनोपविशत्विति स्रष्टा इत्ताऽनुमतिरनुज्ञा येन तं वरया-
त्रिकं पश्चादहसत् । हासे कारणमाह । हि यस्माद्येन साधनेन

वराङ्गभागः स्वमुखं मतोऽमुना
 स हि स्फुटं येन किलोपविश्यते ॥ ५० ॥
 युवामिमे मे स्तितमे इतीरिणो
 गले तथोक्त्वा निजगुच्छमेकिका ।

किलोपविश्यते स हि वराङ्गभागो गुच्छदेशः अमुना जनेन स्व-
 स्थात्मनो मुखं स्फुटं निश्चितं अतो मुखेन करणेनोपविशति-
 त्येवमर्थपरं तद्वचनमज्ञात्वा तेनानुज्ञायां दत्तायां कटिदेशा-
 धःप्रदेशेन किलोपविश्यत इत्येवं वदता अनेन स्वमुखं वराङ्गत्वेन
 मतं यस्मात्तस्माद्भास्यं युक्तमित्यर्थः । सर्वजनबोधपुरःसरं ज-
 हासेति वा । अथ च ते मुखेनोपविशतु अपि तु पुरीषोत्सर्गार्थ-
 मुपविशति प्रयाच्य तदीयं जुगुप्सितमर्थं गृहीत्वा सृष्टानुमतिं
 तमद्वसत् । मुखं निःसरणे वक्त्रे प्रारम्भोपाययोरपीति विश्वः ॥५०॥

युवामिति । इमे पुरवर्त्तिन्यौ युवां मे मम स्तितमे उत्त-
 मस्त्रियौ भवादृशे स्त्रीरत्ने न दृष्टे इतीरिणो वदतः सुवतः,
 अथ च मत्सम्बन्धिन्यौ प्रियतमे भवेतां इति परिहासाद्ददतः
 कस्यचिज्जनस्य वरपत्नीयस्य गले यथा तयोच्यते तथेत्युक्त्वा
 तयोर्दयोर्मध्ये एकिका एकैव निजगुच्छं रज्जुस्थाने हारविभ्रे-
 षमेव इत्युक्त्वा न्यधत्त । इतीति किं । हे जन्य त्वं अदः पूर्वोक्तं
 इमे मे इति शब्दं वदन् तु पुनः हगलः हागो न भासि अपि
 स्वेवंशब्दं कुर्वत हाग एव स्फुरसि । अथ च तुच्छः स्तनग्रन्थो
 गलः कण्ठो यस्यैवंभूतो न भासि । अजस्य गले स्तनौ तिष्ठ-

न भास्यदस्तु कृगलो वदन्निति
 न्यधत्त जन्यस्य ततः पराकृषत् ॥ ५१ ॥
 नलाय वालव्यजनं विधुन्वती
 दमस्य दास्या निमृत्तं पदेऽर्पितात् ।

तस्त्वन्तु तादृक्शब्दोऽपि स्तनशून्य इति कारणान्न शोभसे।
 अथ च रज्जुरहितकण्ठो न भासीति रज्जुस्थाने हारं धत्ते
 स्मेति। उभयतो लम्बमानो हार एव गलस्तनस्थाने भवत्वित्यर्थः।
 ततः अनन्तरं परा द्वितीया रज्जुवद्धारमेव धृत्वा अजमिव त-
 माकृत्य कण्ठे बद्धा दूरं निनाथ। अजो हि मेमे शब्दं करोति
 रज्ज्वा कण्ठे बद्धा आकृत्यत इति परिहासः। अथ च रिक्त-
 कण्ठो घासरहितो न भासीति निजगुच्छं स्वहस्तस्त्रितपुष्पपल्ल-
 वस्तवकं गले मुखान्तः न्यधत्त नितरां बलाच्चिचेप, द्वितीया च
 दत्तपल्लवपुष्पघासं ह्यागमिव चकर्षेति परिहासः। अथवैवम-
 स्मान् स्तुतिं कुर्वन् तुच्छगलो हारहरितकण्ठो न भासीति
 वदन्ती गले हारं परितोषवशाच्चिचेपेति वा। यद्वा अस्रत्प्रेम्णा
 भवत्यौ मे प्रियतमे इति वदंस्त्वं शून्यकण्ठो न भासि मयापि
 त्वं वरणीय इति मास्त्रास्थाने हारमेव चिचेप। परा च तत्रैव
 धृत्वा परिहासमिषेण भोगार्थं चकर्षेति भावः। मि मे मे
 इति परिहासपक्षे युवामिति विन्दुच्युतकेन एवं वदन् युवा
 तरुणः ह्याग इति वा योज्यं। अकृत्यत् लुङ् ॥ ५१ ॥

नलायेति । नलाय नलार्थं वालव्यजनं मयूरपिच्छतालवृत्तं

अहासि लोकैः सरटात् पटोज्जिह्वनी
 भयेन जङ्गायतिलङ्घिरंक्षसः ॥ ५२ ॥
 पुरस्थलाङ्गूलमदात् खला वृषी-
 मुपाविशत् तत्र ऋजुर्वरद्विजः ।

चामरं वा विधुत्वती कम्पयन्ती नलसेवापरा काचित् सुन्दरी
 दमस्य दास्या निभृतं गुप्तं यथा तथा पश्चादागत्य पदे चरण-
 समीपे अर्पितान्मुक्तात् सरटात् एकस्मात् भयेन पटमुत्पाञ्चे-
 वंशीला त्यक्तवस्त्रा दिग्गम्वरी भूता सती लोकैरहासि हसिता
 जनहासे हेतुरभूदित्यर्थः । किम्भूतात् सरटात् । जङ्गाया आय-
 तिर्देयं तल्लङ्गायत्येवंशीलं रंक्षो वेगो यस्य तस्मात् । अत एव
 भयहेतोः सरटस्योर्ध्वारोक्षणं जातिस्रभावः ॥ ५२ ॥

पुर इति । काचित् खला घूर्त्ता समागताय कस्मैचिद्वि-
 जाय पुरस्थं अये स्थितं लाङ्गूलं पुच्छं यस्यां क्रियार्थां तद्यथा
 तथा कूर्माकारां वृषीं ऋषीणामासनं अदात् दत्तवती । वरः
 श्रेष्ठः वरस्य नलस्य वा द्विजः तत्र तस्यां पुरस्थलाङ्गूलताया-
 मेव वृक्षामुपाविशदुपविष्टः । यतो ऋजुः तस्याः कौटिल्यमजा-
 नानः । सा च खला निजामतेः स्त्रीयाज्ञानस्य आसनं मया
 भ्रात्र्या अन्यथा स्थापितमिति वदा वदती स्वाज्ञानं नाटय-
 न्तीत्यर्थः । तं पुनरुत्थाप्य पश्चात्कृतं पुच्छं यस्याः सा एवभूता
 चासौ सा च वृषी तत्प्रदा तां प्रददाति प्रददती एवभूता सती
 अहसत् । उपविष्टस्योरुद्वयमूलान्तरे स्थितमासनपुच्छं शिश्रामिव

पुनस्तमुत्थाप्य निजामतेर्वदा

ऽहसच्च पश्चात्कृतपुच्छतत्प्रदा ॥ ५३ ॥

स्वयं कथाभिर्वरपक्षसुभ्रुवः

स्थिरीकृतायाः पदयुग्ममन्तरा ।

परेण पश्चान्निभृतं न्यधापयत्

ददर्श चादर्शतलं हसन् खलः ॥ ५४ ॥

भविष्यतीति बुद्ध्या मया पुरोक्ताङ्गुलमासनं चित्रं । मदभिप्राय-
मजानानोऽचतुरः पश्यतुस्यः पशोश्च पश्चादेव पुच्छेन भवित-
क्यमिति ज्ञापयितुं परिहासबुद्धौ तां वृषीं पश्चात्पुच्छं ददाता
अहसदिति भावः । अज्ञया मया उपहासानर्हस्योपहासाच्च
प्रवृत्तमिति निजनिन्दां कुर्वन्तीति केचित् । आसनस्थापना-
नभिप्राया निजायाः स्वसखा अमतेर्वदेति वा । अवीणामा-
सनं वृषीत्यमरः ॥ ५३ ॥

स्वयमिति । कश्चित् खलः परिहासचतुरः स्वयं स्वैव कथा-
भिर्हंसदौत्यादिवार्त्ताभिः स्थिरीकृतायाः कथाश्रवणप्रवणीकृता-
या वरपक्षसुभ्रुवो नलपक्षीयायाः सुन्दर्या वरस्य पक्षे पार्श्वे
स्थितायाः पादयुग्मं अन्तरा चरणद्वयमध्ये परेण स्वसखेन प्रयो-
ज्येन निभृतं गुप्तं यथा तथा पश्चाद्भागेनादर्शतलं दर्पणं न्यधाप-
यत् अस्थापयत् । हसन् प्रतिविम्बितानुजघनकामसदनदर्पणं दद-
र्श च । भगादिदर्शनादवहासः । पश्चादमन्तरं ददर्शेति वा । पद-
युग्मं । अन्तरान्तरेण युक्तेति (पा० १।३।४) द्वितीया ॥ ५४ ॥

अथोपचारोद्गुरचारलोचना
 विलासनिर्वासितधैर्यसम्पदः ।
 स्मरस्य शिल्पं वरवर्गविक्रिया
 विलोककं लोकमहासयन्मुञ्जः ॥ ५५ ॥

अथेति । अथ कामरहितकेवलपरिहासानन्तरं वरवर्गाणां
 मल्लपत्नीयराजसङ्घानां विक्रिया मनोविकारो याभ्यस्तथा यासां
 सन्दर्शनेन मल्लपत्नीयानां कामविकारो भवति ता वराङ्गना वि-
 लोकाकं द्रष्टारं लोकां मुञ्जरहासयन् । तद्रूपादिदर्शनसमुत्पन्नका-
 मविकारं वरलोकां दृष्ट्वा लोकोऽहसदिति भावः । कीदृशः । उप-
 चारेण कटाक्षचेपादिना स्नानुरागज्ञापिके प्रीतिविलोकात्ने वि-
 षये उद्गुरास्युत्सुकानि चारुष्यतिविशालानि चतुराणि विलोच-
 नानि यासां ताः । तथा विलासैः कटाक्षविचेपादिभिः कृत्वा निर्वा-
 सिता त्याजिता धीराणां विलासिनां धैर्यसम्पद् याभिस्ताः । तथा
 स्मरस्य शिल्पं कृतिरतिसुन्दरं । उपचारे परिवेषणादावुद्गुरास्य
 ताश्चारुनेत्रास्तेति वा । उपचारोद्गुरचारलोचनानां विलासैः
 त्याजिता धैर्यसम्पद्येन तस्य स्मरस्य शिल्पं विलासितं कर्तुं वरवर्ग-
 विकारदर्शिनं लोकां मुञ्जरहासयदिति वा । स्वाशयज्ञापना-
 त्युत्सुकानि चारुणि नेत्राणि यासु । तथा विलासैः पूर्वोक्तैरेव
 त्याजिता धैर्यसम्पद्याभिर्यासु वा । तथा कामजनिता वरवर्गस्य
 विक्रिया विकाराः कर्त्री विलोकाकं लोकां मुञ्जरहासयन्निति
 वा । इदानीं कामचेष्टापुरःसरं परिहासः प्रकृत इति भावः ॥५५॥

तिरोवलङ्कसरोजनालया
 स्मिते स्मितं यत् खलु यूनि बालया ।
 तथा तदीये हृदये निखाय तद्-
 व्यधोयतासम्मुखलक्ष्यवेधिता ॥ ५६ ॥
 कृतं यदन्यत्करणोचितत्यजा
 दिदृक्षुचक्षुर्यदवारि बालया ।

तदेवाह तिर इति । कस्मिंश्चिद्युनि तरुणे स्मिते सानुरागं
 हसिते सति कयाचिद्बालया तिरो वक्रं वलङ्कसरोजनालया
 वल्लता मुखकमलस्य दृष्टो धीवा यथा एवभूतया सत्या यत्
 स्मितं ईषदहासि तथा बालया तदीये हृदये हासितुर्वचसि तत्
 स्मितमेव निखाय खनित्वा आरोप्य अशङ्कस्य लक्ष्यस्य वेधस्य
 वेधिता वेधकता व्यधोयत कृता खलुत्प्रेक्षायां । पराङ्मुखलक्ष्य-
 वेधकत्वं ध्रुवविद्यायां निपुणस्य भवति । यः पराङ्मुखः सन् लक्ष्यं
 विधत्ति । पराङ्मुख्यापि तस्मिन्नात्मानुरागो निवेष्टित इत्यर्थः ।
 स्मितं लज्जा सानुरागसूचिका । मया सानुरागद्योतनाद्यं
 हास्ये कृते अनया हास्यपूर्वं लक्षितं चेत्तर्हि इयमप्यनुरक्तेति
 निश्चितवन्तं तत् स्मितमेव कामवाणीभूय अपीडयदिति भावः ।
 बालत्वादेव वल्लितधीवलं । प्रौढा तु सम्मुखमेव हसति । स्मिते
 स्मितमिति कर्त्तरि भावे क्तः । वेधिता विधेस्तौदादिकात्ता-
 ष्ठीत्ये णिनिः ॥ ५६ ॥

कृतमिति । करणस्य कर्त्तव्यस्य उचितं परिवेषणादि तत्य-

हृदस्तदीयस्य तदेव कामुके
जगाद् वार्त्तामखिलां खलं खलु ॥ ५७ ॥
जलं ददत्याः कलितानतेर्मुखं
व्यवस्यता साहसिकेन चुम्बितुम् ।

अति तथा बालया यदन्यदप्रसृतं व्यापारान्तरं कृतं । तथा
पुनः पुनर्दिदृक्षुः दर्शनेच्छुः किञ्चिद्गन्तमात्रेण द्रष्टुं प्रवृत्तमपि
चक्षुर्यदवारि अर्द्धपथात् परावर्त्तितं तदेवान्यत्करणं चक्षुर्वार-
णरूपं इयमेव कामुके विषये तदीयस्य हृदः बालासम्बन्धिने
मनसः अखिलां वार्त्तामाश्रयं जगाद् । यतः खलं सूचकं खलू-
त्प्रेक्षितं निश्चितं वा । दुर्जनो ह्यन्यदीयमनोगतमन्यस्मै निवेद-
यति । लज्जानुभववशादिमयप्यनुरक्तेति सोऽज्ञासीदिति भावः ।
खले इति पाठे स्वाश्रयद्योतनपरेङ्गितज्ञानचतुरे इति कामुक
विशेषणं ॥ ५७ ॥

जलमिति । कश्चित् पिपासुं जलं पाथयमानायाः पादप्रचा-
लनार्थं वा कस्मैचिज्जलं ददत्याः अत एव कलितानतेः नक्षीभू-
तायाः कस्याश्चित् सुन्दर्याः समीपवर्त्तिं मुखं जनमध्ये चुम्बितुं
व्यवस्यता कृतोद्यमेनात एव साहसिकेनाविचार्यकारिणा केन-
चित् कामुकेन पतदारिणि पदे मन्दपाणिना विलम्बार्थं विर-
लाङ्गुलिसङ्गलज्जलपाणिना सता पादप्रचालनमलिलपाणि-
ना वा सता अन्यस्यां सुम्बनसामय्यां सत्यां एकपङ्क्तिनिवि-
ष्टानामन्येषां तत्र विचरतां वा ईक्षणस्य दर्शनस्य ईक्षणानां
नेत्राणां वा वञ्चनार्थं प्रतारणार्थमनीक्षणार्थं क्षणेऽवसरः प्रती-

पदे पतदारिणि मन्दपाणिना
 प्रतीक्षितोऽन्ये क्षणवञ्चनक्षणाः ॥ ५८ ॥
 युवानमालोक्य विदग्धशीलया
 स्वपाणिपाथोरुहनालनिर्मितः ।
 स्रथोऽपि सख्यां परिधिः कलानिधौ
 दधावद्धो तं प्रति गाढबन्धतां ॥ ५९ ॥

क्षितो विस्रम्भेन गवेषितः । पानपत्रे पानक्षणे पदे चरणे विर-
 लाङ्गुलिभ्यः पतदारि यस्मिन्नेवभ्रूते । पादप्रक्षालनपत्रे पत-
 दारिणि पदे मन्दपाणिनेति योज्यं । अन्यनिरीक्षणवसरं स-
 म्प्रतीक्ष्य तन्मुखं चुचुम्बेति भावः ॥ ५८ ॥

युवानमिति । विदग्धशीलया चतुरया कथाचित् सुन्दर्या
 युवानं कश्चिन्मरणमालोक्य कलानां सकलविद्याचातुर्याणां
 निधौ स्नानभूतायां स्नाययज्ञायां प्रियसख्यां अथ च सखीरूपे
 चन्द्रे स्वपाणिभ्यामेव पाथोरुहनालाभ्यां कमलाभ्यां निर्मितो
 रचितः कण्ठाश्लेषरूपः परिधिः स्रथोऽपि शिथिलसम्बन्धोऽपि
 तं नेत्रलक्ष्यं युवानं प्रति लक्ष्मीकृत्य गाढबन्धतां दृढबन्धनत्वं
 दधौ बभार । अद्धो आश्चर्यं । कलानिधौ च परिवेषो युक्तः
 स्रथस्य गाढत्वविरोधात् । सख्यां चन्द्रे वा हतस्यालिङ्गनस्य
 परिधेस्सुन्दरबन्धनरूपत्वादाश्चर्यं । मदालिङ्गनेऽङ्कुरियं स्नायय-
 ज्ञापनाय सखीं आलिङ्गितवती मामेवालिङ्गितेति तदाश्रयम-
 ज्ञासीदिति भावः ॥ ५९ ॥

नतभ्रुवः स्वच्छनखानुकिम्बन-
 हस्तेन कोऽपि स्फुटकम्पकण्टकः ।
 पयो ददत्याश्चरणे मृशं क्षतः
 स्मरस्य वाणैः शरणे न्यविक्षत ॥ ६० ॥
 मुखं यदस्मायि विभज्य सुभ्रुवा
 द्वियं यदालम्ब्य नतास्यमासितम् ।

नतेति । स्मरस्य वाणैर्भृशं क्षतः नितरां पीडितोऽत एव स्फुटो
 जातः खालिकः कम्पः कण्टको रोमाञ्चस्य यस्य स कोऽपि कामी
 स्वच्छनखेषु तदीयेषु अनुविम्बनहस्तेन प्रतिविम्बनहस्तेन प्रति-
 विम्बन्याजेन पयो दुग्धं अलं वा परिवेषयन्त्याः पाययमानायाः
 कस्याश्चिन्नतभ्रुवः चरणे एव शरणे रक्षित्वाणी न्यविक्षत प्रावि-
 शत् । कामपोडाग्रान्तर्यं चिरं चरणवलोकाकनव्याजेन प्रार्थना-
 प्रणतिसञ्ज्ञामकार्षीदिति भावः । भीतः सकम्पो वाणैः सन्नद्धः
 सन् कश्चिच्छरणं निश्रिति क्षत इवेति लुप्तोत्प्रेक्षा । चरणो ऽस्ति-
 यामित्यमरोक्तेश्चरणे इति द्वितीया द्विवचनार्थं । चरणविति
 च पाठः । शरणमिति पाठे चरणरूपद्वयं रक्षितारमिति व्या-
 ख्येयं । न्यविक्षत । नेर्विन्न इति (पा० १।३।१७) तद्ध् ॥ ६० ॥

मुखमिति । तथैवान्यथा वा सुभ्रुवा मुखं विभज्य वक्रोक्त्य
 यदस्मायि इषदहासि तथापि द्वियं अवलम्ब्य लज्जामाश्रित्य
 नतास्यमानसमुखं यथा तथा यत् आसितं स्थितं मृदु मञ्जुलं
 गद्गदमस्यष्टवर्षं यथा तथा च वाक्यार्थः । अवादि युवा तदेव

अवादि वा यन्मृदु गद्गदं युवा
 तदेव जग्राह तदाग्निलग्नकम् ॥ ६१ ॥
 विलोक्य यूना व्यजनं विधुन्वती-
 मवाप्तसत्त्वेन मृशं प्रसिष्विदे ।
 उदस्तकण्ठेन मृषोक्ष्माटिना
 विजित्य लज्जां ददृशे तदाननम् ॥ ६२ ॥
 स तत्कुचस्पृष्टकचेष्टिदोर्ज्ञता-
 चलहलाभव्यजनानिलाकुलः ।

अथं तस्या आग्निसाखा लग्नकं प्राग्निनिश्चायकमिति जग्राह
 ज्ञातवानित्यर्थः । स्मिताद्यनुभाववशादियं मया लभ्येवेति नि-
 श्चिकायेति भावः । वा समुच्चये ॥ ६१ ॥

विशोक्येति । यूना व्यजनं विधुन्वतीं चालयन्तीं सुन्दरीं
 अकस्माद्विलोक्य तद्दर्शनादेवाप्तसत्त्वेन आप्तसात्विकभावेन सता
 मृशं प्रसिष्विदे सात्विकः खेदः प्राप्त इत्यर्थः । आनन्दोद्भिक्तो
 मनोविकारः सत्त्वं तमेव प्रखेदं निष्कृतुं नाशितुं मृषा अस्वीकं
 ऊष्णं प्रखेदनिमित्तं सन्तापं नाटयत्येवंशीलेनाभिनयता
 खेदापाकरणव्याजेनोदस्तकण्ठेनोर्द्धीकृतमुखेन सता लज्जां वि-
 जित्य तदाननं तस्या आननं ददृशे, स्वकामपीडाज्ञापनार्थं
 तथा अपश्यदिति भावः । प्रसिष्विदे । षोपदेशत्वात् षत्वं । प्र-
 सिष्विद इति पाठश्चिन्धः ॥ ६२ ॥

स इति । स पूर्वोक्तो युवा व्यजनं चालयन्त्यास्तस्याः पूर्वो-

अवाप नानानलनालशृङ्खला-
निबद्धनीडोद्भवविभ्रमं युवा ॥ ६३ ॥

क्तायाः स्त्रियः कुचयोः स्पृष्टकाख्यमालिङ्गनं चेष्टते करोत्ये-
वंशीला दोर्लता बाहुवल्ली तस्याः सम्बन्धि चलद्दलाभं चपल-
पर्शतुल्यं व्यजनं तालवृत्तं तस्यानिलेन कम्पनसञ्जातवायुना
आकुलो विवशीकृतः । स्तनस्यर्शिभुजचालितव्यजनविलोकनमात्र
सञ्जातानुरागतरलः सन् नानानलानां अनेकशरकाण्डानां
नालस्य सङ्घस्य नलनालानां नलदण्डानां वा या शृङ्खला नि-
बन्धनहेतुत्वात्तेषां परस्परगथननिर्मितः पञ्जरस्तथा नितरां
बद्धः सङ्कुचितप्रचारीकृतः नीडोद्भवः पक्षी तस्य विभ्रमं पञ्जर-
मध्य एव यद्विशिष्टं भ्रमणं अथ च तस्य विलासं साम्यं अवा-
प जनसम्पर्देऽप्यनुरागातिशयाद् व्यजनचालनचलद्भुजान्तर्वर्त्ति
तत्कुचयोः परम्परयापि संस्पर्शे सांसर्गिकप्रीत्या साक्षादिव
तत्कुचस्पृष्टकालिङ्गनमनुभवत् जनशङ्कया यथेष्टं चेष्टितुमशक्तः
कामातुरः पञ्जरबद्धपक्षिनिर्बन्धमिवानुभवदिति भावः ।
स्ततायाश्च चलद्दलत्वं युक्तं । व्यजनचालनव्याजाचलतो भुज-
स्यापि स्तनस्यर्शे स्पृष्टकालिङ्गनत्वं युक्तम् । नलजालेति पाठः
समीचीनः । नलनालेति पाठे नानाविधाः कण्टकानां नल-
सम्बन्धिन्यः कण्ठबन्धनकारिण्यः शृङ्खला इत्यर्थः ॥ ६३ ॥

आवहटा कापि कटाक्षणस्य सा
 तथैव भङ्गी वचनस्य काचन ।
 यथा युवभ्यामनुनाथने मिथः
 कृशोऽपि दूतस्य न शेषितः अमः ॥ ६४ ॥
 पपौ न कश्चित् क्षणमास्यमेलितं
 जलस्य गण्डूषमुदीतसम्मदः ।

आवेति । सा कापि वर्षयितुमशक्या भावोल्लसनचतुरा कटा-
 क्षणस्य नेत्रप्रान्तवक्रवीक्षणस्यावहटा भङ्गीः परम्परा वा तथैव
 तदुचितैव सा काचन कापि वक्रोत्पादिरूपा वचनभङ्गी रचनापि
 अभूदिति शेषः । सा का । यथा कटाक्षावहटया वचनभङ्ग्या च
 कर्त्या युवभ्यां मिथः परस्परं अनुनाथने अन्योन्यप्रार्थने विषये
 कृशोऽप्यल्पोऽपि दूतस्य अमः प्रयासो न शेषितोऽविफलीकृतः ।
 यथा कृत्वा युवभ्यां न शेषित इति वा । आत्मनैव चेष्टाविशेषर-
 चनाद्वारा त्वं किमेव्यसि अहं वा गच्छामीत्यादिप्रश्ननिश्चयाद्दू-
 तस्थानवसर इति भावः । धूनीर्वेदगन्धं सूचितं । युवती च युवा
 चेत्यत्र, पुमान् स्त्रियेत्येकशेषः (पा० १।२।६७) कर्त्तरि तृतीया
 चतुर्थी वा । शेषितः । तत्करोतीति स्थन्तास्त्रिष्टा ॥ ६४ ॥

पपाविति । कश्चित्कोऽपि युवा आस्थेन मुखेन मेलितं यो-
 जितं करपुटे पानार्थं धृतं जलस्य गण्डूषं पेयं जलं क्षणमात्रं न
 पपौ । यत उदीतसम्मदः उत्पन्नानुरागः । तथापि किमिति न
 पपावित्यत आह । तत्राधरसम्पृक्ते करपुटधृते जले प्रतिविम्बितं

चुचुम्ब तत्र प्रतिविम्बितं मुखं
 पुरः स्फुरन्त्याः स्मरकार्मुकभ्रुवः ॥ ६५ ॥
 हरिन्मणोर्भोजनभाजनेऽर्पिते
 गताः प्रकोपं किल वारयात्रिकाः ।
 मृतं न शाकैः प्रवितोर्षमस्ति व-
 स्विषेदमेवं हरितेति बोधिताः ॥ ६६ ॥

पुरः स्फुरन्त्या विलसन्त्याः स्मरकार्मुकवद्भ्रुवौ यस्यास्तस्या मुखं
 चुचुम्ब । उदीतसम्पदः सन् वा चुम्बितवान् । जले पीते प्रतिवि-
 म्बासम्भवात् पानार्थं गृहीते जले तस्या मुखप्रतिविम्बे प्रतिविम्ब-
 जनितमुखचुम्बनदर्शनकौतूहलवशात्तस्या यावदवस्त्रानं तावत्
 पपौ । गतायां तु प्रतिविम्बाभावात् पपाविति भावः । पुरः
 स्फुरन्त्या जलं ददत्या एव मुखमिति वा ॥ ६५ ॥

हरिदिति । हरिन्मणोर्भोजनार्थं भाजने पात्रेऽर्पिते पुरः
 स्थापिते षति पत्रावलीधाम्या शकपूरुषलभ्रान्द्या वा किल
 स्फुटं प्रकोपं नितरां रोषं प्राप्ता वारयात्रिका वरपत्नीवा
 राजानो भीमसम्बन्धिभिर्लोकैरिति बोधिताः । इति किं । इदं
 वो द्युग्मभ्यं प्रवितोर्षं पात्रं शाकैः पलाशादितृक्षपलाशैर्वास्तुका-
 दिश्चामव्यञ्जनैरेव वा न मृतं तद्रूचितं पूर्यं वा किन्वादनादि-
 द्युक्कमपि हरितनीलया लिपा मृतं न पत्रावली वापि शाका
 इत्येवं स्थापितास्तस्तुष्टा इत्यर्थः । वारयात्रिकाः । वरयात्रा प्र-
 योजनमेषां इत्यर्थः, प्रयोजनमिति (पा० ५।१।१०८) ठक् ॥ ६६ ॥

ध्रुवं विनीतः स्मितपूर्ववाग् युवा
 किमप्यपृच्छन्न विलोकयन्मुखं ।
 स्थितां पुरस्फाटिककुट्टिमै वधूं
 तदङ्घ्रियुग्मावनिमध्यबद्धक ॥ ६७ ॥
 अमी लसद्वाप्यमखण्डिताखिलं
 वियुक्तमन्योन्यममुक्तमार्दवं ।
 रसोत्तरं गौरमपीवरं रसा-
 दभुञ्जतामोदनमोदनं जनाः ॥ ६८ ॥

ध्रुवमिति । विनीतः ध्रुवमाचारवानिव स्मितपूर्ववाक् मुखं
 न विलोकयन् अपश्यन् युवा तस्या अङ्घ्रियुग्मस्यावनिमध्ये भूमि-
 भागे बद्धदृग्योजितनेत्रः सन् पुरः स्फाटिकनिबद्धभूमौ स्थितां
 वधूं किमप्यपृच्छत् । अपे स्फाटिककुट्टिमप्रतिविम्बिततद्गदर्श-
 नार्थमेव गोष्ठीमिषेण तां स्थिरीचकारेति भावः । अधोदर्शन-
 र्थमेव मुखं न विलोकितं । अयं श्लोकः कश्चित् ॥ ६७ ॥

अमी इति । अमी जनाः रसात् स्वादुविशेषानुरागादोदनं
 अभुञ्जत । किंभूतं । लसद्वाप्यं विद्यमानोष्णं ईषत्कदुष्णं । तथा
 अखण्डितस्वासावखिलः सम्पूर्णस्य पाकेऽपि अविच्छिन्नं तण्डुल-
 मिति यावत् । अभग्नमखिलं स्वरूपं यस्येति वा । तथा पाकसमये
 नवनीतलोपात् अन्योन्यं वियुक्तमसंलग्नसिक्थकं । तथा अमुक्तं
 अत्यक्तं मार्दवं येन सुजातिशालिवीजत्वादतिकोमलं । तथा
 रसोत्तरं स्वादुबद्धं । तथा गौरं चन्द्रधवलं । तथा अपीवरं
 जीरकादिसुजातिशालिवीजत्वात् सूक्ष्मं दीर्घतण्डुलं अत एवा-

वयोवशस्तोकविकस्वरस्तनीं
 तिरस्तिरश्नुम्वति सुन्दरे दृशा ।
 स्वयं किल स्वस्तमुरस्थमम्बरं
 गुरुस्तनी द्वीणतराऽपराऽऽददे ॥ ६९ ॥

मोदनं हर्षहेतुं । परिमलबाहुल्याद्वा आमोदनं । अचतत्वे गल-
 दाद्यत्वं । मार्द्वात्यागे अन्योन्यवियुक्तत्वं । अतःकारणान्मा-
 ह्वैः परस्परविरोधाभासः ॥ ६८ ॥

वय इति । सुन्दरे जन्यजने दृशा वयोवशेन निर्गच्छदाग-
 गच्छच्चैश्वतरारुण्यपारतथ्येण स्लोकमीषद्विकस्वरौ उल्लसितम-
 ण्डलौ स्तनौ यास्यास्तां वयःसन्धौ वर्त्तमानां मुग्धां तिरस्तिरो
 वक्रं वक्रं यथा चुम्बति पश्यति सति सानुरागकटाचमात्रेणापि
 चुम्बनजन्यं सुखमनुभवति गुरुस्तनी तारुण्यभरपीवरदृढतरकु-
 चाऽपरान्या स्त्री तदनुरागाद्वीणतरा अतिसलज्जा सती यथा-
 स्थानस्थितमपि स्वयमात्मनैव स्वस्वं किल स्थानच्युतं जातमिवो-
 रस्थमम्बरं हृदयावरणं बलाद्विगलितं कृत्वा पुनस्तदाच्छा-
 दनाय आददे अङ्गीचकार । मुग्धां प्रत्यनन्तरं हृदयावरण-
 सञ्ज्ञानं चकार । विदग्धस्त्रीरीतिरीदृशी । अथ च त्वमिमा-
 मल्पस्तनीं मुग्धां त्वत्सम्भोगसहनाचमां किं पश्यसि पक्कमालूर-
 समानस्तनीं त्वत्सम्भोगचमां मां पश्येति स्वाश्रयज्ञापनायाद्दृष्ट-
 मपि पीनघनस्तनयुग्ममदर्शयदिति भावः । द्वीणतरा । तसि-
 खादिष्विति (पा० ६।२।२५) पुंवद्भावः ॥ ६९ ॥

यदादिहेतुः सुरभिः समङ्गवे
 भवेत्तदाज्यं सुरभि ध्रुवं ततः ।
 वधूभिरेभ्यः प्रवितीर्य्य पायसं
 तदोघकुल्यातटसैकतं कृतम् ॥ ७० ॥
 यदप्यपीता वसुधालयैः सुधा
 तदप्यदः स्वादु ततोऽनुमीयते ।

यदिति । सुरभिः कामधेनुर्गौर्वा । अथ च सौरभ्ययुक्तः
 पदार्थः समुङ्गवे उत्पत्तिविषये यस्यादिहेतुः दुग्धादिद्वारा प-
 रम्परया मूलकारणं ततो ध्रुवं तस्मादिव सौरभ्यधर्मयुक्तका-
 रणादिव यदाज्यं सुरभि भवेत् तस्मात् कारणगुणा हि कार्यं
 समवयन्तोऽतिसुरभीभवितुमर्हन्ति, तदाज्यमेभ्यो जनेभ्यो वधू-
 भिः प्रवितीर्य्य परिवेष्य पायसं चीरपकतण्डुलमन्नं तदोघकु-
 ल्यानां घृतप्रवाहरूपाणां कृत्रिमाल्पसरितां तटयोः सैकतं कृतम् ।
 पूर्वं पायसं परिवेष्य तस्योपरि धाराप्रवाहरूपे घृते चित्ते द्विधा
 भूय घृतमभितः स्थितं पायसं शुभ्रत्वात् घृतकुल्यासैकतमिव
 शोभते स्मेति भावः । आत्मसौरभ्यवाङ्मयमुक्तम् । यदाज्यमि-
 त्येव पाठः ॥ ७० ॥

यदपीति । यदपि वसुधालयैर्मनुष्यैः सुधा अमृतं न पीता
 तदपि तथापि सुधारसाज्ञानेऽपि अदः आज्यं ततोऽमृतादपि
 सकाशात् स्वादु मिष्टमित्यनुमीयते । यस्मात् सुधान्धसः अमृ-
 तान्ना देवा अपि क्रतौ उषर्बुधेन अग्निना दग्धगन्धिने विनाग्नि-

अपि क्रतुष्वुधदग्धगन्धिने
 स्पृहां यदस्मै दधते सुधान्धसः ॥ ७१ ॥
 अबोधि नो ह्यनिमृतं मदिङ्गितं
 प्रतीत्य वा नादृतवत्यसाविति ।

तसौरभाय यस्मै घृताय स्पृहां इच्छां दधते । यागे हि ऊतं घृतं देवा भुञ्जते । यद्यमृतादधिकरसं नाभविष्यत्तस्मादमृतादा अपि देवा यागानखविकृतगन्धमप्येतत्सानुरागं कथमभ्यवहरिष्यन् अभ्यवहरन्ति तावत्तस्मादमृतादपि विकृतगन्धमपि घृतमधिकरसं । किमुत स्पृष्टसौरभमिति भावः । मनुष्यैरपि सुधा यस्माच्च पीता सुधान्धसोऽपि विशिष्टायास्मै यस्मात् स्पृष्टयन्ति तस्मादपि च हेतोरदो घृतं सुधायाः स्वादुतरमनुमीयते । एकोऽल्परसत्वाद्बुद्धिपूर्वममृतं नास्वादयत्येव । अन्ये च नित्यं प्राप्तामृता अपि यस्माद्घृताय स्पृष्टयन्ति तस्माद्धेतुद्वयादमृतादप्यधिकमेतदनुमीयते इति वा । क्रतुष्वुधेन दग्धसामौ गन्धश्च सोऽस्त्वस्येति कर्मधारयादिभिः । स्पृष्टेरीषित (पा०१।४।३६) इति सम्प्रदागतम् ॥ ७१ ॥

अबोधीति । अस्मै बाला ह्यनिमृतं बालत्वात्सञ्जावशाद्विस्थष्टं इति च हेतोर्भावस्य चकं मदिङ्गितं भ्रूविचेपादि मम चेष्टितं नो अबोधि अज्ञासीत् किंवा । अथवा प्रतीत्य ज्ञात्वा ननु रागात्नादृतवती अज्ञातवतीत्येवंरूपां पुनः पुनर्जायमानां यूनो धियं संशयबुद्धिं कियन्तं मार्गं गतापि बाला निवृत्य परावृत्य

लुनाति यूनः स्र धियं कियद्गता
 निवृत्य बालादरदर्शनेषुणा ॥ ७२ ॥
 न राजिकाराद्धमभोजि तत्र कै-
 मुखेन सीत्कारकृता दधदधि ।
 धुतोत्तमाङ्गैः कटुभावपाटवा-
 दकाण्डकण्डूयितमूर्द्धतालुभिः ॥ ७३ ॥
 वियोगिदाहाय कटूभवत्विष-
 स्तुषारभानोरिव खण्डमाहृतम् ।

आदरदर्शनं सादरकटाक्षवलोकनं तद्रूपेषुषुणा लुनाति स्र
 चिच्छेद । तद्विज्ञितज्ञानपुरःसरं खानुरागं प्रकटीचकारेत्यर्थः ।
 तादृग्विलोकनात् मदिज्ञितं ज्ञात्वा इयमप्यनुरक्तेति युवा
 निश्चिकायेति भावः । कियद्गता । द्वितीयाश्रितेति (पा० २।१।
 २४) समासः । कियद्यथातथागतेति क्रियाविशेषणं वा ॥ ७२ ॥

नेति । युग्मं । तत्र भीमगेहे भोजनावसरे वा राजिकाभी-
 राद्धं साधितं दधि दधत् दधिमिश्रितं व्यञ्जनं तैश्छलानिश्च-
 यात् सीत्कारकृता मुखेन कैर्जन्यजनैर्नाभोजि अपि तु सर्वैरपि
 भुक्तं । किम्भूतैः । कटुभावपाटवात् कटुत्वातिशयात् धुतोत्तमाङ्गैः
 कम्पितशिरोभिः । तथा भोजनकाले शिरःकण्डूयनस्य स्मार्त्त-
 वचनैर्मिषिद्धत्वादकाण्डे अकाले कण्डूयिते मूर्द्धतालुनो यैः तैः ।
 मुखस्यैव भोजनसाधनत्वे सिद्धेऽपि सीत्कारादिविशिष्टत्वद्योत-
 नार्थं मुखेनेत्युक्तं । राजिकाराद्धभोजिनामिदं जातिः ॥ ७३ ॥

वियोगीति । वियोगिनां स्त्रीपुंसां दाहाय पीडार्थं कटू-

सितं मृदु प्रागथ दाहदायि तत्
 खलः सुहृत्पूर्वमिवाहितस्ततः ॥ ७४ ॥
 नवौ युवानौ निजभावगोपिना-
 वभूमिषु प्राग्विहितभ्रमिक्रमम् ।
 दृशोर्विधत्तः स्म यदृच्छया किल
 त्रिभागमन्योन्यमुखे पुनः पुनः ॥ ७५ ॥

भवन्मस्त्रिषो दीप्तयो यस्यासह्यदीप्तेस्तुषारभानोऽसृन्द्रस्याहृतं
 खण्डमिव सितं श्वेतं तथा प्राक् प्रथमं मृदु प्रथमस्यर्गममये
 कोमलं अथ पस्यान्मुखप्रक्षेपानन्तरं तालुजिह्वादेस्त्रैक्ष्णातिश-
 यादाहदायि दाहकारि आहृतं आनीतं तद्राजिकाराङ्गम-
 भोजीति पूर्वेषाम्वयः । तुषारभानोः सकाशादाहृतमिति वा ।
 क इव । खल इव । किम्भूतः । पूर्वं सुहृदापातरमणीयस्ततो-
 ऽनन्तरमहितो वैरो । राथी इति कान्यकुब्जभाषायां । मोह-
 रथा इति दाक्षिणात्यभाषया राजिकानां नाम ॥ ७४ ॥

नवाविति । वयःसन्धौ वर्त्तमानौ नवावप्रगल्भौ अत एव
 निजभावगोपिनौ स्नानुरागापङ्गवपरौ कौचिद् युवानौ अभू-
 मिषु लोकव्यवहारायोग्येषु स्वयोग्येषु वा अनुद्देशेषु वा वस्तुषु
 प्राक् पूर्वं विहितः हृतः भ्रमेर्निरर्थकभ्रमणस्य क्रमः परम्परा
 यच्च येन वा एवम्भूतं दृशोर्नैत्रयोस्त्रिभागं तृतीयांशरूपं कटाक्षं
 अन्योन्यमुखे पुनः पुनः विधत्तः स्म चक्रतुः यदृच्छया किल ।
 अन्यविलोकनवत् स्वेच्छामात्रेण क्रममप्राप्तमन्योन्यमुखविलोकनं

व्यधुस्तमां ते मृगमांससाधितं
रसादशित्वा मृदु तेमनं मनः ।
निशाधवोत्सङ्गकुरङ्गजैरदः
पलैः सपीयूषजलैः किमश्रपि ॥ ७६ ॥
परस्परकृतजदूतकृत्ययो-
रनङ्गमाराद्भूमपि क्षणं प्रति ।

कुरुतः न त्वनुरागेणेति श्लोकप्रतीतिर्यथा स्यादेवं वस्त्वन्मरवि-
श्लोकनव्याजेनान्योन्यमुखं कटाचैर्वीचांचक्राते इति भावः । त्रि-
भागमिति पूर्ववत् समर्थनीयम् ॥ ७५ ॥

व्यधुरिति । ते जन्यजना मृगमांसैः साधितं राड्डं संस्रुतं
मृदु तेमनाख्यं व्यञ्जनविशेषं रसात् प्रीत्याऽशित्वा भुक्त्वा इति
मनो व्यधुस्तमां नितरां चक्रुः । इति किं । अदः तेमनं निशा-
धवस्यन्द्रः तस्योत्सङ्गे वर्त्तमानः कुरङ्गो हरिणस्तस्माज्जातैः
सपीयूषजलैः अमृतरूपैः जलैः सह वर्त्तमानैः पलैर्मांसैरश्रपि
किं अपाचि किं । रसातिशयात्मनसा एवं तर्कितवन्मस्ते इत्यर्थः ।
तेमनस्यातितरां स्वादुत्वमुक्तम् । अश्रपि । आ पाके इत्यस्मात्
कर्षणि चिणि घटादित्वान्मित्वाद्भस्वः ॥ ७६ ॥

परस्परिति । परस्परस्याकृतात् चेष्टाविशेषादेव जातं दूत-
कृत्यं सम्भोगसम्प्रतिर्ययोः कयोश्चिद्यूनोः स्त्रीपुंसयोरनङ्गमाराड्डं
सुरतं कर्तुं यः क्षणः समयस्त्रं प्रति उद्दिश्य सदा क्रियमाण-
नियमापेक्षया कियच्चिरायुषा कियच्चिरं किञ्चिदधिककाल-

निमेषणेनैव कियच्चिरायुषा
 जनेषु यूनोरुदपादि निर्णयः ॥ ७७ ॥
 अहर्निशा वेति रताय पृच्छति
 क्रमोष्णशीतान्नकरार्पणाद्विटे ।
 द्वित्रया विदग्धा किल तन्निषेधिनी
 न्यधत्त सन्ध्यामधुरेऽधुरेऽङ्गुलीम् ॥ ७८ ॥

मायुर्वर्त्तमानता यस्त्वैवंभूतेन कियच्चिरकालस्याधिना निमेषे-
 णैवाक्षिपद्मसङ्कोचेनैव कर्त्वा करणेन वा जनेषु मध्ये बद्धजनेषु
 वर्त्तमानेषु सत्सु अपि निर्णयः निश्चय उदपादि हतः जातो
 वा । कदा सम्भोग इति इङ्गितेन पृष्ठे सति नेत्रे निमील्य कि-
 ञ्चित्कालं स्थित्वा जने निद्राणे सति आगन्तव्यमिति रात्रिः
 सङ्केतसमय इति निरणायीति भावः । उदपादि । चिण्तेपद
 इति (पा० ३।१।६०) कर्त्तरि कर्मणि वा चिण् ॥ ७७ ॥

अहरिति । विटे कामुके रताय आवयोः सम्भोगं कर्त्तुं अ-
 हर्निशा वेति उष्णकरघर्मोपलक्षितं दिनं वा शीतांशुकरशैत्यो-
 पलक्षिता रात्रिर्वा समय इति क्रमोष्णशीतयोरन्वयोरूपरि-
 करार्पणादेव चेष्टितात् कामपि पृच्छति सति विदग्धा चतुरा
 तत्प्रश्नाश्रयज्ञा द्वियोपलक्षिता अनन्तरमिङ्गितेनैव तन्निषेधिनी
 तयोर्दिननिशयोर्निषेधं कुर्वाणा सन्ध्यावन्मधुरे रमणीयेऽधुरे
 स्त्रीयोष्ठे ऽङ्गुलीं न्यधत्तास्थापयत् । अनभिमतमर्थं निषेधन्य-
 क्षित्यो मातः किमेवं ज्ञातमित्याद्यभिधायाधुरे ऽङ्गुलीं स्थाप-

क्रमेण कूरं स्पृशतोष्णः पदं
 सिताञ्च शीतां चतुरेण वीक्षिता ।
 दधौ विदग्धाक्षितेऽधरेऽङ्गुली-
 मनैचितीचिन्तनविस्मितं किल ॥ ७९ ॥
 कियत् त्यजन्नोदनमानयन् कियत्
 करस्य पप्रच्छ गतागतेन यां ।

यन्तीति जातिः । किल प्रसिद्धं । लोकस्य चैवमेव प्रतीतिर्जाता ।
 सा तु तन्निषेधव्याजेन दिने रात्रौ वा अनवसरः सन्धैव रत-
 समय इत्यकथयदिति भावः । यदा दिने सूर्यालोकात् रात्रौ
 चन्द्रालोकात् इयमप्यनुचितं । किन्तु महान्धकारमखिना स-
 न्धैव रक्तं योग्येति भावः ॥ ७८ ॥

क्रमेणेति । अयं श्लोकः शेषकः । कूरं भक्तं शितां ब्रह्मरां ।
 किमिदमनेगानुचितं कियत् इत्यनैचितीचिन्तनेन विस्मितं
 किल विस्मितेव । अक्षिते यावकेनेवेत्यर्थः । भावः स एव ॥ ७९ ॥

कियदिति । कृतसुरतकालनिर्णयः स एव युवा कियदक्षं
 ओदनं पुरःस्त्रितां वीक्ष्य त्यजन् पात्रे स्वापयन् कियदोदनं च
 स्वप्निति पुनरानयन् सन् करस्य भक्तपुरस्वागवशात् पुरोगम-
 नेन स्वप्निति भक्तानयनवशादागमनेन च क्रमेण तां प्रत्यक्षं
 किमेव्यामि त्वं वा मां प्रति किमेव्यसीति यां पप्रच्छ सा आननं
 नक्षं यधत्त लज्जया किल । किलेत्यलीके । लोकप्रतीतौ अनया
 लज्जया मुखं नवीकृतं इति । तलतस्तु मुखनवीकरणेनाहमा-

अहं किमेव्यामि किमेव्यसीति सा
 व्यधत्त नम्रं किल लज्जयाननं ॥ ८० ॥
 यथामिषे जग्मुरनामिषधमं
 निरामिषे चामिषमोहमूह्विरे ।
 तथा विदग्धैः परिकर्मनिर्मितं
 विचित्रमेते परिहस्य भोजिताः ॥ ८१ ॥
 नखेन कृत्वाधरसन्निभां निभाद्
 युवा मृदुव्यञ्जनमांसफालिकां ।

गमिष्यामीति सन्दर्भितवतीति भावः । तं वीक्ष्य मुखं नवीकृत्य
 स्वपरशौ पश्यन्ती तमेवान्त्य मन्तरणयोर्निषतेति वा भावः ।
 भोजनसमये भोक्ता कियन्तं श्रादनं विभज्य स्वापद्यति कियन्तं
 दध्नादिना सह भोक्तुं वृद्धातीति जातिः । कियन्तं त्यजन् बद्ध-
 त्वात् पुनर्दानः कियन्तश्च पुनः पात्रं प्रत्यागच्छति वा ॥ ८० ॥

यथेति । वारपात्रिका यथा येन प्रकारेणामिषे मांसे
 अनामिषस्यामिषाद्यन्नस्य भ्रमं जग्मुः, यथा येन प्रकारेण निरा-
 मिषे मांसस्येववर्जितेऽपि तेमनादौ रूपस्वादादिभिः आमिष-
 मोहं मांसभ्रमं अह्विरे तर्कितवन्तः तथा तेन प्रकारेण विद-
 ग्धैर्नितरां कुशलैः स्वपकारैः कर्तृभिः एते वारपात्रिकाः परि-
 कर्माभिः साधनद्रव्यैर्निर्मितं विचित्रमहं परिहस्य पूर्वोक्तं भ्रम-
 निमित्तं परिहासं भोजिताः ॥ ८१ ॥

नखेनेति । कश्चिद् युवा मृदीं व्यञ्जनमांसस्य फालिकां खण्डं

ददंश्च दन्तैः प्रशशंस तद्रसं
 विहस्य पश्यन् परिवेषिकाधरं ॥ ८२ ॥
 अनेकसंयोजनया तथा कृते-
 निहृत्य निषिध्य च तादृगर्जनात् ।
 अमी कृताकालिकवस्तुविस्मयं
 जना वहु व्यञ्जनमभ्यवाहरन् ॥ ८३ ॥

नखेन कृत्वा जिभात् व्याजात् अधरसन्निभां त्रौटाकारां द्विधा
 कृत्वा पूर्वमधरसदृशीमपि नखेन द्विधा कृत्वा, मध्ये नखेन
 रेखाकरणाश्रितरां मध्यस्थितरेखाधरसदृशीं वा कृत्वा दन्तै-
 र्ददंश्च परिवेषिकाधरं मांसव्यञ्जनदायिन्याः अधरं पश्यन् विह-
 स्येतादृशी स्वादुतरा मांसफालिका कदापि नोपभुक्तेत्यादिप्र-
 कारैस्तस्याः फालिकायाः सुस्वादुतां प्रशशंसास्तावीच । स्वादु-
 तरं त्वदीवाधरमेव दद्यामीति हसन्निस्त्रिन्मांसखण्डे तदधरता-
 मारोपयन् स्वाश्रयं तामज्ञापयदिति भावः ॥ ८२ ॥

अनेकेति । अमी जना वारचाचिका वहु मूलकन्दपुष्प-
 पत्रफलादिरूपं शाकादिव्यञ्जनमभ्यवाहरन् बुभुजिरे । किं विधेः ।
 अनेकेषां गानाविधमरीच्यादिद्रव्याणां संयोजनया सम्मन्वेन
 तथा कृतेः वस्त्रान्तरस्येव गन्धरसादिकरणात् तादृगसादि-
 निर्भाषात् तद्यथा निहृत्य नितरां कर्तित्वा निषिध्य चूर्णिकृत्य
 चाकारसाम्यादिना तादृगर्जनात् वस्त्रान्तरसादृश्यस्य सम्पाद-
 नात् रूपान्तरेण गन्धादिकरणाद्धेतोः कृतः आकालिकोऽसम-

पिपासुरस्तीति विबोधिना मुखं
 निरोक्ष्य वासा सुहितेन वारिषा ॥
 पुनः करे कर्तुमना गलनिकां
 हसात् सखीनां सहसा न्यवर्त्तत ॥ ८४ ॥

यप्रभवे वस्तुनि विस्मय आश्चर्य्यं येन इति क्रियाविशेषणं वा । तथा
 आह्वतेः आकारादिति वा । फलादि कर्त्तित्वा राजिकादधा-
 दिसंयोगाद्द्रव्यान्तरोत्पत्तिस्तथा रूपान्तरापत्तिश्च । गोधूमादि
 पिष्ट्वा चर्करासम्बन्धाद्द्रव्यान्तरोत्पत्तिरित्यादिवैदग्ध्याद् भो-
 क्तृणां विस्मयोऽधिवासनविशेषाच्चाकालिकभ्रमो युक्तः ॥ ८३ ॥

पिपासुरिति । वारिषा अम्बुना सुहितेन दग्नेन विटेन
 मुखं निरोक्ष्याहं पिपासुः पातुमिच्छुरस्मि इति विबोधिना
 विज्ञापिता वासाऽबुद्बुदकोत्साद्यमिप्रायविशेषा अप्रौढा पुन-
 रपि करे गलनिकां पात्रं सुवर्षभाजनं कर्त्तुमनाः सती तदा-
 ब्रयज्ञानामतिचतुराणां सखीनां हसाद्वासाद्धेतोः सहसा स्रष्टि-
 ति सुप्तप्रबुद्ध इव जलपायनारम्भसम्भ्रमाद्यवर्त्तत परावृत्ता ।
 सहसा सस्मिता सतीति वा । कर्मान्तरपरित्यागेन सामान्येन
 पिपासुरस्तीति वदन्नयमेतदीयाधरं पिपासुरस्तीत्येतदाब्रय-
 मियं न जानातीति सखीभिः कृताद्वास्यादियमपि तदाब्रयं
 ज्ञात्वा गलनिकां पुनर्गोत्यापयदिति भावः । पूरणगुणेत्यादि-
 ना (पा० २।२।२१) सुहितार्थयोगे षष्ठीसमासनिषेधादेव वा-
 रिषेति द्वितीया ॥ ८४ ॥

युवा समादित्पुरमन्नगं घृतं
 विलोक्य तत्रैणदृशोऽनुविम्बनं ।
 चकार तन्नीविनिवेशितं करं
 बभूव तच्च स्फुटकण्टकोत्करम् ॥ ८५ ॥
 प्रलेहजस्त्रेहृत्तानुविम्बनां
 चुचुम्ब कोऽपि श्रितभोजनस्थलः ।

युवेति । अमन्नगं पाचस्थं घृतं समादित्पुर्यहीतुकामः क-
 श्चित् युवा तत्र घृते एणदृशः पुरस्थाया मृगाच्याः परिवेशि-
 काया अनुविम्बनं प्रतिविम्बं विलोक्य करं स्वहस्तं तस्य विम्बस्य
 नीविषु भङ्गीनिबद्धनाभिसुम्नितवस्तविच्छित्तिषु निवेशनशीलं
 चकार तत्रास्थापयदित्यर्थः । तच्च तस्याः प्रतिविम्बं स्फुटाः
 कण्टकोत्करा यस्मिन् सरोमाञ्चमभूदित्यर्थः । स्वप्रतिविम्ब-
 नीविषुनिमोचनार्थं नाभिनीविषविधे स्पर्शकारिणस्तत्करस्य
 चेष्टां दृष्ट्वा तस्य स्वसम्भोगवासनां ज्ञात्वा तदानीमेतस्मिन्ननु-
 रागाद्रोमाञ्चिताभूत् तादृश्याश्च प्रतिविम्बितत्वात् प्रतिविम्ब-
 मपि रोमाञ्चितमभूदिति भावः । द्वयोरप्यनुरागस्तुल्यो जात
 इति भावः ॥ ८५ ॥

प्रलेहेति । कोऽपि विटः खिद्यत इति लेहः प्रकृष्टो लेहः
 प्रलेहः सूरणादिद्रव्ययुक्तः आर्द्रकादिसंस्कृततक्रादिनिर्मितो
 द्रवद्रव्यविशेषः तस्माज्जाते लेहे तैलादौ हृतमनुविम्बनं यथा
 हृतं स्थितमनुविम्बनं यस्या वा एवंविधां पुरस्थां सुन्दरीं, श्रितं

मुञ्जः परिसृष्ट्य कराङ्गुलीमुखै-
 स्ततोऽनुरक्तैः स्वमवापितैर्मुखं ॥ ८६ ॥
 अराधि यन्मीनमृगाजपत्रिजैः
 पलैर्मृदु स्वादु सुगन्धि तेमनम् ।
 अशाकि लोकैः कुत एव जेमितुं
 न तत्तु सङ्ख्यातुमपि स्य शक्यते ॥ ८७ ॥

भोजनस्यसं येन एवंविधः सन् प्रतिविम्बितां तामेव कराङ्गुली-
 मुखैः कराङ्गुल्यैर्मुञ्जः परिसृष्ट्य सृष्ट्वा चुचुम्न । कीदृशैः । स्वमुखं
 समवापितैस्तथा रक्तैः स्वभावात् उष्णस्य तस्य स्याद्वा ततो-
 ऽनु तस्मादनुरागात् किं । अङ्गुल्यैः रक्तत्वादनुरागाच्चुम्बिता ।
 किमुत्प्रेक्षा । रिक्तरिति पाठे मुञ्जः परिसृष्ट्य ततोऽनु तदनन्त-
 रमेव रिक्तैः प्रलेहप्रूनैरेव स्वमुखं प्रापितैः कराङ्गुलीमुखैस्तु-
 चुम्बेत्यर्थः । प्रलेहेति । वटकादिनिक्षेपात् तैस्त्रादिविन्दवस्तरन्ति
 तत्र जातं प्रतिमुखं प्रतिविम्बमङ्गुल्या सृष्टति तत्र प्रलेहचल-
 नात् प्रतिविम्बभङ्गभयात् अङ्गुल्यैर्लेहनकृत्वात् परम्परया
 चुम्बितवागिति भावः । तां प्रति खानुरागमदर्शयदिति भावः
 ॥ ८६ ॥

अराधीति । मीनेभ्यः मत्स्येभ्यः चित्रकादिमृगेभ्यः अजेभ्यः
 ह्यामेभ्यः पत्रिभिस्त्रिरलावकादिभक्ष्यपत्रिभिश्च जातैः पलै-
 र्मीसैर्मृदु स्वादु सुगन्धि पाकेन परिमलविशेषयुक्तञ्च यत्तेम-
 नास्य व्यञ्जनं सूपकारैरराधि साधितं तद्वाङ्गुल्यालोकैः सङ्ख्या-

कृतार्थनञ्जाटुभिरिङ्गितैः परा
 परासि यः किञ्चनकुञ्चितध्रुवा ।
 क्षिपन्मुखे भोजनलीलयाङ्गुलीः
 पुनः प्रसन्नाननयाऽन्वकम्पि सः ॥ ८८ ॥
 अकारि नीहारनिभं प्रभञ्जना-
 दधूपि यञ्चागरुसारदारुभिः ।
 निपीय मृङ्गारकसङ्गि तच्च तै-
 रवर्षि वारि प्रतिवारमीदृशम् ॥ ८९ ॥

तुमपि न शक्यते स्म । जेमितुं तु पुनः कुत एव अत्राकि, अपि
 तु भोक्तुं शक्यं नाभूदेव । जेमितुं । जिमु अदने ॥ ८७ ॥

कृतेति । किञ्चन किञ्चित्कुञ्चिते वक्त्रीकृत्योत्क्षिप्ते भ्रुवौ यथा
 कथाचित्तदिङ्गितैरञ्जलिबन्धादिषेष्टितैः चाटुभिः प्रियवचनैश्च
 कृताऽर्चना समोगप्रार्थना येन तथाविधो यो विटः पुरा पूर्व
 परासि निरस्तः प्रसन्नाननया सरसदृष्टिव्यञ्जितप्रसादमुख्या
 तथा भोजनलीलया यासमिषेण मुखेऽङ्गुलीः प्रक्षिपन् अङ्गुली-
 संख्यत्रेण तां प्रतिदीप्तं सूचयन् स पुनरन्वकम्पि अनुगृहीतः
 तद्वैभवं दृष्ट्वा समोगस्तयाऽनुमत इति भावः ॥ ८८ ॥

अकारीति । यदारि प्रभञ्जनात् व्यजनादिवायुसङ्गाद्धेतोः
 नीहारनिभं तुषारतुल्यमकारि यच्च अगहसारस्य कृष्णागरो-
 र्दारुभिरधूपि धूपितमृङ्गारके सुवर्षपागपात्रे सङ्गः स्थितिर्धस्त्रा-
 स्तीति तदारि । तच्च भोजनावसरे भीमगृहे वा निपीय नितरां

त्वया विधातर्यदकारि चामृतं
 कृतञ्च यज्जीवनमम्बु साधु तत् ।
 वृथेदमारम्भि तु सर्वतोमुखं
 तथोचितः कर्त्तुमिदंपिवस्तव ॥ ८० ॥

पीत्वा तैर्जलैः प्रतिवारं पुनः पुनरीदृशं वक्ष्यमाणप्रकारेषावर्षि
 अस्मावि । प्रतिवारं निपीयेति वा । अग्रहरित्येव पाठः । मृङ्गारः
 कनकालुकेत्यमरः । अल्पत्वे कन् ॥ ८९ ॥

अखवर्षणमेवाह । त्वयेति । हे विधातः त्वया च अम्बु
 उदकं यदमृतमञ्जं अकारि यच्च जीवनसञ्जमकारि तदय-
 मपि साधु उचितमेव कृतम् । अमृततुल्यरसत्वात्प्राणधारण-
 हेतुत्वाच्चाश्वर्थत्वाद्युक्तमेवैतत् तस्य सञ्ज्ञादयमित्यर्थः । तु पुन-
 रिदं सर्वतोमुखसञ्ज्ञं वृथाऽऽरम्भि कृतं अश्वर्थत्वाभावाच्चिरर्थ-
 कमेतत् कृतं । यस्मादिदं अखं पिवति इदं पिवोऽस्मदादिपुह्व-
 स्तथा सर्वतः सर्वदिक्षु मुखानि यस्मैवविधस्तव कर्त्तुमुचितः
 अस्मदादेर्वह्नि मुखानि सर्वेष्वप्यवयवेषु त्वं सेदकरिष्यत् तर्हि
 अस्मदादिरिदमा तृप्तिं पातुमशक्यत् न त्वेकेन मुखेनेति ।
 नितरां शैत्यमाधुर्यादिगुणयुक्तमेतदिति भावः । तौ तुल्ययो-
 गत्वद्योतकौ । पयःकीलासममृतं जीवनं भुवनं वनं । पुष्करं
 सर्वतो मुखमित्यमरः । इदंपिवः । पाप्नाभादिना (पा० ३।१।
 १३७) शः ॥ ८० ॥

सरोजकोशाभिनयेन पाणिना
 स्थितेऽपि कूरे मृज्जरेव याचते ।
 सखि त्वमस्मै वितर त्वमित्युभे
 मिथो न वादाद्ददतुः किलौदनम् ॥ ८१ ॥
 इयं कियच्चारुकुचेति पश्यते
 पयःप्रदाया हृदयं समावृतम् ।

सरोजेति । उभे सख्यौ इति मिथो वादाद् द्वैमत्यात् किलौ-
 दनं न ददतुः किलेति व्याजे । इति किं । हे सखि त्वं पात्रमध्ये
 कूरे श्रोत्रेण स्थितेऽपि सरोजकोशवदभिनय आकारो यस्य स्नान-
 वराङ्गप्रार्थनासूचकेन पाणिना कूरं याचतेऽस्मै कामुकाय कूरं
 वितर देहि । द्वितीया वदति त्वं वितरेति । विवदमाने कूर-
 दापनव्याजेन तत्प्रार्थितस्नानवराङ्गदानेऽन्योन्यं प्रवर्त्तयन्त्योर्मध्ये
 अन्योन्यं लज्जावशादेकतरा रिरंसुरपि नाङ्गीचकारेति भावः ।
 अनुवादादिति पाठे उक्तरूपादनुवादादुभे ऽपि स्वल्पमोदनं
 किल न ददतुरित्यर्थः । श्रोत्रदानव्याजेन तत्प्रार्थितदानम-
 ङ्गीचक्रुरिति भावः ॥ ८१ ॥

इयमिति । पयःप्रदायाः समावृतं वस्त्राङ्गमपि हृदयं
 इति विचार्य पश्यते पृच्छते कामुकाय ध्रुवं निश्चितं मनोज्ञा
 अथ च पराश्रयश्चेव तस्याः करद्वयी मृज्जारस्य धृतेर्धारणस्य
 मिषेण यद्यस्मात्तदुत्तरं तदीयप्रश्नस्य प्रतिवचनं व्यतरत् ददौ ।
 इति किं । इयं स्त्री कियन्तौ कियमाणौ चारु सुन्दरौ च

ध्रुवं मनोज्ञा व्यतरद्यदुत्तरं
 मिषेण मृङ्गारधृतेः करद्वयी ॥ ८२ ॥
 अमीभिराकण्ठमभोजि तद्गृहे
 तुषारधारामृदितेव शर्करा ।
 ह्यं द्विषद्वष्कयणीपयःस्रुतं
 सुधाहृदात् पङ्कमिवोद्धृतं दधि ॥ ८३ ॥

कुषौ यस्या सेति । सुवर्षकलश्रीपरिमाणौ सुवर्षवर्षौ चैतस्याः
 कुषाविति तं प्रत्यसूचयदिति भावः । उभावपि मिथोऽनुरा-
 गादन्यान्यविलोकनपरावेव तस्यतुरिति भावः । अन्यान्यमभि-
 प्रायज्ञः केनचिन्मिषेण प्रश्नोत्तरं ददाति ॥ ८२ ॥

अमीभिरिति । अमीभिर्जन्यजनैस्तद्गृहे भीमगृहे आकण्ठं
 अतिबद्धं यथा शर्कराभोजि भुक्ता । तुषारधारया हिमोदकेन
 मृदितेव मिश्रितेव । तथा ह्यं द्विषन्त्या अश्ववैरिण्या महिष्या
 वष्कयिण्याः चिरप्रसूतायाः पयो दुग्धं तस्मात् स्रुतं जातदुग्ध-
 परिणामभूतं दध्ययभोजि । सुधाहृदादमृतस्यागाधजलाश्रया-
 दुद्धृतं पङ्कमिवेत्युत्प्रेक्षा । शर्कराऽतिसीता शुभ्रा च दध्ययमृतवत्
 खादु शुभ्रं घनं चेति भावः । तद्गृहे ऽमीभिर्विशिष्टं दध्यभो-
 जि । तुषारधारया मृदिता अल्पकरणलं प्रापिता शर्करैव सु-
 धाहृदादुद्धृतं पङ्कमिवेति दधिविषयमेवात्प्रेक्षा द्वयं वा । दध्नः
 शैत्यं शौक्यं खादुत्वं घनत्वं च सूचितं । एतेन पयः शृतमिति पाठे
 शर्करा अभोजि । शृतं पक्वं तप्तं महिषीपयस्याभोजि दधि

तदन्तरन्तः सुषिरस्य विन्दुभिः
 करम्बितं कल्पयता जगत्कृता ।
 इतस्ततः स्पष्टमचोरि मायिना
 निरोक्ष्य तृष्णाचलजिह्वतां धृता ॥ ८४ ॥

शामेजि इति सम्बन्धः । चिरप्रसूता बद्धचिणीत्यमरः । महिष्या
 दधि स्वादुतरं भवति । द्विषःशतुर्वेति वचनात् इयं द्विषन्तीति
 द्वितीयया द्वितीयाश्रितेति (पा० २।१।२४) योगविभागात्
 समासः । द्विषद्बद्धचिणी । पुंवत्कर्मेत्यादिना (पा० ६।३।४२)
 पुंवद्भावः । शृतं । शृतं पाके (पा० ६।१।२७) इति साधुः ॥ ८३ ॥

तदन्तरिति । तद्दधि निरोक्ष्य मातिशयात् तृष्णया यास-
 वासनया चला चञ्चला अधरप्रान्तलेहिनी गलज्जला जिह्वा
 यस्य तस्य भावस्तत्ता तां धृता बिभ्रता, तथा अन्तरन्तर्मध्ये
 मध्ये सुषिरस्य छिद्रस्य विन्दुभिः राशेः शिर इतिवदभेदो-
 पचाराच्च छिद्ररूपैर्विन्दुभिः करम्बितं मिश्रितं व्याप्तं तद्दधि
 कल्पयता कुर्वता जगत्कृता इतस्ततः सर्वप्रदेशेभ्यस्तद्दधि स्पष्ट-
 मचोरि प्रकटमपहृतं, स्पष्टं सम्भावनायां अपहृतमिवेत्यर्थः ।
 अपहरत्कथं न दृष्ट इत्यत आह । यतो मायिना । अदृ-
 श्यतयाऽपहृतमित्यर्थः । सफेनचौरस्य दध्याकारेण परिणामे
 दधनि च्छिद्राणि दृश्यन्ते । ब्रह्मणा अदृश्यतया दधनि वर्त्त-
 मानः सारो भोक्तुमिच्छया गृहीतः, अन्यथा छिद्राणि कथं
 दृश्यन्ते । अन्येन गृहीतुं न शक्यते इति तत्रोत्प्रेक्षा । येन

ददासि मे तन्न रुचेर्यदास्पदं
 न यत्र रागः सितयापि किं तथा ।
 इतीरिणे विम्बफलं पलच्छला-
 ददायि विम्बाधरयारुचञ्च तत् ॥ ९५ ॥

निर्भितं तस्य ब्रह्मणोऽपि जिज्ञा चाञ्चल्यनिर्भाणात् स्वादुतमं
 दधीति ध्वन्यते ॥ ९४ ॥

ददासीति । विम्बफलतुल्यो ऽधरो यस्यास्तया सुन्दर्या
 पलव्याजात् मांसव्याजाद् विम्बसञ्जफलं परिवेषितं मांसखण्ड-
 मेव विम्बाकारं कृत्वा इतीरिणेऽधरसुम्नवासनया भाषमा-
 णाय विटाय अदायि दत्तं । तत् विम्बाकारं फलं तस्मा अरु-
 चञ्च स्वदितमित्यर्थः । मदभिप्रायं ज्ञात्वा स्त्रीकारपुरःसरं
 पलरूपविम्बव्याजास्त्रिजाधरदानमेव प्रतिज्ञातमिति सन्तुष्टो
 ऽभूदिति भावः । इति किं । हे विम्बोष्ठि यद्गुचेः प्रीतेरास्पदं
 यत्र वस्तुनि मम प्रीतिः तन्मे मद्यं त्वं न ददासि । यदा यद्गुचे-
 रास्पदं न भवति तन्मद्यं न ददासि । तथा मम यस्यां रागः
 प्रीतिर्नास्ति तथा सितयापि शर्करयापि किं अपि तु न किञ्चित्
 प्रयोजनं । माधुर्यमर्यादयापि शर्करयापि प्रयोजनं नास्त्वभि-
 लाषाभावात् । अन्येन नास्तीति किं वाच्यमित्यपिना सूच्यते ।
 अथ च यत्र लौहित्यं नास्ति तथा श्वेतया प्रकरणाच्छर्करयापि
 किं । तस्मान्मे यत्रानुरागो रक्तिमकान्तिश्च तन्मद्यं देहीति ।
 कृतं तथेति पाठे तथा पूर्यतां । फलकृत्वादिति पाठे फलदान-

समं ययोरिङ्गितवान् वयस्ययो-
स्तयोर्विद्यायोपहतप्रतीङ्गितां ।
अकारि नाकृतमवारि सा यया
विदग्धयाऽरञ्जि तथैव भाववित् ॥ ६६ ॥

प्रसङ्गव्याजात् । विन्नाकारोऽधरो यस्या इति सप्तम्युपमानेत्या-
दिना (पा० २।२।२४।वा० ५) नोत्तरपदलोपो समासः । अरु-
चत् पुषादित्वाद् (पा० ३।१।५५) । युञ्जो लुङोति (पा० २।
३।६१) परस्मैपदम् ॥ ६५ ॥

सममिति । यो ययोर्वयस्ययोः सख्योर्विषये स्वाभिप्राय-
ज्ञापनार्थं समं युगपत् इङ्गितवान् भूचेपादिचेष्टितवान् अभूत्
स तयोर्मध्ये उपहतं हतं प्रतीङ्गितं तदभिलाषस्वीकारसूचक-
प्रतिचेष्टितं यथा तामेकां विद्याय स्थितः सन् तथैवारञ्जि द्वि-
तीयथैव प्रत्यनुरञ्जितः । तथा कथा । यथा चतुरथा विदग्धया
आकृतं प्रतीङ्गितं नाकारि प्रतीङ्गितं कुर्वाणा सा सखी जन-
समक्षमिङ्गितकरणमयुक्तमित्यवारि निषिद्धा । यतो भाववित्
वैदग्ध्यस्य वेत्ता । द्वितीयया तदिङ्गितदर्शनात्तस्मिन्ननुरागा-
ल्लञ्जित्वा प्रतीङ्गितं नाकरोत् जनसमक्षमेतदनुचितमिति
व्याजेन मत्प्रियं प्रतीयमिङ्गितं किमिति करोतीति सापन्थेर्यथा
च तां वारितवतीति तस्या वैदग्ध्यं । स च तदीयगुप्तभावज्ञा-
नाद्भाववित् सहचरीसमक्षमिङ्गितं कुर्वाणा इयमपि चतुरा ।
द्वितीया इङ्गितं नाकरोत्ताश्च न्यवारयदिति इयमेव चतुरा

सखीं प्रति स्माह युवेङ्गितेक्षणी
 क्रमेण तेऽयं क्षमते न दिक्षुतां ।
 विलोम तद्वाञ्छनमर्थते त्वया
 वरं किमस्मै न नितान्तमर्थिने ॥ ६७ ॥

मथ्यनुरक्ता चेति स चतुरो द्वितीयस्थामेवानुरक्तोऽभूदिति
 भावः । विहाय स्थितः सन् इति योजना । अन्यथा हानस्य
 पुरुषःकर्त्ता रञ्जनस्य स्तीतिभिन्नकर्मत्वात्का न स्यादिति । अ-
 रञ्जि ष्यन्ताच्चिण् ॥ ६६ ॥

सखीमिति । यून् इङ्गितं चेष्टां ईक्षते एवंशीला काचित्
 स्वसखीं प्रत्याह स्म इत्यवोचत् । हे सखि यस्मादयं क्रमेण परि-
 पाय्या ते दिक्षुतां तत्कर्मकां व्यञ्जनस्य दातुमिच्छुतां न क्षमते
 तस्मात्त्वया नितान्तमतिचञ्चलतयाऽर्थिने याचकायास्मै यूने
 वरं श्रेष्ठं अभीष्टं तत्तेमनादि व्यञ्जनं विलोम विपरीतं क्रमर-
 हितं यथा तथा किं नार्थते न दीयते अपि तु लल्लज्जिह्वायास्मै
 युगपत् क्षिप्यतामिति हलोक्तिः । अथवा आलिङ्गनचुम्बनादि वा-
 ह्यरतपरिपाय्या तव वराङ्गदानेच्छुतां न सद्यते तस्मादतितरल-
 तयाऽर्थिने सम्भोगविलम्बमसहमानायास्मै वरं केवलं श्रेष्ठं वा
 न विद्यते वरं श्रेष्ठं यस्मात् अवरमधादेशे वर्त्तमानं वा रोम-
 रहितं तद्गलक्षणं व्यञ्जनं अवयवः किमिति त्वया नार्थते
 अपि त्वर्पयेत्युपहासः । अतिसम्भोगान्धितरां तान्तं ग्लानमिति
 व्यञ्जनविशेषणं वा । व्यञ्जनं लाञ्छनं अश्रुनिष्ठानावयवेव्यपी-

समाप्तिलिप्येव भुजिक्रियाविधे-
 दलोदरं वर्तुलयाऽऽलयोक्तम् ।
 अलङ्कृतं चीरवटैस्तदश्रतां
 रराज पाकार्पितगैरिकश्रिया ॥ ६८ ॥

त्यमरः । नितरां तातमिति पक्षे अनुनासिकस्य कीर्ति (पा० ६।
 ४।१५) दीर्घः ॥ ६७ ॥

समाप्तीति । चीरवटैर्दुग्धमध्यच्छिन्नैर्माषसाधितैर्वटकाख्यैः प-
 क्कान्निविशेषैः सम्बन्धादलङ्कृतं तत्पूर्वोक्तं वटकव्यतिरिक्तव्यञ्जनं
 वर्तुलया वृत्ताकारया पाकेन तप्तस्त्रेहदारकाग्निसंयोगेनार्पि-
 तया निर्मितया गैरिकश्रिया शैलरक्तधातोरिव श्रिया वट-
 कानामेव शोभया रराज । विशिष्टवटकसम्बन्धाद् व्यञ्जनान्तरं
 रेज इत्यर्थः । विशिष्टया श्रियोपलक्षितैः चीरवटैरलङ्कृतं सत्
 रेज इति वा । किमिव अश्रतां भुञ्जानानां तेषां भुजिक्रियाविधेः
 भोजनविधेः समाप्तेः । वटकदर्शनमात्रेणान्यत्र रुच्यभावाद् व्यञ्ज-
 नान्तरविरतेः सम्बन्धिन्या लिप्या समाप्तिसूचिकया ककाररूप-
 पुष्पिकारूपया आलयीकृतं आस्यदोक्तं दलोदरं श्रीनालादि-
 पत्रमध्यमिवेत्युपमोत्प्रेक्षा वा । वर्तुलया वृत्तया समाप्तलिप्या
 श्रितं । पाकेन बालकेनार्पितया गैरिकश्रियालङ्कृतं दलोदर-
 मिति वा योज्यं । पोतःपाकोऽर्भक इत्यमरः । गन्धलेखनसमा-
 प्तिपत्रे समाप्तिसूचकं ककारादिवर्तुलमचरं दाक्षिणात्यैः क्रि-
 यते गैरिकचिह्नितञ्च क्रियते, एवं भोजनसमाप्तिसूचकं चीर-
 वटकादि इति ॥ ६८ ॥

चुचुम्ब नोर्वीवलयेर्वशीं परं
 पुरोऽधिपारि प्रतिविम्बितां विटः ।
 पुनः पुनः पानकपानकैतवा-
 च्चकार तच्चुम्बनचङ्कृतान्यपि ॥ ९९ ॥
 घनैरमीषां परिवेषकैर्जनै-
 रवर्षि वर्षोपलगोलकावली ।

चुचुम्बेति । कश्चिद्विटः पुरोऽग्रे अधिपारि पानकरसपूर्णे
 सुवर्णादिपानपात्रे प्रतिविम्बितां उर्वीवलये उर्वशीमिवातिसु-
 न्दरीं काञ्चित्परं केवलं चुचुम्बेति न किन्तु पुनः पानकस्य
 द्राक्षादिषाधितमधुररसप्रधानपेयद्रव्यरूपस्य यत्पानं तस्य कै-
 तवात् प्रतिविम्बितायाः तस्याः चुम्बनस्य सम्बन्धीनि चुङ्कृतानि
 चुमिति पानकानुकरणशब्दस्य करणान्युच्चारणानि तान्यपि
 चकार । चुम्बनादिना तस्यां खानुरागं प्रकटीचकारेति भावः ।
 झलरोषर्बरी पारी पानपात्रकमुच्यत इति चीरस्वामी । सप्त-
 म्यर्थेऽव्ययीभावः । चुङ्कृतानि नपुंसके भावे ऋः ॥ ९९ ॥

घनैरिति । घनैर्बहुभिः परिवेषकैरनेकव्यञ्जनदायिभिर्जनै-
 रथ च तैरेव घनैर्मेघैरमीषां भुञ्जानानां राज्ञां ह्यते वर्षोप-
 लाः करकास्तत्तुल्यानामेलाकर्पूरशर्करालवङ्गतण्डुलपिट्टरचि-
 तानां गोलकानामतिवृत्तानां लङ्कुकाविशेषाणामथ च कर-
 कारूपाणां गोलकानामावलीपङ्क्तिरवर्षि वितोर्षा वृष्टा च ।
 कीदृशैः । परिवेषणकर्मावशाच्चलन्त्यो या भुजास्तासां भूषणेषु

चलद्गुजा भूषणरत्नरोचिषा
 धृतेन्द्रचापैः श्रितचान्द्रसौरभा ॥ १०० ॥
 कियद्दृज्ज व्यञ्जनमेतदर्प्यते
 ममेति तद्वेर्षदता पुनः पुनः ।

रत्नानि तेषां रोचिषा कान्धा हत्वा धृतमिन्द्रचापं वैर्गाना-
 प्रकारकान्तिभिरित्यर्थः । अथ च तदेवेन्द्रचापो येषु । कीदृशी ।
 श्रितं चान्द्रं कर्पूरसम्बन्धि सौरभं सौगन्ध्यं च वा । अथ च चन्द्र
 एव चान्द्रः सुर एव सौरस्योर्भा श्रिता चान्द्रसौरभा च वा ।
 सा शीतलदीप्रत्वाभां चन्द्रसूर्यसदृशीत्यर्थः । राशिदिग्गोर्जा-
 यमानत्वाद्वा क्रमेश तत्कान्तिसदृशी । चन्द्रसम्बन्धिगन्धान्द्राचन्द्र-
 कान्ताः एवं सौराः सूर्यकान्तास्तेषां भा श्रिता च वा वा । चन्द्र-
 सम्बन्धि मनोज्ञत्वं सादृश्यं श्रितं चयेति वा । विश्वप्रकाशे सुरभि-
 शब्दो मनोज्ञवाची ॥ १०० ॥

कियदिति । एतन्नेमनादिव्यञ्जनं मम कियत् किंपरिमाणं
 वज्ज अर्प्यते ऽपितु दृष्ट्वा वयमिति नार्पणीयमिति दृष्टेर्हेतोः पुनः
 पुनर्वदतां तेषां गन्धानां कियत्सङ्ख्या च वक्षेतद्व्यञ्जनमर्प्यते इत्ये-
 तद्दृज्जत्वसङ्ख्येयता भवद्भिः पृच्छ्यते किमिति हस्तेनामूनि व्यञ्ज-
 नानि सङ्घातुं गणयितुं चसौ गोलकावली भूयधी वज्जतरा
 कठिनी खटिकेव तैः परिवेषकैरठौकि अर्पिता । भवद्भिर्व्यञ्ज-
 नसङ्घात् पृष्ट्वा तर्ज्जन्त्या कठिन्त्या एतानि गणयतेति कठिनी
 वार्पितेत्युत्प्रेषा । इति वदताममूनि सङ्घातुमिव व्याजेनासौ

अमूनि सङ्घातुमसावढौकि तैः
 क्लेन तेषां कठिनीव भूयसी ॥ १०१ ॥
 विदग्धबालेङ्गितगुप्तिचातुरी-
 प्रवल्हिकोत्पाटनपाटवे हृदः ।

बहुतरा कठिन्यपिंतेति वा योज्यं । कठिन्या च सङ्घायते एत-
 द्वाञ्जनममूनीति ममेति वदतामिति चैकवचनबहुवचनानि जा-
 तिविवक्ष्य विज्ञातव्यानि ॥ १०१ ॥

विदग्धेति । कश्चित्कामुष्ये विदग्धायाश्चतुराया बालाया
 मुग्धाया इङ्गितगुप्ता चेष्टितगोपनविषये चातुरी यत्कौशलं सैव
 दुर्ज्ञेयत्वात् प्रवल्हिका गुप्ताभिप्रायप्रबन्धविशेषः तस्या उत्पा-
 टने भेदने ज्ञानविषये यत्पाटवं सामर्थ्यं प्रावीण्यं तत्र विषये
 तदौचित्यं विदग्धबालेङ्गितानामानुगुण्यं स्पृशङ्गिः गतैस्तदनु-
 पैराकृतप्रतैर्बहुभिरिङ्गितैः कृत्वा निजस्य हृदः स्त्रीयाभिप्रायस्य
 टीकां विवरणं प्रबन्धं प्रकर्षेण कृतवान् । गुप्तान्यपि मदिङ्गि-
 तानि ज्ञातवानिति चतुरोऽयमनुरक्तश्चेति तदनुगुणैः स्त्रीयचे-
 ष्टितैस्तां स्थाशयं बोधितवानिति भावः । बालाया अपि विदग्ध-
 सखीशिक्षया वैदग्ध्यादिङ्गितकरणं सहजमौग्धात् सख्यज्जतया
 तद्गोपनञ्च युक्तं । विदग्धः कश्चन युवा बाला च काचन तयो-
 रिङ्गितगुप्तिर्वा । यद्वा विदग्धस्त्रेङ्गितं बालायाश्चार्थादिङ्गितस्यैव
 तयोर्विषये या चातुरी तत्रप्रवल्हिकोत्पाटनपाटवे विषये तयो-
 रौचित्यं स्पृशङ्गिः । अत्र द्वयोरपि भवतीराश्रयो मया ज्ञात

निजस्य टीकां प्रबन्ध कामुकः

स्फुरन्तिराकृतगतैस्तदैचित्तां ॥ १०२ ॥

घृतस्रुते भोजनभाजने पुरः-

स्फुरत्पुरन्धिप्रतिविम्बिताकृतेः ।

युवा निधायोरसि लडुकद्वयं

नखैर्लिखेत्तथा ममर्दं निर्दयं ॥ १०३ ॥

विलोकिते रागितरेण सस्मितं

द्वियाऽथ वैमुख्यमिते सखीजने ।

इतीक्षितैस्तज्ज्ञापनद्वारा अतिचतुरोऽहमेव त्वया भजनीय इति
वाखां प्रति स्वाश्रयं ज्ञापितवानिति भावः । अन्योऽपि विदग्धो
ऽतिगहनायाः प्रवल्किताया भेदने विषयेऽनेकैराश्रयैर्वाखां
करोति ॥ १०२ ॥

घृतेति । कश्चिद्युवा घृतस्रुते आज्यपूर्णे प्रसृतघृते वा भोज-
नभाजने पुरःस्फुरन्त्या विखसन्त्याः पुरन्ध्याः प्रतिविम्बिता या
आकृतिस्तस्या उरसि लडुकद्वयं मोदकयुग्मं निधाय नखैर्लि-
खेत्, अथ पस्यान्निर्दयं ममर्दं यदाऽऽवयोसंयोगो भावी तदैवं
तव कुचावुपचरिष्यामीति तत्कुचनखचतविमर्देऽस्फुरन्तीति वा
स्वाश्रयं बोधितवानिति भावः । घृतेन स्रुतं घृतस्रुतं यस्मिन्निति
वा । आहिताम्यादित्वात् परनिपातः (पा० २।२।३७) ॥ १०३ ॥

विलोकिते इति । रागितरेण केनचित् कामुकेन सखीरूपे
जने सस्मितं विलोकिते इति अथ विलोकनानन्तरं द्विया

तदालिरानीय कुतोऽपि शार्करीं
 करे ददौ तस्य विद्वस्य पुत्रिका ॥ १०४ ॥
 निरीक्ष्य रम्याः परिवेषिका ध्रुवं
 न भक्तमेवैभिरवाप्तदृष्टिभिः ।
 अशक्तुवङ्गिर्वज्रभुक्तवत्तया
 यदुज्ज्वलता व्यञ्जनपुञ्जराजयः ॥ १०५ ॥

वैमुख्यं पराङ्मुख्यं इते गते सति तस्य सखोजनस्यालिः सखी
 कुतोऽपि कस्मादपि स्वामात् शार्करीं शर्करया रचितां पुत्रिकां
 आनीय विद्वस्य वैमुख्यात् सन्दिहानस्य करे ददौ । अधरादि-
 धुम्बनावाप्तेषु शर्करातुल्यरसामेनामहमेव दास्यामि स्वद्वस्य-
 खितामेनां आनीहीति सञ्ज्ञां चकारेति भावः । सखीसमूहे
 वैमुख्यमिते सति तासां सखीनां काचित् सखी तदन्तर्वर्त्तिन्यन्वा
 वा शार्करीं पुत्रिकां ददौ । शर्करा पुत्रिका परिवेषणेन मि-
 षेष्टाहं तां भजामोति स्वदानसञ्ज्ञामकरोदिति भावः इति
 वा । शार्करीमिति ईकारप्रत्ययः । पुत्रिका । पुत्रात्कचिम इति
 कम् ॥ १०४ ॥

निरीक्ष्येति । वज्रभुक्तवत्तया अत्याहारेणाशक्तुवङ्गिर्भोक्तुम-
 समर्थैरेभिर्धारवाचिकैः यद्यस्माद्बुञ्जनपुञ्जानां राजयः परम्परा
 उज्ज्वलतास्वक्तास्वस्माद्भवाः परिवेषिका निरीक्ष्य अवाप्तदृष्टि-
 भिः गतबुधैरेतैर्भुक्तमेव न इति ध्रुवमहं मन्वे । यावत् चित्तं
 तावत् तथैव दर्शनादियमुन्नेषा । एता निरीक्ष्यावाप्तदृष्टिभिरेतैः

पृथक् प्रकारेऽङ्गितशसिताशयो
 युवा ययोदासि तथापि तापितः ।
 ततो निराशः परिभावयन् परा-
 मपेतयाऽतोषि सरोषयैव सः ॥ १०६ ॥

प्लवं निश्चितं नैव भुक्तमिति वा । अथा लोको मन्वत इति
 शेषः । तथा यच्चनपुञ्जपरन्परस्यक्ताः । यथैभिर्न भुक्तमिति
 लोको मन्वत इत्यर्थ इति वा ॥ १०५ ॥

पृथगिति । पृथक्प्रकारैर्गानाविधैरिङ्गितैश्चेष्टितैः कृत्वा
 शंसितः कथित आश्रय अभिप्रायो चेन स युवा अथा स्त्रिया
 उदासि उदासीनोक्तः । प्रतीङ्गितेन सम्भावितयोदासीनतया
 तथापि तापितः शंसितः । उदासीनो हि दुःखं न जनयति,
 अथवापि तु तादृश्या अपि दुःखं जनितमिति विरोधाद्ये
 ऽपिचब्दः । ततोऽनन्तरं तस्मां निराशः तस्याः सकामाञ्जिराशो
 निर्गताभिस्तपः सन् परां तदन्वां परिभावयन्निङ्गितेनानुक्-
 लयन् शानुरायं पश्यन् स युवा सरोषया तथैव पूर्वमुदा-
 सीनयैव परितोषितो न तु द्वितीययेत्यर्थः । सरोषो हि दुःखं
 जनयति न तु सुखं तथापि तादृश्यापि सुखं जनितमिति
 विरोधादाख्येयं । जनसमश्मिङ्गितकरश्चमयुक्तमिति तथेङ्गितं
 पूर्वं न कृतं स तु तदश्रयमजानानोऽनुरागेष्वेवं प्रतीङ्गितं ना-
 करोदिति बुद्ध्याऽप्यामप्यत्, ततश्च सा अपलीदुश्या सेर्वा जा-
 तेति मय्यनुरक्तैवेद्यं पूर्वं तु गाक्षीर्यादिङ्गितं नाकरोत् सानु-

पयःस्निता मण्डकमण्डलाम्बरा
 षटाननेन्दुः पृथुलडुकस्तनी ।
 पदं रुचेर्भोज्यभुजां भुजिक्रिया
 प्रिया बभूवोज्ज्वलकूरहारिणी ॥ १०७ ॥

रागैव च शरोषा भवतीति रोषादनुरागमनुमायं सन्तुष्टं इति
 भावः । उपेतयेति पाठे रोषान्तदुपसारेणार्थात् समीपमाग-
 तयेत्यर्थः ॥ १०६ ॥

पय इति । भुजिक्रिया भोजनक्रिया भोज्यभुजां भक्ष्यं भु-
 ख्वाणानां तेषां प्रिया वृत्तिजननी अथ च स्त्री बभूव । किम्भूता ।
 पयो दुग्धमेव स्मितं हामो यस्याः । तथा कश्चिन्मृदुसूक्ष्मा कश्चि-
 दत्यन्ताग्निसंयोगेन शोणविन्द्वो मण्डका अपूपा एव पट्टसू-
 त्नादिरचितरूपमण्डनयुक्तानि अलङ्कारभूतानि वा अम्बराणि
 बस्त्राणि यस्याः । तथा अतिवृत्तमाषसाधितवटककूपकुङ्कुमो-
 दूर्त्तनरक्तभावेनाङ्गादक आननेन्दुर्मुखचन्द्रे यस्याः । तथा
 पृथुलडुकस्तनी स्थूलातिकठिनरूपौ मोदकरूपौ स्तनी यस्याः
 षा । तथा उज्ज्वलकूरहारिणी विविक्तशुभ्रौदनरूपमौक्तिक-
 माखावती । अथवोज्ज्वलकूरेण मनोहारिणी । यतो रुचेर्यासा-
 भिलाषस्याथ च कान्तेरनुरागस्य च पदं स्थानं । प्रियापि पूर्वो-
 क्तगुणसहिता रुचेः पदं भवति । यतः प्रियेति वा । भोज्यभुजां ।
 भोज्यं भक्ष्य इति (पा० ७।१।६८) साधुः ॥ १०७ ॥

चिरं युवाकृतमनैः कृतार्थन-
 श्चिरं सरोषेङ्गितया च निर्दुतः ।
 सृजन् करचालनलीलयाञ्जलीन्-
 न्यषेचि किञ्चिद्धिताम्बुधारया ॥ १०८ ॥
 न षड्विधः खिङ्गजनस्य भोजने
 तथा यथा यौवतविभ्रमोद्भवः ।

चिरमिति । कयाचिषेय्या कश्चिद्युवा किञ्चिद्धितया वक्र-
 चालितयाम्बुधारया कृत्वा अषेचि सिक्तः । किम्भूतः । आकृतम-
 नैरिङ्कितसदृशैः कृतार्थनः कृतप्रार्थनः सन् चिरं सरोषं कोपय-
 ञ्चि इङ्कितं यस्यास्तस्या भावस्तत्ता तथैव वारम्बारं निर्दुतो नि-
 राकृतः सन्नपि तथा करचालनस्य लीलया व्याजेन प्रसादप्रार्थ-
 नासूचकानञ्जलीन् करयुगसम्पुटान् सृजन् रचयन्, अञ्जलीनि-
 ति वचनेन वारम्बारमञ्जलेः करणं सूचितं । वारिधाराकम्पनेन
 त्वत्प्रार्थना मयाङ्गीकृता करयुगयोजनादिरमेति सूचितं । इयं
 स्त्रीकारचेष्टा करचालनं भुजिक्रियासमाप्तिं द्योतयति ॥ १०८ ॥

नेति । षड्विधो मधुराञ्जलवणतिककटुकषायास्वादरूप-
 षट्प्रकारो रसः खिङ्गजनस्य रसिककामुकसङ्घस्य भोजने विषये
 तथा तोष न अधत्त उदपादयत् । यथा यौवतं स्त्रीसङ्घस्य
 विभ्रमो विलाससम्पादुद्भवो यस्य स रसो मृगं समुन्मिषन् वर्द्ध-
 मानः अपारशृङ्गारमयः निर्मर्यादानेकविधविभावानुभावव्य-
 भिचारिसंयोगजन्यशृङ्गाररूपः सप्तमो रससौषमधत्त । सप्तमत्वं

अपारघट्टप्रारमयः समुष्मिषन्
 मृशं रसस्तोषमधत्त सप्तमः ॥ १०८ ॥
 मुखे निधाय क्रमुकं नलानुगै-
 रयौञ्छि पर्षास्त्रिवेक्ष्य वृश्चिकम् ।
 दमार्पितान्तर्मुखवासनिर्भितं
 भयाविलैः स्वध्रमहासिताखिलैः ॥ ११० ॥
 अमीषु तथ्यानृतरत्नजातयो
 विदर्भराट् चारुनितान्तचारुणोः ।

मधुराक्षपेषया श्रेयं न त्वाद्यरशापेषया । वज्रो रसेभ्योऽन्वसा-
 भावाद्भोजने वप्तमरसस्य वङ्गावादाश्चर्यम् ॥ १०८ ॥

मुख इति । अथ हस्तप्रक्षालनान्तरं नलानुमैक्षैरांजभिः
 क्रमुकं पूगफलं मुखे निधाय वृश्चिकमवेक्ष्य दमेनार्पिता दत्ता
 पर्षास्त्रिर्नागवह्नीदक्षपंक्तिरौञ्छि त्यक्त्वा । किम्भूतं वृश्चिकं ।
 अन्तर्मुखवासेन कर्पूरकस्तुरीखदिररशादिरूपेषु मुखसौगन्ध्य-
 कारिणा निर्भितं । किम्भूतैः । भयेन दंष्ट्रनभिद्या आविलैर्व्याप्तैः ।
 अत एव स्वध्रमेषावृश्चिके वृश्चिकबुद्ध्या हासिता हासं प्रापिता
 अखिला द्रष्टारो धैः । दमेनार्पितः पर्षमध्मे वर्त्तमानो योऽन्त-
 र्मुखे वासस्तेन निर्भितामिति वा ॥ ११० ॥

अमीष्विति । विदर्भस्य राजा दमो वा क्रमेण चारु सुन्दरं
 नितान्तं चारु अतिसुन्दरञ्च तयोरेतयोस्त्वय्यानृतयोः वत्या-
 वत्वयोः रत्नजातयोर्मध्ये एकं तव प्रियं रत्नजातं त्वं स्वध्रमेव

स्वयं गृह्णाणैकमिष्टेत्युदीर्य तद्
द्वयं ददौ श्रेषजिघृक्षवे हसन् ॥ १११ ॥
इति द्विवारं शुचिभिष्टभोजिनां
दिनानि तेषां कतिचित्मुदा ययुः ।
द्विरष्टसंवत्सरवारसुन्दरी-
परीष्टिभिस्तुष्टिमुपेयुषां निशि ॥ ११२ ॥

गृह्णाणेति । अमीषु वारयात्रिकेषु विषये उदीर्य क्वचिमत्वादेति-
रमणीयकान्तिविभ्रिष्टं अलोकरत्नजातं जिघृक्षवे यष्टीतुमिच्छवे
वारयात्रिकाय हसंसादज्ञानधेतोः किञ्चिद्भाष्यं कुर्मन् तयोः
अत्याचल्यबोर्त्नजातयोर्द्वयं युग्मं तद्रूपं वा द्वयं ददौ । अमीषु
मध्ये श्रेषजिघृक्षव इति वा । इह इवोर्मणे श्रेषजिघृक्षव इति
वा । श्रेषजिघृक्षवे । द्वितोयेति (पा० २।१।२४) घोगविभागात्
समासः ॥ १११ ॥

इतीति । इति पूर्वोक्तप्रकारेण द्विःकलो द्विवारं द्विवाराचौ
अ शुचि अदोषं मिष्टं खाद्य च भोजिनां भुञ्जानानां तेषां
वारयात्रिकाणां कतिचित् पञ्चषाणि दिनानि मुदा ययुः पञ्च-
षट् दिनानीति षडर्षाः तत्रोपुरित्यर्थः । किन्भूतानां । निशि
द्विर्द्वौ वारा अष्टौ द्विरष्टौ षोडश संवत्सरा यासां ता वारसं
षड्दश सुन्दर्यां वेष्ठा दास्यादयस्तासां परीष्टिभिस्तुष्टिनादि-
सेवाभिः तुष्टिं सन्तोषं उपेयुषां प्राप्तवतां । द्विरष्टेति असुचः
कर्मसुचो वाधकत्वाद् द्विरिति द्विप्रार्तेर्द्विःकल इत्यत्रापवादवि-

उवास वैदर्भगृहेषु पञ्चषा
 निम्नाः कृशाङ्गीं परिष्णीय तां नलः ।
 अथ प्रतस्थे निषधान् सहानया
 रथेन वार्ष्णेयगृहीतरश्मिना ॥ ११३ ॥
 परस्य न स्पृष्टुमिमामधिक्रिया
 प्रिया शिशुः प्रांशुरसाविति ब्रुवन् ।

षथे क्वचिदुत्सर्गस्यापि समावेन्न इति परिभाषया यथाकथञ्चित्
 परिहर्त्तव्यम् ॥ ११२ ॥

उवासेति । नलः कृशाङ्गीं तां परिष्णीय वैदर्भगृहेषु पञ्च
 षष्ठा प्रमाषमासां ता निम्ना उवास पञ्चषाणि दिनानि तत्र
 स्थितवानित्यर्थः । अथ सप्तमे दिने अनया भैम्या सह रथेन
 निषधान् प्रतस्थे । किम्भूतेन । वार्ष्णेयनाम्ना सारथिना गृहीता
 रश्मयो यस्य । पञ्चषाः । सङ्ख्याव्ययेति (पा० २।२।२५) समासे
 बङ्गोऽस्ये इत्यादिना (पा० ५।४।७३) उचि टिलोपः ।
 निम्नाः । अत्यन्तसंयोगे च (पा० २।२।२८) इति द्वितीया
 ॥ ११३ ॥

परस्येति । इति ब्रुवन् स नलो भैमो स्वयमात्मनैव रथे
 अथरुद्रदध्यारोपयत् । इति किं । इमां पतिव्रतां भैमो स्पृष्टुं
 स्पृष्टनेन्द्रियविषयीकर्तुं परस्य मदन्वस्य नाधिक्रिया अधिकारः ।
 प्रिया भैमी शिशुरस्यप्रमाणा असौ रथस्य प्रांशुरस्यतर इति
 स्वयमारोढुमसमर्थेति, तत्तस्माद्धेताः जनेच्छितो लोकेर्वीक्षितः

रथे स भैमी स्वयमध्यरुह-
 न्न तत् किलास्त्रिद्विमां जनेक्षितः ॥ ११४ ॥
 इति स्मरः शीघ्रमतिश्चकार तं
 वधूं च रोमाञ्चभरेण कर्कशौ ।
 स्वलिष्यति स्निग्धतनुः प्रियादियं
 मदीयसी पीडनभीरुदोर्युगात् ॥ ११५ ॥

सन्निमां भैमीं नास्त्रिद्विमां किलेति व्याजे, तत्त्वतस्तु जनसमञ्ज-
 मालिखितैव । किन्त्वेवं भ्रुवन् धार्ष्ट्यं परिजहारेति भावः । क-
 र्कशत्वाविवक्षितत्वाद् अथ इत्यधिकरणे सप्तमी । अर्धरुहत् ।
 शौ चङि (पा० ७।४।१) इत्युपधाद् अस्त्रे, दीर्घो लघोः (पा० ७।
 ४।२४) इत्यभ्यासदीर्घः । अस्त्रिचत् । स्निग्ध आस्त्रिङ्गन इति धातुः
 कुक् । कषयोगे चः । अस्त्रिष्यदिति पाठे लुङ् ॥ ११४ ॥

इतीति । इति हेतोः शीघ्रमतिः त्वरितबुद्धिः शीघ्रमुचितो-
 पायस्फुरणशीलः तयोरन्योन्यविषयः स्मरः तं नलं वधूं भैमीञ्च
 उभौ रोमाञ्चानां भरेण बाहुभ्येन कर्कशत्वसौ चकार अन्यो-
 न्यसंस्पर्शादुत्पन्नसालिकरोमाञ्चौ जाताविति भावः । इति किं ।
 मदीयसी स्निग्धा तनुर्नितरां कोमला सखेद्वाङ्गी च इयं भैमी,
 अतः प्रियाम्भ्रातृ सकाशात् स्वलिष्यति निःसरिष्यति यतः
 पीडने निविडधारणे भीरु दोर्युगं बाहुयुगं यस्य तस्माच्छि-
 थिलधारिण इति । इतीव शीघ्रमतिः स्मरः ॥ ११५ ॥

तथा किमाजन्मनिजाङ्गवर्द्धितां
 प्रहित्य पुत्रीं पितरौ विषेदतुः ।
 विद्वज्य तौ तं दुहितुः पतिं यथा
 विनीततालक्ष्मणीभवद्रुषं ॥ ११६ ॥
 निजादनुव्रज्य स मण्डलावधे-
 र्मलं निवृत्तौ चटुलापतां गतः ।
 तडागकक्षोलं इवानिलं तटा-
 दृतानतिर्व्याववृते विराटराट् ॥ ११७ ॥

तथेति । तौ पितरौ तं दुहितुः पतिं जामातरं बलं वि-
 द्वज्य संप्रेष्य यथा विषेदतुः विषसौ तथा आजन्मप्रवृत्ति निजा-
 ङ्गयोः स्त्रीयोत्सङ्गयोर्वर्द्धितां वृद्धिं प्रापितां पुत्रीं प्रहित्य प्रत्याष
 विषेदतुः किं अपि तु नेति वैधर्म्यापमा । किम्भूतं । विनीततया
 सविनयत्वेन लक्ष्मणीभवन्तः प्रीत्यादयो गुणा यस्तु तं । सुता-
 वियोगादपि सगुणजामादवियोगो नितरां तदोर्दुःसहो जात
 इत्यर्थः । प्रहित्य । हि गतौ, क्यपि तुक् । विषेदतुः । सदेरेता-
 भ्यासलोपौ । सदिरप्रतेरिति (पा० ८।३।६६) षत्वं ॥ ११६ ॥

निजादिति । स विराटराट् भीमो गल्लमनुव्रज्यानुगम्य नि-
 जाङ्गमण्डलावधेः सकाञ्चान्निवृत्तौ परावृत्तिसमये चाटु प्रिय-
 वचनं कृपति भाषत इति चटुलापस्तद्भावं यतः प्राप्तः प्रिय-
 भाषणः घृताङ्गीकृता नतिर्गमस्कारो येन स एवम्भूतः सन् व्याव-
 दृते निजमृद्धान् प्रति परावृत्तः । क इव तडागकक्षोल इव ।

पितात्मनः पुण्यमनापदः समा
 धनं मनस्तुष्टिरयाखिलं मलः ।
 अतः परं पुत्रि न कोऽपि तेऽहमि-
 त्युदश्रुषे व्यसृजन्निजैरसीं ॥ ११८ ॥
 प्रियः प्रियैकाचरणाच्चिरेण तां
 पितुः स्मरन्तीमचिकित्सदाधिषु ।

यथा ऽनिर्घं वायुमनुब्रज्य तटाञ्जित्तौ चटुष्वा आपो बल
 तद्भावं गतः सव् तीरात् सकाशात् तडागतरङ्गो व्यावर्त्तत
 इत्युपमा । चटुष्वाप इत्यत्र कर्मस्यम् । (पा० १।१।१) पञ्चे
 ष्वादिना (पा० ५।४।७४) समासान्तः । स तु तत्सुदृष एवेति
 कश्चित् तदुपेक्ष्यम् ॥ ११७ ॥

पितेति । इत्युक्त्वा उद्गतान्यभूणि यस्य स एव भीमो निजा-
 मैरसीं स्त्रीवत्तेजवीजाभ्यामुत्पादितां भैरवीं व्यसृजत् प्राहिषोत् ।
 इति किं । हे पुत्रि आत्मनस्तव पुण्यं धर्मं एव पिता हितका-
 रित्वाद्दहितनिवारकत्वाच्च तथा तव समाःसहजव्रतयः अना-
 पदः न विद्यत आपदो चाभ्यस्ता आपसाश्रिका इत्यर्थः, तव
 मनसस्तुष्टिः समोषः अलुब्धत्वमेव धनं । अद्यानकारं अखिलमेव
 तवेष्टं बल एव, किं बलना तदतिरिक्तवकलाभीष्टत्वात् सर्वं
 नस्त एवेति भावः । अतः परं अद्यतनदिनप्रभृति अहं भीमस्ये
 कोऽपि सम्बन्धी बान्धवो न भवामीति ॥ ११८ ॥

प्रिय इति । प्रीणाति इदं जनयति प्रियो नस्तः पितुः स्मरन्तीं

शशाम तस्माद्वियोगवाडवो
 न तु प्रियप्रेममहाम्बुधावपि ॥ ११८ ॥
 असा महीभृद्बुधा तु मण्डित-
 स्तथा निजोपत्यकयेव कामपि ।

तां भैमीं प्रियस्य मनीषितस्यैकस्य वस्तुन आचरणान् करणात्
 मनीषितस्य चदेकं मुख्यं केवलं वा करणं तस्माद्वा आधिषु पिद-
 वियोगजमानसपोडासु ससु चिरेण बज्जना कालेनाचिकित्सत्
 उपचचार । कस्यचिदिष्टस्य मेक्षनात् पिदवियोगदुःखं चिरेणा-
 त्याजयदित्यर्थः । चिरकालं पितुः स्मरन्तीमिति वा । स सर्व-
 जनप्रसिद्धस्तस्या माद्वियोग एवासन्नतरत्वाद्वाडवो बडवानसः
 तु पुनः प्रियस्य नलस्य प्रेमा निरूपाधिकस्त्रेहस्तद्रूपे महाम्बुधौ
 सत्यपि तथा अप्रच्युतप्राच्यरूप एव तस्मिन्वान् तस्मिन्नतिप्रियं
 कुर्वत्यपि स श्लोकमपि न श्रान्त इत्यर्थः । पिदवियोगदुःखा-
 त्माद्वियोगस्य गौरवं सूचितं विशेषतश्च कन्यानां । अपिरौ-
 चित्ये । जलानलयोर्विरोधेऽपि वाडवस्याम्बुधावेव स्थितिर्युक्ते-
 त्यर्थः । शशामेति न तु प्रियेत्यपि च स्पष्टार्थः । पितुः । अधीग-
 र्थेत्यादिना (पा० २।३।५२) षष्ठी । अचिकित्सत् । कित निवासे
 रोगापनयने चेत्यस्माद् गुप्तिज्किञ्च इति (पा० ३।१।५) स्वार्ये
 सन् । कितश्चोदात्तेषु पाठात्सन्नतादपि परस्मैपदमेव न ता-
 त्पनेपदमिति सिद्धान्तः ॥ ११८ ॥

असाविति । असौ महीभृद्वज्जलः तु पुनर्बुद्ध्या अनेकप्रकां

भुवा कुरङ्गेषणदन्तिचारयो-
 र्बभार शोभां हतपादसेवया ॥ १२० ॥
 तदेकतानस्य नृपस्य रक्षितुं
 चिरोढया भावमिवात्मनि श्रिया ।
 विहाय सापत्न्यमरञ्चि भीमजा
 समग्रतदाञ्छितपूर्तिवृत्तिभिः ॥ १२१ ॥

मण्डितो नानारत्नादिभिरलङ्कृतस्तथा भैरवा कामयतिश्रियतां
 शोभां बभार । किञ्चूतया । कुरङ्गवद्भूरिणवदोक्षणं विलोकनं
 दन्तिवद्भुस्त्रिवचारे गतिस्तयोर्भुवा स्नानभूतया हरिणाद्या
 गजगत्या च । तथा हता पादसेवा यथा । कयाक इव । निजो-
 पत्यकया पर्वतासन्नभूम्या महीभृत् पर्वत इव । बद्धभिर्गैरि-
 कादिधातुभिर्मण्डितः । किञ्चूतयोपत्यकया । हरिणानामीक्षणस्य
 हस्तिनां भक्षणस्य गमनस्य वा स्नानभूतया । तथा हता प्रत्य-
 न्तपर्वतानां सेवा अयणं यथा । हता प्रत्यन्तपर्वतैः सेवा यस्या
 इति वा ॥ १२० ॥

तदिति । चिरोढया चिरकालं त्रियमाणया अथ चिरप-
 रिणीतया श्रिया राज्यसहस्रा तदेकतानस्य तदेकनिष्ठस्य भैमी-
 तत्परस्य नृपस्यात्मनि विषये भावमनुरागं रक्षितुं स्थिरीकर्तुं-
 मिव सापत्न्यमेकभर्तृकस्त्रीदयान्योन्येषां विहाय समयाणां तस्या
 भैरवा वाञ्छितानां पदार्थानां पूर्तिः पूरणं तस्यां वृत्तिभिर्व-
 र्त्तनैरुपायैः कृत्वा भोमजाऽरञ्चि प्रीणिता । सम्यग्भवेन दुर्लभा-

मसारमाखावलितोरणां पुरीं
 निजाद्वियोगादिव लम्बितालकां ।
 ददर्श पश्यामिव नैषधः पथा-
 मथाश्रितोऽङ्गीविकमुन्नतैर्घृष्टैः ॥ १२२ ॥

न्यपि तदाञ्छितानि नखेन पूरितानि ततश्च या परितुष्टेति
 भावः । अन्यापि चिरपरिणीता विदुषी नवोढायामनुरक्तस्त्रा-
 त्मनि अनुरागरक्षणार्थं सापत्न्यं त्यक्त्वा आत्मनो ज्यैष्ठं रक्षयन्ती
 सती नवोढाया हितकरणेन प्रीतिं जनयति ॥ १२१ ॥

मसारेति । अथ बहुमार्गसङ्गमनन्तरं नैषधः पुरीं प्रिया-
 मिव ददर्श । किम्भूतां । मसारमाखावलिरिन्द्रनीलपरम्परा अत
 एवावदस्त्रादिरचितमाखारूपाणि तोरणानि यस्याः । इन्द्रनी-
 लमाखावलियुक्तानि तोरणानि वहिर्दाराणि यस्यास्यां तथा ।
 ऽत एव निजाद्वियोगालम्बितालकामिव प्रसारितसूर्षकुन्तला-
 मिव । तथा उन्नतैरत्युच्चैर्घृष्टैः कृत्वा आश्रिता ऽङ्गीकृता उङ्गी-
 विकां ऊर्ध्वीकृतकण्ठतया विलोकनं यथा स्यादेवंपश्यामिव ।
 विलोकिकामिव उच्चमृद्वलाद्दूरत एव दृष्टवानित्यर्थः । पथा-
 मिति पाठे मार्गणां पश्यामिव । अन्यापि नायिका प्रेषिते ना-
 यके प्रसाधितास्त्रद्वारा सती उङ्गीविकया प्रियागमनमार्गान्
 पश्यति । मसाराणां नीलत्वाद्बलकत्वं । पथामिति कर्त्तव्यार्थो-
 रिति (पा० २।३।६५) कर्त्तव्यं षष्ठी ॥ १२२ ॥

पुरीं निरीक्ष्यान्यमना मनागिति
 प्रियाय भैम्या निम्बृतं विसर्जितः ।
 ययौ कटाक्षः सहसा निवर्त्तिना
 तदीक्षणेनार्द्धपथे समागमम् ॥ १२३ ॥
 अथ नगरधृतैरमात्यरत्नैः
 पथि समियाय स जाययाऽभिरामः ।

पुरीमिति । अयं मन्त्रियो मनाक् ईषत् पुरीं निरीक्ष्य
 अन्यमना दुश्चित्त इति हेतोः अस्मिन्नवसरेऽयं सम्यक् निरी-
 क्षितुं शक्यत इति बुद्ध्या भैम्या प्रियाय प्रियं वीक्षितुं निम्बृतं
 गुप्तं यथा तथा विसर्जितः प्रेषितो निजकटाक्षः सकलां पुरी-
 मनवलोक्यैव किञ्चिन्निरीक्ष्य भैम्यनुरागबाहुल्यात् सहसाऽसमय
 एव पुरीनिरीक्षणान्निवर्त्तिना शीघ्रं परावृत्तेन तदीक्षणेन न-
 लकटाक्षेण सहार्द्धपथ एव समागमं सम्बन्धं ययौ । उभावपि
 परस्परानुरागेण क्षणमात्रमथवलोकनान्तराद्यं न सहेते स्मेति
 भावः । नितरामनुरागः सूचितः । पुरीनिरीक्षेति पाठे पुरी-
 निरीक्षणेऽयमन्यमनाः किमिति बोद्धुं प्रेषितः । रहस्यं ज्ञातुं
 दूतोऽपि गुप्तं प्रेष्यते । प्रियाय । क्रियार्थापपदस्मेति (पा० २।३
 १४) चतुर्थी ॥ १२३ ॥

अथेति । अथ पुरीसमीपप्राप्त्यनन्तरं जायया कृत्वाभिरामः
 स गत्वा नगरे धृतैः स्थापितैरमात्यरत्नैः सह पथि समियाय
 मेक्षणं प्राप । किम्भूतैः । कुतूहले भैमीसहितनखदर्शनकौतुके

मधुरिव कुसुमश्रिया सनाथः
 क्रममिलितैरलिभिः कुट्टहलोत्कैः ॥ १२४ ॥
 कियदपि कथयन् स्ववृत्तजातं
 श्रवणकुट्टहलचञ्चलेषु तेषु ।
 कियदपि निजदेशवृत्तमेभ्यः
 श्रवणपथं स नयन् पुरीं विवेश ॥ १२५ ॥
 अथ पथि पथि लाजैरात्मनो बाहुवल्ली-
 मुकुलकुलसकुल्यैः पूजयन्त्यो जयेति ।

विषये उत्कैः उत्कण्ठितैः । तेन वा उदूर्द्धं कं शिरो येषां
 ऊर्द्धीकृतशिरोभिः । कः कैरिव । कुसुमश्रिया चम्पकादिपुष्प-
 शोभया सनाथो रमणीयो मधुर्वसन्तः क्रमेण वसन्तागमपरि-
 पात्या मिलितैर्मध्वास्वादकौतुकेनोत्कण्ठितैरलिभिरिव । यथा
 संयुज्यते तथेत्युपमा ॥ १२४ ॥

कियदिति । स नलः पुरीं विवेश । किं कुर्वन् । स्वयम्बरवृ-
 त्तान्तश्रवणकुट्टहलचञ्चलेषु तेषु मन्त्रिप्रवरेषु कियत् स्वसम्-
 न्धवृत्तजातं स्वदौत्येन्द्रादिमायाप्रभृतिरूपं प्रवृत्तं वृत्तान्तं
 सञ्ज्ञेपेण कथयन् । तथा कियदपि निजदेशवृत्तं स्वराज्जात-
 मेभ्योऽमात्येभ्यः सकाशात् श्रवणपथं नयन्नाकर्षयन् । यामगत-
 जातिः । अमुत्रेति पाठे अदः परस्मिन्नत्रापीति वचनादमुत्रेत्य-
 नेन व्यवहितोऽपि स्वयम्बरः परामृश्यते ॥ १२५ ॥

अयेति । अथ पुरप्रवेशानन्तरं जनानां कुमार्योऽकृतविवाहाः

क्षितिपतिमुपनेमुस्तन्दधाना जनाना-
ममृतजलमृणालीसैकुमार्यं कुमार्यः ॥ १२६ ॥
अभिनवदमयन्तीकान्तिजालावलोक-
प्रवणपुरपुरन्धीवक्त्रचन्द्रान्वयेन ।
निखिलनगरसौधाट्टावलीचन्द्रशालाः
क्षणमिव निजसञ्ज्ञां सान्वयामन्वभूवन् ॥ १२७ ॥

कन्यास्तं क्षितिपतिं उपनेमुः समीपमागत्य नमस्कृतुः । किम्भूताः ।
पथि पथि प्रतिमार्गं आत्मनो वाङ्मवस्तीनां भुजरूपसतानां
मुकुलकुलेन कलिकाटन्देन सकुल्यैस्तनुल्यैर्लाजैर्मङ्गलद्रव्यतथा
शकुनदर्शनेन जय सर्वोत्कर्षेण वर्त्तस्वेति शब्दपूर्व्यं पूजयन्त्यः ।
तथा अमृतजलसैर्जाताया मृणाख्या विमस्येव सैकुमार्यं माह्वं
दधानाः । पुरप्रवेशे शकुनार्थं कुमार्यं इत्युक्तं । सकुल्यैः । दिगा-
दित्वाद्यत् (पा० ४।३।५४) ॥ १२६ ॥

अभीति । निखिलानां नगरसम्बन्धिनां सौधानां सुधा-
धवलितगृहाणामट्टावख्य उपरितनगृहविशेषपंक्तयस्तासामप्यु-
परि चन्द्रशालास्तृतीयशिरोगृहा अट्टावस्तीनां गवाक्षविवराणि
वातायनाख्याः, अभिनवा नवोठा दमयन्ती तस्याः कान्ति-
जालस्याट्टपूर्वस्यावल्लोके प्रवणानामुत्सुकानां पुरन्धीणां वक्त्र-
चन्द्रस्यान्वयेन सम्बन्धेन कृत्वा क्षणमिव क्षणमात्रं यावत्तन्मुख-
सम्बन्धस्तावत्पर्यन्तं निजसञ्ज्ञां स्वीयं नाम मुखचन्द्रसम्बन्धि-
तया सान्वयं चन्द्रयुक्ताः शाला गृहाणि चन्द्रशाला चन्द्राणां

निषधनृपमुखेन्दुश्रीसुधां सौधवाताय-
 नविवरगरश्लिश्रेणिनालोपनीताम् ।
 पपुरसमपिपासापांशुलत्वोत्परागा-
 न्यखिलपुरपुरन्धीनेत्रनीलोत्पलानि ॥ १२८ ॥

वा सम्बन्धिन्यः शास्त्रा इति योगसहितामन्वभूवन् । सान्वयामिवेति वात्प्रेक्षा । सर्वा अपि पुनर्नार्थ्या गवाक्षविवरैर्भैमीमपम्नन् । तानि च तन्मुखसम्बन्धेन धौगिकत्वेन कविनोत्प्रेक्षितानि ॥ १२७ ॥

निषधेति । अखिलानां सकलानां पुरपुरश्रीणां नेत्राश्लेषनीलोत्पलानि निषधनृपस्य मुखेन्दुश्रीसल्लक्षणां सुधाममृतं पपुः सादरमाखोकितवन्ति । किम्भूतां सुधां । सौधवातायमानां विवरेभ्यश्चिद्रेभ्यो गच्छन्त्येवहिर्निर्गच्छन्त्यो रश्मिश्रेणयो नयनकिरणपङ्क्तयस्तद्रूपा ये नास्त्रा विषयुक्तत्वादल्पजलपानसाधनभूताः कमलनासदण्डास्त्रैरुपनीतां नेत्रसमीपं प्रापितां । किम्भूतानि नीलोत्पलानि । असमयाऽतुल्ययाऽतिभूयस्या पिपासया पानेच्छया पांशुलत्वं शुष्कत्वं सोत्कण्ठतरत्वञ्च तेनैव उत्कण्ठा उद्गच्छन्तो वा परागाः कौसुमरजांसि तेषु तानि । गवाक्षविवरैः कृत्वा नल्लमुखशोभां सर्वा अपि सादरं ददृशुरित्यर्थः । कुमारीणां समीपगत्या पौरस्त्रीणाञ्च गवाक्षान्तर्गत्या कौतुकमात्रेण दृष्टेरार्जवेन कनीनिकानीलरश्मीनां नानारूपाणामुचिततरत्वमुक्तं । अन्वोऽपि पिपासात्यन्तशुष्ककण्ठो दूरस्थं कूपाद्युदकं

अवनिपतिपथाद्दृस्त्रैणपाणिप्रवाल-
 स्खलितसुरभिलाजव्याजभाजः प्रतीच्छन् ।
 उपरि कुसुमवृष्टीरेष वैमानिकाना-
 मभिनवकृतभैमीसौधभूमिं विवेश ॥ १२८ ॥
 इति परिणयमित्थं यानमेकत्र याने
 दरचकितकटाक्षप्रेक्षितं चानयोस्तत् ।

सह्यद्रकमलनालादिना पिवति न त्वेकवारमेव बद्ध पिवत्य-
 न्तर्हृदयपीडाभिया ॥ १२८ ॥

अवनीति । स नलोऽभिनवकृतस्य नूतननिर्मितस्य भैमीस-
 म्बन्धिनः सौधस्य शान्तिशेमाद्यलङ्कृतां भूमिं उपरितनो वा
 भूमिं विवेश । किं कुर्वन् । कौतुकविलोकनार्थं गगने स्थितानां
 वैमानिकानां देवानां कुसुमवृष्टीः उपरि शिरस्यादरेण प्रती-
 च्छन् स्त्रीकुर्वन् । किम्भूता वृष्टीः । अवनिपतिपथे राजमार्गे
 अदृष्टेषु विपण्येस्वहासकेषु वर्त्तमानानां स्त्रैणानां स्त्रीवृन्दानां
 पाणिप्रवासेभ्यः स्खलिताः सुरभयः पाकजपरिमलविशेषयुक्ता-
 लाजास्तेषां व्याजं मिषं भजन्ति ताः । ब्रह्मकुनार्थं कीर्यमाणानां
 लाजानां शुभत्वादूर्द्ध्वदेहात् संसनाच्च पुष्यवृष्टित्वं । ता अपि
 पक्षवेभ्यो निर्गच्छन्ति । वैमानिकाः । चरत्यर्थं ठक् ॥ १२८ ॥

इतीति । दिविषदां देवानामधीना देवा इन्द्रादवस्यत्वारो
 देवा नाकं स्वर्गं प्रतिगन्तुं प्रणिदधुरिव गन्तुमचिन्तयन्निव
 तत्वतस्तं विहाय गन्तुं वाञ्छां नास्त्येवेतीवशब्दः सूचयति ।

दिवि दिविषदधीशाः कौतुकेनावलोक्य
 प्रणिदधुरिव गन्तुं नाकमानन्दसान्द्राः ॥ १३० ॥
 श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालङ्कारहीरः सुतं
 श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामस्रदेवो च यम् ।

किम्भूताः । अनयोर्भमीनलयोः इति पूर्वोक्तप्रकारं परिणयं वि-
 वाहं इत्यमुक्तरीत्या च एकत्र एकस्मिन् याने रथे यानं स्थित्या-
 गमनं तथा दरचकितं ईषत् सभयं सलञ्जं यत्कटाचैरन्योन्य-
 विलोकनं तच्चैतत्सर्वं दिवि आकाशे स्थित्वा कौतुकेनावलोक्या-
 नन्देन परमहर्षेण सान्द्राः पूर्णाः । अथेति पाठे तयोर्गृहप्रवे-
 शानन्तरमित्यर्थः । स्वयम्बरानन्तरमेव देवा विनिर्गता इति
 चतुर्दशे सर्गे यद्यप्युक्तं तथापि भूमेर्निर्गत्य नलपुरप्रवेशपर्यन्तं
 नलभैमीकौतुकविलोकनार्थं गगने स्थिता इति दिविषदेन
 सूचितम् इदानीं पुनः स्वर्गं प्रति निर्गता इत्युक्तेर्न कोऽपि
 विरोधः । किं वा अनन्तरसर्गसङ्गत्यै कलिनलक्ष्मणारम्भस्याप्रसु-
 ततां परिहर्तुं नलः पुरं प्रविष्टो देवाश्च स्वर्गं जग्मुः । गच्छ-
 ताञ्च तेषां मध्ये मार्गं कलेरुत्तरप्रत्युत्तरदानादिना प्रसक्ता-
 नुप्रसक्तावतरणाय युक्तमुक्तम् ॥ १३० ॥

श्रीहर्षमिति । पूर्वार्धः पूर्ववत् । किम्भूते काव्ये चतुर्दशतथीं
 विद्यां विदद्भिः जानद्भिः सरस्वतीजायदधिष्ठानकाश्मीरदेशो-
 ङ्गवैरपि विदद्भिः परीक्षापूर्वं महिते पूजिते दोषलेशेनापि
 रहिते सर्वगुणपूर्णे । तथा तद्भुवि तस्माच्छ्रीहर्षाङ्गवतीति तद्भुः

काशीरैर्महिते चतुर्दशतयों विद्यां विदङ्गिर्महा-
काव्ये तद्भुवि नैषधीयचरिते सर्गोऽगमत् षोडशः ॥ १३१ ॥

तस्मादुत्पत्तिर्यस्यैवंविधे वा । नैषधेति पाठे नैषधस्यासावी-
श्वेति व्याख्येयम् । काशीरैरिति पूजार्थं, मतिबुद्धीति (पा० ३।
२।८८) इति ऋः, ऋस्य च वर्त्तमान इति (पा० २।३।६७)
षष्ठीविधानात् दतोया चिन्त्या । पूजितो यः सुरैरपीत्यादि-
श्रिष्टप्रयोगदर्शनाद्वर्त्तमानार्थं विहितस्य ऋस्य योगे षष्ठी भवति
चकारात् प्रयोजनानुरोधेनान्योऽपि सूत्रार्थो निर्वर्त्यः । चतुर्थ्यर्थं
बहुलं ह्यन्धीत्यतो बहुलग्रहणं वानुवर्त्य काशीरैः करणभूतै-
र्महः पूजा सञ्जाताऽस्येति महित इति । तारकादेराकृतिगण-
त्वात् इतजान्तत्वाभावं वा सम्पाद्य ऋान्तलेऽपि कलहंसानां
महित इत्यादिभट्टिप्रयोगे समासदर्शनात्, मतिबुद्धिपूजार्थंभ्य-
श्चेति चकाराद्भूतेऽपि श्रिष्टप्रयोगानुसारेण ऋप्रत्ययमङ्गीकृत्य
ऋस्य च वर्त्तमान इति षष्ठीप्राप्त्यभावात् कर्त्तरि दतोयैवेति
वा यथा कथञ्चित् समर्थनीयं । चतुर्दशतयों । सञ्ज्ञायाः अव-
यव इति (पा० ५।२।४२) तयप् । ठिठाणञिति (पा० ४।१।१५)
ङीप् । विद्यां विदङ्गिः । न लोकंति षष्ठीनिषेधः । तद्भुवि ।
भाषितपुंस्त्वं नुमभावः । षोडशः पूर्ववत् ॥ १३१ ॥

इति श्रीवेदरूपनामश्रीनृसिंहपण्डितात्मजनारायण-
हते नैषधीयप्रकाशे षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

उत्तरनैषधचरिते ।

सप्तदशः सर्गः ।

श्रीलक्ष्मीनृसिंहै जयतः ।

अथारभ्य वृथाप्रायं धरित्रीधावनश्रमं ।

सुराः सरस्वदुल्लोललीला जग्मुर्यथागतम् ॥ १ ॥

भैमीम्यत्ये भुवस्तस्मै चिरं चित्ते धृतामपि ।

विद्यामिव विनीताय न विषेदुः प्रदाय ते ॥ २ ॥

अथेति ॥ सर्गसङ्कतिरुक्तैव । अथ स्वर्गगमनचिन्तनानन्तरं धरित्रीं प्रति धावनेन जनितं प्रयासं दृष्टेव दृष्टाप्रायं व्यर्थमिवारभ्य विधाय अगाधत्वेनानुपलक्षितहर्षविषादतया अथ च तटभूमिं प्रति निम्नयोजनमागमनेन ततः पुनर्यथागतं व्यावर्त्तनेन च सरस्वतः समुद्रस्य उल्लोलास्तरङ्गास्तदुल्लोला येषां तत्तुल्याः सुराः आगमनमनतिक्रम्य यथागतं स्वर्गं जग्मुः । भैमीमप्राप्यैव जग्मुरित्यर्थः । भैम्यलाभात् अमस्य वैयर्थ्यं । नखभैमीवरदानद्वारात्मगौरवरक्षणत्वात् प्रायःशब्दः प्रायोजि न तु दृष्टैवेत्युक्तम् । दृष्टा दृष्टालं प्राप्यते प्राप्नोति वा दृष्टाप्रायम् । यथागतं अव्ययीभावः । यथागतं तथा जग्मुरिति वा ॥ १ ॥

तदेवाह । भैमीमिति । ते देवास्त्रिरं चित्ते धृतामपि

कान्तिमन्ति विमानाति भेजिरे भासुराः सुराः ।
 स्फाटिकाद्रेस्तटानीव प्रतिविम्बा विवस्वतः ॥ ३ ॥
 जवाज्जातेन वातेन बलाकृष्टबलाहकैः ।
 श्वसनात् स्वस्य शीघ्रत्वं रथैरेषामिवाकथि ॥ ४ ॥

भैमीं तस्मै भुवः पत्ये नलाय प्रदाय दत्त्वा न विषेदुः पश्चात्तापं
 न प्राप्ता इत्यर्थः । कस्मै कामिव । विनीताय शिष्याय चिरं
 चित्ते धृतां अभ्यस्तां विद्यामिव । दत्तापि विद्या चित्ताद्यथा-
 नोपरमते तथा तस्मै दत्तापि सा सगुणतया तेषां चित्ताम्नो-
 पररामेति ॥ २ ॥

कान्तीति । भासुरास्तेजोरूपाः सुराः कान्तिमन्ति रत्नैर्दी-
 प्राणि विमानानि यदृच्छ्या गामिनो रथान् भेजिरे आह-
 रुजः । के कानिव । विवस्वतः सूर्यस्य भासुराः प्रतिविम्बाः स्फा-
 टिकाद्रेः कैलासस्य तटानीव । प्रतितटं प्रतिफलितत्वात् प्रति-
 विम्बानां बलत्वं । भासुराः । भञ्ज भासेति (पा० २।२।१६१)
 घुरच् ॥ ३ ॥

जवादिति । जवात् निजवेगात् जातेन वातेन कृत्वा बलात्
 आकृष्टाः सहचरीकृता मेघा यैः एषां देवानां रथैः श्वसनात्
 वायोः सकाशात् स्वस्यात्मनः शीघ्रगामित्वं द्रष्टृणामग्रे अकथीव
 कथितमिव । आकृष्टबलाहकस्य वायोः पश्चाद्गामित्वात् पुरश्च-
 लितानां रथानां शीघ्रत्वमित्यर्थः । शीघ्रशब्दोऽच धर्मिवचनः ।
 वेगजेन वातेन गमनेनेति वा । वाधातोर्भावे क्तः । श्वसनात् ।
 पञ्चमीविभक्ते (पा० २।३।४२) इति पञ्चमी ॥ ४ ॥

क्रमाद् दवीयसां तेषां तदानीं समदृश्यत ।
 स्पष्टमष्टगुणैश्वर्यात् पर्यवस्यन्निवाणिमा ॥ ५ ॥
 ततान विद्युता तेषां रथे पीतपताकताम् ।
 लब्धकेतुशिखोल्लेखा लेखा जलमुचः क्वचित् ॥ ६ ॥

क्रमादिति । क्रमाद्गमनाद् दवीयसां दूरतराणां तेषां तदानीं अणिमा अणुत्वं स्पष्टं प्रकटं समदृश्यत । किञ्भूत इव । अष्टानां गुणानां अणिमादोनामैश्वर्यात् आधिपत्यात् पर्यवस्यन्निव पृथक्कृत इव । सर्व्वेभ्यो महिमादिभ्यो गुणेभ्यः पृथङ्कृतत्वादिव स्पष्टं दृष्ट इत्यर्थः । स्थूलमपि वस्तु दूरत्वात् सूक्ष्मं दृश्यते । तेषामष्टौ गुणा वर्त्तन्ते तन्मध्ये अणिमैव तस्मिन् समये स्पष्टो दृष्टो नत्वन्य इत्यर्थः । तस्मिन् काले पर्यवस्यन् स्फुटीभवन्निति वा स्पष्टमुत्प्रेक्षते । तेषां रथानामिति वा । देवानामष्टगुणैश्वर्यात् तत्सम्बन्धाद्ध्येष्वप्यणिमासमागम इति व्याख्येयम् । दवीयसां । अतितरां दूराणां ईयसुनि, स्थूलदूरेति (पा० ६।४।१५६) यथादिपरलोपे पूर्व्वस्य गुणः । अणिमा । पृथ्यादिः ॥ ५ ॥

ततानेति । क्वचित् कस्मिंश्चिदाकाशप्रदेशे लब्धकेतुशिखया ध्वजायेणोल्लेखा योगो यथा, तत्सम्बन्धात्कृतविद्युत्प्राकथ्येति यावत्, एवंविधा जलमुचो मेघस्य लेखा पङ्क्तिस्तेषां देवानां रथे विद्युता कृत्वा पीता पताका यस्य तद्भावं ततान । ध्वजायसम्बन्धात् प्रकटिता विद्युद् ध्वजाये पीता पताकेवाभूदित्यर्थः ॥ ६ ॥

पुनः पुनर्मिलन्तीषु पथि पाथोदपंक्तिषु ।
 नाकनाथरथालम्बि बध्रवाभरणं धनुः ॥ ७ ॥
 जले जलदजालानां वज्रिवज्रानुविम्बनैः ।
 जाने तत्कालजैस्तेषां जाताऽग्निस्नाथता ॥ ८ ॥
 स्फुटं सावर्षिवंश्यानां कुलकृत्रं महीभुजां ।
 चक्रे दण्डमृतसुम्बन् दण्डश्चण्डरुचिं क्वचित् ॥ ९ ॥

पुनरिति । इतस्ततो गमनवशात् पथि पुनः पुनर्मिलन्तीषु
 सम्बन्धमानासु पाथोदा मेघास्तेषां पंक्तिषु वर्त्तमानं धनुरि-
 ष्ठधनुर्मार्गसम्बन्धवशात् नाकनाथरथमास्त्रम्बते एवंशीलं सम्बद्धं
 अदिन्द्ररथसेवाभरणं बभूव । इन्द्ररथे वर्त्तमानं धनुरागल-
 न्तीषु मेघपंक्तिषु चणं भूषणमभूदिति वा । मेघा हि सेन्द्र-
 चापाः शोभन्ते ॥ ७ ॥

जल इति । जलदजालानां जले तस्मिन् काले इन्द्रा-
 दिगमनसमये जातैर्वज्रिणो वज्रस्तस्यानुविम्बैः प्रतिविम्बैः हत्वा
 तेषां मेघजालानां अग्निना वज्रेण स्नाथता सस्त्रामिकता
 जातेति जाने । तदाप्रभृति प्रायेण मेघानां सवज्रत्वमित्यु-
 त्पेक्षा ॥ ८ ॥

स्फुटमिति । दण्डमृतो यमस्य दण्डः क्वचिदाकाशप्रदेशे
 चण्डरुचिं सूर्यं सुम्बन् स्पृशन् सन् तं सूर्यमेव सावर्षर्मनोर्वंशे
 जातानां महीभुजां राज्ञां कुलकृत्रं कुलश्रेष्ठं अथ च कुलक्रमा-
 यातं राजचिह्नं कृत्रं स्फुटमिव चक्रे । सूर्यं वृत्तत्वादधो दण्ड-

नलभीमभुवोः प्रेम्णि विस्मिताया दधौ दिवः ।

पाशिपाशः शिरःकम्पस्तभूषणवःश्रियम् ॥ १० ॥

पवनस्कन्धमारुह्य नृत्यत्तरकरः शिखी ।

अनेन प्रापि भैमीति भ्रमञ्चक्रे नभःसदाम् ॥ ११ ॥

सम्बन्धाच्छत्रमिवेत्युत्प्रेचते । सूर्यमण्डलं प्राप्त इति भावः ।
उदयेऽस्तमये च समानो वर्षो यस्य स सर्वर्षः सूर्यस्तस्यापत्यं
सावर्षिः । अत इज् (पा० ४।१।८५) इतीज् । वंशः । दिगा-
दित्वाद्यत् ॥ ८ ॥

नलेति । पाशिपाशो वरुणपाशो नलभीमभुवारनन्यतुल्ये
प्रेम्णि विषये विस्मिताया दिवो विस्मयवशादेव शिरःकम्पेन
स्तस्ता भूषा भूषणं यस्मादेवंविधस्य अवसः कर्णस्य श्रियं लक्ष्मीं
दधौ । तस्यास्ताटङ्करहितः कर्ण इव शुशुभ इत्यर्थः । अनेन
दिवो नायिकालं व्यज्यते ॥ १० ॥

पवनेति । पवनस्य चन्द्रसूर्याद्याधारेषु आवहादिषु सप्तसु
स्कन्धेषु मध्ये ताराचक्राधारभूतं स्कन्धमारुह्य नृत्यत्तरा उद्ग-
च्छन्तः कराः किरणा ज्वालारूपा यस्य स शिखी वह्निः अने-
नाग्निना भैमी प्रापि इति नभःसदां देवानां भ्रमं चक्रे । भैमी-
प्राप्तिवर्षादयं नृत्यति किमिति सर्वेषां देवानां भ्रान्तिर्जाते-
त्यर्थः । अन्योऽपि नववधूलाभे कस्यचिन्मित्रस्य स्कन्धमारुह्य
नृत्यत्करो भवति ॥ ११ ॥

तत्कर्षा भारती दूनौ विरहाङ्गीमजागिराम् ।
 अध्वनि ध्वनिभिर्वीणैरनुकल्पैर्व्यनोदयत् ॥ १२ ॥
 अथायान्तमवैक्षन्त ते जनौघमसित्विषम् ।
 तेषां प्रत्युद्गमप्रीत्या मिलद्योमेव मूर्त्तिमत् ॥ १३ ॥
 अद्राक्षुराजिह्वानं ते स्मरमग्रेसरं सुराः ।
 अन्नाविनयशिञ्जाथं कलिनेव पुरस्कृतम् ॥ १४ ॥

तत्कर्षाविति । भारती वाणी भीमजागिरां भैमीवाणीनां
 विरहाद् दूनौ सन्तप्तौ तेषां देवानां कर्षा अध्वनि मार्गेऽनुकल्पैः
 भैमीवाणाः सकाशान् न्यूनैः वीणैः वीणासम्बन्धिभिर्ध्वनिभिः
 व्यनोदयत् सुखिनौ चकार । मुख्याभावे अनुकल्पोऽपि कार्या-
 र्थमङ्गीक्रियते । स्तनादीनां द्वित्वनिष्ठा जातिः । प्रायेण गृह्यत
 इति वचनात् कर्षाविति प्रतिनियतापेक्षं द्विवचनं ॥ १२ ॥

अथेति । अथ वाणीवीणाकण्ठितश्रवणानन्तरं ते देवीदेवा
 अशित्विषं खड्गतुल्यकान्तिं आयान्तं सन्मुखमागच्छन्तं जनौघ-
 मवैक्षन्त अपश्यन् । उत्प्रेक्षते । तेषां देवानां प्रत्युद्गमनस्य प्रीत्या
 वाञ्छया मिलद्युज्यमानं मूर्त्तिमच्छरीरं योमाकाशमिव ।
 यतः सशरीरस्य क्रियावत्त्वं युक्तम् । जनौघं मधीत्विषमित्यपि
 पाठः ॥ १३ ॥

अद्राक्षुरिति । ते सुरा अग्रेसरं पुरःसरमाजिह्वानमाग-
 च्छन्तं स्मरं अद्राक्षुः । उत्प्रेक्षते । तज्जनौघस्वामिना कलिना
 अक्षाणामिन्द्रियाणां अथ च द्यूतपाशकानां सम्बन्धिनोऽविन-

अगम्यार्थं दृष्टप्राणाः पृष्ठस्थीकृतभीक्ष्णियः ।

शम्भुलीभुक्तसर्व्वखा जना यत्पारिपार्श्वकाः ॥ १५ ॥

विभर्त्ति लोकजिह्वावं बुद्धस्य स्यर्द्धयेव यः ।

यस्येग्रतुलयेवात्र कर्द्धत्वमशरीरिणः ॥ १६ ॥

यस्य अविनीतलस्य त्रिचार्धं पुरस्कृतमिवायेकृतमिव अथ च पूजितमिव । सरो हीन्द्रियवैकृतं कर्त्तुं जानाति इति इन्द्रियार्था अक्षब्दरूढेन द्यूतपात्रकेषु विषये नखमविनयं त्रिचयितुं पात्रकाज्ञानद्वारा नखं नियहीतुं कलिना पूजितः पुरः प्रेषितश्च । प्रायेणेत्युत्प्रेक्षा ॥ १४ ॥

अगम्येति । एवभूता जना यस्य कामस्य परितः पार्श्वयोश्चरन्तीति पारिपार्श्विका वयस्या इत्यर्थः सेवका वा । किम्भूताः । गन्तुमशक्यानामनर्हाणाञ्च राजादीनां माचादीनाञ्च सम्भोगार्थं दृष्टमिवानायासत्याज्याः प्राणा येषां ते । अत एव पृष्ठस्थीकृते पश्चात्कृते परित्यक्ते भीक्ष्णियौ यैस्ते वधभयं पापभयं लोकलज्जा चेत्येतत्सर्व्वं यैस्त्वज्यते तादृशा निर्भया निर्लज्जास्येत्यर्थः । तथाऽप्राप्याभेद्यस्तीभेदनकृतप्रतिज्ञाभिः शश्वसोभिः कुट्टिनीभिर्भुक्तं सर्व्वखं येषां ते । सन्तीति श्लेषः । पारिपार्श्वकाः पूर्व्ववत् ॥ १५ ॥

विभर्त्तीति । यः सरो लोकान् जयतीति लोकजित् तस्य भावं सर्व्वजनविजयितां विभर्त्ति । उत्प्रेक्षते । बुद्धस्य स्यर्द्धयेव जिनेो हि मारजित् इतिस्वशत्रुस्यर्द्धयेव मारजिस्लोकजिज्जिन

ईश्वरस्य जगत्कृत्स्नं सृष्टिमाकुलयन्निमाम् ।

अस्ति योऽस्त्रीकृतस्त्रीकृतस्य वैरमनुस्मरन् ॥ १७ ॥

इत्यभिधानात् लोकजित्पदवाच्यत्वं विभर्त्ति इत्यर्थः । तथा यस्याश्ररीरिणः शरीररहितस्य दग्धदेहत्वादनङ्गस्यात्र लोके कामिनीमनोविकारं प्रति मैथुनद्वारा सर्वजनान् प्रति वा कर्तृत्वं सृष्टृत्वं । अत्राप्युत्प्रेक्षते । विश्वकर्तुरीशस्य तुल्येव स्यर्द्धे-
येव । ईश्वरो हि स्मरहरत्वात् स्मरस्य ब्रह्मः तस्मात् स्यर्द्धेव तस्याश्ररीरकर्तृत्वं स्वयमविनयेनाङ्गीकृतमित्यर्थः । यथाऽश्ररी-
रिण एवेश्वरस्य कर्तृत्वमिति न्यायविदः । तथाऽयमप्यनङ्ग एव
षन् कार्यकारोत्यर्थः । जिनमहेष्वाभ्यां जितोऽपि लोकजित्वे-
नाश्ररीरकर्तृत्वेन च यः पुनस्ताभ्यां सम एवंविधोऽतिबलवा-
जिति भावः ॥ १६ ॥

ईश्वरस्येति । अस्त्रीकृताः ब्रह्मीकृताः स्त्रियो येन एवंविधो
यः काम ईश्वरस्येमां सृष्टिं ईश्वरेण निर्मितं कृत्स्नं जगदाकुल-
यन्नन्यथावृत्ति चेतः स्ववशं कुर्वन् अथच पीडयन्नस्ति । उत्प्रे-
क्षते । तस्मैश्वरस्य देहदाहजनितं वैरं स्मरंस्मिन्नयन्निव । देह-
दाहो मम अग्नेन कृतस्तस्मादेतेन रचितमेतदीयं जगत्पीडयि-
ष्यामीति बुद्ध्या ईश्वरस्य किञ्चिदपकर्तुमसमर्थः तदीयं जगत्
स्त्रीरूपेण ब्रह्मेण पीडयंस्तेन सह स्यर्द्धत इत्यर्थः । प्रत्यनीकाये
आयुधासिष्कृतोऽस्त्री येनेति स्त्रिया अस्त्रीत्वकरणे विरोधाभा-
सश्च । अथ वा या ईश्वरेणापि त्रिपुरवधे मोहिनी स्त्री ब्रह्मी-

चक्रे शक्रादिनेत्राणां स्मरः पीतनलश्रियाम् ।

अपि दैवतवैद्याभ्यामचिकित्स्यमरोचकम् ॥ १८ ॥

कृता सानेनापि स्त्री शस्त्रीकृता इत्येकविषयतया स्पष्टा । शक्ति-
रूपो हि श्रीविष्णुः त्रिपुरवधे भगवता शरतां नीत इत्यागमः ।
अनुस्मरन्निति लुप्तोत्प्रेक्षा । सृष्टिशब्दो नियतस्त्रीलिङ्गः । त-
त्परामर्शाच्चेमामिति निर्देशः । अस्त्रीकृतेत्यत्रानस्त्वमस्त्वं कृता-
ऽस्त्रीकृतेति चै (पा० ७।४।२६) इति ईकारः । पक्षेऽण् । न स्त्री
अस्त्री अस्त्रीकृता स्त्रीयेनेति समासः । न द्यूतयेति (पा० ५।४।
१५३) कप् ॥ १७ ॥

कुलकम् । चक्र इति । स्मरः कामः पीतनलश्रियां आदरदृष्ट-
नलशोभानां शक्रादिनेत्राणामिन्द्राम्यादिनेत्राणां दैवतवैद्याभ्यां
नासत्याभ्यामपि न चिकित्स्यं प्रतिकर्तुं न शक्यं अरोचकं रूच्य-
भावं चक्रे । अधिकरूपस्य नलस्य दृष्टत्वात्तस्माद्धीनरूपे स्मरे दृष्टे
तन्नेत्राणां प्रीतिर्न जाता । न केवलं स्मरं दृष्ट्वा न प्रीतास्ते किन्तु
दस्त्रावपि । तथोरपि नलाद्धीनत्वादित्यर्थः । स्मरदस्त्रेभ्योऽपि
नलोऽधिक इति ध्वन्यते । स्मरमनादृत्य पुरश्चलिता इति भावः ।
अथवा अरोचकं सर्वथा अन्नादिरूच्यभावो रोगविशेषः । स
कर्माजलाद्देववैद्याभ्यामपि चिकित्सितुमशक्यः किं पुनर्नृवैद्यैरिति
समासेक्तिः । भङ्गन्तरेण नलरूपातिशयप्रकाशतात्पर्यमुक्तं ।
उपमानतिरस्कारात् प्रतीपञ्च पीतनलश्रियामिति तृतीयादि-
ध्विति (पा० ७।१।७४) पुंवङ्गावात् नपुंसकद्रव्यत्वाभावान्नुड्भावः ।

यत्तत् चिपन्तमुत्कम्पमुत्यायुकमथारुणम् ।
बुबुधुर्विबुधाः क्रोधमाक्रोशाक्रोशघोषणं ॥ १९ ॥

अशिक्षित्यमिति । शक्यार्थे अचोयदिति (पा० ३।१।८७) यत् ।
दुश्चिक्षित्यमिति पाठे कर्माणि खल् । दुर्नञर्थः । खलयोगान्न
लोकेति (पा० २।३।६८) षष्ठीनिषेधाद्द्वैद्याभ्यामिति तृतीयाद्वि-
वचनं । अरोचकमिति । रोगाख्यायां एवुल्बडलमिति (पा० ३।
३।१०८) एवुल् ॥ १८ ॥

यत्तदिति । अथ विबुधाः सुराः क्रोधं बुबुधुः ददृशुः ।
कीदृशं । यत्तत् चिपन्तं यद्यदये पतति तत् चिपन्तमित्यर्थः ।
पुनः किंविधं । उद्गतः कम्पो यस्य तं उत्कम्पं । तथा उत्त्यायुकं
उत्यानशीलं । तथा अरुणं रक्तं । तथा आक्रोशाक्रोशघोषणं
आक्रोशः शापगालिप्रदानादिपुरःसराङ्गानघोषो यस्य तं ।
क्रुद्धेऽप्येवंविधो भवति । स्मरदर्शनानन्तरं यत्किञ्चिसोष्टपाषा-
णादि परप्रहारार्थं मुञ्चन्तं नितरां सर्वाङ्गकम्पिनं जनैर्वार्य-
माणमपि आवेशातिशयात् केशाकेशि योद्धुं पौनःपुन्येनोत्ति-
ष्ठन्तं लोहितीभूतसर्वाङ्गं क्रोशं मर्यादीहत्याभिव्याप्य वा पर-
निन्दां वाक्यसोच्चैर्घुष्टं यस्य । अतिदूरं श्रूयमाणपरुषभाषिण-
मिति यावत् । एवम्भूतं सशरीरं क्रोधं तत्र जनौघे ते देवा
बुबुधिरे । एतैश्चिक्रैः क्रोधाऽयमिति ज्ञातवन्त इत्यर्थः । क्रोधा-
क्रान्तस्य जातिरियं । आक्रोशभूषणमिति पाठे आक्रोशो भूषणं
यस्येत्यर्थः । उत्त्यायुकमिति उकञ् ॥ १९ ॥

यमुपासन्त दन्तौष्ठक्षतासृक्श्लिष्यचक्षुषः ।
 भ्रुकुटीफणिनीनादनिभनिश्वासफूत्कृतः ॥ २० ॥
 दुर्गं कामाणुगेनापि दुर्लङ्घ्यमवलम्ब्य यः ।
 दुर्वासोद्दयं लोकान् सेन्द्रानपि दिधक्षति ॥ २१ ॥
 वैराग्यं यः करोत्युच्चैरञ्जनं जनयन्नपि ।
 सृते सर्वेन्द्रियाक्खादि प्रज्वलन्नपि यस्तमः ॥ २२ ॥

धमिति । एवंविधा जना यं क्रोधं उपासन्त विषेविरै ।
 किंविधाः । दन्तैः कृतं यदोष्ठक्षतं व्रणं तस्मिन् असृक् रुधिरं तस्य
 श्लिष्यभूते चक्षुषो येषां ते दन्तोष्ठक्षतासृक्श्लिष्यचक्षुषः । किम्भूतं
 क्रोधं । भ्रुवोराक्षेपः सङ्कोचो भ्रुकुटी सैव फणिनी तस्या नादः
 फूत्कारस्तत्तुल्यास्तन्निभा निश्वासा निर्गच्छन्नासावयनानां फू-
 त्कारो येषामेवस्यूता जना यं सेवन्ते तं बुधुधिर इति पूर्वेषु
 समन्धः । क्रोधवशाद् दन्तैरोष्ठो दश्यते नेत्रे रक्ते जायेते निश्वा-
 सफूत्काराश्च निर्गच्छन्ति । यस्य सेवका एवंविधा इत्यर्थः ॥ २० ॥

दुर्गमिति । यः क्रोधो मदनवाणेनापि सञ्चितुमशक्यमत एव
 दुर्गमं गिर्यादिविषमदुर्गरूपं एवम्भूतं रुद्ररूपस्य दुर्वासो मुने-
 र्द्दयं मानसमाश्रित्य शक्रादिमहितान् सप्तापि लोकान् प्रापा-
 ग्निना दग्धुमिच्छति । अन्योऽपि क्षुद्रो वाणेनाप्राप्यमतिविष-
 मगिर्यादिदुर्गमाश्रित्य सर्वानपि पीडयति । रूपकं समाशो-
 क्तिश्च ॥ २१ ॥

वैराग्यमिति । यः क्रोधोऽतितरां मुखादिसौहित्यं कुर्वन्

पञ्चेषुविजयासक्तौ भवस्य क्रुध्यतो जयात् ।

येनान्यविगृहीतारिजयकालनयः श्रितः ॥ २६ ॥

यावत् स्वकार्यं करोति तावदुदेगमपि जनयति । तथा नितरां प्रदीप्तोऽतिवृद्धोऽभिभवंश्चक्षुरादीनि सर्वाणि वाङ्माभ्यन्तरेन्द्रियाणि आच्छादयत्येवंशीलमज्ञानमपि उत्पादयति । प्रसिद्धं तम आलोकाभावाच्चक्षुरिन्द्रियमेवाच्छादयति रूपाग्रहणात् । ननु रसनादीनि तमस्यपि रसगन्धादीनां ग्रहणस्य सर्वसाक्षित्वात्, इदं तु क्रोधवशात्प्रसोऽनवस्थानात् सचकारिसन्निधानाभावाच्चक्षुरादीनां रूपादिस्वविषयग्रहणासामर्थ्यजननात् सर्वेन्द्रियाच्छादि एवमाश्चर्यजनकं तमस्य यः सूत इत्यर्थः । अथ च यः पूर्वोक्तप्रकारेण वैराग्यफलभूतं जनयितुं रञ्जनं करोति प्रज्वलितञ्च तमो यथा कथञ्चिद्धेतौ शत्रो व्याख्येयं । अथ वा अपिर्विरोधार्थः । यो लौहित्यं जनयति यस्य प्रीतिमुत्पादयति स एव अप्रीतिमिति कथं । यस्य प्रकर्षेण दीप्तस्तेजोरूपः सोऽन्धकारं रञ्जनञ्च द्वयं कथं सूते । तत्रापि सर्वेन्द्रियाच्छादनमिति विरोधाभासः । वैराग्यशब्दस्य लौहित्याभावात् प्रीत्यभावाथश्लेषान्तमःशब्दस्य बाधकार्यश्लेषात् । परिहारस्वरूपप्रकारेण ॥ २६ ॥

पञ्चेषुविजयासक्तौ कामजयविषये ऽभिनिवेशे सति क्रुध्यतो भवस्य कुप्यतो महेश्वरस्य जयात् स्ववशीकरणाद्धेतोः येन क्रोधेन अन्यविगृहीतारिजयकालनयः परेण प्रारब्धविग्रहे शत्रौ स्वजयस्य समयस्तपराभवारम्भसमयः स इत्येवंरूपो

हस्तौ विस्तारयन्निभ्ये बिभ्यदर्धपथस्थवाक् ।
 खचयन् काकुमाकृतैर्लोभस्तत्र व्यलोकि तैः ॥ २४ ॥
 दैन्यस्तैन्यमया नित्यमत्याहारामयाविनः ।
 भुञ्जानजनसाकूतपथ्या यस्यानुजीविनः ॥ २५ ॥

नीत्युपदेशः अत्रितोऽङ्गीकृतः । अन्यदा यो जेतुमशक्यः सोऽन्येन
 विगृहीतो यदा भवति तदा जयो भवतीति नीत्युपदेशोऽन्यदा
 जेतुमशक्यस्य भवः स्मरेण सह विग्रहसमये जितत्वात् जित
 इवेत्युत्प्रेक्षा । महेश्वरोऽपि येन स्ववशीकृतस्तस्य क्रोधस्य माहा-
 त्त्यमशक्यवर्षनमिति भावः । विगृहीतारिजये अथं सप्तमीस-
 मासः । अरैर्जयकाल इति षष्टीसमासे वा ॥ २३ ॥

पञ्चभिः कुलकं । हस्ताविति । इभ्ये धनिनि विषये हस्तौ
 दावपि पाणी लोभाद् विस्तारयन् प्रसारयन् । दास्यति न वेति
 हेतोः बिभ्यत् भयं प्राप्तवन् । अत एव अर्धपथस्थवाक् हृद-
 यास्त्रिगत्य कण्ठमागत्य मुखादनिःसरन्ती वाणी यस्यैवम्भूतः ।
 खण्डोक्तिं वदतीति यावत् । तथा आकृतैः कालुं खचयन्, अ-
 ङ्गुलीमुखनिक्षेपादिचेष्टितैर्देहि देहीत्यादि भयदैन्यादिविह्वतां
 वाणीं ज्ञापयन् । एवम्भूतो मूर्त्ता लोभस्तत्र जनौघे तैर्देवैर्यलो-
 कि दृष्टः । ललञ्जिकः स्ललदचा इति पाठे रसाखादार्यं चञ्च-
 लजिको भयादस्यष्टापूर्णावाक् चेत्यर्थः । लुभस्येयं जातिः ॥ २४ ॥

दैन्येति । नित्यं दैन्यस्तैन्यमयाः सदा दीनत्वचौरत्वे प्रचुरे
 येषु तादृशा दैन्यचौर्यरूपा वा । तथा अत्याहारामयाविनः

धनिदानाम्बुवृष्टेर्यः पात्रपाणावग्रहः ।

खान् दासानिव द्वा निःखान्चिक्रीणीतेऽर्यवत्सु यः ॥ २६ ॥

जाठरवप्ताननुरूपाहारगौरवादजीर्णरसत्वाच्चित्यं दीर्घरोगि-
णः । तथा ऽयमेव सकलं भोक्ष्यते मद्यं भोक्तुं न ददाति समी-
चीनोऽयमोदनः कीदृग्घृतं दधि मद्यं किं वितीर्यमसौ कि-
मित्यादि दुष्टदृष्ट्याशयादिना भुञ्जानजनसाकृतपश्याः । अभ्यव-
हरतो लोकस्य साभिप्रायं विलोकका एवभूता यस्य लोभस्य
शेवकाः स व्यलोकीति पूर्व्वेण सम्बन्धः । इयमपि जातिः । आम-
यावीति आमयस्योपसङ्ख्यानं दीर्घस्य (पा० ५ । २ । १२२ । वा० १)
॥ २५ ॥

धनीति । पात्रपाणौ सम्प्रदानभूतब्राह्मणहस्ते विषये धनि-
दानाम्बुवृष्टेः समृद्धधनानां नराणां सङ्कल्पसम्बन्धिजलवर्षणस्य
यो लोभः अवग्रहः प्रतिबन्धकः । वृष्टेस्वावग्रहः सम्भाव्यते ।
महाधनिकोऽपि यद्वशात् पात्रपाणौ जलं न वितरतीत्यर्थः ।
तथा निःखान् निर्जनान् खान् आत्मनः स्त्रीयान् पुत्रदारा-
दीन् वा अर्थवत्सु धनिकेषु विषये विक्रीणीते निर्गतस्त्रेहाभिमा-
निनः । कश्चन विनिमय्य स्ववशवर्त्तिनो दासीपुत्रानिव वित-
रति । द्वा खेदे, निःस्त्रेण च धनलोभवशादात्मा स्त्रीया वा
पुत्रादयो धनिकेषु विक्रीयन्ते । दासा यथा स्त्रेच्छया धनार्थं
क्रीयन्ते तथेत्यर्थः । व्यलोकीति पूर्व्वेण सम्बन्धः ॥ २६ ॥

एकद्विकरणे हेतु महापातकपञ्चके ।

न तृणो मन्यते कोपकामौ यः पञ्च कारयन् ॥ २७ ॥

यः सर्वेन्द्रियसद्भापि जिह्वां बद्धवलम्बते ।

तस्यामाचार्य्यकं याज्जापटवे वटवेऽर्जितुं ॥ २८ ॥

एकेति । तौ कोपकामौ महापातकपञ्चके ब्रह्मवधादिपञ्च-
महापातकसङ्गमध्ये एकद्विकरणे एकस्य पातकस्य द्वयोश्च करणे
क्रमेण हेतु कारणभूतौ यस्मादत एव तयोरल्पकार्य्यकारि-
त्वाद् यो लोभः पञ्च कारयन् दृष्टतुस्त्रावपि तौ न मन्यते ।
यतः स्त्रयं पञ्चापि महापातकानि नरकादीनि कारयति को-
पाच्च योऽपि ब्राह्मणो हन्यते तस्यैकं ब्रह्मवधं प्रति हेतुत्वं कामा-
हुहृतल्पगमनं स्त्रीकामाच्च तद्गुणुर्ब्राह्मणस्य वधश्चेति महापा-
तकद्वयं प्रति तस्य हेतुत्वं । धनादिलोभात्तु ब्रह्मवधः सुवर्ष-
क्षेत्रश्च रसलोभात् सुरापानं कामलोभात् स्त्रीजातिप्रदर्शित-
धनलोभाद्वा गुहृतल्पगमनं । दृष्टसङ्गहलोभादेतैश्चतुर्भिरपि सह
संसर्ग इत्येवं लोभस्य पञ्चापि महापातकानि प्रति हेतुत्वाद्धि-
कत्वात् कोपकामौ अकिञ्चित्करौ मन्यते । ताभ्यामप्यधिको
लोभ इति भावः । एकद्विकरणे इत्यत्र सङ्ख्याया अल्पीयस्या
(पा० २।२।३४ वा० ७) इत्येकशब्दस्य पूर्वनिपातः । दृष्टे इति
मन्यकर्माख्यनादर इत्यादिना (पा० २।३।१७) चतुर्थ्या वैकल्पि-
कत्वात् पचे द्वितीया ॥ २७ ॥

यः सर्व इति । यो लोभः सर्वेन्द्रियसद्भापि सर्वेन्द्रियाणि

पथ्यां तथ्यामगृह्णन्तमेवं बन्धुप्रबोधनां ।

शून्यमाश्लिष्य नोज्ज्वलन्तं मोक्षमैक्षन्त इन्त ते ॥ २९ ॥

षडिन्द्रियाणि सद्मानि यस्य एवंविधोऽपि घ्राणं गन्धबुध्ं चक्षु-
रूपबुध्मित्यादिप्रकारेषेत्यर्थः, बद्ध यथा जिज्ञामवलम्बते न
तथान्यानीन्द्रियाणि । किं कर्तुं । तस्यां जिज्ञायां याज्जाप-
टवे याज्जापटुर्ब्रह्मचारी शिष्यस्तस्यै वटवे याज्जापटुकुशलाव
आचार्यकं गुह्यमर्जितुं । बुध्मस्यैषा रीतिः । अथमत्र तात्प-
र्यार्थः । यो लोभो दुर्वासं प्रति विप्रियत्राकरचनाय सत्सामर्थ्यं
नैपुण्यं तद्विषये गुह्यतां विधातुमिव तस्याः सकाशात् प्रियवच-
नसम्भाषणाभ्यासं कर्तुमिव शिष्यभूतस्यामतितरां सेवत इत्यर्थः ।
लोभवशात् सर्वोऽपि याज्जाप्रियवाक्यानि ब्रूते इति भावः ।
याज्जावटवे पटवे इति पाठे पटवे वृढाय याज्जावटवे इत्यर्थः ।
याज्जाचाटुपटुविषये जिज्ञायां स्वस्य गुह्यतां विधातुमिवेत्यु-
त्प्रेक्षा । आचार्यकमिति पूर्ववत् ॥ २८ ॥

पञ्चभिः कुलकम् । पथ्यामिति । पथ्यां हित्तां तथ्यां सत्स्यां
मातापित्रादिना हित्तां बन्धुप्रबोधनां एवं सत्कर्मा कुर्वन् असम्भा-
कार्षीरित्यादिरूपां प्रवर्त्तनां अगृह्णन्तमनङ्गीकुर्व्वाणं सतेषु
ऽज्ञानबद्धं । तथा शून्यं अस्त्रीकं अप्रामाणिकमपि रश्चितले-
नानात्मभूतानि जडान्यपि देहेन्द्रियादीनि अनाद्यविद्यावि-
द्यासवशादात्मत्वेन आश्लिष्य प्रतिपद्य सहस्रशो विद्यमानमपि
नोज्ज्वलन्तं न त्यजन्तमेवभूतं मोक्षं ते देवास्तत्र जनौघे ऐक्षन्त

श्वः स्वप्राणप्रयाणेऽपि न स्मरन्ति स्मरद्विषम् ।

मग्नाः कुटुम्बजम्बाले वालिश्या यदुपासिनः ॥ ३० ॥

ददृशुः । हितस्य प्रियस्य चानङ्गीकरणात् अनिष्टशून्यापरि-
त्यागाच्च । हन्तेत्याश्चर्यं खेदे वा । मूढस्येयं जातिः ॥ २८ ॥

श्वः स्वइति । यदुपासिनः यस्य मोहस्य सेवका वालिश्या
मूर्खा अथवा स्वयमज्ञत्वाभिमानात् परोपदेशानङ्गीकाराच्च
शिष्टभूता एवभूता जनाः कुटुम्बजम्बाले मग्नाः पुत्रकलत्रादिरू-
पकुटुम्बरूपे कर्दमे वुडिता अपि मृतोऽयं पुत्रः किं करोमि इदं
कलत्रं किंवा करिष्यति अस्य चेत्तादेः किं भविष्यति इत्यादि-
प्रकारेण पुत्रादियोगक्षेममात्रपराः शिष्टोदरपरायणाः सन्तः
श्वः परेद्यवि अतिसन्निहित इति यावत् जातस्य हि ध्रुवो मृत्यु-
रित्यादिवचनप्रामाण्यादरात् अपि सन्निहिते प्राणगमने ज्ञाते
सति सन्निपातादिना आहुरत्वेऽपि वा श्वः प्राणप्रयाणे निश्चिते
सत्यपि संसारसमुद्रतारकं स्मरहरं न ध्यायन्ति किन्तूक्तप्रका-
रेण मरणसमयेऽपि कुटुम्बचिन्तामेव कुर्वन्तीत्यर्थः । इदमपि
मूढस्यचण्डं । वाल्ये निमग्नेऽन्योऽपि किमपि न स्मरति । श्व
श्व इति पाठे वीषायां द्विः श्वः । स्वप्राणेति पाठे स्वस्य प्राणा-
नामित्यर्थः । द्विषमिति कर्मत्वविवक्षया द्वितीया । स्मरद्विष
इति अधीगर्थेति (पा० २।३।५२) षष्ठी ॥ ३० ॥

पुंसांमलब्धनिर्वाणज्ञानदीपमयात्मनाम् ।

अन्तर्ज्ञापयति व्यक्तं यः कञ्जलवदुज्ज्वलम् ॥ ३१ ॥

ब्रह्मचारिव्रतस्थायियतयो गृह्णिषं यथा ।

त्रयो यमुपजीवन्ति क्रोधलोभमनोभवाः ॥ ३२ ॥

पुंसांमिति । यो मोहः, न लब्धं निर्वाणं विनाज्ञो येन स ज्ञानरूपो दीपस्तत्रयस्तत्रपुर आत्मा मनो येषां ज्ञानिनां वशिष्ठादीनां उज्ज्वलमप्यन्तर्निर्मलमप्यन्तःकरणं संज्ञां व्यक्तं प्रकटं ज्ञापयति मलसंशुद्धं करोति । मोहमोहिताः कामाधीनाः सन्तो ज्ञानिनोऽपि विश्वामित्रादयः स्वमनो मेनकादि-
 दिवाङ्गनाप्रवणस्रकुः । पूर्वमुज्ज्वलस्यापि मनसो मोहेन मा-
 खिन्यं कृतं । ज्ञानिनामपि चेतांसीत्यादिमार्कण्डेयवचः प्रमाणं ।
 न लब्धः साक्षात्कृतो निर्वाणोपयोगी मोक्षोपयोगी ज्ञानदी-
 परूपः सप्रकाशज्ञानरूप आत्मा येषां अज्ञेयज्ञानरहिता-
 नामिति वा । किमिव । कञ्जलवत् । यथा मध्यस्थापितस्य
 दीपस्य कञ्जलं सुधाधवलितानां घटादीनां मध्यं मस्तिनयति
 ॥ ३१ ॥

ब्रह्मेति । ब्रह्मचारी व्रतस्थायी वागप्रसन्नः सतिः सत्यासी
 एते त्रयोऽप्याश्रमिणो गृह्णिषं गृह्णस्यं यथा अन्ननाश्रादनाद्यै
 उपजीवन्ति सेवन्ते,

यस्मात् त्रयोऽप्याश्रमिणो ज्ञानेनाग्नेन चान्वहम् ।

गृह्णस्यैव धार्यन्ते तस्माज्ज्येष्ठो गृह्णाश्रमी ॥

जाग्रतामपि निद्रा यः पश्यतामपि योऽन्धता ।

श्रुते सत्यपि जाग्रं यः प्रकाशेऽपि च यस्तमः ॥ ३३ ॥

कुरुसैन्यं हरेणेव प्रागलज्जत नार्जुनः ।

हतं येन जयन् कामस्तमोगुणजुषा जगत् ॥ ३४ ॥

इति स्मार्त्तवचनात्, तं लक्ष्मीकृत्य वा प्राणधारणं कुर्वन्ति, तथा क्रोधलोभमनोभवा यं मोहं सेवन्ते यं लक्ष्मीकृत्य वा स्वरूपं लभन्ते । मूढ एव क्रुद्धो लुब्धः कामी च भवति ॥ ३२ ॥

जाग्रतामिति । यो मोहो जाग्रतां सावधानानामपि निद्रा अविवेकरूपं निश्चैतन्यं । तथा यः पश्यतां चाक्षुषज्ञानवतामपि अन्धता चक्षुराच्छादनाद् द्रष्टव्यदर्शनाभावरूपसदसदस्त्वयद्वेषं संसारस्थानित्यदुःखरूपतां जानतामपि तदपरित्यागहेतुत्वादज्ञानरूप इत्यर्थः । तथा यः श्रुते वेदशास्त्राधिगमे सत्यपि मूढत्वेन ज्ञेयाज्ञानरूपं जाग्रं विधिनिषेधाद्यनिर्णयरूप इत्यर्थः । तथा यस्य प्रकाशे सौराग्नेश्चाक्षुषाद्यालोके सत्यपि द्रष्टव्य-घटपटाच्छादनरूपतयान्धकाररूपः । प्रकटेऽप्यर्थे प्रतीतिप्रति-बन्धक इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

कुर्वन्ति । तमोगुणजुषा अज्ञानरूपेण तमोगुणसेविना येन मोहेन हतं जगत् जयन् कामो नालज्जत । क इव । तमोगुणजुषा आश्रिततमोगुणेन हरेण संहारकेण रुद्रेण प्राप्तकालतया प्राक् हतं यस्मै कुरुसैन्यं पश्चाद्दिनाजयन् अर्जुन इव । मया हतमित्यभिमानेन लज्जां यथा नाप । अन्येन हतस्य पश्चात् खेन

चिह्निताः कतिचिद्देवैः प्राचः परिचयादमी ।

अन्ये न केचनाचूडमेनःकञ्चुकमेचकाः ॥ ३५ ॥

तत्रोद्गूर्ण इवार्षाधौ सैन्येऽभ्यर्णमुपेयुषि ।

कस्याप्याकर्षयामासुस्ते वर्षान् कर्षककर्कशान् ॥ ३६ ॥

हनने हि लज्जा युक्ता सा तु कामस्य न जातेत्यर्थः । मूढ एव कामपरवशो भवतीत्यर्थः । ईश्वरः प्राक् कुरुमेन्यं शूखेन हन्ति पश्चादर्जुनः शरेशेति द्रोणपर्वकथा ॥ ३४ ॥

कुलकं । चिह्निता इति । अमी कामादयः कतिचित् कति-
पथैर्देवैरिन्द्रादिभिः प्राचः पूर्वजातात् परिचयात् पटुतरात्
संसर्गात् चिह्निताः चिह्नैर्निश्चिताः । देवानामपि कामाद्यायत्त-
त्वात् प्राचीनः परिचयः । अन्ये तदुपजीविनो बौद्धादयः केचन
विशेषेण न ज्ञाताः । यत आचूडं त्रिखामभिव्याप्य मर्यादीकृत्य
वा एनसा पापरूपेण कञ्चुकेन मेचकाः श्यामवर्षाः । यो हि
नीलवस्त्रादिना आवृतदेशः स विशेषतो न लक्ष्यते श्यामत्वात्
बुद्ध इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

तत्रेति । उद्गूर्णे त्यक्तमर्यादे अर्षाधौ समुद्र इवातिगम्भीरे
तत्र तस्मिन् काले सैन्ये अभ्यर्णं उपेयुषि सामीप्यं गते सति ते
देवाः कस्याप्यनुपलक्षिताकारस्य चार्वाकस्य कर्षककर्कशान् वर्षा-
नाकर्षयामासुः । अभ्यर्णं । अभेद्याविदूर्य इति (पा० ७।२।२५)
नेट् । गूरी उद्यमे मर्यादाधारणे च । उद्यमत्याग्निनीत्यर्थः
॥ ३६ ॥

यावोन्मज्जनवद्यज्ञफलेऽपि श्रुतिसत्यता ।

का अद्वा तत्र धीवृद्धाः कामाध्वा यत् खिलीकृतः ॥ ३७ ॥

केनापि बोधिसत्त्वेन जातं सत्त्वेन हेतुना ।

यद्देदमर्मभेदाय जगदे जगदस्थिरम् ॥ ३८ ॥

तानेव वर्षाणाह । यावेति । यावोन्मज्जनवद्वावाणः स्व-
 न्तीति प्रतिपादितपाषाणतरणवत् ज्योतिष्टोमादियज्ञानां साधे
 स्वर्गादौ फलेऽपि ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यादिश्रुतीनां
 सत्यता यथार्थता यावोन्मज्जनवाक्यस्य प्रत्यक्षवाधितत्वाद्याग-
 नन्तरमेव स्वर्गादेरदृष्टत्वात् ज्योतिष्टोमादियागप्रतिपादिका
 श्रुतिरपि प्रत्यक्षवाधिता । तथा च यागश्रुतिरप्रमाणं प्रत्यक्ष-
 विरुद्धत्वात् यावोन्मज्जनश्रुतिवदिति प्रयोगात् यागश्रुतेरपि
 स्वर्गादावसत्यतेति च व्याख्येयं । अत्र विरुद्धलक्षणया सत्यत्वेऽप्य-
 सत्येत्यर्थः । एवमन्येषामपि वेदवाक्यानां श्रुतित्वाविशेषादप्रमा-
 णत्वे हे धीवृद्धा बुद्धिमन्नो देवास्तत्र फले श्रुतौ वा युष्माकं
 का अद्वा कथमास्तिक्यं अपि त्वप्रामाणिकेऽर्थे अद्वा न कार्या ।
 यत् ज्ञेय कारणेन यद्ब्रह्मादेदोक्तविध्यतिक्रमभिया कामाध्वा
 यद्दृष्ट्वाचारमार्गः खिलीकृतो बद्धस्यक्त इत्यर्थः । श्रुतिमात्र-
 स्थाप्रमाणत्वाद्यज्ञे यजमानत्विजां कतिचिद्दानि यद्बद्धचर्थं
 तदप्यप्रामाणिकत्वात् त्यजतेति भावः । धीवृद्धा इत्युपहासः ।
 अतिमूर्खा भवन्त इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

केनेति । केनाप्यज्ञातनाम्ना बोधिसत्त्वेनातिप्राज्ञेन जिनभ-

अग्निहोत्रं त्रयीतन्त्रं त्रिदण्डं भस्मपुण्ड्रकं ।

प्रज्ञापौरुषनिःस्नानां जीवो जल्पति जीविका ॥ ३९ ॥

द्वारकेण वेदस्य मर्मभेदाय जातमुत्पन्नं । वेदमर्मभेदः कर्तुमा-
रम्भ इति यावत् । कथमत आह । यद्यस्मात् सत्त्वेन हेतुना सत्त्व-
रूपेण लिङ्गेन, यत् सत् तत् क्षणिकं यथा पट इत्यादिरूपेण,
जगदस्थिरं क्षणिकं जगदे । प्रत्ययादिसत्त्वलिङ्गेन विश्वस्य क्षणि-
कत्वसिद्धावुभयलोकानुगतं स्थिरमेककर्त्तारमधिकारिणमा-
श्रित्य वेदैर्विहितानां विधिनिषेधानां निराश्रयतया वेदस्या-
प्रामाण्यप्रतिपादनाद्देदमर्मभेदः कृत इत्यर्थः । बौद्धसिद्धान्तस्तु
सन्धान्तराद्बौद्धयो विस्तरभयादत्र नोक्तः । अथं वक्ता पूर्वस्मा-
द्विष्वक्त्वात् एव वा स्मृतं वेदाप्रामाण्यं बौद्धसंवादेन द्रु-
यति । केनेति । सत्त्वेन हेतुना यस्माज्जगदस्थिरं जगदे तस्मात्
केनापि लोकोत्तरप्रश्नेन तेनैव चार्वाकेण वेदमर्मभेदाय बौद्धेन
जातं । तदीयमताङ्गीकरणात् तद्रूपेणैव जातमित्यर्थः । जगा-
देति पाठे यद्वाधिसत्त्वं जगदस्थिरं जगादेति व्याख्येयम् । क्षणि-
कत्वे सिद्धे येन पापं कृतं स नष्ट एवेति किमिति पापाङ्गवमि-
त्यादि प्रकरणाज्ज्ञेयम् ॥ ३८ ॥

अग्नीति । नित्यं काम्यञ्च सायम्प्रातर्होमरूपं अग्निहोत्राख्यं
कर्म, त्रयी च तन्ममीमांसा वेदत्रयसम्बन्धि वा यत्तन्मं वेदवि-
हितोऽन्योऽपि कर्मकलापः, तथा त्रयो दण्डा यत्र तत्पाशुपत-
मंत्रं, तथा भस्मनः पुण्ड्रखिलको यत्रैवंविधं श्रैवादिमंत्रमेतत्

शुद्धिवंशदयोशुद्धौ पित्रोः पित्रोर्यदेकशः ।

तदनन्तकुला दोषाद्दोषा जातिरस्ति का ॥ ४० ॥

सर्वं, प्रज्ञाया बुद्धेः पौरुषेण सामर्थ्येन तीक्ष्णया प्रज्ञया निः-
स्नानां हीनानां प्रज्ञया पौरुषेण च वा हीनानां, वचनेन चौर्येण
च बलाद्वा यहीतुमसमर्थानां पुरुषाणां जीविका जीवनोपायः ।
तद्वेषधारणधर्मेण द्रव्यमर्जितुमेव न तु तालिको धर्मः । पर-
लोकसाधनमिव वेदप्रामाण्यवादिनां भवति इति जीवो वृहस्य-
तिर्जल्पति वदति । वाक्यार्थः कर्म । तदुक्तम् तेनैव ।

अग्निहोत्रं चयो वेदास्त्रिदण्डभस्मपुद्गलकं ।

बुद्धिपौरुषहीनानां जीविकेति वृहस्यतिः ॥

भस्मगुण्डनमिति वा वचने पाठः । तस्मादग्निहोत्राद्यप्र-
माणमेवेति भावः । जीविकेति । धात्वर्थनिर्देशे णमुल् ॥ ३९ ॥

इदानीं ब्राह्मण्यादिजातिधर्मानसहमानो जातिं दूषयति ।
शुद्धिरिति । विशुद्धमातापितृजलं हि ब्राह्मण्यादेर्लक्षणं । सा
शुद्धिर्दुर्गिरूपा । यद्यस्मात् पित्रोर्मातापित्रोर्यौ पितरौ माता-
महपितामहौ मातामहीपितामहौ च तयोरकशः प्रत्येकं
वंशदयोशुद्धौ सत्यां, एवं तयोरपि पितामहादिमातृपिता-
महादिमातृपितामहादिमातामहमातुःपितामहादिमाताम-
हीमातुःपितामहादिशुद्धौ सत्यां एवं ब्राह्मणे यावत् प्रत्येकं
शुद्धौ सत्यां शुद्धिः परीक्षणीया । तत्तस्मादनन्तकुला एवमपरि-
मितवंशभेदात् । अत एव दोषा दुर्विज्ञेयाः । शुद्धसन्तानस्त्रीपुंस-
योः पारम्पर्यतया शुद्धेः सन्देहात् । इन्द्रादीनामहस्त्रादीनाञ्च

कामिनीवर्गसंसर्गर्न कः सङ्गन्तपातकः ।

नाश्राति स्नाति चा मोक्षात् कामक्षाममिदं जगत् ॥ ४१ ॥

पुराणप्रामाण्येन व्यभिचारदर्शनादशुद्धेर्निश्चयाच्च जातिषुद्धर-
रूपाद्दोषात् का जातिरदोषास्ति अपि तु न कापि । यदाहुः ।

अप्येकपङ्क्तां शाश्र्वीयात् सम्यग्धैः स्वजनैरपि ।

को हि जानाति किं कस्य प्रच्छन्नं पातकं भवेदिति ॥

तथा । अनादाविह संसारे दुर्वारे मकरध्वजे ।

कुले च कामिनीमूले का जातिः परिकल्पितेति ॥

तस्मात् सङ्कीर्ष्योनित्वात् सर्वा अपि जातयो दुष्टा एवेति
जातिधर्मान् विहाय स्वेच्छाचारं कुरुतेति भावः । यदा तस्मा-
दात्राङ्गणमनन्तानां कुलानामदोषाभावाद्भ्रुभिचारादिदोषर-
हिता जातिः काप्यस्ति अपि तु न कापि । पूर्वपूर्वपित्रादिव्यभि-
चारादिदोषात् सर्वापि जातिर्दुष्टैवेति व्याख्याता । यदा तदेति
च पाठः सम्यक् । तयोः पित्रोरनन्तकुलानां दोषाभावेन कृत्वा-
ऽदोषा जातिरस्ति अपि तु महति कुले कस्य चिद्दोषसम्भवात्
सर्वापि जातिर्दुष्टैवेति व्याख्या । यच्छब्दसामर्थ्यात्तच्छब्दाध्या-
हारः । एकशः । सङ्कीकवचनादिति (पा० ५।४।४३) ब्रूत् ॥ ४० ॥

अन्यदप्याह । कामिनीति ।

आहारो द्विगुणः स्त्रीणां बुद्धिस्तासां चतुगुणा ।

षड्गुणो व्यवसायश्च कामस्याष्टगुणः स्मृतः ॥

इति वचनात् पुरुषापेक्षया अष्टगुणकामानां कामिनीनां
स्त्रीणां नानाजातीयानां वर्गः संघस्तस्य संसर्गैर्योनैः सम्बन्धैः कृत्वा

ईर्ष्या रक्षतो नारीर्धिक् कुलस्थितिदान्भिकान् ।

स्मरान्धत्वाविशेषेऽपि तथा नरमरक्षतः ॥ ४५ ॥

कः पुरुषः सङ्क्रान्तं प्रविष्टं पातकं यत्र एवंविधो न अपि तु ।

संवत्सरास्तु पतति पतितेन सहाचरन् ।

इति ज्ञात्वात् कृतपातकस्त्रीसंसर्गात् सर्व्वाऽपि प्राप्ती सङ्क्रान्तपातक एव । तस्मात् काम्यत इति कामः फलं तेन चामं रहितं एकादश्युपवासादिव्रतं नियमो यस्य । मदनेन क्लमस्त्रीणं निष्फलं व्रतं यस्य वा तज्जगत् सर्व्वाऽपि श्लोकः मोहादि-
चाराभावाद् वृथेति यावत्, नास्माति न भुङ्क्ते एकादश्यादौ वृथैव च स्नाति तीर्थादौ वा कष्टम् । स्वयं शुचित्वेऽपि स्त्रीव्यभि-
चारादिदोषसंसर्गात् स्त्रीणां शुचित्वेऽपि दुष्टसंसर्गात् सर्व्वां पातकित्वादुपवासादि वृथैव करोति । केवलं प्रयास एव तस्य भवतीत्यर्थः । तस्मात् स्त्रेच्छाचार एव कार्य्य इति भावः । चा-
र्वाकमते विधिविधेधाभावात्त्रैष दोष इत्यर्थः । तेषां सदोषत्वा-
ज्जातिरपि सर्व्वा सदोषैवेत्युक्तं भवति । अभिखाषेण कृत्वा नष्टं व्रतं यस्य । एकादश्यां भोजनाभिखाषे सत्यपि न भुङ्क्ते, अभि-
खाषे सत्येषामावास्यादौ स्त्रीनिवृत्तिः, स्नाति च तीर्थादौ, तत्सर्व्वं वृथैव । कामोपहतत्वाद् वहिः शोधयस्वन्तरशुद्धमित्यर्थः ।
चामः । चायो न इति (पा० ८।२।३३) मः ॥ ४१ ॥

ईर्ष्येति । ईर्ष्या असहनत्वमात्रेण हेतुना नारीः रक्षत-
स्त्राणां परपुरुषदर्शनमपि कर्तुं अप्रयच्छतः कुलस्थितिर्नाश-
यादिजातेरसाङ्कार्थेणावस्थानं तद्रूपेण दक्षेन चरन्ति ये ताव्

परदारनिवृत्तिर्या सोऽयं स्वयमनादृतः ।

अहल्याकेलिलेलेन दम्भो दम्भोलिपाणिना ॥ ४३ ॥

पुरुषान् स्त्रीरक्षणमेव कुलस्त्रितिं मन्यमानान् धिक् ते निन्द्याः ।
निन्द्यात्वे दाम्भिकप्रयुक्तत्वमेव हेतुः । किम्भूतान् । स्त्रियः पुरुषाश्च
विवेकशून्या यतोऽतःस्मरान्भलस्याविश्रेवे साधारणे सत्यपि
तथा नारीवस्त्रिबन्धेन नरमरचतः परदारसंसर्गादनिवारय-
तः । न हि जातिवङ्करो नारीणामेव व्यभिचारेण प्रयुक्तो
यतस्मा एव रक्षणीयाः किन्तु पुरुषाणामपि व्यभिचारेण । यदि
रक्षणीयं तर्हि इयमपि । न चैवं क्रियते । तस्मादन्यतरस्यैव रक्षणे
जातिवङ्करस्यैव तावदस्थ्यात् कुलस्त्रित्यभावान्नारीमाचरक्षणं
तेषां दम्भ एवेत्यर्थः । तस्मादीर्ष्यां त्यक्त्वा नरस्य वेष्मादावित्र
स्त्रीणामपि नरान्तरे प्रवृत्तिप्रतिषेधं मातृभूमिति भावः ।
ईर्ष्येत्यनेनेर्थेवाच हेतुर्न तु धर्म इति सूचितं । अथ च स्मरा-
न्भलाविश्रेषेऽपि नारीरक्षतोऽनेकपतिभ्यः किन्त्येकमेव तस्याः
कुर्वन्तः । नरं तु स्त्रीवदरचतः । स्त्रिया यथा एक एव पतिस्त्वया
नरस्यैकैव स्त्रीति न किन्तु ते बह्वीः कुर्वन्ति तस्मादपि निन्द्यास्ये
अत्रापि ईर्ष्यैव हेतुः ॥ ४२ ॥

परैति । परदारैभ्यो या निवृत्तिः ताः सादरं न द्रष्टव्याः
किं पुनः अष्टव्या इत्येतदर्थप्रतिपादकं शास्त्रं सोऽयं परवच-
नरूपो दम्भः अहल्याया गौतमस्त्रिया सह केलिः कामक्रीडा
तत्र सोऽनेन तत्परेण दम्भोलिपाणिनेऽत्रैव स्वसमात्मनैवानादृत

गुरुतल्पगतौ पापकल्पनां त्यजत द्विजाः ।

येषां वः पत्युरत्युच्चैर्गुरुदारग्रहे ग्रहः ॥ ४४ ॥

उपेक्षितः । परदारगमनप्रायश्चित्तविभागोऽप्येतेन दूषितः ।
अन्वं प्रति तन्न कार्यमिति उपदिशन्ति स्वयं तु तदेव कुर्व-
न्तीत्युपहासोऽपि सूचितः । अहल्यासम्भोगसम्पट इन्द्र एव
दाम्भिकोऽन्ये परदारपराङ्मुखाः सर्वेऽपि दाम्भिका एवेति
भावः । वज्रहस्तात् परदारमर्षणं कृतवान् तस्मादयं शास्त्री-
यो निषेधो न भवति किन्त्वन्नत्वाद्दम्भ एवेति ॥ ४३ ॥

अन्यत्त्वाद् । गुर्विति । भो द्विजा यूयं गुरुतल्पगतौ पित्रा-
दिभार्यासम्भोगे विषये पापकल्पनां,

ब्रह्महा मद्यपस्त्रेनस्तथैव गुरुतल्पगः ।

महापातकिनस्त्रेते तथा विश्वासघातिनः ॥

इत्यादिवचनानुरोधेन महापातकसम्भावनां त्यजत । यस्मा-
द्येषां वा युष्माकं प्रत्युः स्वामिनो द्विजराजस्य चन्द्रस्य देवानां
गुरोर्वेदादिपाठयितुर्दृष्टस्यतेर्दाराः तेषाङ्ग्रे सम्भोगे अत्युच्चैर-
तितरां ग्रहोऽभिनिवेशः, अयत इति शेषः । वेदादिपाठनात्
दृष्टस्यतेर्देवगुरुत्वं । तस्मात् तद्भार्यागमने चन्द्रस्य दोषलेभोऽपि न,
तस्मैवका यूयमपि गुरुतल्पगमनं कामं कुरुतेति भावः । यद्योक्तं ।

राज्ञि धर्मिणि धर्मिष्ठाः पापे पापाः समे समाः ।

राजानमनुवर्त्तन्ते यथा राजा तथा प्रजा इति ॥

अथमद्युपहासः । गुरुशब्दस्यैवैवमुक्तं । मह इति पाठे उत्सवः ।

पापात्तापा मुदः पुण्यात् परासोः स्युरिति श्रुतिः ।
वैपरीत्यं द्रुतं साक्षात्तदाख्यात बलाबले ॥ ४५ ॥

अथ च तेजःसमूहो गुरुतत्त्वगमनेऽपि प्रत्यहमुदेत्येव न तु पतित इत्यर्थः । इन्द्रादिनिकटे वास्त्रीकिप्रमुखा द्विजास्त्रिष्टन्नि तेषां सम्बोधनं । वृहस्पतेर्भार्यायां गर्भमुत्पाद्य तत्सुतस्त्रीकारार्थं बोधमानिन्द्रादीन् प्रति चन्द्रेण महारणारम्भसंरम्भेण तेजः प्रकटितं । अनन्तरं ब्रह्मणा गुरुभार्यां त्याजितोऽपि स गर्भजपुत्रं गृहीतवानिति पौराणिकी कथा । तस्यञ्च अथनीये स्यात्तत्त्वं मन्त्रकस्यचयोरिति विश्वः ॥ ४४ ॥

पुष्टो वै पुष्टेन कर्माणा पापः पापेनेत्यादिश्रुतिं दूषयति । पापादिति । परा गता असवो यस्य मृतस्येत्यर्थः तस्य प्राणिनः इह कृताश्रिषिद्धाचरणजात् पापात्तापा दुःखानि पुण्यादिह कृतादिहिताचरणजाद्गुणान्मुदः सुखानि स्युर्भवन्ति इति श्रुतिराह । साक्षात्प्रत्यक्षेण द्रुतं शीघ्रं वैपरीत्यं वृक्षत इति शेषः । प्रयागादौ प्रातर्माघस्नानं कुर्वतो भवदभिमतसुहृतकारिणः पुरुषस्य तदानीमेव दुःखं भवति । भवदनभिमतपरदारसङ्गमादिपापकारिणस्तदानीमेव सुखं भवतीति वैपरीत्यमनुभूयते । अथ चैवं श्रुतिः श्रवणमात्रं न तु तत्र किञ्चित्प्रमाणं । किञ्च मृतस्य किंवा भविष्यतीति को वेद जीवता तावद्वैपरीत्यमनुभूयते तत्तस्मात् श्रुतिप्रत्यक्षयोर्विषये द्रुतं बलाबले स्वयमेव आख्यात कथयत भवन्त एव विचारयन्वित्यर्थः । प्रमाणयोः

सन्देहेऽप्यन्यदेहाप्तेर्विवर्ज्यं वृजिनं यदि ।

त्यजत ओचियाः सचं हिंसादूषणसंग्रयात् ॥ ४६ ॥

परस्परविरोधे बलबलेन दुर्बलत्वेन च व्यवस्था क्रियते । ततश्च यथा प्रत्यक्षानुमानविरोधे प्रत्यक्षं बलीयः । तथा श्रुतिप्रत्यक्षविरोधे प्रत्यक्षमेव बलीय इति निश्चित्य पापात् सुखमनुभूयत इति पापं सर्वैः कार्यमिति भावः । प्रबलदुर्बलत्वव्यवस्थापकस्य न्यायस्याप्ययमुपहासः ॥ ४५ ॥

अन्दिग्धेऽपि परलोके त्याज्यमेवाऽऽभं बुधैरित्यादिप्रतिवाधाद्भवति । सन्देह इति । तत्र तत्र व्यभिचरितत्वाच्छ्रुतिप्रामाण्यानिश्चयात् पापं न कार्यं जन्मान्तरे निरयादिदुःखभयादित्येके वदन्ति, अन्ये च घेन कृतं च तु दग्धोऽन्यदेहप्राप्तिस्तस्य स्यादित्यत्र का प्रत्याग्रेति वादिविप्रतिपत्तेश्चान्यदेहाप्तेः सन्देहे सत्यपि पाषिकोऽपि दोषः परिहर्तव्य इति न्यायेन यदि देहान्तरं स्यात् तर्हि पापफलं दुःखमनुभूयेतेति बुद्ध्या यदि वृजिनं पापं विवर्ज्यं सर्वथा न कार्यं तर्हि हे ओचिवा-
न्सन्देहाधिनेो वसिष्ठादयो यूयं सचं अनेककर्तृकं घागं त्यजत मैवं कर्तव्यं । कुतः । पशुहिंसायाः सम्बन्धिना दोषस्य संग्रहात् सन्देहात् । मा हिंसात् सर्वा भूतानि, अहिंसा परमो धर्म इत्यादि श्रुतिस्मृतिवशाद्यागेऽपि हिंसा न कार्येत्येके । विधिबलाद्ब्रह्मिण्यपापोत्पत्तिः सा कार्यैवेत्यन्ये इति सन्देहे घागीव-
पशुहिंसा चेत् पापचेतुः स्यात्तदा नेष्टप्राप्तिः किन्त्वनिष्टमेव

यस्त्रिवेदीविदां वन्द्यः स व्यासोऽपि जज्ञस्य वः ।

रामाया जातकामायाः प्रशस्ता हस्तधारणा ॥ ४७ ॥

सुकृते वः कथं श्रद्धा सुरते च कथं न सा ।

तत्कर्म पुरुषः कुर्याद्येनान्ते सुखमेधते ॥ ४८ ॥

आदिति पाण्डिकोऽपि दोषः परिहरणीय इत्यनेनैव न्यायेन
यागमपि त्यजत न चेदेवं पापमपि कुरुतेति भावः । संश्रया-
दिति पाठे सम्बन्धादित्यर्थः । कल्पुषं वृजिनेत्यमरः ॥ ४६ ॥

त्याज्यमेवाशुभं बुधैरित्यपि सव्यभिचारमाह । य इति ।
यस्त्रिवेदीविदां वेदत्रयवेदिनां वा युष्माकं वन्द्यो नमस्करणीयः
स व्यासोऽपि इति भारतादौ जज्ञस्योक्तवान् । इति किं । जात-
कामायाः कामार्त्ताया रिरंसाः रामाया अज्ञातकुलश्रीलाया
अपि रमणाय हस्तधारणा पाण्डियहसं श्रद्धीकरणञ्च प्रशस्ता
युक्तेव । न केवलं वाल्मीकिः किन्तु व्यासोऽपीत्यपिब्रह्मार्थः ।
तद्वचनं भवद्भिः पूज्यत्वादश्लोककर्त्तव्यमित्यपि सूच्यते ।

स्मरार्त्तां विक्रान्तां दीनां यो न कामयते स्त्रियम् ।

ब्रह्महा स तु विज्ञेयो व्यासो वचनमब्रवीत् ॥

इत्याद्यर्जुनतीर्थयात्राविषये ऊर्ध्वशादिप्रसङ्गे च भारता-
दौ रामावधे च शूर्पणखाद्युक्तौ प्रसिद्धं । ततश्च पापवर्ज्यका-
र्ममित्यसूच्यते । उभयथापि दोष इति भावः । वेदविदामिति
कृत्यानामिति (पा० १।३।७९) षष्ठी ॥ ४७ ॥

युक्तमरेण पूर्वोक्तमेवाह । सुकृत इति । सुकृते चाश्रा-

बलात् कुरुत पापानि सन्तु तान्यकृतानि वः ।

सर्वान् बलकृतानर्थानकृतान् मनुरब्रवीत् ॥ ४९ ॥

यथादौ वो युष्माकं कथं केन हेतुना अद्वा आस्तिकता अपि
त्वनुचितमेतत् । सा च अद्वा सुरते कामिनीविषये न कथमिति ।
तथा तत्र भवितुं युक्तं । यस्मात् पुरुषसत्कर्म व्यापारं कुर्यात्
येन कर्मणा कृत्वाऽन्ते कर्मावसान एव सुखमेधते वर्द्धतेऽनु-
भूयते पुरुषेषेत्यर्थः । जन्मान्तरे व्रतादिजन्यं सुखं सन्दिग्धं
सुरतजन्यञ्च सर्वस्य खानुभवसाक्षिकं । तस्माच्चाश्रायणादि
सुकृतं त्यक्त्वा सुरतमेवाङ्गीकर्त्तव्यमिति भावः । एतेन मासैर-
ष्टभिरङ्गा च पूर्वेण वयसायुषा । प्राज्ञसत्कर्म कुर्वीत येनात्र
सुखमेधत इत्यादि विडम्बितं । दुरिते चेति पाठे परदा-
रगमनादावित्यर्थः । यतः परदारगमनानन्तरमेव सुखं दृश्यते
॥ ४८ ॥

बलादिति । भो द्विजा यूयं पापानि परस्त्रीगमनादीनि
बलादनुमतावसत्यामपि कुरुत तानि पापानि वः सम्बन्धीनि
कृतान्यथकृतानि सन्तु फलदायीनि मा भवन्त्वित्यर्थः । यतो
मनुर्बलेन कृतान् सर्वानर्थान् व्यापारान् अकृतानेवाब्रवीत् ।
मनुवचनप्रामाण्यात् बलाद् पापं कुरुतेत्यर्थः । बलाद् क्त्वा बला-
हुक्त्वा बलाद्वाचोक्तञ्च यदित्यन्यार्थमपि मनुवचनं हस्तेनार्था-
न्तरपरिकल्पनया प्रकृते निदर्शयन् प्रतिबन्धो विडम्बयति
॥ ४९ ॥

स्वागमार्थेऽपि मा स्थासिंस्तीर्थिका विचिकित्सवः ।
 तं तमाचरतानन्दं स्वच्छन्दं यं यमिच्छथ ॥५०॥
 अतिसृत्यर्थबोधेषु क्वैकमत्यं महाधियां ।
 व्याख्या बुद्धिबलापेक्षा सा नोपेक्ष्या सुखोन्मुखी ॥५१॥

स्वागमेति । भोस्तीर्थिकाः सम्प्रदायागतविद्या यूयमस्मिन्
 पूर्वोक्तमनुवचनरूपस्त्रीयागमप्रतिपाद्येऽर्थेऽप्रमेये आत्मारामः
 स्यादिति वार्थे विषये विचिकित्सवः संशयालवो मा स्तु भवथ ।
 इदं कार्यं न वेति संशयः परित्याज्य इत्यर्थः । मनुना अत्या वा
 इदं कथं प्रतिपादितमित्युभयत्राप्यनादरपरा वा मा भवत ।
 तर्हि किं कार्यमित्यत आह । यूयमानन्देन परदारगमनादि यं
 यं इच्छथ तं तं स्वच्छन्दं स्वच्छया निःसंशयमादरेणाचरत ।
 आत्मारामः स्यादिति अतिप्रामाण्यात्, पूर्वोक्तस्यतिप्रामा-
 ण्याच्च संशयं परित्यज्य आदरेण यदृच्छ्या सुखमुपभुङ्ग्ध्व-
 मिति भावः । अस्मदाद्यागमे यद्यपि निन्दापरास्तथापि स्वागमे
 निन्दा न युक्त्यपि सूचितम् । मा निरनुबन्धकस्ततो न लुब्धः ।
 तीर्थेनागमेन चरति ठक् । सदुपाध्यायो वा तीर्थं तस्मादस्वर्थे
 ठन् ॥ ५० ॥

पूर्वोक्तअतिसृतीनामर्थमज्ञात्वा लघ्वैवमुक्तं व्याख्यानमप्र-
 माणमित्याशङ्गाह । अतीति । अतिसृत्यर्थबोधेषु महाधिया-
 मर्थैकमत्यमविसम्बादः कास्ति अपि तु सर्वत्रापि विसम्बाद एव
 बुद्धिबलेन परस्परविजयात् । एवं सति व्याख्या पदार्थवाक्या-

यस्मिन्नस्तीति धीर्देहे तद्दाहे वः किमेनसा ।

क्वापि किन्मत् फलं न स्यादात्मेति परसाक्षिके ॥ ५२ ॥

धर्मिरूपं बुद्धिवत् प्रज्ञावत्प्रमेषते एवभूता । यथा वसु
स्फुरति च तथा व्याख्याति । अत एवाद्देतवादिनः अतीरभेद-
परत्वेन देतवादिनस्तु भेदपरत्वेन व्याचक्षते । सा व्याख्या सुखो-
न्मुखी अनायाससाध्याऽक्लिष्टा अथ च सुखपर्यवसायिणी नोपेक्ष्या
नानादरणीया सेवाङ्गीकार्येत्यर्थः । अतिस्मृतीनामस्मद् व्याख्यात
एवार्थोऽङ्गीकार्यः । खेच्छाचारमेव कुर्वतेति भावः । ऐकमत्यमि-
त्यत्र एका समाना अविषम्यादिनी मतिरित्यर्थः, चातुर्वर्त्सा-
दित्वात् स्वार्थे अङ् ॥ ५१ ॥

त्वन्मताङ्गीकारे निरथादिप्राप्तिः स्यादित्यत आह । यस्मि-
न्निति । यस्मिन् देहे अहमस्मि इति धीः नैरः छत्र इत्याद्या-
कारः प्रत्ययः तस्य ब्रवीरस्य दाहे सति वो युष्माकमेनसा पापेन
किं अपि तु पापेन निरथपातादि किञ्चिदपि न कार्यते । अव-
मात्रयः । देह एवात्मा देहातिरिक्तो वा । यद्याद्यः कल्पसर्हि
धेन देहेन पापं कृतं तस्य विनष्टत्वाद्देहात्मवादिनां वः पापेन
किं कर्तुं शक्यते अपि तु न किञ्चिदित्यर्थः । अथ देहाति-
रिक्त एवात्मा देहे विनष्टेऽपि देहान्तरे देवान्तरे काष्ठान्तरे च
पुण्यपापफलानां भोक्तास्ति तच्चाप्येवं वक्तव्यं, च किं स्वसाक्षिकः
परसाक्षिको वा । नाद्यः अहंप्रत्ययस्य देहविषयत्वेनैव सिद्धे-
सादतिरिक्तासम्बन्धकल्पनागवकाशात् । ततश्च तद्दाहे वः किमेन

सेत्येतदेव पुनराद्यात् । द्वितीयं दूषयति । परो वेदादिः साची
यस्य तस्मिन् देहान्तरे देशान्तरे कालान्तरे च फलभोक्तारि
देहातिरिक्ते वेदप्रतिपादिते आत्मनि तस्य पापस्य निरयादि
फलं चेत् स चेत् फलस्य भोक्ता तर्ह्यात्मनेति हेतोरात्म-
त्वाविशेषादिति यावत् तस्मात् ज्ञाप्यात्मान्तरेऽपि तत् किं न
स्यादपि तु भवितव्यमेव । तेन देहेन पातके कृते तदतिरिक्ते
नात्मना चेत् फलं भोक्ष्यते तर्हि देवदत्तेन पापे कृतेऽप्यात्म-
त्वाविशेषाद्यद्भेदेनापि तत्फलमुपभोक्तव्यमित्यप्यापद्यते । किञ्च
पापफलदुःखानुभवासम्बन्धस्य विनाशे तत् पातकफलं देहव्य-
तिरिक्ते परप्रत्ययवेद्ये आत्मनि चेद्भवेत् तथापि न दोषः ।
दुःखं ह्युपभुज्यमानं प्रतिकूलं भवति । उपभोक्ता साहङ्गा-
रास्यदः । देहे विनष्ट आत्मा तु नोपभोक्तेति फलसम्बन्धेऽपि
न दोषः । ततश्च पापकारिणे देहस्य विनष्टत्वान्मृत्योरेव
चापवर्गत्वान्न कश्चित् फलभोक्तेति स्वेच्छाचारमेव कुरुतेति
भावः । यद्वा परस्मात् साची च परसाची स एव परसाक्षिक
आत्मेति आत्मलक्षणपरे देहातिरिक्ते साक्षिणि तटस्थे चेत्
तत्फलं तर्हि कापि पाषाणादौ वा तत्फलं किं न स्यादपि
तु स्यादेवान्यत्वाविशेषात् । तस्माद्देहातिरिक्त आत्मा नास्त्येव
देहस्य नष्टः । कस्य पापफलं स्यादिति भावः । यद्वा कापि
जन्मान्तरोपदेहान्तरे आत्मास्तीति पापफलं चेत् स्यात्तर्हि
परो देवदत्ताद्यात्मा साची यस्य तस्मिन्नात्मान्तराधिष्ठिते
देवदत्तादिदेहेऽपि परस्य वा देवदत्तादिदेहस्य साक्षिणा-

मृतः स्मरति जन्मानि मृते कर्मफलोर्मयः ।
 अन्यभुक्तैर्मृते तृप्तिरित्खलं धूर्त्तवार्त्तया ॥ ५३ ॥
 जनेन जामतास्मीति कार्यं नार्यं त्वमित्यसौ ।
 त्याज्यते ग्राह्यते चान्यद्देहो श्रुत्यातिधूर्त्तया ॥ ५४ ॥

त्मनि किं न स्यादपि त्वविशेषात् स्यादेवेति । अलमतिप्रस-
 ज्ञेय ॥ ५२ ॥

पुनरपि देहातिरिक्तात्मवादिनमुपहसति । मृत इति ।
 गतप्राणो मृष्टशरीरत्वान्निरन्वयध्वस्तपूर्वानुभवसंस्कारोद्दोषोऽपि
 प्राणो पूर्वजन्मानि अनेकजन्मतत्कर्मजात्यादीनि पूर्वमहं ब्राह्म-
 णोऽभूवमित्यादीनि स्मरति । मृते च कर्मणां सुहृतदुष्कृतह-
 पाणां फलानि सुखदुःखरूपाणि तेषामूर्त्तयः परन्परा भोगा
 वा भवन्ति । तदधिकरणा भवन्तीत्यर्थः । तथान्येषां ब्राह्मणानां
 भुक्तैर्भोजनैः कृत्वा मृते ध्वस्तदेहे प्रेते तृप्तिर्भवतीति धूर्त्तानां
 परवञ्चनमात्रेण स्त्रीपजीविनां वार्त्तयाऽप्रामाणिकेन वार्त्तामा-
 त्रेण अलं सा न कार्या इत्यर्थः । सर्वमप्येतद्वाधिकरणत्वादानु-
 पपन्नं । स्वभोजनादिलाभाय परं प्रतारयति । तस्माद्देह एव
 आत्मेति भावः । अन्यभुक्तैरित्यत्र अन्येषां ब्राह्मणानां भुक्तिरिति
 षष्ठीसमासः ॥ ५३ ॥

देहातिरिक्तात्मप्रतिपादिकां श्रुतिमप्युपहसति । जनेनेति ।
 श्रुतिधूर्त्तया नितरां परवञ्चनपरया तत्त्वमसीति, स वा एव
 महावज आत्मेत्यादिश्रुत्या प्रयोजककर्त्त्र्या कोऽयमसीति अहं-

एकं सन्दिग्धयोस्तावत् भावि तत्रेष्टजन्मनि ।

चेत्तूनाङ्गः स्वमन्वादीनसाङ्गानन्यथा विटाः ॥ ५५ ॥

प्रत्ययविषयं जानता स्थूलोऽहं ह्यहोऽहं इत्याद्यहंप्रत्ययविषयो
 देह एव न तु तदतिरिक्तः कश्चिदिति देहमेवात्मानं जानता
 जनेन प्रयोज्येनायमस्मोति प्रत्ययविषयत्वं न भवतीति असौ
 देहस्त्वज्यते अहं प्रत्ययविषयत्वं नेति शेषः । लोके देहोऽहंप्रत्य-
 यविषयमात्मलक्षणवस्तु याच्यते अङ्गीकार्यते । अहो आस्यर्थं कष्टं
 वा महदनुचितमेतदित्यर्थः । देहे आत्मभावं परित्यज्य तस्मि-
 न्नात्मनि नित्यतां गृहीत्वा दीक्षातपआदिभिर्देहं कर्त्तव्यते तद-
 तिरिक्तात्मवेदनं कुर्वीति श्रुत्या लोक उपदिश्यत इत्यर्थः । विप्र-
 खलकवाक्यत्वेन श्रुतिमात्रमप्रमाणं वार्तामात्रेणालं सा न कार्य-
 त्यर्थः । अन्योऽपि धूर्तः अन्येन रत्नादि त्याजयति काचादि
 याहयति । कर्त्तव्यस्याप्यनभिहितत्वादुभयत्र तृतीया ॥ ५४ ॥

वनु पुत्रेऽपि पुत्रस्य प्रत्यक्षोपलम्भात् ज्योतिष्टोमादेरपि फ-
 लस्थानुमानात् श्रुतिमात्रस्य प्रामाण्यात् कथं श्रुतेर्धूर्त्तत्वं इत्या-
 शङ्क्य दूषयति । एकमिति । भावनाभावनाभ्यां सन्दिग्धयोर-
 र्थयोः पुत्रादिसाभालाभयोर्मध्ये एकमिष्टमनिष्टं वा तावन्नि-
 श्चितं भावि भविष्यति । तत्र तयोर्मध्ये तथा सति वा द्रष्टव्य
 पुत्रादेर्जन्मनि लाभे सति विटा धूर्त्ताः परवच्चनचतुराः स्वम-
 न्वादीन् चेतून् कारणभूतानाङ्गः अस्माभीरुद्रजपादि त्वदर्थं
 कृतं तेन च त्वया पुत्रादिं लब्धमिति वदन्तीत्यर्थः । अन्यथा

एकस्य विश्वपापेन तापेऽनन्ते निमज्जतः ।

कः श्रौतस्यात्मनो भीरो भरःस्याद् दुरितेन ते ॥ ५६ ॥

पुत्राद्यस्त्राभे सति तानेव मन्वानसाङ्गानङ्गविकल्पतया फलस्त्रा-
साधकान् प्राचीनपुत्रविधोगादिविपरीतफलकारिणश्चाहुः ।
सामग्रीसाकल्याभावाद्यथोक्तदक्षिणाभावात् फलं न जातं विप-
रीतञ्च जातमिति धूर्त्ताः परान् वञ्चयन्तीत्यर्थः । तस्माद्दृष्ट-
फलपुत्रेभ्यादिदृष्टान्तेनादृष्टफलेष्वपि फलकल्पना निरवका-
शेति अतिरप्रमाणैवेति भावः ॥ ५५ ॥

श्रुतिप्रामाण्यमभ्युपगमादेवाङ्गीकृत्याप्येकात्मवादिमतमनि-
ष्टापत्या दूषयति । एकस्येति । विश्वेषां सर्वेषां परदारगम-
नादिजनितेन पापेन हेतुनाऽनन्तेऽक्षये तापे निरयादिदुःखे
निमज्जतः अनन्तदुःखमनुभवतः सतः श्रौतस्य एकमेवाद्वितीयं
ब्रह्म, नेह नानास्ति किञ्चन, इत्यादिश्रुतिसिद्धैकस्याद्वितीय-
स्यात्मनो हे भीरो पापाङ्गयशील ते तवैकस्य दुरितेन को
भारो गौरवं स्यात् अपि तु पूर्णस्य शकटस्य शूर्पेणैव न कश्चि-
द्भारो भवेत् । एकात्मवादिमते प्रामाणिकस्यैकस्यैवात्मनो यदि
सकलशरीरोपाधिकृतपापसम्बन्धस्तदा तत्फलानन्त्यान्निरया-
दिदुःखानुभवावसरे त्वैकस्यैव पापेन कृत्वा पापाक्षयराशिमृत-
स्तस्य न कोऽपि भारः स्यात् । किञ्च तैर्यत् पुण्यं कृतं तत्त्वयैव
कृतमिति पापे कृतेऽपि तव दोषो नेति यथेच्छं पापं कुर्वित्यर्थः ।
अपि चात्मैक्यात् स्वपरव्यवहाराभावे परदारत्वपरस्वत्वाद्यभा-

किन्ते वृन्तवृतात् पघ्यात् तन्मात्रे हि फलत्यदः ।

न्यस्य तन्मूर्द्धानन्यस्य न्यास्यमेवाश्नो यदि ॥ ५७ ॥

वात् परदारगमनादौ पापलेशस्याप्यभावात् स्वेच्छाचारमेव कुर्वित्यर्थः । भीरो तात्पर्यपर्यालोचनया विना भयशीलेत्युपहासः । तस्मादेकात्मश्रुतिरूपासनपरा ज्ञेया न तु तात्त्विकीति भावः ॥ ५६ ॥

देवपूजादिबुद्धिं निराकरोति । किमिति । भो देवपूजक वृन्तात् प्रसवबन्धनात् सकाशात् इतं अवचितं चम्पकादिकं पुष्यं तस्माद्धेतोस्ते तव किं प्रयोजनं प्रत्युत दोष एवेत्यर्थः । हि यस्माददः पुष्यं तन्मात्रे वृत्ताद्यवृन्त एव वर्तमानमेव फलति फलरूपेण परिणमते न तु तेन विना । पुष्येऽवचिते फलोत्पत्तिप्रतिबन्ध एव भवति न त्वन्यत् फलमित्यर्थः । अथ देवपूजादौ विनियोगात् साफल्यमिति चेत्तदप्यसत् । अश्ननः शालग्रामशिवलिङ्गादेः पाषाणस्यैव मूर्द्धि न्यास्यं यदि चेत्तत्र न्यस्तं सफलीभवित्यति इत्याशयः, तर्हि अनन्यस्य शिलातोऽभिन्नस्य पाषाणस्य मूर्द्धिं तत् न्यस्य निधेहि । अनन्यस्यैवेति वा न्यास्यमेवेति वा । किञ्च भवन्मते भेदस्य प्रापञ्चिकत्वात् परमेश्वरस्य सर्वत्र सत्त्वाच्छालग्रामादेस्त्वच्चिरसस्यैकाद्देवपूजापि पृथक् वृथेति स्वशिरस्यैव पुष्याणि क्षिपेत्युपहास इति भावः । न्यास्यं । हस्तन्तत्वात् ण्यत् ॥ ५७ ॥

ढणानीव घृणावादान् विधूनय वधूरनु ।
 तवापि तादृशस्यैव का चिरं जनवञ्चना ॥ ५८ ॥
 कुरुध्वं कामदेवाज्ञां ब्रह्माद्यैरप्यलङ्घितां ।
 वेदोऽपि देवकीयाज्ञा तत्राज्ञा काधिकार्हणा ॥ ५९ ॥

वैराग्यजननार्थमन्यदप्याह । ढणानीति । हे पुरुष मुखं श्लेषा-
 गारं स्तनौ मांसग्रन्थी इत्यादीनि वधूरनु स्त्रीरुद्दिश्य घृणा-
 वादान् जुगुप्सावचनानि निःसारत्वेन ढणानीव विधूनय त्यज ।
 घतस्तादृशस्य मांसादिमयस्यैव तवापि गर्हितस्यापि स्त्रियो तेन
 प्रकारेण निन्द्या इति चिरं का जनवञ्चना लोकप्रतारणा का-
 र्येति भावः । स्त्रियो व्यभिचारिण्यः पापनिरता इति निन्दा-
 वाक्यानि तवापि व्यभिचारिणो न युक्ता इति वा ॥ ५८ ॥

कुरुध्वमिति । हे अज्ञा मूर्खा ब्राह्मणा यूयं,
 अहस्त्राया जारः सुरपतिरभूदात्मतनयां ।

प्रजानाथोऽयासीत्,

इत्यादि स्मरणात् ब्रह्मविष्णुमहेशादिभिरप्यलङ्घितः काम
 एव देवस्तस्य स्त्रीपारवश्लक्षणाभाज्ञां कुरुध्वं । यस्माद्देदो-
 ऽपि श्रुतिस्मृती ममैवाज्ञेति श्रीभगवदचनाद्देवकीया आज्ञा ।
 अतस्तत्र वेदरूपायां देवाज्ञायां कामाज्ञातोऽधिकार्हणा पूज्या
 मान्या काऽपि तु देवत्वाविशेषाद्देवाज्ञैव कार्य्या कामाज्ञापि
 माननीयैवेत्यर्थः । आज्ञाद्वयमपि समानं । तस्मात् कामदेवा-
 ज्ञामपि कुरुध्वं न त्वेकत्र पक्षपातः कार्य्य इति भावः । यदा

प्रलापमपि वेदस्य भागं मन्यन्ध्वमेव चेत् ।

केनाभाग्येन दुःस्वान्न विधीनपि तथेच्छथ ॥ ६० ॥

तत्र द्वयोरान्नयोर्मध्ये अधिकमर्हणं यस्याः सा काज्ञा अपि तु पूर्ववद्विभेदाद् द्वयमपि सममेवेत्यर्थः । द्वयोर्मध्येऽधिकार्हणा केति सूयमेव कथयतेति । ब्रह्मादिभिरप्यङ्गीकृतत्वाच्छिष्टपरिगृहीतलक्षणप्रामाण्यात् प्रत्यक्षलक्षणसुखहेतुत्वाच्च कामदेवाज्ञैवाधिकार्हणा योग्या । वेदो हि ब्रह्मादीनामेवाज्ञा ब्रह्मादयश्च कामदेवाज्ञाकारिणः । ततश्च यदीयाऽज्ञा भवद्भिरनुष्ठीयते तैरपि अनुष्ठीयते या सा भवतां सुतरामनुष्ठेयैवेति भाव इति वा । पञ्चपातात् तारतम्याज्ञानाच्च मूर्खत्वं । वेदो हीति च पाठः । कामदेवाज्ञामेव कुरुध्वं यस्माद्देदोऽपि देवाज्ञा । तत्र वेदेऽधिका का पूजा अपि तु कामदेवाज्ञैवानुष्ठेया । ब्रह्मादिभिरपि अनुष्ठितत्वमिति वा । का विगर्हणेति पाठे तत्र कामाज्ञायां का निन्दा कोऽनादर इत्यर्थः । देवकीया । गर्हादिषु जनपरयोः कुक्चेत्यत्र देवस्यचेति वक्तव्यत्वात् (पा० ४।१।१३८) कुक्छः ॥ ५८ ॥

श्लोकत्रयेण भीमांसकान् परिहसति । प्रलापमिति । महता प्रघासेन यस्मिन् प्रामाण्यमुपपादितं तस्य वेदस्यैव कञ्चन भागमंशं सोऽरोदीद्यदरोदीत् तद्द्रुस्य रुद्रत्वं इत्याद्यर्थवादमन्त्रनामधेयात्मकं प्रलापमिवावर्णयित्वा कवचोरूपं चैकान्यध्वं अङ्गीकुरुध्वं । आन्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानामित्यादिना पूर्वपक्षसूत्रेण प्रतिपादितस्वानर्थक्यस्य, विधिना श्लेकवाक्यत्वादित्यादिना सिद्धात्सूत्रेण सुत्यर्थवादाद्देहपयोगेऽभिहितेऽपि

श्रुतिं अद्भृत्य विच्छिन्नाः प्रच्छिन्नां ब्रूथ च स्वयं ।
मीमांसामांसलप्रज्ञास्तां यूपद्विपदापिनीम् ॥ ६१ ॥

अतिसार्थक्याभावादतिष्ठतत्वादर्थवादादि वेदभागमनर्थकवच-
नप्रायं चेन्नन्यध्वे तर्हि बद्धधनव्ययायासमाध्यत्वाद्दुःखजनकान्
ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यादीन् विधिभागानपि केन
भाग्याभावेन तथा प्रस्त्रापहूपान् नेष्यथ नाङ्गीकुरुथ अपि तु
तानपि प्रस्त्रापहूपानेव स्त्रीकुरुथेत्यर्थः । सर्वैऽपि वेदो विधि-
रूपः प्रस्त्रापहूपो वास्तु । न तद्भङ्गजरतीन्यायः समाश्रयितुं युक्त
इति भावः । वेदत्वाविशेषेऽप्यभाग्यमेव वैषम्यहेतुरित्यर्थः । दुःख-
शब्दस्य नपुंसकत्वेऽपि दुःखं करोतीति स्थान्तात् पचाद्यचि दुःखा-
निति श्रेयम् ॥ ६० ॥

प्रकारान्तरेण मीमांसकानुपहसति । श्रुतिमिति । हे मी-
मांसार्यां वेदविचारे मांसला परिपुष्टा प्रज्ञा बुद्धिर्येषां ते यूथं
श्रुतिं वेदं प्रत्यक्षं अद्भृत्य आदरेण स्त्रीकुरुथ । अक्षरमात्रमपि
सार्थकं मन्यध्वे । तथा विच्छिन्ना वादिभिर्निराकृता भ्रान्तचित्ताः
पूर्वापरानुसन्धानविकल्पाः सन्तस्तामेव श्रुतिं यूपसम्बन्धिनं
द्विपं दापिनीं दापयन्तीं स्वयमात्मनैवाङ्गीकृतप्रामाण्यामपि
प्रच्छिन्नां केनचिद्वञ्चकेन खिलरूपां निच्छिन्नाञ्च ब्रूथ । चकारः
पूर्वापरविरोधद्योतनार्थः । पूर्वापरानुसन्धानविकलत्वाद्देदवि-
चारचतुरा साध्वी भवतां बुद्धिरित्युपहासार्थं मीमांसेत्यादि-
सम्बोधनं । मांससेत्यनेन च स्थूलदृष्टय आपातग्राहिणो यूथं

को हि वेदाख्यमुष्णिन् वा लोक इत्याह या श्रुतिः ।
तत्रामाण्यादमुं लोकं लोकः प्रयेतु वा कथं ॥ ६२ ॥

न तु कुत्रायमुद्भूय इति सूचितं । अतिजो यज्ञमध्ये यजमानं
यज्ञसमापनाद्यज्ञीसं समाप्त्यन्तरकालभावि स्वाच्छन्दं विदित्वा
कार्यवन्तावेलायामेव स्वयं यूपे यूपे हस्तिनो बद्धा अतिगभो
दद्यादित्येतत्प्रतिपादकानि वेदवाक्यानि यजमानस्य अद्वाजन-
नार्थं पठित्वा याचन्ते । प्रत्यक्षश्रुतिविहितदेहान्तरनिर्द्शन-
व्यामोहितस्य स यजमानः अद्धानतया तथैव प्रतिपद्य तेभ्यः
प्रयच्छतीति तैरेवैषा श्रुतिः प्रवर्त्तिता स्यादित्याशङ्क्य नेवं वेद-
मूलेति सोभपूर्वकमेभिर्दृक्कमिति वेदवाक्यानामर्थवादत्वमङ्गी-
करोति । ततश्च कानिचिद्देववाक्यानि प्रधानानि कानिचिद्-
प्रधानानीति अर्द्धजरतीयन्वायसादवस्य एवेत्यर्थः । यूपहस्तिनो
दानमाचरन्तीति स्मृतेर्मूलभूता श्रुतिरभिधीयते । कश्चित्श्रु-
तिमूलत्वात् स्मृतिरेवाश्रुतिलेनोच्यते । यूपवदत्युचदिपास्यान्
दापयतीति । वाजपेयादौ हि सप्तदशहस्तिनो रथा दास्यश्च
दक्षिणा इत्युपलक्षणमेतदित्यन्ये ॥ ६१ ॥

को हीति । को हि तद्देद यद्यमुष्णिन् लोकेऽस्ति वा नवेति
द्विष्यतीकाशान् करोतीत्यादि या श्रुतिरमुष्णिन् लोके पर-
लोके विषये सुखादिकमस्ति वा नास्तीति वा हि निश्चितं को
वेद अपि तु न कोऽपि आह ब्रवोति, तस्याः श्रुतेः प्रामाण्यात्
अमुं लोकं परलोकं लोकः परीक्षकोऽस्मदादिः कथं वा कथ-

धर्माधर्मौ मनुर्जस्यस्यक्यार्जनवर्जनौ ।

व्याजाम्ण्डलदण्डार्थी अद्धारि मुधा बुधैः ॥ ६३ ॥

मिव प्रत्येतु विश्वामेन निश्चिनोतु ब्रूहि, अपि तु न कोऽपि ।
बदीयास्तित्वनास्तित्वयोः श्रुतेरेव सन्देहस्तत्प्रामाण्यात् पामरो
भवाद्दृश एव परलोकं मन्यते न तु प्रामाणिकः कश्चिदिति
भावः ॥ ६२ ॥

स्रतिप्रामाण्यमपि दूषयति । धर्मोति । बद्धधनव्ययायाससा-
ध्यत्वाच्छीतभयात्तीर्थस्नानाद्यग्रकृत्वात् अग्नौ चरणसन्तापना-
दिरूपतया तत्तद्विद्वियवेगस्य परिहर्तुमशक्यत्वात् सुखानुभ-
वमूलत्वाच्च क्रमेणाशक्यं अर्जनं वर्जनं च ययोस्तौ धर्माधर्मौ
बुद्धिपूर्व्यं जल्पन् बद्धधा प्रतिपादयन् मन्वन्तराधिपतिरादि-
राजो मनुर्मुख्यस्रतिकर्त्ता ब्रह्मपुत्रः स्वायम्भुवो व्याजाद्भर्मा-
धर्मोपदेशकस्रतिप्रणयनमिषेण विधिनिषेधातिक्रमनिमित्त-
प्रायश्चित्तद्वारा मण्डलस्य राष्ट्रस्य लोकस्थापराधं निमित्तीकृत्य
दण्डार्थद्रव्यमभिलाषुको यतस्तस्माद् बुधैः पण्डितमन्यैः मुधा
वृथैव अद्धारि आदृतः । अधर्माचरणं सुकरमित्यधर्ममेव
सर्व्वः करोति । ततश्च येन केनाप्युपायेन अर्थग्रहणोपाय एव
दण्डो मनुनाभिहितो न धर्म इत्यर्थः । अबुधैरिति वा । मनु-
वचनमूलत्वात् । स्रतिमात्रस्याप्रामाण्यमुक्तम् ॥ ६३ ॥

व्यासस्यैव गिरा तस्मिन् अद्वैत्यद्वा स्य तान्त्रिकाः ।

मत्स्यस्याप्युपदेश्यान् वः को मत्स्यानपि भाषताम् ॥ ६४ ॥

पुराणप्रामाण्यं दूषयति । व्यासस्येति । दासदारिकाव्यभि-
चारजातस्य भ्राष्ट्रजायायां पुत्रोत्पादनशीलस्य व्यासस्यैव कवि-
त्वरूपया गिरा तस्मिन् धर्मे परलोके व्यास एव वा अद्वा
भावना आस्तिक्यबुद्धिरित्येतत् तस्माद्धेतोरद्वा निश्चितं यूयं
तान्त्रिका युक्तिज्ञा वाक्यविचारचतुराः स्य भवथ । विदुःसुख-
चया एवंविगीतेन व्यासेन प्रतिपादिते धर्मे परलोके तस्मिन्
वा येषामास्तिक्यबुद्धिस्ते यूयं सुविज्ञतमा इति भावः । अथ च
तान्त्रिकाः कुविन्दतुल्या मूर्खा इत्यर्थः । व्यासस्येत्येकवचनेनैव-
कारेण विगीतत्वं सूचितं । मूलापरिशुद्ध्या भारतादीनां पुरा-
णानाञ्चोपहासः कृतः । मत्स्यपुराणं तु मत्स्यरूपधारिणा विष्णु-
ना मनवे प्रोक्तमिति पृथगुपहसति । मत्स्यस्योपदेश्यान् वो युष्मान्
मनुप्रभृतीन् को भाषतां युष्माभिः सह संवादं कः करोतु ।
यतो मत्स्यानपि को भाषतां । मत्स्या अपि संवादाहं न भवन्ति
तदुपजीविनस्तच्छ्रिया भवन्तस्तु दूरे इति । को भाषतां युष्मान्
मन्वादीन् मत्स्यान् को वदतु अपि तु न कोऽपि । यतो मत्स्यस्यो-
पदेश्यान् जलस्यलक्षारिभ्यो ये हीना मत्स्यत्रिव्यासत्रिदेशका-
रिणः ततोपदेशकापेक्षयोपदेश्यस्य हीनत्वाम्मत्स्यशब्देनापि
नाभिधेया इति भावः । एवं कूर्शपुराणादीनामुपहासः । अथ
च मनुसम्बन्धित्वेन सर्वेऽपि मानवशब्दवाच्या यथा तथा मत्स्य-

पण्डितः पाण्डवानां स व्यासश्चाटुपटुः कविः ।

निनिन्द तेषु निन्दत्सु सुवत्सु सुतवान्न किम् ॥ ६५ ॥

न धातुः किल देव्यां स व्यासः कामात् रुमासृजत् ।

दासीरतस्तदासीद्यन्मात्रा तत्राप्यदेशि किम् ॥ ६६ ॥

बन्धुभिर्ना मास्त्रशब्दाभिधेयत्वं युक्तं न तु मत्स्यशब्दाभिधेय-
त्वमिति को मत्स्यागपि भाषतामिति युक्तमुक्तमिति व्याख्येयं ।
ताम्रिका इति तन्ममधीते वेद वेत्यर्थे वसन्तादेराकृतिगणत्वात्
(पा० ४।२।६३) ठक् । मत्स्यस्येति । कृत्यानामिति (पा० २।१।
७१) कर्त्तरि षष्ठी ॥ ६४ ॥

पूर्वाक्तमेव व्यासस्याप्रमाणत्वं श्लोकद्वयेनाह । पण्डित इति ।
पण्डितो बुद्धिमानत एव कविरौत्प्रेक्षिकस्यार्थस्य वर्षकः तथा
पाण्डवानां युधिष्ठिरादीनां चाटुनि प्रियवचने पटुः एवम्भूतः
स भवद्भिराप्तत्वेनाङ्गीकृतो व्यासस्तेषु दुर्व्याधनादीन् निन्दत्सु न
निनिन्द किं? तथा तेषु श्रीकृष्णादीन् सुवत्सु सत्सु न सुतवान्
किं? तेषु निन्दत्सु स्वयमपि निनिन्द तेषु सुतवत्सु स्वयमपि
तुष्टावेति । पूर्वविशेषणयुक्तस्यापि व्यासस्य पराधीनत्वात् तत्र-
स्तीतं भारताद्यप्रमाणमेवेति भावः । अन्योऽपि पण्डितः प्रभुचि-
न्तानुगुणमेव व्यवहरति तद्वदयमपीत्यर्थः ॥ ६५ ॥

नेति । स भवदीयो व्यासो भ्रातुर्विचित्रवोर्यस्य देव्यां
महिष्यां कामात् स्मरपरवन्नत्वादनुरागात् स मासृजत् व्यवह-
रति स्म? किलेति उपहामे श्रुतौ च । अस्मद्बुद्ध्या तावत्

देवैर्द्विजैः कृता ग्रन्थाः पन्था येषां तदादृतौ ।

गां नतैः किं न तैर्व्यक्तं ततोऽप्यात्माऽधरीकृतः ॥ ६७ ॥

कामादेव सङ्गतः । पौराणिकास्तु देवरात् सुतोत्पत्तेर्धर्मात्मा-
न्तस्थाः सुतोत्पादनार्थं मात्मान्नसंस्त्यां सक्त इति वदन्ति ।
तस्मान्तद्यथा तथास्त्विर्थाः । तदा पुत्रोत्पादनोपसृष्टिते कास्ते
दास्यां रत आसीदिति यत् प्रसिद्धं तत्र दासीरतेऽपि मात्मा
सत्यवत्याऽदेशि आदिष्टः किं ? कथयतेति प्रश्नः । काकुत्स्थ-
सार्थः । अपि तु तत्र तावन्नादिष्टः । तस्माद्दुभयत्रापि स्मरप-
रवशत्वादेव प्रवृत्तः । एवंविधस्यानायत्तत्वात् तद्वचनमप्रमा-
णमिति भावः । समासजत् । दंष्ट्रसञ्ज्ञेति (पा० ६।४।२५) नलोपः
॥ ६६ ॥

इदानीं देवद्विजगोभजनं दूषयति । देवैरिति । देवै-
र्ब्रह्मादिभिः द्विजैर्याज्ञवल्क्यादिभिश्च कृता ग्रन्थाः पुराणानि
स्यतयश्च त एव येषां भवादृशानां वैदिकानां तदादृतौ तेषां
देवानां द्विजानाञ्चादृतौ आदरे विषये पन्थाः । देवा ब्राह्म-
णाश्चावश्यं भजनीया इत्युपदेशपराः प्रमाणमिति यावत् । स्व-
पूजार्थमेव तैर्ग्रन्था निर्मिताः । तद्वचनग्रन्थप्रामाण्यात् देवादी-
नाद्रियन्ते एवम्भूता मूर्खा ये तैर्युष्माभिसङ्घन्यप्रामाण्यादेव गां
पशुरूपां सुरभिं नतैः सङ्गसतः पशोर्गौरपि सकाशात् आत्मा
स्वरूपं व्यक्तं स्पष्टं नाधरीकृतः किं ? नलोऽथ च चीनो न कृतः
किं ? अपि तु कृत एव । नमस्कार्यापेक्षया नमस्कर्तुर्हीनत्वात्
पशोरपि सकाशाद्भवन्तो मूर्खतमा इत्यर्थः । व्यक्तं मन्ये इति

साधु कामुकताऽमुक्ता शान्तस्वान्तैर्मखोन्मुखैः ।

सारङ्गलोचनासारां दिवं प्रेत्यापि लिप्सुभिः ॥ ६८ ॥

थावदिति वा । स्वार्थपरवचनस्याप्रामाण्यत्वाद्देवब्राह्मणसुरभि-
वन्दनं निर्मूलत्वात्प्राज्यमेवेति भावः । देवैर्दिजैः कृता ये यन्त्राः
येषां वः यन्त्राः प्रमाणं तैर्भवद्भिस्तस्य पथः तेषां देवादीनां वा
यन्त्रादीनां वा आदरणिमित्तं गां गतैः ततोऽप्यात्मैति पूर्व-
वत् ॥ ६७ ॥

इदानीं परलोकमङ्गीकृत्यापि यज्वनां ब्रह्मचर्यादि परि-
हसति । साध्विति । शान्तविषयभोगपराङ्मुखं स्वान्तं चित्तं येषां
तैर्मखोन्मुखैर्दृष्टीतदीचैरपि यज्ञेषु सोत्साहं प्रवृत्तैर्याज्ञिकैः
कामुकता सम्भोगलोभिता यदमुक्ता न त्यक्ता तत् साधु युक्तं ।
यद्वा साध्वी सुखकारिणी सा चासौ कामुकता सा न मुक्ता ।
शान्तस्वान्तैर्यज्वभिः कामुकता साधु मुक्ता त्यक्ता । साध्विति
काका विरुद्धलक्षणया नैव मुक्ता किन्तु सम्भोगैकनिष्ठा एव ते
इति व्याख्येयं । सर्व्वत्रापि हेतुगर्भविशेषणमाह । किन्तुतैः सार-
ङ्गलोचनाभिः सुन्दरोभिः सारां श्रेष्ठां तां रसः सारः श्रेष्ठः
पदार्थो यस्यां तादृशीं वा दिवं प्रेत्यापि मृत्वापि लिप्सुभिः
रश्मादिकाम्ययैव ब्रह्मधनव्ययायाससाधान् यज्जानेव कुर्व्वन्ति ।
तैः कामुकता नैव त्यक्ता । अन्येषान्तु थावज्जीवमेव कामुकत्वं
यज्वनां तु मरणानन्तरमपीति प्रेत्यापीत्यनेन सूचितं । तस्मा-
द्दीक्षासमयेऽपि ब्रह्मचर्याङ्गीकरणेनात्मा न वञ्चनीय इति
भावः, दिवं । न लोकेति (पा० २।३।६८) षष्ठी ॥ ६८ ॥

कः श्रमः क्रियतां प्राज्ञाः प्रियाप्रितौ परिश्रमः ।
 भस्मीभूतस्य भूतस्य पुनरागमनं श्रमः ॥ ६८ ॥
 उभयो प्रकृतिः कामे सज्जेदिति मुनेर्मतं ।
 अपवर्गे तृतीयेति भणतः पाणिनेरपि ॥ ७० ॥

एतदेवोपजीव्याह । क इति । हे प्राज्ञाः प्रकर्षणाज्ञा भो
 मूर्खाः तस्माच्छ्रमः श्रान्तिः कः अपि तु न कोऽपि । श्रमाङ्गीक-
 रणेन परलोकमाधनेऽपि काम्यमानकमनीयकामिनीसम्भोगफ-
 लत्वाद्ध्यैव श्रान्तिसत्त्वात् कार्थ्येत्यर्थः । तर्हि किं कार्थ्यमित्यत
 आह । प्रियायास्वरूपरमणीयरमण्याः प्रीतौ प्रेम्णि तस्याः सु-
 खोत्पादने विषये परिश्रमो भूयान् प्रयासः क्रियतां कर्त्तव्यः ।
 श्रान्तिः का अपि तु न कापि । भो प्राज्ञा बुद्धिमन्तस्तारतम्य-
 विचारचतुराः प्रियाप्रितौ प्रयासः कार्थ्यः । सद्यःसुखहेतुत्वा-
 दिति वा । परस्त्रीगमने लोकान्तरे निरयादि भविष्यतीत्या-
 ब्रह्माह भस्मीभूतस्य मृतस्य देहस्य भूतस्य जातस्य देहिने वा
 पुनरागमनं लोकान्तरे क्रियादिदेहप्राप्तिरिति यद् भ्रमः, पर-
 लोकस्यैवाभावात्, तत्सद्भावेऽपि चदेहस्यैवात्मत्वात्तस्य च भस्मी-
 भूतत्वात् केन नरकादि भुज्यते । तस्माद्यावज्जीवं यथेच्छं सुखं
 भोक्तव्यमिति भावः । प्रियाप्राप्ताविति च पाठः ॥ ६८ ॥

मोक्षाधिकाराभावात् ब्रह्मचर्यादिपरित्यागेन काम एव
 सेवनीय इति शब्दद्वयेन वृद्धसम्पत्त्या स्वीयं मतं द्रढयति ।
 उभयोति । अपवर्गे तृतीयेति भणतः पाणिनेरपि मुनेः उभयो

विभ्रत्युपरि यानाय जना जनितमञ्जनाः ।

विग्रहायाग्रतः पश्चाद्भ्रत्वरोरभ्रविभ्रमं ॥ ७१ ॥

प्रकृतिः स्त्रीपुंसलक्षणा इथीव्यक्तिः कामलक्षणे पुरुषार्थं मैथुने धर्मं सञ्जेत् आसक्तो भवेदिति मतमन्तःकरणाभिप्रायो लक्ष्यत इति शेषः । अथमाश्रयः । अपवर्गे हतीयेति वदतः पाणिनेः मैथुनधर्मं अशक्तेन नपुंसकेन तीर्थयात्रा ब्रह्मचर्यादिद्वारा मोक्षे प्रयतितव्यं स्त्रीपुंसलक्षणा व्यक्तिमैथुने शक्तत्वात् कामभोगे अधिकारिणी न तु तीर्थयात्राद्वारा मोक्ष इति । तस्मात् कामाश्चैव कार्येत्यर्थः । न केवलमस्मादाचार्यस्यैव सम्मतं किन्तु भवदीयस्य पाणिनेरपीत्ययमेवार्थः । अथ चैवं वदतः पाणिनेरप्ययमाश्रयः । धर्मार्थलक्षणा इथी व्यक्तिः, अथ च पूर्वप्रयोज्यत्वात् प्रकृतिः कामे सम्भ्रुता भवेत् । धर्मार्थकाममोक्षाः स्वरित्यादौ कामाव्यवहितपूर्वत्वेन तस्या उक्तत्वात् । तृतीया तु कामलक्षणा व्यक्तिरथ च पूर्वप्रयोज्यप्रकृतिरपवर्गे सम्भ्रुमर्हा । अपवर्गादव्यवहितपूर्वत्वेन तस्या उक्तत्वात् । तस्मादपवर्गे निमित्ते कामाख्या तृतीयैव व्यक्तिरुक्ता इत्युक्तत्वात् । मोक्षं प्रति कामस्यैव हेतुत्वात् प्रीतिरेव सुतरां कार्योत भावः । अपवर्गः फलप्राप्तिरिमं सूत्रार्थं शब्दरूपेण अन्यद्योत्प्रेक्ष्य दृष्टुमस्मतिः स्त्रीयमतसमर्थनार्थं दम्बिता । तृतीया प्रकृतिः षष्ठ इत्यमरः । उभयोत्यवजः स्वानिवत्वात् षष्ठ्यदृष्ट्यात् ङीप् । सञ्जेत् । अर्हार्थे लिङ् ॥ ७० ॥

नङ्गास्त्राभिर्नो दूषयति । उपरियानाय स्वर्गं गन्तुं अथ

एनसानेन तिर्यक् स्यादित्यादिः का विभीषिका ।

राजिलोऽपि हि राजेव स्वैः सुखी सुखहेतुभिः ॥ ७२ ॥

चोर्द्धदेशं गन्तुं जमितमञ्जनाः हतगङ्गास्नानाः, अथ च हता-
धोगमना जना अग्रतो युद्धाय पश्चाद्गतरः पश्चाद्गमनशीलः
उरभो मेषस्तस्य विभ्रमं सादृश्यं विभ्रति धारयन्ति । मञ्जना-
दूर्द्धगमनं विरुद्धमिति विपरीतार्थकारित्वान्मेषवस्मूर्त्ता एवेति
गङ्गास्नानेन स्वर्गो भवति इति भ्रान्तिरेवेति भावः । विग्रह-
स्येति पाठे उपरि यानाय हतगङ्गास्नाना मार्गे गच्छतो मेषस्य
भ्रान्तिं सादृश्यं धारयन्ति । शीतवाधया नीचपीवतया गमनात्
शरीरस्याग्रतः शिरोदेशे पश्चात् कटिदेशे च हस्तयोर्धारणात्
हतगङ्गास्नानानां गङ्गास्नानसमयेऽपि मेषतुल्यत्वं । यथा जलम-
ध्येऽघमर्षणे दक्षिणकरेण प्राणानायच्छतः पृष्ठस्थितबाहुर्भवति,
तदा नीचपीवतया उरभसादृश्यं पश्चात्स्थितहस्तस्य च पुच्छ-
सादृश्यमिति मेषतुल्यास्ते जनाः । उच्चैर्जिगमोषोर्नीचैर्भावस्य
विरुद्धस्य करणादुपहास इति व्याख्येयं । यानाय विग्रहायेति ।
तुमर्थेति (पा० २।३।१५) चतुर्थी ॥ ७२ ॥

परलोकमङ्गावेऽपि देहान्तरप्राप्तावपि च न किञ्चिदनिष्ट-
मित्याह । एनमेति । अनेन लोकैः क्रियमाणेन ब्रह्महत्याद्येनसा
पातकेन तिर्यक् किमिपच्छादिः स्याद्भवेद्इत्यादिरित्येवम्प-
कारा का विभीषिका भयोपदर्शनं किं ? अपि त्वनिष्टहेतुत्वा-
भावात् किञ्चिदेतत् । हि यस्माद्राजिलोऽपि हीनः सर्पविशेषो

इताश्चेद्वि दिव्यन्ति दैत्या दैत्यारिणा रणे ।

तत्रापि तेन युद्धान्तां इता अपि तथैव ते ॥ ७३ ॥

जलव्यासोऽपि स्त्रीः स्त्रीयैः सुखहेतुभिर्भेकभक्षणजलाहारसजा-
तीयतरुणीसम्भोगादिभिः सुखकारणैः राजेव सुखी । स्वजा-
त्यनुगुणाहारविहारसम्भोगादीनि विचित्राण्येव सर्वेषां सुख-
साधनाणि । ततः स्वपापफलभूते तिर्यग्येनित्वे जातेऽपि सुखस-
द्भावात् किञ्चिदनिष्टमित्यर्थः । समौ राजिलङ्गुणुभावित्यमरः ।
विभीषिका धात्वर्थनिर्देशे एषुल्लभाविति (पा० ३।१।१३३)
एषुलि, भियो हेतुभये घुगिति (पा० ७।३।४०) घुगागमे प्रत्यय-
स्यादित् । (पा० ७।३।४४) इतीत्वम् ॥ ७२ ॥

युद्धे इतानां स्वर्गप्राप्तिरित्यादि भारतवचनं दूषयति ।
इता इति । सङ्ग्रामे इताः सम्मुखं पतिता दिवि दिव्यन्ति
क्रौडन्ति इति चेद्यदि तर्हि दैत्यारिणा विष्णुना रणे इताः
हिरण्यकशिपुप्रभृतयो दैत्यास्तत्रापि स्वर्गेऽपि तेन सह युद्धान्तां
युद्धं कुर्वन्तु । यस्माद्भूता मारिता अपि दैत्या भवदीयमते तथैव
रणे सम्मुखपतनात् स्वर्गे जीवन्त एव । ततश्च यं यं वापि स्मरन्
भावमित्यादिवचनप्रामाण्यान्मरणसमयेऽपि दैत्यैर्दैत्यारिणा
सह विरोधस्य चित्ते धृतत्वात् स्वर्गप्राप्तावप्यसुरभावस्य तथैव
वर्त्तमानत्वात् तत्रापि तेन सह योद्धव्यमेव । तत्रापि युद्धान्त
एवेति कुत्रचित् पुराणादौ नाकर्ष्यते । तस्माद्रणे पतितानां
मरणादधिकं किञ्चिदपि नास्ति । रणादपस्त्राधनात् स्वर्ग

स्वञ्च ब्रह्म च संसारे मुक्तौ तु ब्रह्म केवलं ।

इति खोच्छिन्तिमुक्त्युक्तिर्वैदग्धी वेदवादिनाम् ॥ ७४ ॥

इत्यादि चात्रधर्मप्रतिपादकं वाक्यज्ञातमप्रमाणमेवेति भावः ।
इता अपीत्यत्र इतौ अपोति पदेन इतौ हिंसायां हतायामपि
मरणे प्राप्तेऽपि । अन्यत् पूर्ववत् । इतावपोति वा पाठः ॥ ७३ ॥

इदानीं मायावेदान्तसिद्धान्तं दूषयति । खमिति । संसारे
संस्तरणावसरे खं जीवात्मरूपः प्रपञ्चः, तथा अनाद्यविद्यावि-
द्यासवासनाविद्यमानभेदं ब्रह्म चेति द्वयमप्यस्ति । तौ समप्राधा-
न्यबोधनार्थौ । मुक्तौ तु मोक्षे सञ्जाते पुनराविद्यकजीवत्ववहा-
रनिवृत्तेः केवलं स्वप्रपञ्चरहितं ब्रह्मैव वर्तते । घटोपाधिनि-
वृत्तेर्घटाकाशनिवृत्तावाकाशमात्रस्यावस्थानवत् संसारोपाधि-
निवृत्तेः खनिवृत्तौ एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मैति ब्रह्मात्मना सम्प-
त्तिर्भवतीत्यर्थः । तथापि प्रपञ्चस्य शुक्तिरजतवन्मिथ्यादृश-
त्वादित्येवं स्वखोच्छिन्तिरेव मुक्तिस्तस्या उक्तिर्वचनं तत्र वैदग्धी
नानारूपोक्तिनिरूपणकौशलं वेदवादिनां वेदान्तमतानुसा-
रिणां । आत्मार्थं सर्व्वं तस्योच्छेदः प्रतिपादित इति महत्
कौशलमिति मायावेदान्तमतोपहासः । वेदवादिनामित्यनेन
च्छान्दसास्ते किञ्चिदपि न जानन्तीति सूचितम् । अपि च
संसारे द्वयं मुक्तौ त्वेकं, ततश्च द्वयं परित्यज्यात्मोच्छेदपुरःसर-
मेकं मूर्खादन्यः कोऽपि नेहते । तस्मान्मूर्खा एव त इति भावः ।
वेदवेदिनामिति च पाठः । वेदवेदितेति पाठे खोच्छिन्तिमुक्त्युक्ती

मुक्तये यः शिलात्वाय शास्त्रमूचे सचेतसाम् ।
गौतमं तमवेत्यैव यथा वित्य तथैव सः ॥ ७५ ॥

वेदग्धीरूपा वेदार्थज्ञातता । आत्मविनाशो मुक्तिर्वेदार्थपरि-
ज्ञानं नामेत्युपहासः ॥ ७४ ॥

न्यायवैशेषिकसिद्धान्ताभिमतं मुक्तिं दूषयति । मुक्तय इति ।
यः सचेतसां चैतन्यवतां सुखदुःखाद्यनुभवाभावात् शिलात्वाय
पाषाणावस्त्वारूपायै मुक्तये मुक्तिं प्रतिपादयितुं शास्त्रमूचे
न्यायदर्शनं निर्घामे, तदत्यन्तविमोचोऽपवर्ग इत्यनेन सकलवि-
शेषगुणोच्छेदनान् मुक्तिरिति मुक्तस्य शिलात्वेत्यलं प्रत्यपादयत्,
युथं तं स्वयमेवावेत्य विचार्यैव गौतमं एतन्नामानं मुनिं यथा
वित्य जानीथ स एव तथा नान्य इत्यर्थः । स गौतम इति यथा
युष्माकं सम्यतन्तथा ममापीत्यर्थः । वैशेषिकास्तु तदीयमतानुसा-
रिण इति भावः । अथवा नाथं परं नास्मा गौतमः किन्तु प्रकृष्टो
गौर्गौतमः पशुरेव । सचेतसां शिलारूपमुक्तिप्रतिपादनादि-
त्यर्थतोऽपि गौतम एवेति भावः । आत्यन्तिकी दुःखनिवृत्ति-
र्मात्रः इति सुखमपि दुःखानुषङ्गित्वाद्भेद्यमिति वदता, सञ्चरीरं
वाव सन्तं प्रियाप्रिये न स्पृशत इति च तत्र प्रमाणमुदाहरतां
वैशेषिकाणामपीयमेव युक्तिः सम्यतेति न्यायवैशेषिकसिद्धान्तो-
पहासोऽनेन कृत इति ॥ ७५ ॥

दारा हरिहरादीनां तन्मग्नमनसो भृशम् ।
 किं न मुक्ताः पुनः सन्ति कारागारे मनोभुवः ॥ ७६ ॥
 देवश्चेदस्ति सर्वज्ञः करुणाभागवन्धवाक् ।
 तत्किं वागव्ययमात्रान्नः कृतार्थयति नार्थिनः ॥ ७७ ॥

हरिहरादिध्यानात्मकिरिति वचनानि दूषयति । दारा इति । हरिहरादीनां सत्स्यादयो दाराः स्त्रियो भृशं निरन्तरं तेष्वेव मग्नं ध्याननिश्चलं मनो यासां एवंविधा अपि किं कस्माद्धेतोर्मनोभुवः कारागारे सन्ति ? सदैव कामपरवशास्तिष्ठन्तीत्यर्थः । तस्मान्न पुनर्मुक्ता इति । एतेन

सकृदुच्चारितं येन शिव इत्यचरद्वयं ।

तथा ।

मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यः स मामेति पाण्डव ॥

इत्यादिवचनैर्हर्षादिध्यानमात्रं मोक्षकारणमिति प्रतिपादयतः शैवादिशास्त्रस्य मुख्यभावेन व्यभिचारित्वादप्रामाण्यम् ॥ ७६ ॥

ईश्वरवादिनो नैयायिकादीन् दूषयति । देव इति । भूम्यादि सकर्तृकं कार्यत्वाद् घटादिवदित्यादिना विशिचस्य कार्यजातस्यास्मदादिविलक्षण्येन कर्त्रा भवितव्यमिति सर्वज्ञस्य परमकारुणिकस्य सत्यवचसः सर्वकर्तुः प्रभोरीश्वरस्य साधितत्वात् सर्वज्ञः कालत्रयवस्तुविज्ञानवांस्तथा करुणाभाक् कृपावान् तथा अगम्या सत्या वेदरूपा वाक् यस्य, नैयायिकादिमते ईश्वरप्रणीतत्वादाप्रवचनत्वाद्देवानां प्रामाण्यात् स्वतः प्रामाण्यस्य

भविना भावयन् दुःखं स्वकर्मजमपीश्वरः ।

स्यादकारणवैरो नः कारणादपरेऽपरे ॥ ७८ ॥

दूषितत्वादित्यर्थः । अथ च सफला यथोक्तार्थसाधिका वाग् यस्य स सत्यवाक् । भवत्सिद्धान्तेन देवद्येदस्ति तर्हि अर्थिनो भुक्तिमुक्त्वाद्यभिलाषिणो नोऽस्मान्, भवन्तः प्राप्तमनोरथा भवन्त्विति वागव्ययमात्राद् वाग्विसर्गमात्ररूपेण व्ययेन किं कस्मान्न कृतार्थयति । तस्मान्नास्तीति भावः । अनेनाद्युपहासः सूचितः ॥ ७७ ॥

इदानीं कर्माभीमांसकमतावलम्बेनायोग्योपासकान्माह । भविनामिति । भविनां संसारिणां स्वकर्मजं स्वकृतपापजातं पापफलभूतं दुःखं भावयन् कर्ष्यन्, स्वयं भवदपि भावयन् पुनः स्वयं प्रवर्त्तयन् ईश्वरो नोऽस्माकमकारणवैरी दायादत्वादिहेतुं विनैव ब्रह्मः स्यात् । अपरेऽन्ये परेऽन्ये पुनः कारणाद्द्वारचेत्राद्यपहारबन्धुवधादेव वैरहेतेर्वैरकारिणो भवन्ति । भविनां न इति वा सम्बन्धः ।

ईश्वरप्रेरितो गच्छेत् स्वर्गं वा श्वभ्रमेव वा ।

कर्माफलदाचेश्वरेण चेत् कर्मानुगुणं फलं भवेत् तर्हि ईश्वरेण कर्त्तव्यं न किञ्चिदस्ति । तादृशात् कर्मण एव दुःखोत्पत्तेः । एवं सति स चेदनुभावयति तर्ह्यस्मदादीनां द्वेष एव तेन कृतः स्यात् । तस्मात्तस्य दयालुत्वादयो गुणा गताः । तस्मात् कर्मण एव प्राधान्यादीश्वरो नास्त्येवेति भावः । पञ्चमी भयेन (पा०२। १।३७) इत्यत्र पञ्चमीति योगविभागात् कारणाद्वैरोति समाशं कृत्वा पञ्चास्रञ्चमासः ॥ ७८ ॥

तर्काप्रतिष्ठया साम्यादन्योन्यस्य व्यतिघ्नताम् ।

नाप्रामाण्यं मतानां स्यात् केषां सत्प्रतिपक्षवत् ॥ ७९ ॥

अन्यदप्याह । तर्केति । प्रमाणानुयाहकयुक्तिसङ्घरूपस्य तर्का-
 स्थाप्रतिष्ठा तथा पर्यावसानेन कृत्वा यत् साम्यं तुल्यत्वं तस्मात्
 तुल्यत्वाद्भेदोः सुन्दोपसुन्दन्यायेन विनिमयेन अन्योऽन्यं पर-
 स्परं व्यतिघ्नतां दूषयतां केषां मतानां प्रमाणत्वेन समानाना-
 मनुमानादीनां, अथ च सत्तासत्त्वैकात्म्यानानात्म्येश्वरत्वानीश्वर-
 त्वादि प्रतिपादयतां दर्शनानामप्रामाण्यं न स्यादपि तु सर्वेषा-
 मपि तुल्यबलत्वेन परस्परविरोधादप्रमाणत्वमेव स्यात् । किञ्च
 सत्प्रतिपक्षो विरुद्धसाध्यसाधको हेतुर्यस्य तदनुमानं सत्प्रतिपक्षं
 तद्वत् । तस्यैवाप्रामाण्यं स्यादिति सम्बन्धः । वैशेषिकादयो यथा
 कृतकत्वाद्दृष्टवदनित्यं शब्दं वदन्ति । मोमांसका निरवयवत्वा-
 दात्मवन्नित्यं शब्दं वदन्ति । तत्रोत्तरेण पूर्वप्रदर्शिते दोषवि-
 शेषे पूर्वस्य यथाऽप्रामाण्यं तथेत्यर्थः । सत्प्रतिपक्षानुमाने यथा
 ऽप्रामाण्यं द्वयोरपीत्यर्थः, सप्तम्यर्थे वतिः, तर्क्यते निश्चीयतेऽर्थो
 यैस्ते तर्का अनुमानानि तेषामप्रतिष्ठया समबलद्वितीयसङ्गा-
 वेनानिश्चितस्वरूपयेत्यर्थ इति च व्याख्येयं । गगनं नित्यममूर्त्तं
 द्रव्यत्वादात्मवत् । गगनमनित्यमस्रदादिवाह्येन्द्रिययास्त्वगुणा-
 धारभूतत्वाद्दृष्टवदिति इति सत्प्रतिपक्षानुमानयोरिवेत्यर्थः
 ॥ ७९ ॥

अक्रोधं शिष्यमन्यैः क्रोधना ये तपोधनाः ।

निर्द्वन्नास्ते धनायैव धातुवादोपदेशिनः ॥ ८० ॥

किं वित्तं दत्तं तुष्टेयमदातरि हरिप्रिया ।

दत्त्वा सर्व्वं धनं मुग्धो बन्धनं लब्धवान् वलिः ॥ ८१ ॥

अन्यथाह । अक्रोधमिति । क्रोधना अकारणरोषणा ये तपोधनास्तपःसर्व्वस्त्राः दुर्वासःप्रभृतयो ये ते क्रोधो बङ्गनर्थकारित्वात् सर्व्वथा त्याज्य इति अक्रोधं क्रोधाभावमन्यैः प्रयोज्यैः शिष्ययन्ति, अन्ये क्रोधाभावं शिष्यन्ते तान् क्रोधो न कार्य्य इति प्रयोजयन्ति उपदिशन्तीति यावत् । स्वयन्तु क्रुद्धा यत् किञ्चिदाचरन्ति अन्यास्त्रैवमुपदिशन्तीत्युपहासः । तथा चेऽतिनिर्धनास्ते धनायैव स्वस्य धनप्राप्त्यर्थमेव लोहादिधातूनां सम्बन्धिनं वादं स्पष्टं वचनं अन्योन्यरिपुमिचाभावज्ञानेन धातूनां संयोगात् स्वर्षरूप्यादि मया कर्त्तुं शक्यते मदुपदेशात् त्वमपि कुरु इत्येवं रूपं धातुवादं उपदिशन्तीत्येवंश्रीला भवन्ति । परन्तु स्वस्मै किञ्चित्तेन दातव्यं इत्येवं परप्रतारणाबुद्धौ न तु तत्त्वतः । यतः स्वयं निर्धना इति हेतुः । तादृक्स्वामर्थसङ्गावे तेषामधनत्वं न युज्यते । ततश्च स्वयमतीर्षः स कथं परांस्तारयति । अनेन धातुवादिनामप्युपहासः । अन्यैः प्रयोज्यकर्त्तुरनभिहितत्वात् कर्त्तरि द्वितीया । क्रोधनाः । क्रुधमण्डार्थेभ्यश्चेति (पा० ३।१। १५१) युष् ॥ ८० ॥

इदानीं दानधर्मं दूषयति । किमिति । भो जना यूयं वित्तं

दोग्धा द्रोग्धा च सर्वोऽयं धनिनश्चेतसा जनः ।

विद्वज्य लोभसंक्षोभमेकदा यद्युदासते ॥ ८२ ॥

स्वर्णादि यज्ञादौ दक्षिणालेन पात्रेभ्यः किमिति इत्य अपि तु कस्मैचिदपि न देयं यस्मादियं हरिप्रिया विष्णोः प्रेयसी सम्-
द्रूपा लक्ष्मीः अदातरि अकृतदानोपभोगे रूपेण तुष्टा प्रीतिं प्रा-
प्नोति तत्रैव वसतीत्यर्थः । दाने बाधकमाह । यस्मान्मुग्धो मूर्खो
दानव्यसनपरः तद्योदर्कविचारशून्यः स्मृतिपुराणादौ अद्वा-
नांश्च वलिः सर्वं धनं श्रीवामनाय दत्त्वा बन्धनं लब्धवान्, वाक्-
पात्रेण बद्धः सन् पातालप्रवेशरूपं बन्धनं प्राप्तवान् इति पुराण-
कथा । दानं कर्त्तव्यमित्यत्र स्मृत्यादिकमेव प्रमाणं वलिप्रभृ-
तीनां दानमशुभोदकं जातमित्यत्रापि तदेव प्रमाणं । तथा च
कर्त्तव्यपात्रशुद्धादियुक्तेऽपि दानविधौ सति विरुद्धफलदर्श-
नाददातरि च लक्ष्याः स्वैर्यदर्शनादन्वयव्यतिरेकाभ्यां दान-
धर्मः सर्वथा त्याज्य एवेत्युक्तमिति भावः । हरिप्रियेत्यनेन श्री-
हरिणापि याचकत्वाङ्गीकारात् लक्ष्मीप्रीत्यर्थमदाद्वलमेवाङ्गी-
कृतमिति च सूचितं ॥ ८१ ॥

पात्राभावाद्दानं न कर्त्तव्यमित्याह । दोग्धेति । अयं प्रत्य-
क्षग्रहणयोग्यः सर्वोऽपि जनो धनिन आख्यान् नरान् दोग्धा
दोहनशीलः स्वामिभक्तदानादिविधुपदेशादिना येन केनाप्यु-
प्रायेण धनिकेभ्यो धनमाकर्षतीत्यर्थः । तथा द्रोग्धा मनसा
तद्विषये द्रोहकरणशीलश्च, कथमेनं हन्यामेतस्य धनादि च कथं

दैन्यस्यायुष्यमस्तैन्यमभक्ष्यं कुक्षिवञ्चना ।

स्वाक्कथमृक्कतानन्दकन्दलीकन्दमेककम् ॥ ८३ ॥

गृहीयामित्यादिप्रकारेण तद्विषये द्रोहमेव चिन्तयतीत्यर्थः ।
सर्वोऽप्येवमिति कथमुच्यत इत्यत आह । लोभसंचोभं द्रव्या-
द्यभिलाषजनितं मनसो नितरां चोभं कर्मण्यपारवश्यलक्षण-
विकारं अभिलाषातिरेकं वा विमृज्य यद्युदासते उदासीना
भवन्ति परस्वाकर्षणादेरुपरता भवन्ति तर्ह्येको दै वा न तु
द्वितीयस्तादृशस्वल्पीयांस्तस्माद्युक्तमेवोक्तमित्यर्थः । तस्मात् परप्र-
तारणप्रयोजनक एव दानार्थं धर्माद्युपदेश इति भावः । परप्र-
तारकत्वात् पात्रत्वाभावाद्दानं कस्मैचिदपि न कर्त्तव्यमित्यर्थः ।
विषह्येति पाठे लोभातिरेकं बलान्निरुद्धेत्यर्थः । दोग्धा, द्रोग्धा
ताच्छीत्ये दन् । तद्योगे च, न लोकेति (पा० २।३।६८) षष्ठीनि-
षेधाद्भूनिन इति द्वितीया । एको दै वा एक द्वाः । सङ्ख्याव्यये-
त्यादिना (पा० २।२।२५) समासे कृते बज्जब्रौहौ, सङ्ख्येय इति
(पा० ५।४।७३) उच्यमानान्तः ॥ ८२ ॥

इदानीं विधिनिषेधजातं दूषयन्नुपसंहरति । दैन्येति ॥ अ-
स्तैन्यं चौर्याभावो दैन्यस्य निर्द्धनत्वस्यायुष्यं वर्द्धकमित्यर्थः । चौर्यं
यावन्न क्रियते तावद्दैन्यं नापयति तस्मात्तत् कर्त्तव्यमेवेति भावः ।
तथा अभक्ष्यं लण्डुनगृञ्जनग्राम्यशूकरादि, तददर्जनमिति यावत्,
तत्कुक्षिवञ्चना, खोदरविप्रलम्भनमेव । खादूत्तममभक्ष्यमिति
परित्यागे जठरवञ्चनैव भवति न तु स धर्माः । तस्मात् किं बज्जना

इत्यमाकर्ष्य दुर्वर्षं शक्रः सक्रोधतां दधे ।

अवोचदुच्चैः कस्कोऽयं धर्ममर्माणि हन्ति ॥ ८४ ॥

लोकत्रयीं त्रयीनेत्रां वज्रवीर्यस्फुरत्करे ।

क इत्यं भाषते पाकशासने मयि शासति ॥ ८५ ॥

आनन्दस्य सकलसुखस्य कन्दली प्ररोहः कन्दं मूलभूतमेककं
असहायं केवलं स्वाच्छन्दं खेच्छाचारित्वं च्छत आश्रयत ।
श्रौतस्मार्त्तसकलविधिनिषेधान् परित्यज्य सर्वदुःखहेतुत्वात्
खेच्छाचरमेव कुरुतेत्युपदेशानस्मात्समाकर्षयतेति शेषः । आयुष्यं ।
तस्मै हितमिति (पा० ५।१।५) यत् । असैन्यं । स्नेनशब्दात्, स्नेना-
द्यन्तलोपस्येत्यत्र (पा० ५।१।१२५) स्नेनादिति योगविभागात्
यति, अर्थाभावेऽव्ययीभावः । एवमभक्ष्येत्यत्रापि । विन्दतेति वा ।
विद्भू लाम्भे लोट् ॥ ८३ ॥

इत्यमिति । शक्रः, इत्यं पूर्वोक्तं दुर्वर्षं वेदादिदूषकश्चार्वा-
कस्य दुष्टवर्षवाक्यमाकर्ष्य सक्रोधतां दधे सकोपोऽभूदित्यर्थः ।
अनन्तरं उच्चैर्नितरां तारस्वरं इत्यवोचत् । इति किं । एतेषु
मध्ये अनिश्चितरूपोऽयं कस्कः श्रुत्यादिमूलानि धर्मरहस्यभू-
तानि वेददूषणात् हन्ति छिनत्ति । कोऽयं कोऽयं एवं भाषत
इति वक्रविशेषनिश्चयाय कोपाभिव्यञ्जकसम्भ्रमोक्तौ कस्कशब्दः
कस्कादित्वात् साधुः ॥ ८४ ॥

क्रोधमेव द्योतयन् वेदप्रामाण्यं प्रतिजानीते । लोकेति ।
पाकशासने पाकासुरमर्द्दिनि मयि त्रयीनेत्रां प्रसिद्धचतुर्दयी-

वर्षासङ्कीर्षतायां वा जात्यलोपेऽन्यथापि वा ।

ब्रह्महादेः परीक्षासु भङ्गमङ्ग प्रमाणय ॥ ८६ ॥

गोचरार्थगोचरीकरणसमर्थवेदत्रयरूपनेत्रां वेदविहिताचर-
णवेदनिषिद्धवर्जनकारिणीं लोकत्रयीं धर्मास्थापनपूर्व्यं शासति
परिपालयति सति क इत्यमेवं सकलधर्मदूषणप्रकारेण भा-
षते । किम्भूते । वज्रवीर्येण स्फुरन् प्रकाशमानः करो यस्य
तस्मिन् । वज्रेत्यादिना वेदादिनिन्दकस्य कष्टच्छेदसामर्थ्यं स्वस्य
सूचितम् । मयीति करेण हृदयस्वर्जनपूर्व्यं क्रोधाहङ्कारावि-
ष्काराभिनयः । वज्रहस्तः पुरन्दर इत्यादिवाक्यप्रतिपाद्ये मयि
प्रत्यक्षदृष्टे सति श्रुतिप्रामाण्यं को वान्यथा कर्तुं समर्थ इति ।
वज्रवीर्येत्यनेन विग्रहवत्त्वं सूचितं । यावोन्मज्जनवत्, अग्निहोत्रं
त्रयीत्यादि वेदाप्रामाण्याप्रतिपादनं चार्वाकवाक्यं दूषितमिति
ज्ञेयं । शासति मयि शासनं मामनादृत्येत्यनादरे सप्तमी वा
॥ ८५ ॥

श्लोकद्वयेन शुद्धिर्विशदयतीत्यादि यज्जातिदूषणं कृतं तत्प-
रिहरति । वर्षेति । अङ्ग रे चार्वाक ब्राह्मणादिवर्षानामसङ्की-
र्षतायां सत्यां अन्योन्ययोनिसङ्कराभावे सति यो जात्यलोपो
ब्राह्मणत्वादिजातेर्लोपाभावः सद्भवहारविषयत्वं तस्मिन् वा
विषये ऽन्यथापि वर्षसङ्कराज्जात्यभावे वा विषये परीक्षासु
शुद्धत्वादिज्ञापकेषु सत्याद्युक्तेषु जलादिदिव्येषु विषये ब्रह्म-
हादेर्ब्राह्मणक्षत्रियादिवधकारिणोऽभियोज्यस्य भङ्गं पराजयं

ब्राह्मण्यादिप्रसिद्धाया गन्ता यन्नेक्षते जयम् ।

तद्विशुद्धिमशेषस्य वर्षवंगस्य शंसति ॥ ८७ ॥

प्रमाणय सन्दिग्धस्वार्थस्य कोव्यन्तरनिरासेन निश्चायकं कुह ।
 यदि ब्राह्मणत्वादिशुद्धिर्न स्यात्तर्हि ब्रह्मवधादौ कृतेऽपि ब्र-
 ह्महा नास्तीति प्रतिज्ञातवसिङ्गभूतो भङ्गो न स्यात् । भवति च
 तावत्तस्माद्भङ्गेनैव हन्यमानस्य तत्पित्रादिपरम्परायाश्च सङ्की-
 र्णत्वाद् ब्राह्मण्यादिजातेरस्तित्वं कथितं । यत्र च सङ्कराज्जा-
 तिशुद्धिर्नास्ति तस्य वधादौ कृतेऽपि ब्रह्महत्यादिप्रतिज्ञाकृतो
 भङ्गो नास्त्येवेति । वर्षसङ्कराज्जातिसोपे व्यतिरेकमुखेन भङ्ग
 एव प्रमाणं धूम इव वज्रभावेऽपीत्यर्थः । अङ्गेति प्राकृत्यद्योति
 सम्बोधनं । मिथ्यातत्त्वपरीक्षायामभियोक्तुर्भङ्गेऽभियोज्यजाति-
 शुद्धिः पातित्याभावश्च । अभियोज्यभङ्गे तु हन्यमानादेर्जाति-
 शुद्धौ सत्यामपि अभियोज्यस्यैव सङ्कीर्णजातित्वं पातित्यच्चेति
 निश्चयसिद्धेर्भङ्गमेव प्रमाणयेत्यर्थं इति व्याख्येयं । यथा मति
 व्याख्या ज्ञातव्या ॥ ८६ ॥

पूर्वोक्तमेव द्रढयति । ब्राह्मण्येति । ब्राह्मण्यमादिर्यस्य
 क्षत्रियादिजातिविशेषस्य तेन प्रसिद्धायां यदा ब्राह्मणी आदि-
 र्यस्याः क्षत्रियादिस्त्रियाः सा ब्राह्मण्यादिः सा चासौ प्रसिद्धा
 च तस्या इयमुत्तमा ब्राह्मणीत्यादिप्रकारेण रूढयाः स्त्रियः
 गन्ता कामुकक्षां संभुञ्जानो नरो दिव्ये जयं न ईक्षते पश्य-
 तीति, यत्, न प्राप्नोतीत्यर्थः । तज्जातीयानीक्षणमेव कर्तुं अग्ने-

जलानलपरीक्षादौ संवादो वेदवेदिते ।

गलहस्तितनास्तिक्यां धिक् धियं कुरुते न ते ॥ ८८ ॥

षष्ठ वर्षवंशस्य ब्राह्मणादिवर्षषड्वस्य मातापित्रादिपरम्परया
विशुद्धिर्नितरां निर्दोषत्वं शंसति कथयति । ब्राह्मणीव्यभि-
चारी नरो ब्राह्मणोऽहं ब्राह्मणीं नागममिति प्रतिज्ञाय यदा
दिव्यं करोति तदा स पराजयत एवेति तावत्प्रत्यक्षं । तथा च
गम्याया गन्तुस्य पारदार्यादिदोषदूषितत्वेऽपि तन्मातापित्रादि
परम्पराया ब्राह्मणादिविशुद्धिः तत्पराजयेनैव स्पष्टं कथिता ।
यदि जातेः शुद्धिर्नाभविष्यत् तर्ह्येवं प्रतिज्ञायां कृतायामपि
तयोर्ब्राह्मणत्वाभावाद्भङ्गो नाभविष्यत् । स तु दृश्यत इति भङ्ग
एवान्यथानुपपत्त्या जातिशुद्धौ प्रमाणमित्यर्थः । ब्राह्मणादिप्र-
सिद्धायां गन्ता ना पुरुषो यदजयं भङ्गमीक्षते तद्भङ्गेक्षणमिति
वा व्याख्या । गन्तेति ढच् । अन्यथा । न लोकेति (पा० २।३।६८।)
षष्ठ्यभावः स्यात् । प्रसिद्धायामिति पाठे विषयसप्तमी । अन्या
व्याख्या क्लिष्टत्वादुपेक्ष्या ॥ ८७ ॥

इदानीं संवादादपि वेदस्य प्रामाण्यमित्याह । जलेति । हे
चार्वाक वेदेन वेदिते बोधिते वेदमूलजलानलयोस्ताभ्यां वा या
परीक्षा शुद्धत्वनिश्चयः स आदिर्यस्य तुलादिव्यादेस्तादृशेऽर्थे
संवादो यथोक्तदर्शनरूपः स ते तव धियं बुद्धिं गलहस्तितं बला-
न्निर्वासितं नास्तिक्यं यस्यास्तां न कुरुते धिक् । वाक्यार्थः कर्म ।
अनुचितमेतदित्यर्थः । जलदिव्ये हि जलमग्नः पुरुष आकर्षपूर्व-

पुरुषमुक्तशरप्रत्यानयनमपेक्षमाणो यद्यनानीते शर उन्मञ्जति
तर्हीवाशुद्धः, अनानीते तु शुद्ध इति वेदोक्तं जलदिव्यं, तच्च तथैव
दृश्यत इति संवादः । वक्त्रिदिव्ये तु तप्तलोहादौ दाहादा-
हाभ्यामशुद्धिशुद्धी इत्यप्युक्तं वेदेन । तत्रापि संवादः । तस्मिन्
प्रामाण्यहेतौ संवादे सत्यपि नास्तिक्यं न जहातीत्याश्चर्यम् ।
मूर्खतरोऽसीति भावः । तव धिग्धियं निन्द्यां बुद्धिं निराकृत-
नास्तिक्यां न कुरुतेऽपि तु करोत्येव । दूषयतीत्यर्थः । तव धिक्
निन्द्यां न करोति अपि तु धिक्करोत्येवेत्यर्थः । धियमिति वा ।
यतो निराकृतनास्तिक्यामित्युभयत्रापि हेतुगर्भसंवादेन नास्ति-
क्यापनयात् स्वरूपहानेर्धिक्कार एव कृत इत्यर्थः । जलानलप-
रीचादौ ते तवापि यतः संवादः सप्रतिपत्तिरस्ति तेन कारणेन
सञ्जातगलहस्तमालिङ्गितकण्ठं नास्तिक्यं यस्यां तां स्वीकृतना-
स्तिक्यां बुद्धिं त्वं धिक्कुरु इत्यर्थ इति वा । अत्र गलहस्तशब्दः
परीरम्भपरः । यतस्तवापि संवादोऽस्ति । तेन स्वीयां धिग्-
धियं नास्तिक्यवादाद् दुष्टां बुद्धिं दुर्वासितनास्तिक्यां कुर्विति
वा कुत्सिता इतिः शब्दो यस्य तत्सम्बोधनं कुरुते कष्टद । तथा
हे अविद्यमानमते अविनीत चार्वाक वैदिके जलानलपरी-
चादौ यस्मात् संवादोऽस्ति तस्मादास्त्रिष्टनास्तिक्यां नास्तिक-
मतिं धिक् सा निन्द्येत्यर्थः । इति यत्तदोः सम्बन्धमाश्रित्य वा
व्याख्येयम् । नास्ति मतिरस्येत्यर्थे, अस्ति नास्ति दिष्टं मति (पा०
४।४।६०) इति ठकि नास्तिकः । मतिः परलोकविषया ।
तद्भावो नास्तिक्यं । ब्राह्मणादित्वात् यञ् ॥ ८८ ॥

सत्येव पतियोगादौ गर्भादेरध्रुवोदयात् ।

आक्षिप्तं नास्तिकाः कर्म न किं मर्म भिनन्ति वः ॥ ८९ ॥

इदानीं मृते कर्मफलोर्मय इत्यादीनि वाक्यानि दूषयति । सतीति । पतियोगः सती स्त्रिया भर्तृष्वन्धः शुक्रशोणितसन्निपातलक्षणः, अयुष्मासु गमनं निषिद्धतिष्यादिवर्जनं एतदादिर्यस्यैतादृशे बीजोपादौ कर्षणजलसेकादौ च वर्तमान एव दृष्टकारणसामग्र्यां सर्वदा सत्यामपि गर्भादेरध्रुवोदयादनिश्चितादुद्भवात् । कस्मिंश्चित् काले ऽनुत्पत्तेर्हेतोरक्षिप्तमलौकिकस्य परलोकसाधनस्य भावेऽदृष्टकारणसामयोत एव सदा स्यात् । न चैवमस्ति । तस्माद्धर्माधर्मरूपमदृष्टं कारणान्तरमस्तीत्यर्थापत्तिप्रमाणकं कर्म शुभाशुभफलकमदृष्टं भो नास्तिका अवैदिकत्वाद्द्रष्टुमनर्हा वो युष्माकं मर्म इदयं किञ्च भिनन्ति अपि तु विदारयत्येव । कुतो हेतोर्न भिनन्तीति वा । एतन्निदर्शनेन सचेतसो हृदयेन विदारितुं युक्तं तन्न जातमित्याश्रय्ये । मूर्खतमा भवन्त इत्यर्थः । कर्म वो मर्म दर्शनरहस्यरूपं न किं दूषयति किन्तु दूषयत्येवेति वा । सर्वोद्देशेन नास्तिका इति बद्धवचनम् । गृहस्थास्त्रिचतुरासु पत्नीषु सतीष्वपि पुत्राद्यसम्भवे एवं वदन्ति अस्माभिरपत्यप्राप्तिहेतुकं कर्म प्राक् न कृतम् । अजातसम्यक्प्रेतकृत्येनास्मदंशेन केनचित् प्रेतेन प्रतिबन्धः कृतस्सस्मादपत्यं न भवतीत्यादि वा कथयन्ति । तस्मान्नोकप्रवादपारम्पर्यादर्थोपत्तेरदृष्टं कारणान्तरमङ्गीकर-

याचतः स्वं गयाश्राद्धं भूतस्याविश्य कश्चन ।

नानादेशजनोपज्ञाः प्रत्येषि न कथाः कथम् ॥ ८० ॥

णीयम् । आदिब्रह्माभ्यां हविषाषिव्यस्नामिषेवादिव्यवसाया-
स्तत्फलावाप्तयश्च व्याख्याताः ॥ ८८ ॥

मृतः स्मरति, अन्वदेहैर्मृते हस्तिः, सन्देहेऽप्यन्वदेहाग्नेरित्या-
देवत्तरमाह । याचत इति । पापवशादप्राप्तसङ्गतेः पिशाचत्वा-
दियोनिप्राप्तस्य स्वसम्बन्धिनमुदासीनं वा यं कश्चनाविश्य सूक्ष्म-
रूपेषु तच्छरीरमधिष्ठाय स्वसम्बन्धि मयाश्राद्धं गिजदुर्गते
परिजिहीर्षया गवाक्षां श्राद्धप्रधाने माघस्थानादिजन्मं पुण्यवि-
शेषं याचते मम सङ्गतिप्राप्त्यर्थमिदं करणीयमिति प्रार्थय-
मानस्य, एवं कृते मोक्षिव्यामीति वदतः प्रेतस्य, सम्बन्धिनीः
नानादेशेभ्य आगता जनास्त्रेभ्य उपज्ञाः श्रुताक्षैर्था ज्ञाताः
सत्यत्वेन सर्वेषां सन्मताः कथाः कथं न प्रत्येषि । तासु कथं न
विश्वसिषि । अपि तु नानाविधप्रामाणिकजनसंवादिशिङ्गलात्
पूर्वजन्मकथनात् पूर्वं मयाचैतावत् सुवर्षादि निश्चितं तत् पश्य-
नेति निश्चादिदर्शनसंवादाद् देशान्तरकाखान्तरप्रवृत्तिकथ-
नाद् गयाश्राद्धादौ कृते तस्य सङ्गतेरनुमानाच्च ताः सर्वथा
विश्वसितुं योग्या इत्यर्थः । एतेन तीर्थादिभावविशेषपरलोक-
देशान्तरप्राप्तिधर्माधर्ममूलखर्गनरकादिप्राप्तीनां प्रामाण्यं स-
मर्थितं । नानादेशजनेन उपज्ञानुभविता यासान्ताः सर्वसा-
क्षिका इत्यर्थः ॥ ८० ॥

नीतानां यमदूतेन नामभ्रान्तेरुपागतौ ।

अद्भुत्से संवदन्तीं न परलोककथां कथम् ॥ ८१ ॥

ज्वाल ज्वलनः क्रोधादाचख्यौ चाक्षिपन्नमुं ।

किमात्य रे किमात्येदमस्मदद्ये निरर्गलम् ॥ ८२ ॥

को हि तद् वेदेत्यादेरुत्तरमाह । नीतानामिति । प्राणा-
पकर्षणार्थं यमेनैव प्रेषितेन यमदूतेन देवदत्तमानयेत्यादिष्टेन
सनामतया भ्रान्तेर्हेतोः स्थूलशरीरासैद्धिकं शरीरमाह्वय्य यो
देवेनामायितः सोऽयमानीत इति यमसामीप्यं नीतानां मर-
णीयादन्येषां जनानामुपागतौ सत्यामानायितो यः सोऽयं न
भवति पुनरयं मर्त्यलोकं गेय इत्येतत्सदृशमन्यमानयेति यम-
चित्रगुप्ताभ्यामुक्ते सति प्रत्यावृत्तौ भौतिकशरीरमध्ये सैद्धिक-
शरीरे पुनः प्रविष्टे सति तद्द्वान्धवैरेतावत्पर्यन्तं किं जातं त्वं कुत्र
गतः किंवा तत्र दृष्टमित्यादि प्रश्ने ह्यते यमदूतैर्यमं प्रापित-
स्तेन च पुनरायुःशेषादत्र पातितोऽहम् । स्वर्गां नरकस्यैवंविध
इतिप्रकाशकश्रुतिस्मृतिप्रमाणेषु यथा स्वर्गादिरूपं श्रुतं तादृ-
शस्यैव तस्य कथनात् संवदन्तीं संवादं कुर्वन्तीं परलोकसम्-
न्धिनीं अस्तित्वकथां कथं कुतो हेतोस्त्वं न अद्भुत्से परलोका-
स्तित्वे प्रमाणरूपां न मन्यसे वद । न किञ्चिदविश्वासे कारण-
मस्ति । तस्मात् परलोकोऽस्त्येवेति भावः ॥ ८१ ॥

ज्वालेति । अथ ज्वलनोऽग्निः क्रोधाज्ज्वाल, अमुं चार्वाकं
आक्षिपन् परुषभाषणैरधिक्षिपन्निति आचख्यौ, ऊचे च । इति

महापराकिणः श्रौतधर्मैकबलजीविनः ।

क्षणभक्षणमूर्च्छाल स्मरन् विस्मयसेऽपि न ॥ ८३ ॥

किं । रे चार्वाक नीचत्वमस्माकं वैदिकानामग्रे गिरगलं निर्भयं यथा तथा इदं पूर्वोक्तप्रकारं किमात्य किं ब्रूषे इति । अतः परमेवं चेद्वक्ष्यसि तर्हि तव कण्ठोष्ठमेव कुण्ठयिष्यामीत्यर्थः । क्रोधाविष्टजातिरियं । क्रोधावेशद्योतनार्थमेव वीषायां पुनरुक्तिः ॥ ८२ ॥

इदानीं नास्तीति स्थातीत्यादेरुत्तरमाह । महेति । हे क्षणं क्षणमात्रमभक्षणेनाभोजनेन मूर्च्छालातिविफल रे नास्तिक द्वादशादिबहुदिवसोपवाससाध्यमहापराकाख्यव्रतवतस्मान् ब्रह्मचारिणः श्रौतस्मार्त्तरूपैवैकेन बलेन जीविनः प्राणधारणशीलानेवभूतान् मनुष्यान् स्मरंस्मिन्तयन्नपि किं न विस्मयसे । एतावन्ति दिनाभ्येतेऽभोजनाः कथमासत इत्यास्यर्थं न प्राप्नोषीत्येतन्नहश्चिचम् । क्षणमात्रमयभोजनपोडायाः स्तेनैवानुभवे मासोपवासादिकारिणां जीवितधारणस्य प्रत्यक्षदर्शने च सत्यपि भवादृश एव मूर्च्छा न विस्मयत इत्यर्थः । तस्माच्चिरमभोजनेऽपि जीवितधारणसामर्थ्याद्मूर्च्छाऽस्त्येवेति । एकादशुपवासादिकं धर्ममन्वयव्यतिरेकाभ्यां जानीहीति भावः । पराकिणः । श्लेषत्वाविवक्षायां द्वितीयाबहुवचनं । श्लेषत्वविवक्षया अधीगर्थेति (पा० २।३।५ २) षष्ठ्येकवचनं वा । मूर्च्छाल । अस्यर्थे सिद्ध्यादिषु चुद्रजन्तूपतापाभ्यां चेष्यत इति वचनादुपतापकारित्ववचनादुपकारकारित्वात्तच् । विस्मयसे न किमिति च पाठः ॥ ८३ ॥

पुत्रेष्टिश्चेनकारीरीमुखा दृष्टफला मखाः ।

न वः किं धर्मासन्देहमंदेहजयभानवः ॥ ८४ ॥

इदानीं यावात्सम्पन्नवत्, एकं सन्दिग्धयोस्तावदित्यादेरुत्तरयति । पुत्रेति । भो नास्तिकाः पुत्रप्राप्त्यर्थं विहितः पुत्रफलको घागः पुत्रेष्टिः, स्नेनेनाभिचरन् यजेतेति वेदवाक्यविहितः स्नेनसाधनकोऽभिचारफलको स्नेनः, तथा कारोरीं निर्वपेत् दृष्टिकाम इति वंशाङ्कुरसाधनको दृष्टिफलको घागः कारीरोत्युच्यते, एते घागा मुखमादिर्येषां ते, तथा दृष्टप्रत्यक्षानुभवमानसुतसम्भूतिवैरिमारणजलवर्षादिरूपं फलं प्रयोजनं येषां ते मखा वो नास्तिकानां युष्माकं धर्मोऽस्ति वा नास्ति इति धर्मसम्बन्धी सन्देहो वेदवाक्यविहितादृष्टफलकयागादिरूपो धर्मसात्मन्धी वा, अदृष्टफलकयागादिविधायकवेदवाक्यान्वेव वा धर्महेतुलाङ्घ्यसात्मन्धी वा यः प्रामाण्याप्रामाण्यसन्देह एव मन्देहा सन्ध्यादये सूर्यपासार्यमुत्पद्यमाना षष्टिसहस्रार्द्धतिष्ठः कोटयो राक्षसाः तेषां जये विनाशे भानवः सूर्यरूपा विनाशका न किं भवन्ति । एवं दृष्ट्यापि धर्मं न मन्वसे चिन्मित्यर्थः । किं न अपि तु भवन्त्येवेति वा ।

तिष्ठःकोन्धोऽर्द्धकोटी च मंदेहा नाम राक्षसाः ।

सद्यन्तं सहस्रांशुमतियुञ्जन्ति ते सदा ॥

नाथञ्चा चाभिमन्थोर्द्धं जलन्निः सन्धयोः क्षिपेत् ।

तेन शान्त्वन्ति ते दैत्य वज्रभूतेन वारिषा ॥

दण्डताण्डवनैः कुर्वन् स्फुलिङ्गालिङ्गितं नभः ।
 निर्ममेऽथ गिरामूर्ध्निर्भिन्नमर्मेव धर्म्मराट् ॥ ८५ ॥
 तिष्ठ भोस्तिष्ठ कण्ठोष्ठं कुण्ठयामि हठाद्यम् ।
 अपष्टु पठतः पाद्यमधिगोष्ठि शठस्य ते ॥ ८६ ॥

इत्यादिवाक्यप्रामाण्याद्वाच्यथाभिमन्त्रितजलप्रक्षेपेण तन्ना-
 श्रपुरःसरमेव सूर्योदयात् सूर्य एव तान् विनाशयतीत्युच्यते ।
 तथा च सूर्यो यथा तन्नाशयति तथा मखैरपि भवदीयस-
 न्देशे विनाश एवेति प्रामाणिकमेव सर्व्वं जानीहि ॥ ८४ ॥

दृष्टेति । अथाऽग्निवचनानन्तरं धर्म्मराड्यमः स्वायुधस्य
 दण्डस्य ताण्डवनैरितस्तथास्त्रनैः नभः स्फुलिङ्गालिङ्गतमग्निह-
 शाकीर्षं कुर्वन् रचयन् चार्वाकवाक्श्ररैर्भिन्नमर्मेव विदारित-
 जीवस्त्रान इवासहमानो गिरामूर्ध्निर्वाक्यपरम्परा निर्ममे ऊचे
 इत्यर्थः । ऊर्ध्वपदेन वाचामप्रतिहतप्रसरत्वं सूचितं । ऊर्ध्विर्वा
 स्त्रियामिति ल्लोखिङ्गोऽपि ॥ ८५ ॥

तदेवाह । तिष्ठेति । भो नास्तिक तिष्ठ तिष्ठ क्षणमात्रं सहस्र
 धर्म्मदूषणाद्विरमेति वा । अयमहं अधिगोष्ठि गोष्ठ्यामिन्द्रादि-
 सभायां अपष्टु प्रतिकूलं पाद्यं पठनार्थं वचनं पठतो भाष-
 माणस्य शठस्य वाक्कुलमात्रनिष्ठस्य नास्तिकाधमस्य ते तव
 कण्ठोष्ठं कण्ठनास्यमोष्ठौ च हठाद्दलात्कारेणोदानोमेव कुण्ठ-
 यामि वर्षोत्सारणाश्रमं करोमि दृष्टेन चूर्णयामीत्यर्थः ।
 सर्व्वेषु विशेषणानि दृष्टत्वज्ञापने हेतवः । अथ चैवंविधस्य ते

वेदैस्तद्विषिभिस्तद्वत् स्थिरं मतशतैः कृतम् ।

परं कस्ते परं वाचा लोकं लोकायत त्यजेत् ॥ ६७ ॥

समज्ञानात्पृथुयिष्ठपान्यवैमत्यमेत्य यम् ।

लोके प्रयासि पन्थानं परलोके न तं कुतः ॥ ६८ ॥

अधिगोष्ठि कथामधिकृत्य वाचो युक्तौ कण्ठोष्ठं कुण्ठयामि युक्त्वा
प्रतिहतत्वादङ्गुमसमर्थं करोमि । सर्व्वमपि भवच्छास्त्रं दूषयि-
ष्यामीत्यर्थः । वाग्व्यापारं प्रति कण्ठोष्ठस्यैव दण्डो युक्तः । अय-
मपि क्रोधाहङ्काराविष्कारे । तिष्ठ तिष्ठेति क्रोधातिशयद्योत-
नार्थं पुनरुक्तिः । कण्ठोष्ठं प्राख्यंगत्वादेकवङ्गावः । कुण्ठयामि,
वर्त्तमानसामीप्ये भविष्यति लट् ॥ ६६ ॥

इदानीं स्याकत्रयेण परलोकं धर्म्मञ्च साधयन् को हि
वेद, तर्काप्रतिष्ठयेत्येवमादेरुत्तरमाह । वेदैरिति । चतुर्भिः
ऋग्वेदादिभिर्वेदैर्यथास्थिरोक्तं तदक्षस्य वेदस्य वेषश्चाथा
तद्युक्तैः तदङ्गोपजीविभिः वेदानुसारिभिर्मतानां शतैः सति-
पुराणादिभिः वादिप्रतिवादिभेदैर्मीमांसादिशास्त्रैश्च स्थिरं
कृतं निश्चयेन व्यवस्थापितं परं श्रेष्ठं अन्यञ्च स्वर्गादिलक्षणं लोकं
हे लोकायत नास्तिकाधम परं केवलं ते वाचा निर्धुक्तिकेन
वचनमात्रेण कोऽपि विद्वान् त्यजेत् अपि तु न । किन्तु सर्व्वैरपि
तद्युक्तिभिः परलोकः स्वीकृत एवेत्यर्थः । तदस्तित्वे सन्देहापा-
दिनी को हि वेदेत्यादिश्रुतिस्त्वन्यपरेति भावः ॥ ६७ ॥

समेति । एकस्मिन्मार्गादावर्थं समज्ञाना तुल्यमतयोऽन्वे

स्वकन्यामन्यसात्कर्तुं विश्वानुमतिदृश्वनः ।

लोके परत्र लोकस्य कस्य न स्याद्दृढं मनः ॥ ६६ ॥

ऽप्यसङ्गा भूयिष्ठा बह्वतरसङ्गाश्च पान्यास्तेषां वैमत्यं मार्गा-
न्यत्वविरोधमेत्य प्राप्य ज्ञात्वा वा इह लोके यं पन्थानं तमेव
प्रयासि परलोकेऽपि विषये तमेव तादृशमेव मार्गं कुतो हेतोर्न
गच्छसीति प्रश्नः । अपि तु तमेतमेव गच्छेत्युपदेशो वा । यथा
केनचिदामो दक्षिणे वा काशीमार्ग इति मार्गं पथिकेषु पृष्ठेषु
पञ्चषैर्वाममार्गं कथिते सति पञ्चाशद्भिर्दक्षिणमार्गं कथिरे
“द्वैधे बहूनां वचनं याच्यं इत्यादि” न्यायात् कुशलेन पञ्चाश-
दुक्तमार्गैरेव गम्यते, एवं परलोकेऽप्यप्यविमतिं निरस्य बह्वनु-
गत एव मार्गः किमिति नाश्रियत इत्यर्थः । परलोकमार्गस्य
लक्षणया धर्मसं कथं न मन्यसे, अपि तु तमेवाङ्गीकुरु । पर-
लोकसत्तानिश्चयमपि गन्तव्यग्रामवत् कुर्वति भावः । तर्काप्र-
तिष्ठयेत्यस्याप्येतदुत्तरं ज्ञेयं ॥ ६८ ॥

बह्वसम्पत्तिमेव दर्शयति । स्वकन्यामिति । स्वकन्यामात्म-
पुत्रीमन्यसात्कर्तुमन्यस्मै वराय अधीनां देयां कर्तुं विश्वेषां
सर्वेषां श्रुतिस्मृतिपुराणादीनां लोकानां चानुमतिं सम्पत्तिं
दृष्टवतोऽनुभवतः तथा कुर्वतस्य कस्य जनस्य परत्र लोके
स्वर्गादौ मनो दृढं निःसन्देहं निश्चलं न स्यादपि तु सर्वस्यापि
स्यादेव । न केवलमन्यस्मै किन्तु चार्वाकस्य तवापीत्यर्थः ।
सर्वोऽपि परलोकबाधभिया स्वकन्यामन्यस्मै ददाति । यदि

कस्मिन्नपि मते सत्ये हताः सर्व्वमतत्यजः ।

तद्दृष्ट्वा व्यर्थतामात्रमनर्थस्तु न धर्म्मजः ॥१००॥

परसोको नाभविष्यत्तर्हि स्वपुत्रीमन्वसौ कथमदासत् । अश-
माचारः सर्व्वेषां सम्यतः । स च त्वयाप्यन्यसौ पुत्रीदानादङ्गीकृत
एव । अन्यथा स्वपुत्र्याः स्नेनैव ग्रहणमापद्येत । तस्मादन्येषा-
मनुमतिं गृहीत्वैव यथा कन्याऽन्वसौ दीयते तथा ब्रह्मसम्पत्ति-
दर्शनात् परसोकमप्यङ्गीकुर्विति भावः । अन्यथात् । देयेनाचेति
(पा०५।४।५५) सतिः । विश्वेति पूर्व्ववत् ॥ ९९ ॥

सोकद्वयेन श्रुतिस्मृत्यर्थबोधेषु, तर्काप्रतिष्ठयेत्यादेरुत्तरमाह ।
कस्मिन्निति । धर्म्मपरसोकादिप्रतिपादनपराशां ब्रह्मणां मतानां
मध्ये एकस्मिन्नेकस्मिन्नपि मते सत्ये सत्यत्वेनाङ्गीकृते सति सर्व्व-
मतत्यजः सर्व्वमतत्यागिनः परस्परविरोधात् सर्व्वमतासत्त्ववा-
दिनो नास्तिका यूयं हता मारिताः । तत्रायं सन्धिः । मताना-
मसत्यत्ववादिभिः किञ्चिन्नतं सत्यमङ्गीक्रियते न वा, चेद-
ङ्गीक्रियते तर्हि कस्यापि कन्यादानादिप्रतिपादकस्य स्त्रीयम-
तस्यैव वा सत्यत्वाङ्गीकारात् सर्व्वमप्रमाणमिति सर्व्वसत्यत्ववा-
दिनो व्याघाताच्च सिद्धान्ताभ्यां दूषिता एवेति वैदिकसिद्धा-
न्तो निर्दोष इत्याद्यातं । न वेत्यपि पक्षे नास्तिकमतस्याप्यस-
त्यत्वादसत्यभूतस्य दूषकत्वाभावान्निर्दोषो वैदिकः पक्षः सिद्ध
एवेत्यपि नास्तिका दूषिताः । निर्दोषत्वेऽपि वैदिकपक्षानङ्गीकारे
स्वपक्षोऽपि तैर्नाङ्गीकार्य्य इत्यादि श्लेषम् । एवञ्च तस्मैकस्य मतस्य

क्वापि सर्वैरवैमत्यात् पातित्यादन्यथा क्वचित् ।

स्यातव्यं श्रौत एव स्याद्धर्मो शेषेऽपि तत्कृते ॥ १०१ ॥

दृष्ट्वा सत्यताज्ञानेनोभववादिषिद्धतया पुत्रेभ्यादौ पुत्रजन्मा-
दिफलसिद्धौ सत्यां यत्र क्वचित् फलव्यभिचारस्तत्र कर्मणो
वैफल्याद् व्यर्थतामात्रं फलसाधनत्वरहित्यमात्रं तु पुनः अधर्मः
प्राचीनपुत्रवियोगादिर्निरर्थकः । दुःखरात्रिः धर्मज्ञो न, पुत्रे-
भ्यादिधर्मजन्मो न भवति, विपरीतं तु धर्मेषु न जन्यते, किन्तु
प्राचीनदुष्कर्मनिमित्तमेव । केवलं तु काकतालीयन्यायेन तस्य
पुत्रेभ्याद्यनन्तरभावित्वं । न च तावतैव तत्कार्यत्वमिति व्याप्तेरि-
त्यर्थं इत्यादि ज्ञातव्यम् । कस्मिन्नपि मातृगमनादिनिषेधे स्त्रक-
न्यादानादौ विषये च वैदिके मते सत्ये सति तस्मिन्श्रे सत्यत्वे
ऽङ्गीकृते सति सर्वमतमसङ्गतमिति वदन्तो नास्तिका इताः ।
मातृगमननिषेधादेरंशस्य भवद्भिरपि परिपालनादित्यर्थः ।
तथा च तद्दृष्ट्वा कन्यादानमातृगमननिषेधादिरूपाणां सत्या-
नां विधिनियेधांशानां दृष्टान्तेनान्यत्रांशे व्यर्थतामात्रं वचन-
मात्रेण व्यर्थमित्युच्यते न तु धर्मज्ञो वास्तवोऽनर्थः प्रयोजना-
भावः । तद्दृष्टान्तेन व्यर्थतामात्रमन्यत्राव्यर्थतैवेति चेत्यस्यमति-
प्रसङ्गेन ॥ १०० ॥

उपसंहरति । क्वापीति । सर्वैर्नास्तिकैरपि क्वापि कस्मिन्नपि
अहिंसाकन्यादानादौ श्रौते वेदोक्त एव धर्मो स्यातव्यं । कुतः ।
अवैमत्यात् सर्वेषामित्यर्थः शेषः श्रौतानां बौद्धानां माध्यमि-

कानामपि सम्प्रतिपत्तेः । अहिंसादेस्त्रीरप्यनिषिद्धत्वाद्द्वीकृतत्वा-
 चेत्यर्थः । स्वातन्त्र्यमेवेति वा । तथा कश्चिद्वर्णाश्रमाधिकारविहिते
 अन्वया करणे निषिद्धाचरणे च पातित्यदोषादिहितकरणा-
 निषिद्धाचरणप्रत्यवायभयादपि श्रौत एव धर्मो स्वातन्त्र्यं । अन्वया
 वैमत्येऽपि श्रौत एव कश्चित् कस्मिंश्चिद्धर्मो स्वातन्त्र्यं । कुतः । पा-
 तित्यात् । यन्तु श्रौते धर्मो तेषां विप्रतिपत्तिसादनङ्गीकारेऽपि
 प्रत्यवायः स्यादित्यङ्गीकार्य एवेत्यर्थ इति वा । एवं श्लेषेऽपि
 निष्पन्नैमित्तिकाभ्यामतिरिक्ते काम्ये जोतिष्टोमादावपि स्वा-
 तन्त्र्यं । कुतः । तत्कृते तस्य वेदस्य कृते कारणादेदविहितत्वा-
 विज्ञेयादित्यर्थः । यदा तत्कृते वेदमूलाच्छ्लेषे स्मार्त्तेऽपि धर्मो
 स्वातन्त्र्यं, यदा चारानुमितस्यत्या श्रुतेरनुमानात् । स्मार्त्तधर्मा
 अपि वेदमूला इति तेऽप्यङ्गीकर्त्तव्या इत्यर्थः । एतेन यस्मिन्ना-
 स्तीति, जनेन जानतेति, एकस्य विश्वपापेनेति, स्वस्य ब्रह्म चेत्यादेः
 सर्वस्वाप्युत्तरं दत्तम् । धातुवादादि दिक्प्रामाणिकमेव । अस्मि-
 द्भिस्तु साधनवैगुण्यादिति सर्वमपि समर्थितमिति ज्ञेयम् । त-
 त्कृतमिति पाठे हेतुगर्भविशेषणं । तस्मान्न मतानामप्रामाण्यं ।
 श्रुतिस्यत्योश्चैकमत्यमप्यविहङ्गमिति श्लोकद्वयतात्पर्यार्थः । अ-
 हिंसादयः स्यत्युक्ताः सर्वसाधारणधर्माश्लेषु कापि श्रौतेऽपि
 धर्मो स्वातन्त्र्यं । पातित्यादित्युभयत्रापि हेतुः । सर्वेषामनुमते
 विहिते चेन्न स्वीयेत तर्हि विहितस्याननुष्ठानादिति स्यतेः
 पातित्यमित्यर्थः । तथा च विहितानां केषाञ्चिद्भवद्भिरनुष्ठा-
 नाच्चिपिङ्गानां केषाञ्चिद्भवद्भिरपि वर्जनात् सर्वेषां विमते

वभाण वरुणः क्रोधादरुणः करुणोऽभिमतम् ।
 किं न प्रचण्डात् पाषण्डपाश पाशाद्विभेषि नः ॥ १०२ ॥
 मानवाशक्यनिर्माणा कूर्माद्यङ्गविला शिला ।
 न अद्वापयते मुग्धास्तैर्थिकाध्वनि वः कथं ॥ १०३ ॥

निषिद्धे चेत् स्वीयते । तथा निन्दितस्य सेवनादिस्यतौ पातित्य-
 मित्यर्थः । तथा चैतद्दृष्टान्तेनान्येष्वपि विधिनिषेधांशेषु तत्कृतेः
 श्रौतत्वाविशेषादेव हेतोः स्थातव्यं । तेऽपि प्रामाणिकत्वे स्वी-
 कार्या इति वा व्याख्या इत्यादि ज्ञातव्यम् ॥ १०१ ॥

वभाणेति । क्रोधादरुणो रक्तकायकान्तिः वरुणः करुणया
 उज्ज्वलितं वचो नितरां पश्यं यथा वभाण । हे पाषण्डपाश
 नास्तिकाधम त्वं नोऽस्माकं प्रचण्डाद्दुःसहात्पाशाञ्च विभेषि किं ।
 कुत्सार्थां, याष्ये पाशविति (पा० ५ । ३ । ४७) पाशप्रत्ययः ॥ १०२ ॥

मानवेति । मानवैर्मनुष्यैरशक्यं निर्माणं यस्याः तथा कूर्मव-
 राहनरसिंहादयोऽङ्गास्त्रिङ्गानि येषामेवंविधं विलम्बिवरं यस्याः
 सा च शिला गण्डकाख्या तीर्थविशेषसम्भवा शास्त्रयामशिला,
 भो मुग्धा मूर्खाः तीर्थिकाध्वनि सेत्सरमार्गे वैदिकाध्वनि वा वो
 युष्माकं कथं न अद्वापयते आस्तिकाध्वं न प्रापयति । चिचमेत-
 न्नवतां मूर्खतरत्वमित्यर्थः । मनुष्यैरशक्यरचनं सावयवत्वेन कार्यं
 शिलादिस्त्रनिर्माणशक्तमिच्छामात्रेण कर्त्तारं मनुष्यादिसत्त्व-
 मीश्वरमाक्षिपति । विमतं सकर्त्तकं कार्यत्वाद्दृष्टवत् । अनुमाना-
 त्यक्षधर्मावसादिसत्त्वेषु कर्त्तरीश्वरे सिद्धेऽपि कथमत्राविद्यास

अतक्रतुर्जायाख्याविख्यातिर्नास्तिकाः कथम् ।

श्रुतिवृत्तान्तसंवादैर्न वक्ष्यमदधीकरत् ॥ १०४ ॥

इत्याश्रयः । एतेन देवस्येदस्मि सर्व्वंश्च इत्यादेरुत्तरं दत्तमिति श्रेयम् ॥ १०३ ॥

श्रुतेति । भो नास्तिकाः अतक्रतुश्च श्रीविष्णोरुद्भ्यां अजा-
यत इत्युक्तौ वैश्वः स आदिरासो वा येषां ते ब्राह्मणादिवर्षाश्च
तेषामाख्या अतक्रतुमुखजबाहुज इत्यादीनि नामानि तेषां वि-
शेषेण ख्यातिर्वार्त्ता श्रुतिवृत्तान्तसंवादैः वेदोक्तेतिहासैः करणैः
यो युष्मान् कथं न चमदधीकरत् चमत्कारं नाकारयदपि तु
आश्रय्यं भवतां तयोत्पाद्यं । चमदित्यव्ययमाश्रय्यं । अताश्चमेध-
क्रतुकारोऽत्रो भवति । इन्द्रस्यैव अतक्रतुत्वं वेदेनोक्तम् । लोके-
नापीन्द्र एव अतक्रतुत्वेन व्यवह्रियते न तु वज्रादिरिति । तथा-
च ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीदित्यादिना श्रुत्या ब्राह्मणचेचिद्यादीनां
मुखजत्वबाहुजत्वाद्युक्तं । लोकेनापि ब्रह्मचत्रादय एव मुखज-
त्वबाहुजत्वादिभिर्यवह्रियते न तु विपर्य्ययेणेति वेदोक्तेन सह
लोकस्थानुभूयमानत्वात् । संवादादपि वेदे यथोक्तं तथैव लोको
व्यवहरत्याश्रय्यमेतत् । आश्रय्यं पूर्वं वेदप्रामाण्यं कथं न वि-
श्रियेत्यपि तु विश्वनीयं तचेत्याश्रयः । ऊरुजपदं वृत्तानुरो-
धात् प्रायेजि । तथापि सर्व्वेऽपि वर्षाः संश्रुहीताः । विख्यातिः
प्रयोजिका संवादैः प्रयोज्यैर्वो युष्माकश्चमदाश्रय्यं कथं न कार-
यामामेति वा । अतक्रतुश्च ऊरुजोर्वशी च तदादि वक्रिर्मेनके-

तप्तञ्जनकृतावेशान् गयाआह्लादि याचिनः ।

भूताननुभवन्तोऽपि कथं अद्भुत न श्रुतीः ॥ १०५ ॥

नामभ्रमाद्यमं नीतानथ स्वतनुमागतान् ।

संवादवादिनो जीवान् वीक्ष्य मा त्यजत श्रुतीः ॥ १०६ ॥

त्यादि व्याख्या येषां यासाञ्च वज्रादीनां मेनकादीनाञ्च तेषां
लोके प्रसिद्धेर्वेदवृत्तान्तसंवादैर्हेतुभिर्युष्माकं कमाश्चर्यं नाचो-
करत् । लोकवेदप्रसिद्धानिन्द्रादीनुर्व्व्याद्यपरससैतान् सर्वान्
प्रत्याक्षेपैव पश्यतेत्यर्थः । तथा च वेदसम्भूलं परलोकादि च
प्रामाणिकमेवेदमिति भाव इति वा । प्रथमव्याख्याने व इति
इकोरि (पा० १।४।५३) त्यषौ कर्त्तुंषौ कर्म्मत्वं, चमदिति च
कर्म्मन्तरं । संवादैरिति करणे द्वितीया । पञ्चान्तरे तु तेनैव
सूत्रेणाषौ कर्त्तुः कर्म्मत्वाभावादनभिहिते कर्त्तरि संवादैरिति
द्वितीया । व इति षष्ठी ॥ १०४ ॥

तदिति । तेषु तेषु जनेषु कृतावेशान् कृतसञ्चारान्, तथा
गयाआह्लादि याचिनो गयापिण्डदानादिपुण्यं याचतः, प्राप्त-
प्रेतभावान् भूतान् प्राणिनोऽनुभवन्तोऽपि पश्यन्तोऽपि द्यूयं
श्रुतीः कथं न अद्भुत सत्यत्वेन मन्यध्व इति पौनरुक्तं न ब्रह्मणोयं
भिन्नवक्तृत्वादेवमुत्तरलोकेऽपि ज्ञेयम् ॥ १०५ ॥

नामेति । नामभ्रमाद्यमदूर्तैर्यमं नीतान् प्रापितान् अथ
मुक्तत्वात् प्रत्यावृत्त्य स्वतनुमागतान् प्राप्तान् संवादं चन्द्रः चयी-
त्यादि वेदसंवादं वदन्नेवंशीलान् जीवान् वीक्ष्य श्रुतीः वेदान्

संरभौर्जभजैवादेः स्तभ्यमानाद्वलाद्वलन् ।

मूर्द्धि बद्धाञ्जलिर्देवानथैवं कश्चिदूचिवान् ॥ १०७ ॥

नापराधो पराधीनो जनोऽयं नाकनायकाः ।

कालस्याहं कलेर्वन्दो तच्चाटुचटुलाननः ॥ १०८ ॥

मा त्यजत, अप्रामाणिकान् मा ब्रूत । एवं वेदप्रामाण्योपसंहा-
रात् स्याद्यादेरपि वेदमूलत्वात् उक्तसर्वधर्माणां प्रामाण्यं व्यव-
स्थापितम् ॥ १०६ ॥

संरभौरिति । अथ वेदवचनान्तरं जभ्यजैवः ब्रह्म आदि-
र्थस्य, इन्द्रागलादीनां संरभौर्भूभङ्गाद्याकारविकारैर्भूतेन क-
लिना पुरश्चितुं स्तभ्यमानास्त्रिषिद्ध्यमानात् । इन्द्रादिसंरभान्
ब्रूया भयात् तत्सम्बुद्धं पदमपि च्छित्तुमन्नकादस्तात् कलिमै-
न्यात् वलन् पृथग्भवन् किञ्चिद्भार्ष्यमवलम्ब्य द्वित्राणि पदानि
सम्बुद्धमागच्छन् दीनत्वद्योतनपुरःसरं ब्रह्मादिनमस्कारार्थं
बद्धाञ्जलिः कश्चिद्ज्ञातनामा पापरूपत्वेनाज्ञातनामा चार्वाक-
देवान् एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण ऊचे ॥ १०७ ॥

नेति । हे नाकनायका इन्द्रादयः अयं मल्लशयो जनो
ऽपराधी न यतः पराधीनः । तदेवाह । कलेः कलिनाम्बः काल-
स्याहं वन्दो कृतिपाठकः । अत एव तस्य चाटुनि प्रियवचने
विषये चटुसं प्रियवादि वावदूकं वा आगनं यस्त्रैवभूतः, अथ
च कालस्य कृतान्तरूपस्य वन्दनेो हि यमाअयन्ति तन्निवृ-
त्तदनि न च दण्डार्हाः । तस्मादेतन्प्रियं वैदिकादिदूषणं मया

इति तस्मिन् बहत्वेव देवाः स्यन्दनमन्दिरम् ।

कलिमाकलयाञ्चक्रुर्द्वीपरञ्चापरं पुरः ॥ १०९ ॥

सन्दर्शोन्नमद्भीवः श्रीबहुत्वकृताङ्गुतान् ।

तत्तत्पापपरीतस्तान्नाकीयान्नारकीव सः ॥ ११० ॥

कृतं यदि न करोमि तर्ह्ययं दण्डयिष्यतीति परयुक्तत्वादपरा-
धास्त्राहं दण्डः श्रीमङ्गिरिति ॥ १०८ ॥

इतीति । देवास्त्रिंशत्सर्वाके इति पूर्वोक्तप्रकारेण बहति
भाषमाणे सत्येव स्यन्दनमन्दिरं रथं कलिं अपरं द्वितीयं
द्वीपरञ्च पुरोऽप्ये आकलयाञ्चक्रुर्दृशुः ॥ १०९ ॥

समिति । तैस्त्रैः प्रसिद्धैः ब्रह्महत्यादिभिर्मूर्तेः पापैस्तत्का-
रिभिः पुरुषैर्वा परीतः समन्ताद्वाप्तः, तथा उन्नमन्ती दर्शना-
र्थमुन्नमन्ती वा यत्सैवभूतः स कलिः श्रीबहुत्वेन कायकान्तिवाङ्-
म्येन भूषणादिसम्पदाङ्गुत्वेन वा कृताङ्गुतान् कृताङ्गुत्वात् अ-
नाकीयान् स्वर्गरहितान् स्वर्गभवान् वा तान् इन्द्रादीन् सन्द-
दर्श । क इव नारकीव । यथा ब्रह्महत्यादिकारी आकण्ठन-
रकमय ऊर्ध्वग्रीवो नरकस्थः पुरुष इव । पापकारित्वादहमेवं-
रूपः पुण्यत्वाच्चेति दीप्तस्वरूपा इति ज्ञातवाञ्छ । नरकस्योऽपि
देवानां कायकान्तिदर्शनाज्जायमानसुखोऽनुष्ठितपापकृतपञ्चा-
न्नापः सुरानार्त्ततया पश्यतीत्युपमा । उन्नतयोव इत्यपि पाठः ।
नाकीयानिति हितार्थे तस्मै हितमिति (पा० ५।१।५) वृद्ध-
त्वाङ्गुत्वाच्च इति (पा० ४।२।११४) वा ङः । नारकी ।
नरकशब्दाद् इति ॥ ११० ॥

गुरुरीढावलीढः प्रागभूत्प्रमितमस्तकः ।

स त्रिशङ्कुरिवाक्रान्तस्तेजसैव विडौजसः ॥ १११ ॥

विमुखान् द्रष्टुमप्येनं जनङ्गम इव द्विजान् ।

एष मत्तः सहेलन्तानुपेत्य समभाषत ॥ ११२ ॥

गुर्विति । प्राग् दर्शनात् पूर्वमिन्द्रादयः केनापि एकद्विकरणे,
इत्यादिरूपया गुर्व्या महत्या रीढयाऽवलीढो व्याप्तस्तेषु कृता-
वज्ञोऽपि दर्शनानन्तरं विडौजस इन्द्रस्य तेजसा आक्रान्तः परा-
भूतः तिरस्कृततेजस्कः सन् अवज्ञां त्यक्त्वा स कलिः अममक्षपि
बलात् खेनैव प्रकृतेजसैव वा नमितो नघीकृतो मस्तको यस्मै-
वभूतोऽभूत् । इन्द्रादीन्मस्यकारेत्यर्थः । क इव । त्रिशङ्कुर्नाम
सूर्यवंशो नृप इव । स हि स्वयाजने प्रार्थितेन पुरोधसा वसि-
ष्ठेन निरस्तो गुरोर्वसिष्ठस्य अवज्ञया व्याप्तस्तस्मिन् कृतावज्ञ सत्त-
भिमानादिश्यामिषेण सर्वकामिकं क्रतुं धाजितस्तत्प्रभावात्
सन्नरीर एव स्वर्गं गच्छन्निन्द्रेऽपि कृतावज्ञः संस्ततेजसा पराभूतः
स्वर्गाद्भ्रंशितः । यथा पूर्वमिन्द्रे कृतावज्ञः संस्ततेजसा परा-
भूतः स्वर्गाद् भ्रंशित इत्येवं नमितमस्तकोऽभूदितिहासः ।
रीढावमाननावज्ञेत्यमरः ॥ १११ ॥

विमुखानिति । मत्तः सगर्व एष कलिः सहेलं सविस्वासमु-
पेत्य समीपमागत्य तान् देवान् समभाषत । किम्भूतान् । एनं
कलिं द्रष्टुमपि न केवलं भाषितुं स्रष्टुं वा किन्तु वोचितुमपि
विमुखाननर्हान् सावज्ञान् । कः कानिव । मत्तो निर्मलो मदि-

खस्ति वासोऽघ्यते तुभ्यं शिखिन्नस्ति न खिन्नता ।

सखे काल सुखेनासि पाशदस्त मुदस्तव ॥ ११३ ॥

खयम्बरमहे भैमीवरणाय त्वरामहे ।

तदस्माननुमन्यध्वमध्वने तत्र धाविने ॥ ११४ ॥

रामन्तो वा जनङ्गमश्चण्डालो द्वाजानिव । किञ्चूतान् एनं
 चण्डालं द्रष्टुमप्यनर्हान् । चण्डालप्रवमातङ्गदिवाकृतिजनङ्गमा
 इत्यमरः । गमयेति (पा० ३।२।४७) खच् । खित्वानुम् ॥ ११२ ॥
 खस्तीति । हे वासोऽघ्यते इन्द्र ते तुभ्यं खस्ति चेममस्ति
 कश्चित् । तथा हे शिखिन्नये ते तव खिन्नता चित्तक्लेशो नास्ति
 कश्चित् । हे सखे काल यम सुखेनासि किं । हे पाशदस्त वरुण
 तव मुदः सन्ति कश्चित् । गृहमात्रस्याधिपत्यादसामर्थ्यं वृथैव
 ज्वालाजटिलत्वं कुस्तिरूपत्वमायुधधारणवैयर्थ्यञ्च सम्बुद्धिभिः
 सूचितं । उत्तमानां कुशलप्रश्नासौः सह स्वाम्यन्तेभ्योऽधिकत्वं
 सूचयति । इन्द्राय खस्तिप्रयोगः स्वामिभावं ब्राह्मण्यं वा
 कस्तेर्हीतयति । वर्षसाम्येन यमे सखिशब्दप्रयोगः । अयमेव
 गर्वोऽवज्ञा चेति ज्ञेयं । स्वस्वाग्नीःचेमपुण्यादावित्यमरः । वा-
 सोऽघ्यतिर्गृहमेधाश्चेति लिङ्गात् साधुः । तुभ्यमिति । नमः-
 खस्तीति (पा० २।३।१६) चतुर्थी । इतरत्र तव सम्बन्धनीयम्
 ॥ ११३ ॥

खयमिति । हे देवा वयं खयम्बररूपे महे उत्सवे भैमीवर-
 णाय यस्मात् त्वरामहे सवेगाः सः तत्तस्मात्तत्र धाविने खय-

तेऽवज्ञाय तमस्योच्चैरहङ्कारमकारणम् ।

उच्चिरेऽति चिरेणैतं स्मित्वा दृष्टमुखा मिथः ॥ ११५ ॥

पुनर्वक्ष्यसि मामैवं कथमुदक्ष्यसे नु सः ।

सृष्टवान् परमेष्ठो यं नैष्ठिकब्रह्मचारिणम् ॥ ११६ ॥

स्वरस्यानं प्रति अजुगामिनेऽध्वनेऽस्माननुमन्यध्वमाज्ञापयत ।
स्वरावज्ञादन्या गोष्ठो न क्रियते । आज्ञैव दीयतामित्यर्थः ।
अध्वने । तादर्थ्यं चतुर्थी ॥ ११४ ॥

त इति । ते देवाः पूर्वीकमकारणं निर्हेतुकं उच्चैरतिव्र-
थितं अस्य कलेरहङ्कारं दर्पमवज्ञाय मिथोऽन्योन्यं दृष्टमुखाः
सन्तः मूर्खः स्वयम्बराद्यं किं करोतीति स्मित्वा हास्यं कृत्वाऽति-
चिरेण पापीयसाऽनेन सह कथं वक्तव्यमिति बुद्ध्या भूयासं काष्ठं
विश्वन्थैर्न कस्मिं प्रत्यूच्चिरे वक्ष्यमाणं वभाषिरे ॥ ११५ ॥

पुनरिति । हे कले त्वं स्वयम्बराद्यं गमिष्यामीति एकवा-
रमज्ञानादुक्तं तदिदमतः परं पुनर्मा मा एवं वक्ष्यसि मा
मावोचः । यस्मात् परमेष्ठो यं त्वां आमरणं गुरुकुलनिवासिनं
नैष्ठिकब्रह्मचर्यव्रतचारिणं सृष्टवान् (स तु पुनस्त्वं कथमुद-
क्ष्यसे परिणेष्यसि कृतयुगादयो निष्कलत्रा एव सृष्टाः) तस्मा-
त्तव स्वयम्बराद्यंऽनुचिताऽवकीर्षित्वापातात् । तस्मादेवं पुन-
र्मा मा वोच इत्यर्थः । पापरूपं प्रत्युपहासवचनमेतत् । माग्बद्धस्य
गिरनुबन्धकत्वादक्ष्यसीति वचेर्लट् । मा मेति निषेधविषयार्थं
वीषायां द्विरक्तिः । परमे स्थाने तिष्ठति इति इनिः स च कित् ।

द्रोहिणं द्रुहिणो वेत्तु त्वामाकर्ष्यावकीर्णिगम् ।
 त्वञ्जनैरपि वा धातुः सेतुर्लङ्घ्यस्त्वया न किम् ॥ ११७ ॥
 अतिवृत्तः सबृत्तान्तस्त्रिजगद्युवगर्वनुत् ।
 आगच्छतामपादानं स स्वयम्बर एव नः ॥ ११८ ॥

अत आसोपः, अन्वाप्तेति (पा० ८।१।६७) सूत्रेण षत् । तत्रैव,
 परमे वर्धिरिति निपातनादेदन्तत्वं ।

नैष्ठिको ब्रह्मचारी तु वसेदाचार्यसन्निधौ ।

तदभावेऽस्य तनये पुत्र्यां वैश्वानरेऽपि च ॥ इति स्मृतिः ॥ ११६ ॥

द्रोहिणमिति । द्रुहिणो ब्रह्मा त्वां पुत्रं अवकीर्णिगं अतव्रतं
 आकर्ष्यं निजाज्ञाभङ्गाद् द्रोहिणं गुरुद्रोहकारिणं वेत्तु । एवं
 त्वया कृते ब्रह्मैवं ज्ञास्यतीति यावत् । अथ वा तेन ज्ञानेऽपि
 तव किं भयमिति सोपहासमाह । त्वञ्जनैस्त्वदुपजीविभिः का-
 मक्रोधादिभिरपि धातुः सेतुर्ब्रह्मकृता धर्ममर्यादा लङ्घुः त्वया
 पुनः किञ्च लङ्घुः । तदाज्ञया सेवका अपि ब्रह्माज्ञां लङ्घयन्ति
 त्वं लङ्घयसीति किमाश्चर्यमित्यर्थः । यदा त्वञ्जनैरपि सेतुर्न
 लङ्घुस्त्वया न लङ्घु इति किं वाच्यं । तदाज्ञालङ्घनमनौचि-
 त्याच्च कार्यमित्यर्थ इति काका । धाताऽस्ययोनिर्द्रुहिण इत्य-
 मरः । द्रुह्यत्यसुरेभ्यः, औषादिकः किन् ॥ ११७ ॥

स्वयम्बरं प्रत्यागमने हेतुन्तरमपि ब्रूते । अतीति । एकं
 विना सर्वपरित्यागार्त्तजगत्सु वर्त्तमानानां यूनां तरुणानां
 सौन्दर्यविषयं गर्भं नुदतीति नुत् नाशकः स वृत्तान्तो भैमीश्वर-

नागेषु सानुरागेषु पश्यन्सु दिविषन्सु च ।

भूमिपालं नलं भैमी वरं साववरद्वरम् ॥ ११९ ॥

म्बरोऽतिवृत्तो ऽतिक्रान्तः सञ्जात इत्यर्थः । भवद्भिः कथं ज्ञात-
मित्यत आहुः । स स्वयम्बर एव । आगच्छतां नोऽस्माकमपादानं
जिस्रसोऽवधिभूतोऽर्थ इत्यर्थः । वयमपि तत्र गतास्वत एव आ-
गच्छाम इति सर्वोऽपि वृत्तान्तोऽस्माभिर्ज्ञायत इति । अतोऽपि
त्वया तत्र न गन्तव्यमिति भावः । विज्ञेये चञ्चलं स्थिरं वा यदु-
दासीनं तदपादानमिति वैयाकरणाः ॥ ११८ ॥

कथं घूर्णां गर्भनादः को वा तथा वृत इत्याशङ्क्याया-
माहुः । नागेष्विति । नागेषु वासुकिप्रभृतिषु सानुरागेषु दि-
विषत्सु अस्मदादिषु कौतुकवशादेव पश्यत्सु तान् सर्वाननादृत्य
सा भैमी नागाद्यपेक्षया वरं सर्वगुणाग्रयत्वाच्छ्रेष्ठं भूपालं
सार्धभौमं नलं नृवरं वरं परिणेतारमववरत् वरयामास ।
सर्वानादरेण नलवरणात् सर्वेषां सौन्दर्यगर्वो गत इत्यर्थः ।
पश्यत्सु दिविषत्सु इत्यनेनास्माभिः कौतुकार्थं वरदानार्थमेव
च गतं न तु तद्वरणार्थमिति च व्याख्यानतरेण सूचितमिति
ज्ञेयम् । नागेष्वित्यादौ, षष्ठी चानादरे इति (पा० १।३।३८)
सप्तमी । अववरत् । वर ईप्सायामिति सुरादावदन्तपाठान्
स्वार्थविजन्ताद्वरयतेत्याम्बोपित्वात् सन्वङ्गावादित्वदोर्धत्वाभावः
॥ ११९ ॥

भुजगेशानसद्वेषान् वानरानितरान् नरान् ।
 अमरान् पामरान् भैमी नलं वेद गुणोज्ज्वलम् ॥ १२० ॥
 इति श्रुत्वा स रोषान्धः परमश्चरमं युगम् ।
 जगन्नाशनिशासुद्रमुद्रस्तानुक्तवानदः ॥ १२१ ॥

किमिति ते परित्यक्ता इत्याश्चङ्गायां कारणमाहुः । भुजगे-
 शानिति । भैमी भुजगेशान् वासुकिप्रमुखान् फणागणजिङ्गाला-
 खनादिवैरूप्यादसद्वेषानमनोहरान् वेद जानाति । तथा इत-
 रान् नसादन्यान् नरान् मनुजाधोशान् चापस्त्रनिर्गुणत्वाभ्यां
 वानरान् वेद । तथा अमरान् अक्षतुरत्वात् पामरास्त्रीचान् वेद ।
 केवलं नखमेव गुणोज्ज्वलं श्रुतवीर्यादार्यमौन्दर्यादिभिः प्रका-
 शमाणं वेद । सर्वगुणाकरत्वाञ्जल एव तथा वृत्तोऽन्ये तु परि-
 त्यक्ता इत्यर्थः । विवर्णः पामरो नीच इत्यमरः । वेदेति इदा-
 नीमपि तथैव प्रतीतेः सत्त्वाद्दर्त्तमानता । विभक्तिप्रतिरूपको
 निपातो वा । तथाऽज्ञासीदित्यर्थः ॥ १२० ॥

इतीति । चरममन्थं युगं स कलिः इतीन्द्रादिवचनं श्रुत्वा
 परमोऽत्युत्कृष्टो रोषान्धः, रोषान्धितरां निर्विचारतया पुरः-
 स्त्रमपि वस्त्रजानन्, अत एव जगन्नाशसम्बन्धिनी निशा, यस्यां
 निशि जगन्नाशो भवतीति यावत्, तत्सम्बन्धी प्रलयकाले सकल-
 भूतवासलालसासम्पन्नो रुद्रस्तदनुद्रा आकारो यस्य सः । क्रोध-
 वान्धितरामाविष्कृताकार इति यावत् । एवभूतः संस्तान् सु-
 रानदो वक्ष्यमाणमुक्तवान् ॥ १२१ ॥

कयापि क्रीडतु ब्रह्मा दिव्याः स्त्रीर्दीव्यत स्वयम् ।
कलिस्तु चरतु ब्रह्म प्रैतु चातिप्रियाय वः ॥ १२२ ॥

पुनर्वक्ष्यमि मामैवमित्यादेरुत्तरमाह । कथेति । हे देवा
ब्रह्मा कयाऽप्यतिसुन्दर्या गायत्र्यादिपदवाच्ययाऽज्ञातनामजा-
तिगोत्रया वाऽथ चामरत्वाद् यस्या नामकथनेऽप्यस्माकं लज्जा
भवति तथा सुतया सह सुखेन क्रीडतु । तथा यूयं स्वयमात्मना
दिव्याः स्वर्गभवा रत्नादीः स्त्रीः अहल्यामुख्या वा रमणीर्दी-
व्यत स्त्रेष्वा ताभिः सह सुरतक्रीडां कुरुत । प्रजापतिः स्त्री
दुहितरमभधावदिति श्रुत्या ब्रह्मणः स्वाच्छन्द्याद्भवतां सुतरां
स्वाच्छन्द्यमिति स्वयमित्यनेनोक्तम् । कलिस्तु पुनर्ब्रह्मचर्याख्यं
व्रतं यावज्जीवं चरतु वाऽथवा जीवन् कलिरस्मानुपहसिष्यतीति
घनेन न जीवितव्यमिति वो युष्माकमतिप्रियाय नितरां तुष्टये
प्रैतु स्त्रियतां । स्वयं सर्व्वैः स्त्रेष्वाचारः क्रियते मया तु स्त्रेष्वा-
चारो न कर्त्तव्यो मर्त्तव्यमेवेति कीदृशीयं भवतां परप्रदेषरी-
तिरिति लोकरीत्युपहासः । अथ च यूयं ब्रह्मादयः सर्व्वेऽपि
स्त्रेष्वाचारिणः स्वाच्छन्द्यं कुरुत नाम कलिस्तु न तादृगिति
ब्रह्मैव चरतु युष्माकमप्यतिप्रियाय भैमीलक्षणाय वस्तुने स्त्रि-
यतां । भवदस्त्रेष्वाचारं न करोमि किन्तु भैमीप्राप्तये प्रवृ-
त्तस्य मम मरणञ्चेत् स्थानदप्यस्त्विति भावः । अत्राप्युपहास
एव तात्पर्य्यं क्रीडा चेति । दिवः कर्म चेति (पा० १।४।४३)
करणस्यापि कर्म्मलात् स्त्रीभिरित्यर्थे स्त्रीरिति द्वितीया ॥ १२२ ॥

चर्येव कतमेयं वः परस्मै धर्मादेशिनाम् ।

स्वयं तत् कुर्वतां सर्व्वं श्रोतुं यद्विभितः श्रुती ॥ १२३ ॥

तत्र स्वयम्बरेऽलम्नि भुवः श्रीर्नैषधेन सा ।

जगतो ह्रीश्च युष्माभिर्लाभस्तुल्याभ एव वः ॥ १२४ ॥

उपहासमेव प्रकटयति । चर्येति । हे देवाः परस्मै अन्यस्मै जनाय स्वसुतादिगमनं न कार्य्यमिति धर्मादेशिनां धर्मानुप-
दिशतां स्वयं तद्ब्रह्महत्यास्वसुतादिगमनं सर्व्वं निषिद्धं कर्म
कुर्वतां वो युष्माकमियं कतमैव कैव चर्यां आचाररीतिरपि
तु न कापोत्याचेपः । अचेतने अपि श्रुती कर्षो यद्भवदीयम-
हत्यादिगमनं कर्म श्रोतुं विभितः नस्यतः । स्वेच्छाचारिणां
भवतां परपीडायामेव तात्पर्य्यमिति भावः । चर्या । गदम-
देति (पा० ३।१।१००) भावे यत् ॥ १२३ ॥

तत्रेति । तत्र स्वयम्बरे नैषधेन भुवः श्रीः सौन्दर्याङ्गलक्ष्मीः
सा भैमी अलम्नि प्राप्ता । युष्माभिस्तु पुनर्जगतो ह्रीस्त्रैलोक्ये
थावती वर्त्तते सा लज्जा जगतः सकाशादा, भैम्याऽनादृतत्वात्
या लज्जा सा लब्धेति वो नल्लस्य युष्माकञ्च लाभोऽपूर्व्ववस्तु-
प्राप्तिस्तुल्याभ एवाभासते । तुल्याभ एव । प्रकारहकारमात्रं
वैरूप्यं, इतरत्तुल्यमेव । भवद्भिर्लज्जैव लब्धा न तु भैमीति रूपस्य
दर्पो दृष्टैवेति भावः । अथञ्च यूयञ्च यूवं तेषां वः एकत्रेषः
॥ १२४ ॥

दूरान्नः प्रेक्ष्य यौष्माकी युक्तयं वक्रवक्रणा ।

लज्जयैवासमर्थानां मुखमस्माकमीक्षितुम् ॥ १२५ ॥

स्थितं भवद्भिः पश्यद्भिः कथं भोस्तदसाम्प्रतम् ।

निर्दग्धा दुर्विदग्धा किं सा दृशा न ज्वलत्क्रुधा ॥१२६॥

दूरादिति । आगच्छतो नोऽस्मान् दूराद् दूरत एव प्रेक्ष्य यौष्माकी इयं वक्रवक्रणा मुखकौटिल्यकरणं युक्तेव । किञ्चूतानां । गुणीभूतस्य विग्रहान्तर्गतस्य युष्मच्छब्दस्य विशेषणं । यतो भैम्यदृत्तत्वात् सञ्जातलज्जयैव हेतुना ऽस्माकं मुखमीक्षितु-
मसमर्थानां । लज्जाशीलो ह्यन्यं दूरादेव दृष्ट्वा लज्जया मुखं न दर्शयति सलज्जा भवन्त इति युक्तमेवेतदिति भावः । अयमप्यु-
पहासः । लज्जयेवेति पाठे उत्प्रेक्षा । प्रेक्ष्येति वक्रणापेक्षया समा-
नकर्तृत्वं दूरादेव दृष्ट्वा । यौष्माकीति, तस्खेदमिति (पा० ४।३।
१२०) अणि, तस्मिन्नणि चेति (पा० ४।३।२) युष्माकादेशः ।
युष्माकमिति पाठः साधुः । एवमस्माकमित्यत्रापि द्रष्टव्यं । वक्र-
णेति नामधातेर्युष् ॥ १२५ ॥

स्थितमिति । भो देवासन्नखवरणं पश्यद्भिर्भवद्भिः कथं स्थितं
श्रीदासीन्येनेति शेषः । असाम्प्रतमनुचितमेतदित्यर्थः । दुर्विद-
ग्धा भवदवज्ञानादचतुरा स भैमी ज्वलन्ती देदीप्यमाना
क्रुत् क्रोधो यस्याः तथा दृशा कृत्वा किमर्थं न निर्दग्धा सुतरां
न भस्मसात्कृता, अपि तु तादृगमामर्थसङ्गावं तस्याश्च साप-
राधत्वे दग्धमुचितं, तदपि न कृतमित्येतदप्यनुचितमेवेत्यर्थः ।

महावंशाननादृत्य महान्तमभिलाषुका ।

स्वीचकार कथं कारमहो सा तरलं नलम् ॥ १२७ ॥

भवादृशैर्दिशामिशैर्मृग्यमानां मृगेक्षणाम् ।

स्वीकुर्वाणः कथं सोढः कृतरीढस्तृणं नलः ॥ १२८ ॥

युक्ते हे साम्प्रतं स्थाने इत्यमरः । भोरिति प्रत्येकं समुद्धिः

॥ १२६ ॥

महेति । कुञ्जरीलादिना महान्तमुत्कृष्टं नलं अभिलाषुका सा भैमी कश्यपसुतत्वान्महावंशान् द्विष्यवस्त्रादिभूषणान् युञ्जान् परित्यज्य तरलं चक्षुस्त्रयभावं अनिश्चितबुद्धिं नलं कथंकारं कथमिव स्वीचकार अहो आश्चर्यं । महान्तं कामयमानाया देवपरित्यागेन मनुष्यवरणान्महश्चित्रमित्यर्थः । अथ च या महापरिमाणं वाञ्छति सा विश्वासान् कृढान् वेणून् परित्यज्य तरङ्गस्यर्भमत्रेषापि चक्षुस्त्रयं नलान् द्रष्टुमङ्गीकरोतीति चित्रमेव । अत एव सा किं न भवद्भिर्दग्धेति भावः । अभिलाषुका । लघपत० (पा० ३।२।१५४) इत्युक्तम् । महान्तं इति, नलमेकेति (पा० २।३।६८) । षष्ठीनिषेधाद् द्वितीया । कथंकारं पूर्ववत् ॥ १२७ ॥

इदानीं नलः कथं सोढ इत्याह । भवादृशैरिति । भो देवा द्विशामिशैर्महासमृद्धिभिर्भवाद्दृशैर्मृग्यमाणां काम्यमानां मृगेक्षणां भैमीं स्वीकुर्वाणः समुद्रहन् अत एव भवत्सु कृतरीढः कृतावज्ञः द्रष्टुमङ्गीकरोति निःसारः, अथ च नलशब्दवाच्यत्वात्

दारुणः कूटमाश्रित्य शिखी साक्षी भवन्नपि ।

नावहत् किं तदुदाहे कूटसाक्षिक्रियामयम् ॥ १२९ ॥

अहो महःसहायानां सम्भूता भवतामपि ।

समैवास्मै कलङ्काय देवस्यैवामृतद्युतेः ॥ १३० ॥

दृष्टभूतः स नखो भवद्भिः कथं केन प्रकारेण सोढः ज्ञान्तः ।
सा भवद्भिरभिस्रविता तथा तु भवन्तो नादृता इत्युपहासः ।
मृगेक्षणं । न लोकेति (पा० २।३।६९) षष्ठोनिषेधाद्धितीया ।
सोढः । तीषसहेति (पा० ७।२।४८) इद्विकल्पात्, यस्य विभा-
षेति (पा० ७।२।१५) निष्ठार्यां नेट् ॥ १२८ ॥

दारुण इति । अयं शिखी वङ्गिदारुणः कूटं काष्ठराशिं
आश्रित्याग्निसाक्षिके विवाहे साक्षी भवन्नपि साक्षाद्गृष्टा भव-
न्नपि तत्र प्रकाशमानोऽपि तयोर्भैमीनस्योस्तस्य तस्या वा उदाहे
विवाहे विषये कूटसाक्षिणोऽस्त्रीकसाक्षिणः क्रियां सत्यापलाप-
स्रक्षणं किन्नावहत्, अपि त्वेतदप्यनुचितं कृतं । कूटसाक्षी हि
परकीयं वस्त्रन्यस्मै दापयति । तदनेन प्रायश्चक्षत्रं न स्थितमित्य-
ग्निसाक्षिको विवाह एव न भवतीति भैमी नखेन मोढेति भैमी
नसादन्यस्मै भवत्स्वेव मध्ये कस्मैचित् किमिति न दापितेत्यर्थः ।
अथ च दारुणः पापकारित्वादतिक्रूरः पुरुषः कपटमाश्रित्य
व्यवहारे साक्षी भवन्नपि तस्य चित्ते धृतस्य कार्यस्योदाहे कूट-
साक्षित्वं धत्ते अत्र तु नेत्याश्चर्यं ॥ १२९ ॥

अहो इति । हे देवा महःसहायानां तेजस्विनां दिव्यमू-

सा वज्रे यं तमुत्सृज्य मच्चमीर्थाजुषः स्थ किम् ।

ब्रूतागःसद्म नस्तस्माच्छद्मनाद्याङ्घ्रिनिद्धि ताम् ॥ १३१ ॥

र्त्तिनां भवतामपि क्षमैवास्मै कलङ्काय, इन्द्रादिषु सत्त्वपि भैमी
 नखं वृतवतीति अपयज्ञमे, अथ च नलङ्कतानादररूपाय, अथ च
 लज्जावशादन्यवनवीक्षणशक्तिमुखमालिन्यरूपाय कलङ्काय स-
 भूता । अहो महदाश्चर्यं । गुणभूतापि क्षमा दोषाय जातेत्यर्थः ।
 महःसहायस्य तेजस्विनो देवस्य दीप्यमानस्यामृतद्युतेश्चन्द्रस्येव ।
 यथा चन्द्रस्य क्षमा भूमिः कलङ्काय जाता भवतामपीत्यपि-
 ब्रव्देन यत्र कलङ्कशङ्कापि नास्तीति सूचितम् । भूयन्त्रे कलङ्क
 इति ज्योतिर्विदः । महःसहायानामपीति वा चन्द्रस्य यथा
 तथा भवतामपीति समुच्चयार्थो वा । क्षमां परित्यज्य भवद्भि-
 रन्यतरस्य चेद् दण्डो नाकरिष्यत् तर्ह्यपयज्ञो नाभविष्यदिति
 भावः ॥ १३० ॥

सेति । हे देवाः सा भैमी यं वज्रे तं नखं उत्सृज्य यूयं ख
 मच्चं कलये किमिति इर्याजुषः अचान्तिपराः स्थ भवथ अप-
 राधिनस्तस्यापकर्तुमशक्ताः सन्तोऽनपराधाय मच्चं किमिति
 ईर्थायुक्ताः स्तेत्युपहासः । तस्माद्युयं ब्रूत कथयत । अहं तस्मा-
 क्कलात् सकाशाच्छद्मना कपटेन कथमपि वञ्चयित्वा अथैव
 तामाच्छिन्नद्धि आहरामि । यत आगसो भवदनादररूपाप-
 राधस्य सद्माश्रयभूतस्तस्मात् । अविलम्बेनैव तामाहरामि ग-
 ष्केति मामनुमन्यध्वमित्यर्थः । अन्येनापराधे कृतेऽन्यस्मै द्रुह्यत
 इति युक्तमिति लोकरीत्युपहासः । ब्रूत नो युष्माकमस्माकञ्चा-

यतध्वं सहकर्तुं मां पाञ्चाली पाण्डवैरिव ।

सापि पञ्चभिरस्त्राभिः संविभज्यैव भुज्यताम् ॥ १३२ ॥

अथापरिवृढा सोढुं मूर्खतां मुखरस्य ताम् ।

चक्रे गिरा शराघातं भारती सारतीव्रया ॥ १३३ ॥

गःसद्य अनादरकरणात् अपराधिनीं तां गत्वादानयामीति
वा । मद्यं । कुधद्रुहेति (पा० १।४।३७) चतुर्थी । आच्छिनद्भिः ।
वर्त्तमानसामीप्ये सट् ॥ १३१ ॥

यतध्वमिति । यूयं मां सहकर्तुं सहकारिणं कर्तुं यतध्वं
घर्षं कुरुत । भैमीमानेतुमहं गच्छामि यूयं मम सहायार्थ-
मागच्छतेत्यर्थः । तव साहाय्ये ऽस्माकं किं फलमित्यत आह ।
अस्त्राभिरिन्द्राग्निमवदणैर्मया सह पञ्चभिः सा भैम्यपि संवि-
भज्य भोगकालं समानभागमेव हतवोपभुज्यतां । तथा च भव-
तामपि फलमस्तीति भावः । कैः केव । पञ्चभिः पाण्डवैः पाञ्चाली
द्रौपदीव । पाञ्चालीदृष्टान्तकथाः पतिव्रताया वज्रभिरुप-
भोगेन दृष्टचरा इत्यसौकिकत्वं परिहृतं । पाण्डवानामयभा-
वित्वात् तदानो दृष्टान्तत्वेन कल्लेर्यागित्वात् भविष्यदर्थज्ञान-
सामर्थ्याद्वचनं युक्तम् । जगत्प्रवाहानादितया पाण्डवपाञ्चाली-
वृत्तान्तानामतीतत्वात्तदुदाहरणीयत्वेतदुक्तमिति । पाञ्चाली ।
जनपदवाचिनः अत्रियस्याभिधायिनः पञ्चालशब्दः, जनपदश-
ब्दात्सचिवादिति (पा० ४।१।१६८) अपत्येऽञ् ॥ १३२ ॥

अथेति । अथ पूर्वोक्तकलिवचनाकर्षणानन्तरं तामुक्तप्र-

कीर्त्तिं भैमीं वरांश्चास्मै दातुमेवागनन्नमी ।

न लीढे धीरवैदग्धो धीरगम्भीरगाहिनी ॥ १४४ ॥

कारां मुखरस्त्रानुचितभाषणस्त्रीसख कलेर्मूर्खतां सोढुं चन्तुम-
परिवृढाऽसमर्था भारती सरसती अर्थगाम्भीर्यात् वारया
श्रेष्ठया पदपत्वाच्च तीव्रया दुःसहया गिरा कलेः वराघातं
वाणव्यथामिव चक्रे वाणवत् पीडाकरं पदपं वचनमूच इत्यर्थः ।
भारतीव्रयेति पाठे अर्थगाम्भीर्येण दुःसहया ॥ १३३ ॥

कीर्त्तिमिति । हे कले अमी देवा अस्मै नस्त्राय भैमीं दातु-
मेव, तथा भैमीं कामवमानोऽपि इन्द्राद्यर्थं भैम्या एव दूत्यं
कृतवानेवंविधोऽतिधीरः कोऽपि नास्तीति कीर्त्तिं यत्रः, तथा
भैमीञ्च प्रत्यक्ष्यस्रक्ष्यां, तथोक्तप्रकारान् वरांश्चास्मै नस्त्राय
दातुमेवागमन् स्वयम्बरज्जतवन्तो न तु भैमीं वरोतुमिति त्वं
नो वेत्सीत्यर्थः । देवा हि केनापि प्रकारेण परीक्ष्य परितुष्टाः
सन्तो वरं ददते । कुतोऽहं न वेद्मीत्यत आह । अस्मादगम्भी-
रस्य तल्लस्यर्गस्य गाहिनी स्पर्शनी नम्भीरार्थं गाहिणी न भवती-
त्यर्थः, एवम्भूता मूढानां बुद्धिर्धीराणां महाशयानां वैदग्धो
चातुरीं न लीढे न वेत्सीत्यर्थः । त्वं तु मूर्खत्वादेतेषां अभिप्रा-
यमज्ञात्वोपहसितवानिति भावः । अधीरेत्यकारप्रक्षेपेण सम्बोध्य,
अगम्भीरगाहिनी ते धीर्वैदग्धीमर्थादेतेषां न लीढ इति वा ।
हे अधीर्बुद्धिरहित मन्दबुद्धे कले अगम्भीरगाहिनी ते धीर-
वैदग्धीमचातुर्यं नास्मादद्यत्यपि तु प्राप्नोत्येवेति काङ्क्षा वा

वाग्मिनीं जडजिह्वां प्रतिवक्तुमशक्तिमान् ।
 लीलावहेलितां ह्रत्वा दैवानेवावदत् कलिः ॥ १३५ ॥
 प्रौढि वाञ्छितमस्माभिरपि तां प्रति सम्प्रति ।
 तस्मिन्नले न लेभोऽपि कारुण्यस्यास्ति नः पुनः ॥ १३६ ॥
 वृत्ते कर्माणि कुर्माः किं तदा नाभूम तत्र यत् ।
 कालोक्तिमिदानों नः शृणुतालोचितं सुराः ॥ १३७ ॥

व्याख्येयं । लीले । लिलेः स्वरितत्वान्तङ् । क्वचिच्छेटीति पाठः
 ॥ १३४ ॥

वाग्मिनीमिति । कलिः वाग्मिनीं वाचो युक्तिपरम्पराचतुरां
 तां देवीं प्रतिवक्तुं प्रत्युत्तरं दातुं अशक्तिमान् असमर्थो यतः
 प्रत्युत्तरास्फुरदो जडजिह्वः कुष्ठितवदनशक्तिः अत एव तां
 लीलाया विस्वासव्याजेनावहेलितां ह्रत्वाऽप्रियं तां प्रति वक्तुम-
 युक्तमित्येवंप्रकारं परिहास्य दैवानेवावदत् ॥ १३५ ॥

प्रौढीति । हे देवाः सम्प्रति अस्माभिरपि तां भैमीं प्रति
 वाञ्छितं अभिखावः प्रौढि परिमार्जितः त्यक्तमित्यर्थः । नोऽ-
 स्माकं पुनः कारुण्यं लेभोऽपि तस्मिन्नले नास्ति नलमपकर्तुं
 प्रवृत्तामह इत्यर्थः । प्रौढि । उज्ज्वेर्वर्जनार्थात् कर्माणि चिह्नं
 ॥ १३६ ॥

वृत्त इति । हे देवाः स्वयम्बरलक्षणे कर्माणि वृत्ते जाते
 सति किं कार्यं कुर्माऽपि तु किञ्चिदिदानीं कर्तुं न शक्यं ।
 पश्चात्तापमात्रं भवति न तु तन्नाभः परदारत्वाद्गतशोको न

प्रतिज्ञेयं नले विज्ञाः कलेर्विज्ञायतां मम ।

तेन भैमीञ्च भूमिञ्च त्याजयामि जयामि तम् ॥ १३८ ॥

नैषधेन विरोधं मे चण्डतामण्डितौजसः ।

जगन्ति हन्त गायन्तु रवेः कौरववैरवत् ॥ १३९ ॥

कर्त्तव्य इति च । तस्मात्तां प्रति वाञ्छितं त्यक्तमित्यर्थः । यद्
यस्मात्तदा स्वयम्बरसमये वयं तत्र नाभूम स्थिताः । तदानीं
चेत्तत्र भविष्यामस्मर्हि तथैवाकरिष्यामस्मन्नाभूदित्यर्थः । हे
देवा यूयं इदानीं पुनर्भूम्या नस्ते वृते सत्यपि कालोचितं सम-
योचितं मोऽस्माकमालोचितं विचारं शृणुत आकर्षयत । नले
हृपास्त्रेशोऽपि नास्ति इति मयोक्तं तत्प्रकारमाकर्षयतेत्यर्थः ।
नः । अस्मदोर्दयोश्चेति (पा० १।२।५९) वङ्गत्वं । आलोचितं
भावे क्तः ॥ १३७ ॥

तदेवाह । प्रतिज्ञेति । हे विज्ञाः कलेर्ममेयं प्रतिज्ञा नले
विषये विज्ञायतां भवद्भिरिति शेषः । इयमिति किं । अहं तेन
नलेन प्रयोज्येन भैमीञ्च भूमिञ्च त्याजयामि व्रीधं मोक्षयामि
अत एव तं जयामि इति प्रतिज्ञा मम चेत्तस्यैवं वर्त्तत इति
भवद्भिर्ज्ञायत एव तथापि स्पृष्टं मया कथ्यते, तदाकर्ष्यतामि-
त्यर्थः । कलेर्ममेत्यहङ्कारः सूचितः । तेन । अनुक्ते कर्त्तरि
द्वितीया । त्याजयामि जयामीति वर्त्तमानसामीप्ये भविष्यति
स्रट् ॥ १३८ ॥

नैषधेनेति । चण्डतया भूभैमीपरित्याजनद्वाराऽतिपीडा-

द्वापरः साधुकारेण तद्विकारमदीदिपत् ।

प्रणीय अयस्ये पाणिमवोचन्नमुचे रिपुः ॥ १४० ॥

कारिणास्त्रिर्हयत्वेन मण्डितौजसोऽस्य द्रुततेजसो मे मम जैषधेन
सह विरोधं जगतीत्रयेऽपि लोका गाथन्तु कीर्त्तयन्तु । कस्य
किमिव । चञ्चतामण्डितौजसो रवेः सूर्यस्य कैरवैः कुमुदैः
सह वैरवत् विरोधमिव । इन्त खेदे । अयोग्येन हीनतेजसा
नस्तेन सह विरोधारम्भात् चैलोको ब्रह्मण्यमयसो भविष्यति
तथापि किं कुर्म इति रे वद । अपयन्नः समुदयेऽपि सूर्येण
कैरववैरवत् मद्यापि नखवैरं करिष्यत एवेति भावः । एतेन दर्पः
सूचितः ॥ १३९ ॥

द्वापर इति । द्वापरस्मृतीचतुर्गुरूपः सहचरः तस्य कस्त्रेर्वि-
कारं नस्तेन सह विरोधरूपं साधुकारेण साध्वितिशब्दाच्चार-
णेन अदीदिपत्, साधुचितमेव त्वया विचारितमित्युद्दीपया-
मास, तस्य प्रोत्साहनं चकारेत्यर्थः । अथ नमुचेर्देत्यस्य रिपु-
रिन्द्रो युष्माभिः साहाय्यं कर्त्तव्यमिति कस्त्रिनोक्तस्य वचस
उत्तरत्वेनैतद्द्वापारमध्येऽस्माभिर्न स्वीयत इति लौकिकाभि-
नयव्यञ्जनवन्नाच्छ्रवणे पाणिं प्रणीय यत् त्वया विचारितं
तदस्माभिः श्रोतुमयनर्ह्यमिति वा पाणिभ्यां कर्त्तुं पिधास
कस्त्रिमवोचत् । अदीदिपत् । दीपेर्ह्यन्ताच्छ्रि, आजभासभास
दीप (पा० ७।४।३) इत्यादिनोपधाद्द्वस्त्रविकल्पः ॥ १४० ॥

विस्मेयमतिरस्मासु साधु वैलक्ष्यमोक्षसे ।

यद्दत्तेऽल्पमनल्पाय तद्दत्ते द्वियमात्मने ॥ १४१ ॥

विस्मेयेति । हे कले त्वं विस्मेयाश्चर्य्यहेतुर्मतिर्यस्यैवंविधोऽपि यस्मात्त्वमस्मासु वर्त्तमानं वैलक्ष्यं सलज्जत्वं साधु सम्यक्प्रकारेण ईक्षसे जानासि । पराश्रयवेदितया तव तोत्त्णबुद्धित्वादयं विस्मिताः स्म इत्युपहासः । साधूषितं यद्वैलक्ष्यं तद्यस्मादीक्षस इति वा । कथं भवत्सु वैलक्ष्यमुचितमित्याशङ्क्य समर्थयते । पुरुषोऽनल्पाय महते पुरुषायात्प्यं अतितुच्छं वस्तु दत्ते इति यत् स पुरुषस्तदल्पवस्तुदानं कर्म्म आत्मने स्वस्मै द्वियमेव दत्ते । महते यत् अल्पं दीयते तदल्पदानमेव कर्म्म दात्रे पुरुषाय लज्जामेव दत्ते । तेन तस्य लज्जैव भवतीत्यर्थं इति वा । तथा च महते नलाय अस्माभिरल्पमेव दत्तमिति विषादादस्मासु लज्जा युक्तैवेति भावः । अतितरां नलमाहात्म्यं सूचितं । एतेन दूरात्तः प्रेक्ष्येति तस्योत्तरं । यद्यदि तत्तर्हीति वा योज्यं । यदा अनल्पाय न विद्यतेऽल्पो यस्मादिति हीनायेत्यर्थः । यदस्मदादिरत्नं कस्त्रोऽयं धर्म्ममर्म्माणि कृन्ततीत्याद्युपासलभवचनं दत्ते करोति तत् स्वस्मै द्वियमेव दत्ते । अधमस्य महोपासलयोग्यस्य तवाल्प एवोपासलभः कृत इति विषादादस्माकं वैलक्ष्यं युक्तमेवेति व्याख्येयम् । अधमायाल्पमपि उपासलभादि यद्दत्ते तत् स्वस्मै द्वियं दत्ते । अधमेन सह सम्भाषणनिषेधात् तस्योपासलोऽपि न कार्यः स तस्माभिः कृतः । तथा च पापरूपेण भवता

फलसीमां चतुर्वर्गं यच्छतांशोऽपि यच्छति ।

नलस्यास्मदुपघ्ना सा भक्तिर्भूतावकेशिनी ॥ १४२ ॥

सह सम्भावणमस्माभिरनुचितं हतमिति विषादादस्मासु वैलक्ष्यं
युक्तमेवेति वा । इयमपि वक्रोक्तिः ॥ १४१ ॥

दाणात्प्रत्यनलमहत्प्रकटनपूर्वकं वैलक्षण्यसौचित्यं समर्थ-
यते । फलमेति । यस्या नलभक्तेः शतांशोऽपि शततमो भागः फलस्य
सीमां मर्यादादीभूतां निरतिशयफलरूपं चतुर्वर्गं धर्मार्थकाम-
मोक्षरूपं यच्छति नलाय दातुं शक्नोति सास्मदुपघ्नाऽस्मदा-
श्रयास्माद्विषया नलस्य भक्तिरवकेशिनी फलभूता जाता । यस्या
भक्तेः शततमेनांशेन वशीकृतैरस्माभिः सन्तुष्ट फलरूपत्वेन चतु-
र्वर्गोऽपि नलाय दातुं शक्यते तस्या निरतिशयायाः परिपू-
र्यायाश्चतुर्वर्गादधिकतमस्य फलस्याभावादस्माकं दातुमसाम-
र्थ्यात् सा निष्कलैव जातेत्यर्थः । निरतिशयभक्तेर्युक्तत्वान्महते
नलाय चतुर्वर्गोऽप्यल्पतरफलत्वाद्दातुमयुक्तः । तादृशाय भैमी-
लक्षणात्पतमफलदाने हतेऽस्माकं लज्जा युक्तैवेति भावः ।
यच्छततमांशवशीकृतैरस्माभिर्दत्तसामर्थ्या नलोऽप्यन्यस्मै जनाय
फलावधिं चतुर्वर्गं दातुं शक्नोतीति यावत् सा भक्तिरपूर्णा
निष्कला जातेति वा व्याख्येयम् । सोऽपीति पाठे चतुर्वर्गं दद-
तामस्माकं स नलोऽपि क्रियमाणकर्माफलमर्यादां ब्रह्मार्पणं
ददाति । तस्याः पुनः प्रत्यर्पणात् अस्माकञ्च साम्यमेव । किन्तु
नलस्यास्मद्विषया निरतिशया कर्मात्रस्यापि ब्रह्मणे वार्पणात्

भव्यो न व्यवसायस्ते नले साधुमतौ कले ।
 लोकपालविशालोऽसौ निषधानां सुधाकरः ॥ १४३ ॥
 न पश्यामः कलेस्तस्मिन्नवकाशं क्षमामृति ।
 निचिताखिलधर्मे च द्वापरस्योदयं वयम् ॥ १४४ ॥

फलाभिसन्धानरहिता भक्तिर्वन्ध्या जाता । तादृशम् भक्ति-
 फलदानेऽस्माकमसामर्थ्यात् तथा च वैलक्षण्यं युक्तमेवेति व्या-
 ख्येयम् । यच्छतां । सम्बन्धे षष्ठी । अतश्चासावंशस्येति विगृह्य
 लक्षणया अततमोऽश इति । उपमा आश्रय इति साधुः ॥ १४२ ॥

नलो वैराहो न भवतीत्याह । भव्य इति । हे कले रागद्वे-
 षादिराहित्येन साध्वी निर्मला मतिर्यस्य तस्मिन्नले विषये ते
 व्यवसायो वैरकरणोद्यमो भव्यः शुभोदको न । किञ्च निषध-
 देशानामाह्लादकत्वात् सुधाकरस्यन्द्रेऽयं नलः, लोकपाला
 दिक्पालास्तद्विशेषेण शालते शोभते स्वाभाविकेन शौर्या-
 दिना तदंशत्वाद्वा लोकपालवन्महाशयः । अतस्तेन सह वैरं
 तव शुभोदकं न भवतीति न तत् कार्यमित्यर्थः । मते इति
 पाठे, असाध्वी मतिर्यस्येति अकारप्रक्षेपेण कलेर्विशेषणं । मतः
 कलेरिति पाठे असाधोर्द्वापरादेरनुमत इति व्यवसायविशेष-
 णम् ॥ १४३ ॥

एतदेव स्फुटयति । नेति । वयं तस्मिन् क्षमामृति राज्ञि नले
 कलेस्तुर्थ्युगस्य तवावकाशं प्रवेशावसरं न पश्यामः सम्भावयामः ।
 तथा भवन्मित्रस्य द्वापरस्य च उदयं नलपराभवसामर्थ्यं न

सा विनीतमा भैमी व्यर्थानर्थग्रहैरहो ।

कथं भवद्विधैर्वाध्या प्रमितिर्विभ्रमैरिव ॥ १४५ ॥

सम्भावयामः यतो नितरां चिता अर्जिता अखिला धर्मा येन
 औतस्यार्त्तधर्मानुष्ठानरीतिरुभयत्र हेतुः । तस्य धर्ममयत्वादु-
 भयोः पापरूपत्वात्तत्रावकाशस्येवोऽपि न सम्भाव्यत इत्यर्थः ।
 यद्यपि देवा मलपराभवस्य भविष्यत्तां जानन्ति तथाप्युत्साह-
 भङ्गद्वारा कस्मिन्निषेध एव तात्पर्यात् अवकाशं न पश्याम
 इत्युचुः । यद्वा पश्याम इति वर्त्तमानसामीप्ये भविष्यति सङ्-
 प्रयोगात् प्रसृतोऽवकाशो नास्ति विलम्बेन भविष्यतीति सूचि-
 तमिति ज्ञेयम् । अथ च यथासङ्गेन तितिक्षाशीले पुरुषे कस्म-
 हावकाशो न निश्चितः सकलधर्मरहस्ये च सन्देहस्योदयः प्रभ-
 वतीति युक्तम् ॥ १४४ ॥

भैम्यपि न वाध्येत्याह । सेति । पातिग्रत्यादिधर्मनिष्ठत्वा-
 द्विनीतमा सा भैमी व्यर्था निर्हेतुको वैराचरणलक्षणोऽनर्थ-
 स्तत्र ग्रहोऽभिवेष्टो येषां तैर्भवद्विधैः कथमिव वाध्या पीड-
 यितव्याऽनुचितमेतत् । अहो कष्टम् । सम्बुद्धिर्वा आश्चर्य्ये वा ।
 कैः केव । विशिष्टैर्भ्रमैर्विपर्य्ययज्ञानैर्विनीतं सुतरामपाकृतं तमो-
 ऽज्ञानं यथैवम्भूता भ्रान्तिज्ञानविरोधिनी प्रमितिः सम्यगनुभू-
 तिस्तात्त्विकरजतादिधीरिव । कथं वाध्येत्यर्थः । किम्भूतैर्विभ्रमैः ।
 व्यर्था निष्फलोऽनर्थस्य शुक्तिरजतादेर्यहो ज्ञानं येषां तैः । अ-
 विनीततम आ इति पदच्छेदः । आः कोपे, नितरामविनीत
 अधम कले इति वा ॥ १४५ ॥

तन्नासत्ययुगं तां वा चेतो स्पृष्ट्वितुमर्हति ।

एकप्रकाशधर्मीणं न कलिदापरौ युवाम् ॥ १४६ ॥

तन्नेति । उक्तिविशेषेण षड्विः श्लोकैः पुनरपि तौ न वाध्या-
वित्याह । तमिति । न असत्यं नासत्यं किन्तु सत्यमेव युगं सत्य-
युगं कृतयुगमिति यावत् । तत् तं नखं तां भैमीं वा स्पृष्ट्वितुं
तुल्यितुं अर्हति तथा चेतोयुगमपि स्पृष्ट्वितुमर्हति न तु
जेतुमित्यर्थः । यथा सङ्कोचो वा योज्यः । यस्मादेको मुख्यः स
चासौ प्रकाशधर्मी च तं तां च प्रकाशः प्रसिद्धो धर्मी यस्य
यस्यास्य । पश्चादेकशब्देन कर्मधारयः, लोकत्रयस्त्रीपुंसमध्ये
तावेव धर्मप्रधानौ यतः तस्मात् सत्ययुगस्यापि चतुश्चरणधर्म-
त्वादेकप्रकाशधर्मत्वात् सत्ययुगं स्पृष्ट्वितुमर्हति, चेतोयास्तु
त्रिचरणधर्मत्वेऽपि कलिदापरापेक्षया धर्मवाङ्मत्यात् कृतयुग-
साधर्म्यात् एकप्रकाशधर्मत्वसम्भवात् सापि स्पृष्ट्वितुमर्हतीत्यर्थः ।
कलिदापरौ युवां युगे पुनः तौ स्पृष्ट्वितुं नार्हय, इति विभक्ति-
विपरिणामः कार्यः । तयोर्द्वैकप्रधानत्वात्, युवयोश्चाधर्मवा-
ङ्मत्यात्, युवां तोल्यितुमसमर्थौ किं पुनर्जेतुमित्यर्थः । आ सा-
मस्येन सत्यं यच्च तदासत्यं तत्र तद्युगं चतुश्चरणाधर्मयुगं कृत-
युगं तत्र चेतोयुगं तौ स्पृष्ट्वितुं नार्हतः अपि त्वर्हत एवेति काकुः ।
उक्तादेव हेतोः नासत्ययुगं कृतयुगं तौ स्पृष्ट्वितुमर्हति । तत्रैव
तयोः सत्त्वाद् धर्मप्रधानाच्च । चेतोयुगञ्च नार्हति । त्रयाणा-
मप्यधर्मसंस्पर्शात् । तत्र तयोरसत्त्वाच्चेति वा । कलिदापरयोः

पुरुषत्वात् नखेन सह चेतयाश्च स्त्रीत्वात् भैम्या सह स्यर्द्धास-
 म्भावनायां पार्थक्येन निषेधो युक्त इति वा । छतयुगं तं स्यर्द्धितुं
 नार्हति । युवामपि नार्हथः । सत्ययुगेऽधर्मात्लेत्रसम्भावनापि
 सम्भवेन्न तु नखे । तथा चेतयामपि न तु भैम्यां । तथा चाद्य-
 युगद्वयं ताभ्यां स्यर्द्धितुमपि न ब्रह्मं, युवां पुनर्न ब्रह्माविति
 किं वाच्यमित्यर्थ इति वा । अथ च दस्योर्युगं नखं स्यर्द्धितु-
 मर्हति । गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्निचयरूपा चैता च भैमीं
 स्यर्द्धितुमर्हति । यत एकः केवलः प्रकाश उज्ज्वलः प्रसिद्धो वा,
 धर्मास्त्रभावः सौन्दर्यदिगुणो वा, ययोर्भैमीनखयोः प्रकाशशो-
 भात्तत्त्वो धर्मो ययोरिति वा । अग्निचयपचेऽप्येकः केवलः
 प्रकाशश्चेज एव धर्मास्त्रभावो यस्या इति सौन्दर्यादीप्तत्वात्
 पावित्र्याच्च दस्ययुगमग्निचयश्च ताभ्यां तुल्यं भवितुमर्हतीत्यर्थः ।
 कलिदापरौ युवां पुनर्न । असुन्दरत्वात् पापप्रधानत्वाच्चेत्यर्थः ।
 अथ चैको विरुद्धधर्मरहितः प्रकाशो निश्चितश्च धर्मो यत्र
 तच्च ताश्च कलहसन्देहौ स्यर्द्धितुं नार्हतः । विरुद्धधर्मत्वे हि
 कलहसम्भवो विशेषधर्मप्रकाशे च सन्देहसम्भवः । तत्र त्वेकध-
 र्मत्वात् प्रकाशमानधर्मत्वाच्च कलहसन्देहौ न सम्भवत इति
 युक्तमिति भावः । चैताग्निचितये युगे, प्रकाशश्च प्रसिद्धे स्यात्,
 सन्देहदापरौ चायेत्यमरः । प्रकाशधर्मसन्देहोः पूर्वं बह्व्रीहो,
 धर्मादनित् केवलात् (पा० ५।४।१२४) इति समासान्तः, पश्चात्
 पूर्व्येण समासः ॥ १४६ ॥

करिष्येऽवश्यमित्युक्त्वा करिष्यन्नपि दुष्यसि ।

दृष्टादृष्टा हि नायत्ताः कार्यीया ह्येतवस्तव ॥ १४७ ॥

करिष्य इति । हे कखेऽवश्यं निश्चितं करिष्येऽर्थान्नखपरा-
भवं इत्युक्तिः प्रतिज्ञावचो यस्यैवम्भूतस्त्वं करिष्यन्नपि कर्तुंका-
मोऽपि दुष्यसि दुष्टे भवसि । अपकारस्य भविष्यत्त्वादिदानो
शास्त्रात्कायव्यापाराभावेऽपि मनस्वपकारकरणवासनाया वृत्-
त्वाद् वचनेन चानुवादाद्विविधबाधकसङ्गावाद् ब्रह्महत्याया
अकरणेऽपि ब्रह्महत्यां करिष्याम्यादाविवेत्यर्थः । कुर्वाणो दुष्यो
भविष्यतीति किं वाच्यमित्यपिशब्दार्थः । अथ वा कर्त्ता दुष्यस्येव
प्रतिज्ञाभङ्गादिति किं वाच्यमिति । कार्यसाधिका दृष्टादृष्ट-
सामयी तावत्तथा सम्पादयितुमशक्या किन्तु सा तस्य तस्य
तत्तत्कर्मवशात् स्वयमेव सम्पद्यत इत्यर्थान्तरन्यासः । तथा चैवं
त्वया चित्ते धृतेऽनूदिते चेद्विविधपातकमेव भवति न तु तं परा-
भवितुं शक्नोषीति । यद्यपि तं पराभवितुं शक्यसे तथापि
मत्साय दृष्टादृष्टसामयेव तत्र प्रयोजिका न तु त्वमिति ।
मयैवं करिष्ये मयैवं कृतमित्यादिरूपां प्रतिज्ञां प्रति स्वमात्रस्य
कारणत्वाभावाद् दृष्टादृष्टकारणवैगुण्येन प्रतिज्ञाभङ्गस्यापि
शङ्कितत्वादिन्द्रोऽपि कर्त्तुमशक्तस्त्वं तु को नाम वराक इति च
भावः । यद्वा दृष्टादृष्टरूपा ह्येतवः । दृष्टसामयी यथा कथ-
ञ्चित् यद्यपि सम्पादयितुं शक्यते तथाप्यदृष्टसागयी त्वया न
शक्यते । तथा च नखेन यदि परमो धर्मः कृतस्तर्हि स त्वया

द्रोहं मोहेन यस्तस्मिन्नाचरेदचिरेण सः ।

तत् पापसम्भवन्तापमाप्नुयादनयात्ततः ॥ १४८ ॥

युगशेष तव द्वेषस्तस्मिन्नेष न साम्प्रतं ।

भविता न क्षितायैतद्वैरं ते वैरसेनिना ॥ १४९ ॥

पराभवितुमशक्यः । अथाधर्मः कृतसर्द्धधर्मवशादेव तस्य ता-
दृशी दृशा भविष्यति त्वया किं क्रियते इत्युभयथापि दोषात्,
मयैवं क्रियते, करिष्यते, कृतमित्यादिवल्गानां न कार्य्येति भावः ।
इत्युक्तेति पाठे अवश्यं वश्यं वा करिष्ये इत्युक्त्वाऽकारप्रसङ्गेषणा-
करिष्यन्नपि दुष्यसि । वाङ्मात्रेणापि पापसिद्धेः किं पुनः करि-
ष्यन्निति । अन्यत् पूर्ववत् । कार्य्यीधाः । तस्येदमित्यर्थः । तस्मै
हितमित्यर्थ इति वा ॥ १४७ ॥

द्रोहमिति । यः पुरुषो मोहेनाज्ञानेनापि तस्मिन् पुण्यश्लोके
ऽनपकारिणि द्रोहमपकारमाचरेत् स पुरुषस्ततस्तस्मात् अनया-
दन्यायाद्धेतोरचिरेण तस्मात्तादृशापकरणजातात् पापात् स-
म्भवो यस्य तं पापं दुःखं आप्नुयात्, बुद्धिपूर्वकारी स्वमत इति
किं वाच्यमित्यर्थः । नस्तद्रोहस्तस्मात् त्वया सर्वथा त्याज्य इति
भावः । अनेन शापोऽपि दत्त इति शेषम् । मोहेनेत्यत्रार्था-
दपिशब्दे योज्यः । मोहस्थेन स्वामिन् अज्ञानाश्रय मूर्खतर
इति वा सम्बोधनं ॥ १४८ ॥

युगेति । हे युगानां सत्यादीनां शेष कले तस्मिन्नले तवैष
द्वेषो न साम्प्रतमयुक्तः । यस्माद्वैरसेनिना नस्तेन सह एतत्

तत्र यामीत्यसञ्ज्ञानं राजसं सदिहास्यताम् ।
इति तत्र गतो मा गाः राजसंसदि हास्यताम् ॥ १५० ॥
गत्वान्तरा नलं भैमों नाकस्मात्त्वं प्रवेक्ष्यसि ।
षष्ठाञ्चक्रमसंयुक्तं पद्यमानं उकारवत् ॥ १५१ ॥

प्रारब्धं वैरं ते तुभ्यं हिताय न भविता शुभोदकं न भविष्यति ।
युगेषु शेष इति निर्द्धारणे सप्तमीसमासः । साम्प्रतमव्ययम् ।
हितयोगे तुभ्यमिति चतुर्थी ॥ १४९ ॥

तत्रेति । हे कले तत्र नलसमीपे पराभवार्थं यामि गच्छा-
मीति एवम्भूतं राजसं ज्ञानं रजोगुणसहितं विचारामहं अत
एवासदशोभनं सदूर्त्तमानं इहास्मिन् काले देशे वास्यतां त्यज्य-
तां इति, सङ्गद्रमिति वा, इति विचार्येति यावत् । इति किं । तत्र
राजसंसदि तस्यां नलसभायां गतः सन् हास्यतां परिहासास्य-
दत्वं मा गाः । एवं विचार्य तत्र गतः सभैरुपहास्य एव भविष्यसि ।
न तु नलं पराभवितुं शक्यसीत्येवंविधो विचारः परित्याज्य
एवेत्यर्थः । असत्सदिति विरोधाभासः । तत्र यामीति ज्ञानमसत्
अयुक्तं यतो राजसं । तर्हि किं कर्त्तव्यं तत्राह । इहास्मिन्नेव
देशे आस्यतां स्वीयतां इत एव परावर्त्तनीयमित्यर्थः । इति
अस्मदीयं ज्ञानं सङ्गद्रमितीतिशब्दमावृत्त्य व्याख्येयम् । विपत्ते
बाधकमाह उत्तरार्द्धेन । तत्र स्वयम्बरे गतो राजसभायां
स्वयम्बरे वृत्ते किमर्थमागत इति हास्यतामेव गमिष्यसि ॥ १५० ॥

गत्वेति । हे कले निषधदेशान् गत्वा प्राप्य नलं भैमीमन्तरा

नलभैर्म्योर्मध्ये अकस्माच्छीघ्रं दुरितलक्षणकारणमन्तरेण वा त्वं न
 प्रवेक्ष्यसि प्रवेशं कर्तुं न शक्यसि । नलस्य पुण्यस्योक्तत्वाङ्गैर्म्याश्च
 पातिव्रत्यादिधर्मयुक्तत्वात् तौ पराभवितुं न शक्नोषीत्यर्थः । क
 इव । असंयुक्तं पूर्वं सन्धितया पृथक्कृतप्रकृतिप्रत्ययविभागः
 पश्चात् पद्यमानं संहितया प्रयोगार्हमुच्चार्यमाणमिति यावत्,
 हवम्भूतं षष्ठाच्चक्रं षष्ठांमिति शब्दरूपस्य वर्षवृन्दमन्तरा मध्ये
 उकारवत् उकारो वर्षो यथाऽकस्माद्विधिमन्तरेण न प्रविश-
 तीति साधर्म्योपमा । षट्शब्दात् षष्ठीबहुवचने, षट्चतुर्भ्यसेति
 (पा०७।१।५५) नुटि तत्सहिते आमि, स्वादिष्वसर्वनामस्थान
 इति (पा०१।४।१७) पूर्वपदस्य पदत्वात्, झसां ज्ञोऽन्त इति
 (पा०८।२।३८) जस्वेन टकारस्य उकारे, न पदान्तादिति
 (पा०८।४।४२) निषेधस्य, अनाच्चवतीति (पा०८।४।४२ सू०१
 वा०) निषेधात् घुना घुरिति (पा०८।४।४१) घुत्वेन नाद्यो न-
 कारस्य णकारादेशे, यरोऽनुनासिक इति (पा०८।४।४५) उका-
 रस्यापि अनुनासिकस्य व्यवस्थितविकल्पत्वाद् अनुनासिकस्याच नि-
 त्यत्वेन णकारे जाते सर्वथापि न स्वेन रूपेण षष्ठांमिति पद-
 मध्ये उकारो यथा प्रवेशं लभते तथा तयोर्मध्ये त्वमपीत्याश्रयः ।
 अन्यथा विकल्पत्वात् पचे षट्नामिति स्यात्, तस्माभूदित्यत्र व्य-
 वस्थितविभावाऽङ्गीकरणीया । षष्ठाञ्चेत्यत्र चकारः पृथक्कृत्य
 भैमीं चेति योज्यः । तथा च क्रमेण पर्यायेण संयुक्तं षष्ठांमिति
 कर्मभूतशब्दरूपं अन्तरा उकारो यथा न प्रविशति, असंयुक्ताव-
 स्थायां यद्यपि स्वेन रूपेणावस्थानं वर्त्तते तथापि संयुक्तावस्थायां

अपरेऽपि दिशामीशा वाचमेनां शचीपतेः ।
 अन्वमन्यन्त किन्त्वेनां नादत्त युगयोर्युगं ॥ १५२ ॥
 कलिं प्रति कलिं देवा देवान् प्रत्येकशः कलिः ।
 सोपहासं समैर्वर्षैरित्यं व्यरचयन्मिथः ॥ १५३ ॥

नास्तीत्यर्थ इति वा । षष्ठामित्यत्र प्रकृतिप्रत्ययदशायां अक-
 स्मादागन्तुकादेशरूपतया उकारो यथा प्रविशति तथा लं प्रवे-
 च्छ्यसीति वैधर्म्योपमया व्याख्येयं । टकारवदिति पाठे, वावसाने
 (पा० ८।४।५६) इत्यवसान एव चर्लविकल्पात् खरश्चाभावात्
 षट्स्त्रित्यादिवत् षष्ठामित्यत्र खरवसानयोरभावात् टकारो
 यथा न प्रविशतीति साधर्म्योपमैव । छेपकोऽयम् । नलं भैमी ।
 अन्तरान्तरेणेति (पा० २।२।४) द्वितीया ॥ १५१ ॥

अपर इति । अपरे दिशामीशा वज्रादयः शचीपतेरेनां
 पूर्वोक्तां वाचं अन्वमन्यन्त, इन्द्रो युक्तमाज्ञापयतीत्येवमभ्यन-
 न्दन् किन्तु पुनर्मूर्खं युगयोः कलिदापरयोर्युगं एनामिन्द्रगिरं
 नादत्त नाङ्गीचक्रे । दिगीशानामपि सम्मतायां वाचि तयोर-
 सम्मतेः किन्तुशब्देन मूर्खतरत्वमाद्यहितं चेत्तं । एनां । अन्वा-
 देशे एनादेशः । आदत्त । अनास्यविहरणत्वात्तड् ॥ १५२ ॥

कलिमिति । देवाः कलिं युगं प्रति लचीकृत्य कलिर्देवान्
 प्रत्येकशः एकैकमुद्दिश्य मिथोऽन्योन्यं समैर्वर्षैस्तुल्यैरचरैः स्त्रिष्टैः
 शब्दैः सोपहासं उपहासवाक्यसहितं कलिं कलहं वाग्युद्धं इत्थं
 वक्ष्यमाणप्रकारेण व्यरचयन् व्यरचयच्च कृतवन्तः कृतवांश्चे-

तवाऽगमनमेवाहं वैरसेनौ तथा वृते ।

उद्वेगेन विमानेन किमनेनापि धावता ॥ १५४ ॥

त्यर्थः । व्यरचयन् । क्रोडादिकस्यादन्तत्वादग्लोपित्वाद् सन्-
झावः । व्यरचयदित्यपि पाठः ॥ १५३ ॥

इन्द्रः कलिप्रत्याह । तवेति । हे कले तथा वैरसेनौ वृते
सति तवागमनं गमनाभावः अहं युक्तं । उद्वेगेन उत्कृष्टज्वेन अत
एव धावता श्रीघ्नगामिना अनेन प्रत्यक्षदृष्टेन विमानेनाकाश-
गामिना रथेन किं ? अपि तु न किञ्चित्प्रयोजनमस्ति, अन्यस्व
वृत्तत्वादित्यर्थः । वैरसेनावुत्तरेण वा सम्बन्धनीयं । अनया नले
ऽवृते एव तव स्वपुराङ्गमनं युक्तम् नखवरणानन्तरमिदानीं
सर्वथा गमनं न कार्यमित्यर्थ इति वा । एतावत्पर्यन्तं किं कृतं
इदानीं किमर्थमागन्त इत्युपहासः । एतदेव वाक्यं कलिरिन्द्रं
प्रत्याह ॥ हे शक्र भैया नले वृते सति तव यथागतमागमनमे-
वाकृतकार्यत्वादिदानीं स्वर्गं प्रत्यगमनमेव युक्तं निर्लज्जत्वमङ्गी-
कृत्येन्द्राद्यादीनामग्रे कथं मुखं दर्शयिष्यसि अपि त्वनुचितमेतत्,
सर्वथा स्वर्गं प्रति न गन्तव्यमेव युक्तं इत्यर्थ इति वा । विमाने-
नाहङ्काररहितेनापिधा तिरोधानं तद्युक्तेन नितराङ्गोपितेना-
नेन मुखदर्शनापुमितेनोद्वेगेन निर्वेदेन किं ? अपि तु तद्गोपनं
व्यर्थं धैर्यमवलम्ब्य निर्वेदो यद्यपि त्वया गोप्यते तथापि मया
ज्ञात एव । अथ च भैमीनलाभ्यां वरदानार्थमेव मयागतमि-
त्यादिव्याजेन निर्वेदगोपनं क्रियते, तथापि स निर्वेदो ज्ञात

पुरा यासि वरीतुं यामग्र एव तथा वृते ।

अन्यस्मिन् भवतो हास्यं वृत्तमेतत्त्रपाकरं ॥ १५५ ॥

एव । अभिमानशून्यत्वात् किञ्चिदनेन निर्वेदेन साधयितुं शक्यते । तत्तस्मात् सर्वथा दुःखं माकार्षीरित्युपहसितवानित्यर्थः । विमाने नान्यवरणादपमानेन हेतुना च उद्देगस्तेन प्रकटेन किं ? अपि तु न गोपयेति वा । विलुप्तमानानामिन स्वामिन् नितरामभिमानशून्य इन्द्र गोपितेन वानेन निर्वेदेन किमिति वा । उद्देगेन किं ? अनेन धावता विमानेनापि किमिति वा । अपिधा । आतश्चोपसर्गे (पा० ३।३।१०६) इत्यङ्प्रत्ययः ॥ १५४ ॥

वक्त्रिः कलिमाह । पुरेति । हे कले त्वं यां वरीतुं इतोऽपि पुरा यासि गमिष्यसि तथाच एव तदागमनात् पूर्वमेव अन्यस्मिन् वृते एतद्दिदानीं गमनं त्रपाकरं भवतो हास्यं हास्यकारणं वृत्तं जातं । वर्त्तमानानामपि वृत्तप्रायत्वाद् वृत्तमित्युक्तं । सर्व्वो लोकस्वामुपहसिष्यतीत्यर्थः । एतत्तव वृत्तं गमनाचरणं हास्यहेतुभूतं त्रपाकारि च भविष्यतीति शेष इति वा । एतल्लोकैः क्रियमाणं हास्यं तव त्रपयाऽकं दुःखं राति ददाति एवंविधं वृत्तं जातं प्राप्तमेवेति वा । अत्राप्युपहासः ॥ इदानीं कलिरग्निमाह । हे वक्त्रे त्वं यां वरीतुं पुरा यासि अयासीस्तथा तव समक्षमेव त्वामनादृत्यान्यस्मिन्नले वृते तवैव प्रत्यक्षदृश्यं वृत्तं वर्त्तुलमास्यं मुखं त्रपां आ सामस्येन करोति नितरां

पत्यौ तथा वृत्तेऽन्यस्मिन् यदर्थं गतवानसि ।

भवतः कोपरोधस्तादृशमस्य वृथा रुषः ॥ १५६ ॥

सञ्जावहं जातमिति श्रेयः । हा कष्टं । अपयाऽकं दुःखं रा-
त्यादन्ते । सञ्जास्यदं वृत्तं जातमिति वा । हे वज्रे पुरा अस-
ङ्गमनात् पूर्वं यां वरीतुमयासि त्वया प्रयत्नोऽकारि । स्वय-
म्बरं प्रति गतं नस्वरूपं हृतमिति यावत् । यदा स्वस्य गमनात्
पूर्वं दूतीहस्तेनोपदाप्रदानादिद्वारा यां वरीतुं प्रयत्नोऽकारि
तथा तव समक्षमेव नखे वृत्ते, हतत् स्वर्गप्रत्यागमनसचक्षमा-
चरणं तव चपां न करोतीति चपाऽकरं सञ्जां नावहति ।
हा कष्टं । एवं वृत्तेऽपि निर्लज्जः सन् स्वगृहं गच्छन् स्यां वनितां
मुखं कथं दर्शयिता इति भाव इति । तथा विनैव तत्स्वर्गमना-
चरणं सञ्जावहं सत् हास्यं हासयोग्यं । अपि तु सर्व्वैर्हास्यमे-
वेति काकुर्वा । मुखं सञ्जाकरं वृत्तमाचरणमपि सञ्जाकर-
मिति वा । यासीति यावत्पुरेति (पा० ३।३।४) भविष्यति सट् ।
पचे, पुरि लुङ् चासौ (पा० ३।२।१२२) इति भूते सट् । पचे
यसु प्रयत्ने भावे चिष् ॥ १५५ ॥

यमः कस्मिमाह । पत्याविति । हे कस्मे त्वं यदर्थं यस्या नि-
मित्तेन गतवान् गमनयुक्तोऽसि यां वरीतुमेव गच्छसि तथा
पूर्व्वमेवान्यस्मिद् पत्यौ वृत्ते स्वभर्तृत्वेनाङ्गीकृते सति भवतः कोपस्य
रोधो निवारणं स्थाङ्गवतु । यतोऽक्षमस्यासमर्थस्यात एव वृथा
सट् कोपो निष्कस्रस्रस्मात्कोपो निवार्य्य इत्यर्थ इति वा ॥ कस्मि-

यासि स्मरं जयन् कान्था योजनौघं महार्वता ।

स मूढस्त्वं वृतेऽन्यस्मिन् किञ्च ज्ञेस्तेऽत्र पामर ॥ १५७ ॥

रेतदेव यममाह । हे यम चां वरीतुं गतवानसि तथा नखे पत्न्यौ
वृते भवतः सकाशादन्योऽधस्तादधरो हीनो न कोऽपि, अपि तु
त्वमेव । त्वत्सकाशादन्योऽधो हीनः कःस्तादपि तु त्वमेव हीन
इति वा । अपरोऽर्थात्त्वदन्यो भवत उत्पत्तितस्त्वं ह्युपचयं प्राप-
यतीति भावः । निरर्थकजन्माऽतएवाधो हीनः कः स्तादपि
तु त्वमेव हीन इति वा । सम्बुद्धान्तं वानिरर्थकजन्मित्यर्थः ।
अक्षमस्य भूस्पर्शरहितस्य देवस्य रूपो वृथा । अस्माद्दृशानामेव
रोषाः सफला न तु भवादृशानामित्यर्थ इति वा । अक्षम
असहन असमर्थ यम वृथा निष्कारणमस्मान् प्रति रूपः कोपान्
स्य मा कुर्वित्यर्थ इति वा । यस्मै यदर्थं चतुर्थी तदर्थेति (पा०
२।१।३६) समासः । गतवान् मतुप् । पक्षे भूते ऋवत् । भवतः ।
षष्ठी पञ्चमी च दिग्योगे । पक्षे प्रथमा । आतो धातोरिति (पा०
६।४।११०) प्रतिषेधात्, अत्वसन्तस्य चाधातोः (पा० ६।४।१४)
इति असन्तत्वेऽपि न दीर्घः । अधस्तादिति दिक्शब्दत्वात् अध-
रशब्दाद्, अस्ताति चेति (पा० ५।३।४०) अस्तातिः, पूर्वधातुरा
(पा० ५।३।३८) इत्यधरादेशश्च । स्तेति षोऽन्तकर्षणि ॥ १५६ ॥

वरुणः कलिमाह । यासीति । हे कले कायकान्था स्मरं
जयन् विरुद्धस्वप्नयाऽतिकुरूपस्त्वं, महान्नोऽर्वन्नोऽस्या चस्मिन्
रथे, तेन कृत्वा योजनौघं चतुःक्रोशरूपयोजनसमूहमतिदूर-

मिदानोमपि यासि स त्वं मूढो मूर्खः । यस्माद्धे पामरं नीचं
भैक्षान्वस्त्रिभ्रले वृते सति अत्रास्त्रिभ्रर्थे वर्त्तमानस्य ते तव द्वीः
किं न अपि तु भविष्यत्येव । भाविनीं वर्त्तमानां वा स्रज्यामव-
गणय्यापि गच्छसि तस्मान्मूर्खं ऐवेत्यर्थः । सेनापुरःसरमतिगौरं
कामं कञ्चलतुस्यया स्रकायकान्ध्या पराभावुकः । तथा जनौघं
स्रसेनासमूहमपि पराभावुकः । प्रसरन्ध्या श्यामकायकान्ध्या
सर्वां सेनामयसरं स्मरञ्च श्यामो कुर्वन्निति कुरूप एवभूतो
रथेन समूढः सम्यग्धृतो यस्त्वं, तयान्वस्त्रिन् वृते सत्यपि यासि,
अर्थात् स्वयम्बरं तस्य तेऽर्थात् स्वयम्बरे वा द्वीः किं न भवेदपि
तु भवेदेवेति वा ॥ एतदेव कस्त्रिर्वरुणमाह । हे अमर देव वरुण
कान्ध्या दिव्यदेहदीप्त्या योजनौघं दूरदेशं रञ्जयन् दीप्तं कुर्वन्
जनौघं स्वयम्बरदेवस्त्वं लोकं समूहं चारञ्जयन् इत्याश्चर्य्यदिव्यरू-
पदर्शनास्रसाकारधारणादा आत्मनि सानुरागं कुर्वन्निति जवन-
हृद्ययुतेन विमानेन महता श्यामवर्णादिनार्वता हृद्येन वा समूढः
समारूढो यस्त्वं यासि स्र स्वयम्बरमयासीः तस्य तवान्वस्त्रिंस्तया
स्वत्समघं वृते द्वीः किमिति न भवति ? अपत्रप निर्लज्जेति
धिक्कारः । अहं तु तदा नासं त्वं तु गतोऽपि न वृत इत्यप-
मानास्रपा भवितुं युक्ता, परं सा न जायत इति चित्रं । अत
एव चात्रपस्त्वमित्यर्थः । अत्रप न क्षियस इत्यमर इत्यर्थः ।
अन्तोऽप्येवमनादरे कृते स्रज्या क्षियते त्वं तु निर्लज्जो न
क्षियस इति चित्रमित्यर्थ इति वा । अत्रपथा स्रज्याभावेना-
मरेत्येकं पदं वा । त्रपायां सत्यामप्यमरेति वा । अत्रपथा

नलं प्रत्यनपेतार्त्तिं तार्त्तीयीकतुरीययोः ।

युगयोर्युगलं बुद्धा दिवि देवा धियं दधुः ॥ १५८ ॥

द्वापरैकपरीवारः कलिर्मत्सरमूर्च्छितः ।

नलनिग्राहिणीं यात्रां जग्राह ग्रहिलः किल ॥ १५९ ॥

लज्जाभावेनामं रोगं पीडामस्माद्दृशां राशि ददासि अत्रपा-
मर । तव निर्लज्जत्वेन वयमतिदुःखिनो भवाम इत्यर्थं इति
वा । एते चत्वारोऽपि श्लोका यथाक्रममिन्द्रादिदेववचनत्वेन
ज्ञेयाः । कलिकलदस्तु सर्वत्रानुस्यूतः । तत्रापि पूर्व्वं देववचः
पञ्चात्कलिवचः । महावता । अर्घ्वणस्तसाविति (पा० ६।४।१२७)
चन्तादेशः । आन्महतः (पा० ६।३।४६) इत्याकारः । यासि
स्मेति पचे, लट्स्मे (पा० ३।२।११८) इति भूते लट् ॥ १५७ ॥

नलमिति । देवा इन्द्रादयः तार्त्तीयीकतुरीययोस्तृतीय-
चतुर्थयोर्युगयोर्द्वापरस्य कलेश्च युगलं नलं प्रत्युद्दिश्य अनपे-
तार्त्तिं अनपगतव्यर्थं सर्व्वथा नलः पीडनीय इति नलेऽनि-
वृत्तापकारवाञ्छं बुद्धा दिवि धियं दधुः । युगद्वयमस्मद्वचनं
न शृणोति अतः परं यत्किञ्चिद्भवतु किमस्माकमिति विचार्य्य
स्वर्गे गन्तुमीषुरित्यर्थः । तार्त्तीयीकः पूर्व्ववत् । तीयादीकक्
(पा० ४।२।८।वा० ३) । तुरीयः । चतुरन्वयता वाच्यन्तरलोप-
श्चेति (पा० ५।२।५।वा० १) यत् ॥ १५८ ॥

द्वापरैति । कामादिषैन्यं परावृत्त्य द्वापर एवैकसहायो यस्य
तथा मत्सरेण नलशुभद्वेषेण मूर्च्छिता विनष्ट इवातिमत्सरेण

नलेष्टापूर्त्तसम्पूर्त्तैर्दूरदुर्गानमुं प्रति ।

निषेधन्निषधान् गन्तुं विघ्नः सञ्जघटे घनः ॥ १६० ॥

मण्डलं निषधेन्द्रस्य चन्द्रस्येवामलं कलिः ।

प्राप स्नापयितुं पापः स्वर्भानुरिव सग्रहः ॥ १६१ ॥

प्रदृष्टो वा । तथा ग्रहिलो निवारणस्यानाकर्षणादायहवत् कलिः
अवश्यं नलं निषधीव्यामीत्येवंरूपां नलनिषाहिणीं यात्रां ज-
घाह निषधान् प्रतस्त्र इत्यर्थः । किल यस्माद्ग्रहिलस्तस्मात्
प्रतस्त्रे उपहासे वा । एकः परीवारो यस्येति विष्टञ्च दापरेषै-
कपरीवार इति समासः । परीवारः । उपसर्गस्य धञोति (पा० ६।
३।१२२) दीर्घत्वं । निषाहिणीं । आवश्यके णिनिः ॥ १५८ ॥

नलेति । नलस्य दृष्टापूर्त्तानां यागतडागादिधर्माणां स-
म्पूर्त्तैः सम्पूर्णत्वाद्भेदोः नितरां धर्मबाहुल्यात् पापरूपं प्रस्थित-
ममुं प्रति अनु दूरं नितरां दुर्गान् दुर्गमाननेन प्रवेष्टुमशक्य-
त्वात् निषधान् गन्तुं गमनाय निषेधन् वारयन् घनो महान्
निरन्तरश्च विघ्नो वक्ष्यमाणप्रकारेण सञ्जघटे सञ्जघ्ने । धर्म-
बाहुल्यं दृष्ट्वा सहसा तान् प्रवेष्टुं शक्नोति इत्यर्थः । अथ च
घनो मेघो जलपूर्त्तैः दुर्गमदेशं गन्तुं विघ्नरूपो भवन्निषेधति ।
दृष्टञ्च पूर्त्तञ्चेति इन्द्रे, अन्येषामपि दृश्यत इति (पा० ६।३।१३७)
दीर्घः ॥ १६० ॥

मण्डलमिति । पापः कलिः पापग्रहमध्ये गणितत्वात् पापः स्व-
र्भानुरिवामलं निषापं निषेधेन्द्रस्य मण्डलं रात्रं अमलं परिपूर्ण-

कियतापि च कालेन कालः कलिरुपेयिवान् ।
 भैमीभर्तुर्महंमानो राजधानीं महीभुजः ॥ १६२ ॥
 वेदानुद्धरतां तत्र मुखादाकर्षयन् पदं ।
 न प्रसारयितुं कालः कलिः पद्मपारयत् ॥ १६३ ॥

प्रकाशं चन्द्रस्य मण्डलं विम्बमिव सघट्टः सम्यगाग्रहात् दृष्टाद्ग-
 हणायोगवशाच्च स्थापयितुं विनाशयितुं यत्नितुश्च प्राप ॥ १६१ ॥

कियतेति । कालो युगलक्षणः समयरूपोऽथ च पापरूप-
 त्वाच्छ्यामवर्षोऽथ च दारुणत्वात् कृतान्ततुल्यः तथाऽहंमानो
 नल्लपीडनेऽहद्वारवान् कलिः कियतापि भूयसा कालेन भै-
 मीभर्तुर्महीभुजो नल्लस्य राजधानीमुपेयिवान् प्राप्तवान् । पूर्वं
 देवं प्राविशदिदानीन्तु राजधानीमिति चार्थः । भूमिभैमीत्या-
 जने कलेरभिनिवेशोऽभिप्रायो विशेषणद्वयेन सूच्यते । कियता
 ऽल्पीयसेति वा । अहमिति मननमहंमानः सोऽस्यास्तीति सर्व-
 कार्येष्वहमेवेति मन्यते तच्छील इति वा ॥ १६२ ॥

इदानीं पुरप्रवेशविधानाह । वेदानिति । तत्र पुरे वेदान्
 षट्पादीनुद्धरतां गुणनिकां कुर्वतां श्रोत्रियाणां मुखात् पदं
 पदकारकल्पितसंहिताविभागरूपं पदसङ्घं आकर्षयन् प्रदृष्ट्वन्
 कालः समयरूपोऽथ च पापरूपः कलिः पद्मेकमपि चरण-
 न्यासं प्रसारयितुं नापारयत् पापरूपत्वादित्यर्थः । एतेन नल्लपु-
 रस्य धर्मापूर्णात्ममुक्तम् । वेदान् । ब्रह्मयोगे, नलोकेति (पा०।१।३
 ६८) षष्ठीनिषेधः ॥ १६३ ॥

श्रुतिपाठकवक्त्रेभ्यस्तत्राकर्षयतः क्रमं ।

क्रमः सङ्कुचितस्तस्य पुरे दूरमवर्त्तत ॥ १६४ ॥

तावद्गतिर्धृताटोपा पादयोस्तेन संहिता ।

न वेदपाठिकण्ठेभ्यो यावदश्रावि संहिता ॥ १६५ ॥

श्रुतीति । तत्र पुरे श्रुतिपाठका वेदाध्यापयितारस्त्रेषां वक्त्रेभ्यः सकाशात् क्रमं पूर्वपदपरित्यागेनोत्तरपदग्रहणादिक-
क्रमसंज्ञं गन्धं आकर्षयतः शृण्वतोऽस्य कक्षेः क्रमश्चरणो गतिर्वा
दूरं गितरां सङ्कुचितः क्रमाकर्षणाद्भयेन पापः पदमपि पुर-
स्त्रितुमशक्तस्ततो देवाद् दूरं निवृत्त इत्यर्थः ॥ १६४ ॥

तावदिति । तेन कक्षिणा वेदपाठिनां कण्ठेभ्यो मुखेभ्यः
यावत्संहिता पदक्रमरूपावस्थादयविलक्षणा ऋगादिरूपा ना-
श्रावि नाकर्षिता तावत्काष्ठं तावद्देशपर्यन्तञ्च प्रतिबन्धराहि-
त्याङ्गताटोपा धृतसंरम्भा सत्तरा पादयोर्गतिः संहिता संयो-
जिता । यावत्काष्ठं यावति च देशे संहिता नाकर्षिता ताव-
त्काष्ठं तावद्देशपर्यन्तञ्च प्रतिबन्धराहित्याच्छीघ्रगतिरभूत् ।
यदा यस्मिंश्च देशे सा श्रुता तदैव तस्य गतिभङ्गाऽभूदित्यर्थः ।
यावत् संहिता अश्रावि तावत्पदयोः सत्तरा गतिर्योजितानापि
तु तावदेव योजिता । संहिताश्रवणपर्यन्तमेव सत्तरगतिः सो
ऽभूत् नानन्तरमित्यर्थः ॥ १६५ ॥

तस्य होमाज्यगन्धेन नासा नाशमिवाऽगमत् ।

तथातत दृशौ नासौ क्रतुधूमकदर्थिते ॥ १६६ ॥

अतिथीनां पदान्धोभिरिमं प्रत्यतिपिच्छिले ।

अङ्गणे गृहिणां तत्र खलेनानेन चख्वले ॥ १६७ ॥

पुटपाकमिव प्राप क्रतुशुक्लमहोष्मभिः ।

तत्प्रत्यङ्गमिवाकर्त्ति पूर्त्तार्मिव्यजनानिलैः ॥ १६८ ॥

तस्येति । तस्य नासा अग्निहोत्रादिहोमाज्यं होमसम्बन्धि घृतं तस्य गन्धेन परिमलेन हेतुना नाशमिव मरणवेदनामिवा-
गमत् अन्वभूदित्युत्प्रेक्षा । इवशब्द एवकारार्थो वा । तथा तेनैव
प्रकारेणासौ कलिः क्रतुधूमेन कदर्थिते पीडिते दृशौ नेत्रे ऽपि
न अतत न प्रसारितवान् । किञ्चिन्न ददर्शेत्यर्थः । आज्यगन्ध-
क्रतुधूमसम्बन्धमात्रेण विव्यथ इत्यर्थः । अतत इति तनोतेर्लुङि
सिञ्चि, तनादिभ्यस्तथासोरिति (पा० २।४।७६) पाञ्चिके सिञ्-
सोपे तकारस्य ङित्वादनुदात्तोपदेशेवनतितनोति (पा० ६।४।
३७) इत्यनुनासिकसोपः ॥ १६६ ॥

अतिथीनामिति । तत्र पुरे अनेन खलेन कलिना गृहिणां
अङ्गणे चख्वले । यस्मादतिथीनां पदान्धोभिस्वरणक्षालनोद-
कैरिमं पापरूपं कलिं प्रत्युद्दिश्य अतिपिच्छिले अतितरां कर्द्द-
मयुक्ते । एवंविधमतिपवित्रमङ्गणं प्रवेष्टुं नाशकदित्यर्थः अन्यो
ऽपि पिच्छिले देवे पतति ॥ १६७ ॥

पुटेति । असौ कलिः क्रतुशुक्ला यागसम्बन्धी वक्रिस्तस्य

पितृणां तर्पणे वर्षैः कीर्णादेश्मनि वेष्मनि ।

कालादिव तिलात् कालाद् दूरमत्रसदत्र सः ॥ १६९ ॥

स्नातृणां तिलकैर्मने स्वमन्तर्दीर्घमेव सः ।

कृपाणीभूय हृदयं प्रविष्टैरिव तस्य तैः ॥ १७० ॥

महोन्नभिः प्रकृष्टतापैः कृत्वा पुटाभ्यां पुटयोर्वा पाकं उभयपार्श्व-
योर्थाचादेशान्तरमग्निमंयोगमिव प्राप प्रतिशृङ्खं यागवाह्यत्वात्
वामदक्षिणपार्श्वयोर्वह्नितापैर्नितरां पीडामन्वभूदित्यर्थः । तथा
पूजाङ्गां धार्मिकनिर्मितवापीकूपतडागादीनां जर्मयसद्रूपा-
णि व्यजमानि तेषामनिलैर्वायुभिः तस्य प्रत्यङ्गं सर्व्याङ्गं अक-
र्त्तव्यं हिममिवाभूत् इत्युत्प्रेक्षा । प्रत्यवयवकर्त्तनेन च पीडा-
तिग्रहाद् वाय्वादितरङ्गवायुस्यर्भमात्रेण नितरां व्यथितोऽभू-
दित्यर्थः । वर्षैः शुभ्रा कृष्णवर्त्मैत्यमरः ॥ १६८ ॥

पितृणामिति । अत्र पुरे वेष्मनि वेष्मनि प्रतिशृङ्खं ब्राह्मणा-
दिचतुर्वर्णैः पितृणां तर्पणे जलसमर्पणे विषये कीर्णात् क्षिप्तात्
पितृप्रियात् कासात् कृष्णवर्षात् तिलात् सकाशात् स कलिः
कासादिव कृतान्तादिव दूरं नितरां अत्रसत् भवमाप । तर्प-
णैरिति पाठे तर्पयन्तीति तर्पणैरिति वर्षविशेषणं । तिलात् ।
इति जातावेकवचनं ॥ १६९ ॥

स्नातृणामिति । स कलिः स्नातृणां स्नानं कुर्वतां वैदि-
कानां तैस्तादृशैर्गोपीचन्द्रनादिरचितैर्ललाटस्नानादिसैर्दाद-
शभिस्तिलकैः कृपाणीभूय खड्गतामङ्गीकृत्य तस्य कल्लैः हृदयं

पुमांसं मुमुदे तत्र विदन् मिथ्यावदावदं ।
 स्त्रियं प्रति तथा वीक्ष्य तमथ स्नानवानयं ॥ १७१ ॥
 यज्ञयूपघनां जज्ञौ स पुरं शङ्कुसङ्कुलां ।
 जनैर्धर्मधनैः कीर्षां व्यालक्रोडीकृताञ्च तां ॥ १७२ ॥

विदार्थं तैः प्रविष्टैरिव स्त्रं स्त्रीयं अन्तः शरीरमध्यं दीर्घमेव
 शकलीभूतमेव मेने । कृपाणैर्हि विदारणं भवतीति युक्तम् ।
 खड्गाकारांस्त्रिलोकान् दृष्ट्वा विव्यथ इत्यर्थः ॥ १७० ॥

पुमांसमिति । तत्र पुरे अयं पुमांसं मिथ्यावदावदं मृषाभा-
 षिणं विदन् जानन् स्त्रिमिच्छामाम्मुमुदे । अथ पश्चात्तदनन्तरं
 स्त्रस्त्रियं प्रत्युद्दिश्य तं तथास्त्रीकभाषिणं वीक्ष्य ज्ञात्वा मित्रना-
 शादिव दुःखवशात् स्नानवान् स्नानतां गतः । पत्नीं प्रति क्रोडा-
 यामसदिति दोषाभावाद्ग्रथितोऽभूदित्यर्थः । न नर्मयुक्तं वचनं
 द्विनस्त्रि स्त्रीपुंसयोरिति भारतादौ । विदन् । विदेः शतुर्वसुः
 (पा० ७।१।३६) इत्यत्र विकल्पानुवृत्तेर्वसुभावः । एवं चतुर्ह-
 शतधीविद्याविदङ्गिरित्यत्रापि ज्ञेयम् । वदावदं । चरिचलीत्यादि-
 ना (पा० ६।१।१२ वा० ८) द्वित्वमभ्यासस्थालञ्च । स्नानवान् ऋव-
 तोस्तकारस्य संयोगादेरात इति (पा० ८।२।४३) नः ॥ १७१ ॥

यज्ञेति । सः यज्ञयूपैः खादिरोडुम्बरपशुबन्धस्तम्भैः घनां
 नितरां व्याप्तां तां पुरं शङ्कुभिस्त्रीक्ष्णायकोलैः शङ्कुलां व्याप्तामिव
 जज्ञौ मेने । तथा धर्मधनैर्जनैः कीर्षां तां पुरं व्यालैः सर्पैः
 दुष्टस्यापदैर्वा दुष्टगजैर्वा क्रोडीकृतां सर्वत्र पूर्णा व्यालाः क्रोडे

स पार्श्वमशकङ्गन्तुं न वराकः पराकिष्णा ।
 मासोपवासिनां द्वाया लङ्घने घनमस्त्वलत् ॥ १७३ ॥
 आवाहितां द्विजैस्तत्र गायत्रीमर्कमण्डलात् ।
 स सन्निदधतीं पश्यन् दृष्टनष्टोऽभवद्भिया ॥ १७४ ॥

ममे यस्यासामेतादृशीं कृतामिव मेने । कीलसर्पादिभिर्व्याप्तं
 स्नानं यथा प्रवेष्टुमशक्यं तथा सा पुरी तस्य प्रवेष्टुमशक्या जाते-
 त्यर्थः । व्यासो भुजङ्गमे क्रूरे आपदे दुष्टदन्तिनीति विश्वः ।
 रेफान्तो पूः शब्दस्त्रीलिङ्गः । चः समुच्चयार्थ इवार्थो वा ॥ १७२ ॥

स इति । वराकः कश्चिदपि स्नानास्नाभाहीनः स कस्त्रिः
 पराकिष्णां द्वादशरात्रोपवासरूपपराकाख्यकृच्छ्रविशेषव्रतचा-
 रिष्णां पार्श्वं गन्तुं नाशकत् । तथा मासोपवासिनां कायप्रति-
 ष्ठायाया अपि लङ्घनेऽतिक्रमणे तस्या अपि समीपे गन्तुं घनं
 निरन्तरं अस्त्वलत् भ्रमत्यदोऽभूत् । तच्छायामपि द्रष्टुं नाश-
 कदित्यर्थः । वराकः । जल्पभिचेति (पा० ३।२।१५५) कन् ॥ १७३ ॥

आवाहितामिति । तत्र पुरे स द्विजैस्त्रैवाख्यकैरागच्छ वर-
 देत्यादिमन्त्रैरावाहितामन्तरर्कमण्डलाङ्गिया अतिशयसाम-
 र्थ्यात् सूर्यविम्बास्त्रिर्गत्य दिव्यरूपेण सन्निदधतीं तत्समीपमाग-
 ष्णन्तीं प्रातःसन्ध्याधिदेवतां गायत्रीं पश्यन् गायत्र्याः सका-
 शङ्गयेन गायत्र्यैवादौ दृष्टः पश्चात्तदानीमेव मष्टोऽदृष्टोऽभ-
 वत् । सन्ध्यावन्दनं कुर्वतो द्विजान् दृष्ट्वा गायत्री मां विना-
 शयिष्यतीति ततः स्नानात् पश्चाद्य गत इत्यर्थः । गायत्री सूर्य-

स गृहे गृहिणां पूर्णे वने वैखानसैर्वृते ।
यत्याधारेऽमरागारे कापि न स्थानमानशे ॥ १७५ ॥
कापि नापश्यदन्विष्यन् हिंसामात्मप्रियामसौ ।
स्वमित्रं तत्र न प्रापदपि मूर्खमुखे कलिं ॥ १७६ ॥
हिंसागवीं मखे वोच्य रिरंसुर्धावति स्म सः ।
सा तु सौम्यवृषासक्ता खरं दूरान्निरास तं ॥ १७७ ॥

विम्बस्था इति ध्यानं । अकर्मण्डलादाहितामिति वा । दृष्टनष्टः ।
पूर्वकालैकेति (पा० १।१।४८) समासः ॥ १७४ ॥

स इति । स कलिर्गृहिणां गृहस्थैः पूर्णे गृहे तथा वैखा-
नसैर्वानप्रस्यैर्वृते व्याप्ते वने तथा यतीनां परमहंसानां सन्न्या-
सिनामाधारे आश्रयभूते तैर्व्याप्ते अमरागारे देवालये स्थानं
नानशे आश्रयं न प्राप । कापि कस्मिन्नपीति सर्वत्र योज्यं ।
गृहिभिर्गृहे पूर्णे सतीति सप्तमी वा सर्वत्र ॥ १७५ ॥

कापीति । असौ कलिः तत्र पुरे आत्मनः प्रियां दृष्टां नि-
षिद्धां हिंसां अथ च स्त्रियं अन्विष्यन् न कापि कस्मिन्नपि देशे
नापश्यत्, तथा कलहप्रियत्वान्नामसाम्याच्च स्वस्य मित्रं कलिं
कलहं मूर्खाणामपि मुखे सम्भावितस्थले न प्रापत् । मूर्खा अपि
तत्र न कलहायन्ते । हिंसाकलहयोरभावात्तत्र स्थितिं न लेभ
इत्यर्थः । अन्योऽपि यत्र मित्रस्वस्त्याद्यभावस्तत्र क्षणमपि न
तिष्ठतीत्युक्तिः ॥ १७६ ॥

हिंसेति । मखे गोमेधाख्ये यज्ञे हिंसागवीं हिंसासम्बन्धिनीं

मौनेन व्रतनिष्ठानां स्वाक्रोशं मन्यते सः सः ।

बन्धवन्दारुभिर्जज्ञौ स्वशिरश्च पदाहतं ॥ १७८ ॥

गवीं वीक्ष्य रिरंसुर्हृष्टचित्तः स कलिः निषिद्धगोहिंसा मत्प्रिया-
येति धावति सः । सा तु हन्यमाना गौः पुनः सौम्ये सोमदेव-
ताकद्रव्यसाध्ये वृषे धर्म्यं आसक्ता तत्सम्बन्धिनो तत्साधिका सती
अभिवारादिदुष्टकर्मराहित्यात् सौम्यो रमणीयः पारलौकिको
धर्म्यसात्साधिका वा खरं पापरूपत्वाद्दुःखं रसयोरभेदात्
खलं वा पापरूपं दूरादेव निरास निराचकार । अधर्मसाधनं
गोहिंसादि दृष्ट्वा प्रवृत्तः पद्याद्धर्मसाधनमग्नीषोमीयवैदिक-
पशुहिंसादि दृष्ट्वा मत्प्रिया हिंसा न भवतीति दूरात् परा-
वृत्त इत्यन्वयः । मुखे इति पाठे हिंसाप्रतिपादिकां गां वाष्णीं
यज्वनां मुखे वीक्ष्य श्रुत्वेति यावत्, रिरंसुरधावत् । सा तु वाष्णी
सौम्यप्रतिपादिका सती तं अखरं अग्नीषोमीयं पशुमित्यादिवा-
क्याकर्षणमात्रेण दुःखवन्नास्त्रिस्त्रेजस्कं दूरान्निरामेति वा । अथ
च कामातुरः सुरतेच्छुः खरो गर्हभः गां वीक्ष्य यद्यपि धा-
वति तथापि सा रमणीयवृषभानुरक्ता सती विजातीयत्वाद्ग-
र्हभं दूरान्निराकरोति । मुखे यज्ञप्रारम्भ इति वा । अथ च
गौर्यथा सौम्यं वृषभमनुसरति क्रूरं वृषभं त्यजति । सुकृते वृषभं
वृष इत्यमरः । हिंसागवीति गौरतद्धितेति (पा० ५।४।६२)
टच् ॥ १७७ ॥

मौनेनेति । स कलिः मौनव्रतनिष्ठानां वाग्यमव्रतिनां स-

ऋषीणां स वृत्तोः पाणौ पश्यन्नाचामतामपः ।

मेने घनैरमी हन्तुं शप्तं मामङ्गिरुद्यताः ॥ १७६ ॥

मौञ्जीधृतो धृताषाढानाशशङ्के स वर्ष्निनः ।

रज्वामी बहुमायान्ति हन्तुं दण्डेन मां ततः ॥ १८० ॥

म्यादिजपमैनिनां वा मौनेन वाङ्मिथमेन कृत्वा स्वस्यात्मन
आक्रोशं गालीप्रदानमेव मन्यते स्म । तथा वन्देषु नमस्कारा-
र्हेषु गुर्वादिषु वन्दारुभिः नमस्कुर्वद्भिर्नरैः स्वग्निरस्य पदा
हृतं चरणताडितमिव जज्ञौ अज्ञासीत् । च इवार्थो वा । वन्दा-
रुभिः । श्रुवन्द्योरारुरित्यारुः (पा० ३।२।१७३) । वन्द्यानिति पाठे,
तद्योगे, न लोकेति (पा० २।३।६६) षष्ठीनिषेधाद्वितीया ॥ १७८ ॥

ऋषीणामिति । स कलिः ऋषीणां पाणौ हस्ते वृत्तोः कुशा-
शनानि पश्यन् अमी ऋषयः घनैर्लीहमुद्गरैर्मीं हन्तुमुद्यता
इति मेने । तथा आचामतां तेषामेव हस्ते आचमनार्थं गृहीता
अपः पश्यन् अमी मामङ्गिरुद्यत्वं भस्मसाद्भवेति शप्तमिवेति
प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । सकुशानिति पाठे कुशानपस्य पश्यन्नित्यर्थः ।
अत्र दीर्घात् कुशा एव घनतुल्याः । आचामतां । छिवुक्तमुच-
मामिति (पा० ७।३।७५) दीर्घः ॥ १७६ ॥

मौञ्जीति । स कलिः मौञ्जीधृतो मुञ्जदणमेखलाधारिणः
तथा धृत आषाढः पालाशदण्डो यैस्तान् वर्ष्निने ब्रह्मचारिणः
एवम्भूतानाशशङ्के मेने, अमी पुरुषा रज्ज्वा मां बद्धुं ततो
बन्धनानन्तरस्य दण्डेन मां हन्तुमायान्तीति । मौञ्जीधृतो

दृष्ट्वा पुरः पुरोडाशमासीदुत्त्रासदुर्मनाः ।

मग्वानः फण्णिनीस्तत्र स मुमोचाश्रु च स्रुचः ॥ १८१ ॥

मुमुदे मदिरादानं विन्दन्नेष द्विजन्मनः ।

दृष्ट्वा सौत्रामणीमिष्टिं तं कुर्वन्तमदूयत ॥ १८२ ॥

धृताषाढा एते ब्रह्मचारिणो न भवन्ति किन्तु मां रज्ज्वा बद्ध्वा
दण्डेन हन्तुमायान्तीत्याश्रय इति वा । धृताषाढान्नेति पाठे
एवम्भूताद् ब्रह्मचारिण इति नाश्रय इति किन्त्वित्युत्तरार्द्धः ।
पासाश्रो दण्ड आषाढः । वर्षिणो ब्रह्मचारिण इत्यमरः ।
मौञ्जो । विकारेऽञ् । वर्षीख्येषां ब्रह्मचारिणामिति वर्षिनः
॥ १८० ॥

दृष्ट्वेति । स तत्र पुरोऽयेऽश्रयमात्रं पुरोडाशं अष्टादशक-
पासादिमंस्कृतं पशुब्रूरोरावयवं दृष्ट्वा उत्तासेनोत्कृष्टभयेन
दुर्मना दुःखित आसीत् । तथा स्रुचः सर्पफणाकारपुरोभागा
वैकङ्कतादिजुह्वः फण्णिनीः सर्पिणीर्मग्वानोऽश्रु मुमोच दंशन-
भिया हरोदेत्यर्थः । पुरोडाशो ऽकारान्तः । पुरोडाशभुजामि-
ष्टिमिति माघः ॥ १८१ ॥

मुमुद इति । एष द्विजन्मनो ब्राह्मणस्य मदिरादानं मदि-
रास्त्रीकारं विन्दन् जानन् पश्यन् अयं महापातकीति बुद्ध्या
मुमुदे । अनन्तरं च सौत्रामणीमिष्टिं इन्द्रदेवताकं घागं कुर्वन्तं
द्विजं दृष्ट्वाऽदूयत । सौत्रामण्यां सोमयज्ञान् सुरायहांश्च गृह्णा-
मीति श्रुतेर्मदिरादानस्य वैधत्वात्तन्माश्रयविनाश्यादिव विव्यथ

अपश्यद्यावतो वेदविदां ब्रह्माञ्जलीनसौ ।

उदडीयन्त तावन्तस्तस्यास्त्रालयो हृदः ॥ १८३ ॥

स्नातकं घातकं जज्ञे जज्ञौ दान्तं कृतान्तवत् ।

वाचंयमस्य दृष्ट्वैव यमस्यैव विभाय सः ॥ १८४ ॥

इत्यर्थः । सौत्रामणीति देवतार्थे सम्बन्धमात्रे वाऽणि अन्निति (पा० ६।४।१६७) प्रकृतिभावः ॥ १८२ ॥

अपश्यदिति । असौ वेदविदां यावतो यावत्सङ्खकान् बहून् ब्रह्माञ्जलीन् ब्रह्मयज्ञसमये क्रियमाणान् हस्तस्वरकल्पनार्थं संयोजितान् करपुटान् वा सूर्योपस्थाधिनां गायत्रीमन्त्रजपाञ्जलीन्,

प्रतारम्भोऽवसाने च पादौ याज्ञौ गुरोः सदा ।

संहत्य हस्तावध्येयं स हि ब्रह्माञ्जलिः स्मृतः ॥

इति मनूक्त्वलक्षणान् करसंपुटानपश्यत् तावन्तस्तस्य कलेः हृदः सकाशादस्त्रालयोरक्तपूर्णा अञ्जलयः उदडीयन्त उत्पतिता निर्गताः । तद्दर्शनमात्रेण नितरां विदोर्षहृदयोऽभूदित्यर्थः । तदस्त्रेति वा पाठ उत्प्रेक्ष्यः ॥ १८३ ॥

स्नातकमिति । स विद्याव्रतस्नातकं उभयस्नातकञ्च स्वस्य घातकं विश्वासघातिनं जज्ञे मन्ये । तथा दान्तं तपःक्लेशसहं जितेन्द्रियं नरं कृतान्तवत् यममिव भयहेतुं जज्ञौ स्नातवान् । तथा वाचंयमस्य मौनिनो दृष्ट्वैव दर्शनमात्रेण मौनिकर्तृकस्वकर्मात्मैतिकर्मादर्शनेनैव वा विभाय । कस्यैव यमस्यैव । यम-

स पाषण्डजनान्वेषी प्राप्नुवन् वेदपण्डितान् ।

जलार्थीवानलं प्राप्य पापस्तापादपासरत् ॥ १८५ ॥

तत्र ब्रह्मदृष्टं पश्यन्नतिसन्तोषमानशे ।

निर्वर्त्य सर्वमेधस्य यज्ज्वानं ज्वरति स्म सः ॥ १८६ ॥

कर्तृकस्वकर्माकस्वकर्तृकयमकर्माकदर्शनेन वा । यमेन दृष्टेन यथा
भयं तथा मौनिन इत्यर्थः । स्नातकस्त्वाप्तो व्रती । तपःक्लेशसहे
दान्त इत्यमरः ।

गुरवे तु वरं दत्त्वा स्नायाच्च तदनुज्ञया ।

वेदव्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युभयमेव वा ॥

इति याज्ञवल्क्यः । स्नातीति स्नातकः, याजकादित्वात् साधुः,
स्वल्पन्नः । घातकं । हन्तेर्लुलि हनस्तः । जज्ञौ जज्ञे इति जानातेः
कर्त्तृभिप्राये क्रियाफलाविवक्षायां, शेषात् कर्त्तरीति (पा० १।
३।७८) परस्मैपदं । तद्विवक्षया अनुपसर्गाज्ज्ञः इति (पा० १।३।
७६) तड् । दृश्येति भयहेतुत्वाविवक्षायाश्चापादानत्वं ॥ १८४ ॥

स इति । स पाषण्डजनान्वेषी स्वपक्षीयान् वेददूषकान्
विचारयन् वेदेषु पण्डितान् श्रौतस्मार्त्तकर्मठान् प्राप्नुवन् पश्यन्
तापादतिदुःखाद्धेतोः अपासरत् पलायितः । यतः पापरूपः ।
क इव अनलं प्राप्य जलार्थीव । दृषितो जलं विचिन्वन् अग्निं
प्राप्योत्तापाद् दूरं पलायते ॥ १८५ ॥

तत्रेति । स तत्र ब्रह्मदृष्टं नरं पश्यन् महापातकित्वादा-
त्माश्रयत्वादतितरां सन्तोषमानशे प्राप । अनन्तरं सर्वमेधास्वस्य

यतिहस्तस्थितैस्तस्य राम्भैरारम्भि तर्जना ।

दुर्जनस्याजनि क्लिष्टिर्गृहिणां वेदयष्टिभिः ॥ १८७ ॥

मण्डलत्यागमेवैच्छद्दीक्ष्य स्थण्डिलशायिनः ।

पवित्रालोकनादेष पवित्रासमविन्दत ॥ १८८ ॥

यज्ञस्य यज्वानं तं प्रोक्षणावदानादिसंस्कारादिकर्माणा निर्वर्त्य
निर्द्धार्य ज्वरति स्म नितरां तप्तोऽभूत् । सर्वमेधे हि तत्तज्जा-
तीयैकैकप्राणिहिंसाधिकाराद्ब्रह्मणे ब्राह्मणमालभेतेति श्रुत्या
ब्रह्मवधस्य वैधत्वान्निराश्रयत्वात् सन्तप्त इत्यर्थः । ब्रह्महणं ।
ब्रह्मभूणेति (पा० ३।२।८७) क्लिप् । ज्वरतिर्भादिः ॥ १८६ ॥

यतीति । यतीनां सन्न्यासिनां हस्तस्थितैराम्भैर्वेणुदण्डैस्तस्य
कलेस्तर्जना भर्तृना आरम्भि अकारि । तथा गृहिणां गृहस्थानां
वेदैरेव यष्टिभिर्दण्डैर्वेदानां क्रमजटारूपाभिर्वा यष्टिभिस्तस्य
दुर्जनस्य क्लिष्टिः क्लेशोऽजनि । राम्भयष्टीर्दष्टा भीत इत्यर्थः ।
राम्भस्तु वैणव इत्यमरः । राम्भो वेणुस्तस्येदमिति (पा० ४।३।
१२०) अण् । क्लिष्टिः । तितुत्रेति (पा० ७।२।६) इट्निषेधः
॥ १८७ ॥

मण्डलेति । एष स्थण्डिलशायिणो वेदिकाशायिणो व्रतचा-
रिणो नरान् वीक्ष्य मण्डलस्य तद्राजस्य त्यागमेवैच्छत् । तथा
पवित्राणां यज्ञाद्युपकरणादीनां ग्रन्थिविशेषनिबद्धानां पाणि-
स्यकुशानां आज्याद्युत्पवनसाधनानामन्तर्गर्भरहितसायानखकि-
ञ्चदभाणामालोकनात् पवेर्वज्राद्यस्त्राससमविन्दत प्राप । ततो

अपश्यज्जिनमन्विष्यन्नजिनं ब्रह्मचारिणं ।

क्षपणार्थी सदीक्षस्य स चाक्षपणमैक्षत ॥ १८८ ॥

जपतामक्षमालासु बीजाकर्षणदर्शनात् ।

स जीवाकृष्टिकष्टानि विपरीतदृगन्वभूत् ॥ १९० ॥

महद्भयमापेत्यर्थः । अगर्भो साधौ दर्भो पवित्रमिति कात्यायनः । स्थण्डिल एव श्रेते व्रतवशात् स स्थण्डिलशाथी, व्रत इति (पा० ३।२।८०) णिनिः ॥ १८८ ॥

अपश्यदिति । स जिनं बौद्धविशेषं स्वमित्रमन्विष्यन् ब्रह्मचारिणं अजिनं कृष्णमृगचर्मात्तरासङ्गमपश्यत् । क्षपणेन दिगम्बरेण देवाद्येनार्थीव प्रयोजनार्थी तमपि गवेषयत् यज्ञदीक्षया सहितस्य यज्वनोऽक्षपणं दीक्षाङ्गधर्मपरित्यागाभावमैक्षत । यदा अक्षाभ्यां पाशकाभ्यां पणं क्रीडां पाशकसम्बन्धिजयपराजयदेयं राशीकृतं धनं ददर्श । राजसूये यजमानोऽक्षैर्दीव्यतीतिश्रुतेर्विहितत्वात् तद्द्यूतं युक्तं । वैधं सर्व्वं दुःखदं स्वस्यामित्रमेव ज्ञातवान् न तु मित्रमित्यर्थः । पणः । नित्यं पण इत्यप् (पा० ३।३।६६) ॥ १८९ ॥

जपतामिति । जपतां नराणां अक्षमालासु पद्माक्षरुद्राक्षादिमणिनिर्मितजपमालिकासु वर्त्तमानानां पक्काक्षादिवीजानां जपणमार्थमाकर्षणं तस्य दर्शनाद्धेतोर्जीवानां प्राणानामाकृष्टिराकर्षणं तथा जातानि कष्टानि दुःखानि अन्वभूत् । यस्माद्विपरीतदृक् विरुद्धदर्शी । सर्व्वहितधर्मसहितत्वेन

त्रिसन्ध्यं तत्र विप्राणां स पश्यन्नघमर्षणं ।

वरमैच्छद् दृशोरेव निजयोरपकर्षणं ॥ १८१ ॥

अद्राचीत् तत्र कश्चिन्न कलिः परिचितं क्वचित् ।

भैमीनलव्यलीकाणुप्रश्नकामः परिभ्रमन् ॥ १८२ ॥

आनामस्तादृग्धर्मदर्शनमात्रेण महद्दुःखमन्वभूदित्यर्थः । अथ च विपरीतदर्शनशीलत्वाद्दीजेत्यत्र व्यञ्जनमात्रव्यत्ययेन जवयोः भावस्त्वेन च जीवेति भवतीति जीवाहृष्टिकष्टानुभवनं युक्तं ॥ १८० ॥

त्रिसन्ध्यमिति । स तत्र त्रिसन्ध्यं प्रातर्मध्याह्णसायाह्नरूपं मध्याह्नयमभिव्याप्य विप्राणां अतश्चेत्ताघमर्षणं अग्निभर्नासा-
स्पर्शाभिमन्त्रितं चुलुकोदकं तत्रचेपणोदकं वा पश्यन् निज-
योर्दृशोरपकर्षणं उन्मूलनमेव वरं श्रेष्ठमिति ऐच्छत् । मदीय-
जेचे यदि कोऽप्युदमूलयिष्यत् तर्ह्येतद्दुःखमूलं नाद्रच्छतां । त-
स्मान्नेत्रोन्मूलनमेव वरमिति मेन इत्यर्थः । तदपि दृष्ट्वा दुःखि-
तोऽभूदिति भावः । अघमर्षणदर्शनव्यथा जेचापकर्षणव्यथा-
तुल्या । त्रिसन्ध्यं । अत्यन्तसंबन्धे द्वितीया ॥ १८१ ॥

अद्राचीदिति । भैमीनलयोर्यलीकस्यानृतस्याणु दोषलेश-
मपि प्रश्नकामः प्रष्टुं वाञ्छन् अत एव तत्र पुरे कथकस्वमिच-
नवेषणार्थं परिभ्रमन् परितो विचरन् स कलिः क्वचिदपि स्थाने
क्वचिदपि स्वस्य परिचितं जिनचपणकादिमित्रं नाद्राचीत् ।
जलेन भैम्या वा तत्रत्येन जनेन वा कृतेषु क्वचिदपि केषुचि-

तपसाध्यायवशनामकाहृदिष्टतापसः ।

स्वविदिषं त्रियं तस्मिन् पश्यन्नुपतनाप सः ॥ १८३ ॥

कथं तत्रोपनधाया निवृत्त्या वीक्ष्य तुष्टवान् ।

स कथौ तं विप्रव्यास वामदेव्याभ्युपासकं ॥ १८४ ॥

इति कथापातकेषु कथं किञ्चिदपि परिचितं पातकं नाद्राचीत्
तथा कैसो क्लेशान्तरं सोऽर्थां सृष्टः किमिति कतिः पृच्छति ।
तदेवमपि वापं वास्तेति वाव इति वा ॥ १८२ ॥

तत्र इति इन्द्राद्विराधनादि तपः, वेदपाठरूपः साध्यावः,
देवोदेवेषु इन्द्रादेवो वावो वज्रः, एषां स्वस पापरूपताद्
विदेहं देवेषु तस्मिन् पुने त्रियं कथं वाडसं पश्यन् अकासं
विष्णुगणेशे इन्द्रादेवो देव इति कतिः उपतताप अतिदा-
हव्यतिद्, क्लेशान्तरं, इन्द्रोऽपि सर्वैरिच्छीं पश्यन्
उपतते इन्द्रादेव्या साध्यावस्य अर्चितत्वात् पूर्वनिपातः
॥ १८३ ॥

कथमेति इत्यत्र कथोः उपनधाया उपासकस्य समीपमा-
गत्य वेदतपः क्लेशान्तरं त्रियानीवाया वश्याया अमयाया
इति इन्द्राः क्लेशः कथं कथं तं पश्यन्नुपनं कश्चन नरं वी-
क्षणं क्लेशान्तरं क्लेशान्तरं अस्मितीति बुद्ध्या तुष्टवान् ।
एव एव देववशात् किञ्चिदपि तं कथं वामदेवेन मुनि-
ना इन्द्र इन्द्राव इन्द्रादिदिवावदेवं नाम वाम तस्य
इन्द्रादेव्या उपनधाया इन्द्राव क्लेशा क्लेशो दुःखितोऽभूत् ।

वरिणी शुचिता तस्मै न प्रवेशं ददौ भुवि ।

न वेदध्वनिरालम्बमम्बरे विततार च ॥ १८५ ॥

दर्शस्य दर्शनात् कष्टमग्निष्टोमस्य चानशे ।

जुघूर्से पौर्षमासेक्षी सौमं सोऽमन्यतान्तकं ॥ १८६ ॥

वामदेवोपासने सर्वाः स्त्रिय उपसीदन्तीति श्रुतिः । दृष्टं सामे-
त्यर्थं, वामदेवाङ्गुल्याविति (पा० ४।२।८) चः ॥ १८४ ॥

वैरिणीति । शुचिता लोकानां वाङ्माभ्यन्तरशुचिता मनः-
शुद्धिः गोमयाद्यनुलेपनजनिता च शुचिता भुवि प्रवेशं तस्मै न
ददौ । यस्मादशुचेस्तस्य वैरिणी । नगरमध्ये सर्वेषां जनानां
भूमेश्च शुचित्वात् स्यातुं नाशकदित्यर्थः । तथा वेदध्वनिरम्ब-
रे शब्दाश्रये नगरसम्बन्धुपरितनाकाशदेशे आलम्बमाश्रयं न
विततार । अम्बरस्य वेदध्वन्याश्रयत्वात् तत्रापि स्यातुं नाशक-
दित्यर्थः । चः समुच्चये । अन्योऽपि वैरिणे स्थानं न ददाति
॥ १८५ ॥

दर्शस्येति । दर्शस्यामावास्यायागस्य अग्निष्टोमयागस्य च
दर्शनात् कष्टं महद्दुःखमानशे प्राप । तथा पौर्षमासं याग-
मीक्षते एवंशीलः सन् जुघूर्से बभ्राम । तद्दर्शनेन मुमुर्क्षेत्यर्थः ।
सोमयागं तु अन्तकमेवामन्यत । तद्दर्शनान्मरणमेवान्वभूदि-
त्यर्थः । अन्यस्यापि ज्वरादिपीडा पश्यान्मूर्च्छा अनन्तरं मरणं
भवति ॥ १८६ ॥

तेनाद्दृश्यन्त वीरघ्ना न तु वीरहृषो जिनाः ।

नापश्यत् सोऽभिनिमुक्तान् जीवन्मुक्तानवैक्षत ॥ १९७ ॥

स तुतोषाम्नतो विप्रान् दृष्ट्वा स्पृष्टपरस्परान् ।

होमशेषीभवत्सोमभुजस्ताम् वीक्ष्य दूनवान् ॥ १९८ ॥

तेनेति । तेन कलिना वीरान् शूरान् घ्नन्तीति च चधर्षजी-
विनो धार्मिका अद्दृश्यन्त । वीरान् श्रेष्ठानाचारवतो घ्नन्तीति
वीरहृषो जिना न दृष्टाः । शूरा एव यैर्हन्यन्ते न तु सदाचाराः
तादृशा महावीरा एव तत्र तेन दृष्टा इत्यर्थः । यदा वीरयते
शूरो भवति तेजस्वी वल्लिखं घ्नन्त्युपेक्षया नाशयन्तीति वीरहृषो-
नष्टाग्रयस्ते पुनर्न दृष्टाः । सर्वोऽपि गृहस्थः सायिक एव तत्रे-
त्यर्थः । तथा स अभिनिर्मुक्तान् येषु सुप्तेषु सूर्यास्तमेति तादृ-
ज्ञान् सूर्यास्तमयसमये निद्रितान् अनाचारांस्तत्र नापश्यन् ।
किन्तु जीवन्तश्च ते मुक्ताश्च तान् विषयपरित्यागिनो ब्रह्मज्ञा-
निनोऽवैक्षत । वीरघ्ना वीरहनयोग्या दृष्टा न तु ये वीरान्
हतवन्तस्ते दृष्टाः । वीरमारणमपि तत्र राष्ट्रे न क्रियते इत्यर्थ
इति वा ।

सुप्ते यस्मिन्नस्तमेति सुप्ते यस्मिन्नुदेति च ।

अंशुमानभिनिमुक्ताभ्युदितौ तु यथाक्रमं ॥

इत्यमरः । वीरघ्नाः । मूलविभुजादित्वात् कः ॥ १९७ ॥

स इति । स विप्रान् स्पृष्टं परस्परं यैस्तानन्योन्यस्पर्शिनोऽन्नतो
भुञ्जानान् दृष्ट्वा तुतोष । उच्छिष्टानां मिथः स्पर्शनिषेधात्तद-
तिक्रमकारिणः स्वाश्रयत्वेन सम्भाव्य दृष्ट इत्यर्थः । अनन्तरं होम-

श्रुत्वा जनं रजोदुष्टं तुष्टिं प्राप्नोत् झटित्यसौ ।
 तं पश्यन् पावनस्नानावस्थं दुस्थस्ततोऽभवत् ॥ १९९ ॥
 अधावत् क्वापि गां वीक्ष्य हन्यमानामयं मुदा ।
 अतिथिभ्यस्तु तां बद्ध्वा मन्दं मन्दो न्यवर्त्तत ॥ २०० ॥

श्रेयोभवत्सोमभुजः होमावशिष्टःसोमसं भुञ्जते सोमलताचूर्णं
 भुञ्जानास्नानं वीक्ष्य विचार्य दूनवान् व्यथितोऽभूत् । न सोमे-
 नोच्छिष्टो भवतीति श्रुतेः । इचुदण्डे तिले सोमे नोच्छिष्टं
 मनुरब्रवीत् इति स्मृतेश्च । सोमभक्षणे ऽनुच्छिष्टत्वादन्यान्यस्य-
 र्शेऽपि पापाभावाद् दुःखितोऽभूदित्यर्थः ॥ १९८ ॥

श्रुतेति । असौ कश्चन जनं रजोदुष्टं धूलिनं श्रुत्वा निषिद्ध-
 स्त्रीरजःस्यर्शबुद्ध्या खरादिनिषिद्धरजःस्यर्शबुद्ध्या दृष्ट्वा वा स्वाश्र-
 याश्रया झटिति शीघ्रं तुष्टिं प्राप्नोत् प्राप्तः । ततोऽनन्तरं विचा-
 रावसरे पवनसम्बन्धि पवित्रञ्च यद्गौरजःस्नानं तत्र तेन वा
 ऽवस्था स्थितिर्यस्य तत्र वावतिष्ठते तं पश्यन् दुस्त्रो दूनोऽभवत् ।

वारुणन्तु जलस्नानमापोहिष्टेति मन्त्रतः ।

वायव्यं गोरजस्नानमाग्नेयं भस्मनोदितं ॥

यत्तु सातपवर्षेण दिव्यं तदिति पञ्चधा ।

इति मनुः ॥ पावनस्नानस्य धर्मात्वात् दूनोऽभूदित्यर्थः ।

प्राप्नोत् । लङ् । प्राप्त इति वा पाठः ॥ १९९ ॥

अधावदिति । अयं क्वापि यज्ञशालायां गृहे वा हन्यमानां
 गां वीक्ष्य स्वाश्रयाश्रया मुदा सन्तोषेणाधावत् । अनन्तरं तु

दृष्टवान् स द्विजं दृष्ट्वा नित्यनैमित्तिकत्यजं ।
 यजमानं निरूप्यैनं दूरं दीनमुखो ऽद्रवत् ॥ २०१ ॥
 आननन्द निरीक्ष्यायं पुरे तत्रात्मघातिनं ।
 सर्वस्वारस्य यज्वानमेनं दृष्ट्वा ऽथ विव्यथे ॥ २०२ ॥

पुनस्तां गां अतिथिभ्योऽभ्यागमनार्थं हन्यमानां बुद्ध्वा मन्दो
 मुखोऽसौ दुःखवशान्मन्दं शनैर्न्यवर्त्तत परावृत्तः । क्षणमपि तत्र
 स्थातुमशक्तः सन् मन्दः शीघ्रं परावृत्त इति वा । महोच्चं वा
 महाजं वा ओत्रियायोपकल्पयेदिति स्मृतेः ॥ २०० ॥

दृष्टवानिति । स द्विजं नित्यानि सन्ध्यास्नानादीनि, नैमि-
 त्तिकानि ग्रहणस्नानादीनि त्यजति तमकुर्वाणं दृष्ट्वा दृष्टवान्
 स्थात्रयाश्रया जहर्ष । अनन्तरमेनं यजमानं यागे कृतदोषं नि-
 रूप्य निश्चित्य निराश्रवादीनमुखः सन् अद्रवत् तस्मात् प्रदेशा-
 दूरं पलायाञ्चक्रे । दीक्षितो न ददाति न जुहोतीत्यादिश्रुतेः ।
 नित्यनैमित्तिककर्मात्यागस्य वैधत्वाद्दोषाभावात् ततोऽपि पला-
 यित इत्यर्थः । नैमित्तिकः । आगतार्थं भवार्थं वा ठक् ॥ २०१ ॥

आननन्देति । अयं तत्र पुरे आत्मघातिनं कञ्चन निरीक्ष्या-
 ननन्द । सर्वत एवात्मनं गोपायेदिति विध्यतिक्रमात् पापकार्य-
 यं ममाश्रयः स्यादिति बुद्ध्वा जहर्षेत्यर्थः । अथ विचारणायां
 सत्यां एनमात्मघातिनं नाम्ना सर्वस्वारस्य यज्ञस्य यज्वानं यज-
 मानं दृष्ट्वा ज्ञात्वा विव्यथे । आसन्नमरणो ह्यचिकित्स्यरोगार्त-
 स्त्राधिकारी । सोऽन्वेषेष्टौ सर्वस्वाराख्ये यज्ञे आत्मानमेव पशु-

क्रतौ महाव्रते पश्यन् ब्रह्मचारीत्वरीरतं ।

जज्ञे यज्ञक्रियामज्ञः स भण्डाकाण्डताण्डवं ॥ २०३ ॥

यज्वभार्याश्वमेधाश्वलिङ्गलिङ्गिवराङ्गतां ।

दष्टाचष्ट स कर्त्तारं श्रुतेर्भण्डमपण्डितः ॥ २०४ ॥

मन्त्रैः संस्कृतं घातयित्वा यज्ञभागमर्पयतीति श्रुतिः । वैधत्वा-
दात्मघाते दोषाभावात् व्यथित इत्यर्थः । आत्मघातिनं । ता-
च्छीले णिनिः ॥ २०२ ॥

क्रताविति । स महाव्रताख्ये क्रतौ ब्रह्मचारी इत्वरी च त-
योररतं मैथुनं पश्यन् यज्ञक्रियां भण्डानामसभ्यभाषणादिव्या-
पारशीलानामकाण्डताण्डवमसमयोद्धतनृत्यमिव जज्ञे मेने ।
यतोऽज्ञो मूर्खः । भण्डा यथा बज्जजनसमचं गुह्यादि प्रकाश-
यन्ति तथा दिवैव बज्जजनसमचमशीलव्यापारकरणात् याग-
कर्म भण्डव्यापारतुल्यमिति । यज्वानः सर्वेऽप्यसभ्या इति मेने
इत्यर्थः । महाव्रते ब्रह्मचारिपुंश्वल्योः सम्प्रवाद इत्युपनिषत् ।
एति तच्छीलेत्वरी खैरिणी, इण्लशेति (पा० ३।२।१६३) करपि
तुकिच, टिट्टाणञीति (पा० ४।१।१५) ङीप् ॥ २०३ ॥

यज्वेति । स यज्वेनो यजमानस्य भार्याया अश्वमेधाख्यस्य
यज्ञस्याश्वस्तस्य लिङ्गमालिङ्गत्येवंशीलं वराङ्गं गुह्यं यस्यास्तस्या
भावस्तत्ता तां दष्टा श्रुतेर्वेदस्य कर्त्तारं भण्डमाचष्ट अकथयत्
द्वापरस्याय इत्यर्थः । उन्मत्तत्वादात्मानं प्रत्येव वा । यतोऽप-
ण्डितः शास्त्रानुसारिपण्डितबुद्धिरहितः ।

अथ भीमजया जुष्टं व्यलोकत कलिर्नलं ।
दुष्टदृग्भिर्दुरालोकं प्रभयेव प्रभाप्रभुं ॥ २०५ ॥
तयोः सौहार्दसान्द्रत्वं पश्यन् शल्यमिवानग्ने ।
मर्मच्छेदमिवानर्कं स तन्नर्मोक्तिभिर्मियः ॥ २०६ ॥

पुराणं मानवो धर्मः साङ्गो वेदस्त्रिकित्सितम् ।

आज्ञासिद्धानि चत्वारि न चातव्यानि चेतुभिः ॥

इति राजाज्ञावस्त्रिर्विचारं वेदार्थोऽनुष्ठेयः । अश्वमेधप्रकरणे
ऽश्वस्य त्रिंशं महिष्या उपस्थे निधत्ते इत्यादि श्रुतेः कर्त्ता भण्ड
इति श्रुतिकर्तुर्भण्डत्वाभिधानात्सूत्रैः ॥ २०४ ॥

अथेति । अथैवं पुरपरिभ्रमवशादनन्तरं कलिर्भीमजया
भैम्या जुष्टं प्रीत्या सेवितं गच्छं व्यलोकत । कमिव । प्रभया संज्ञा-
देव्या ऽथवासह्यतेजोजुष्टं प्रभाप्रभुं सूर्यमिव । किंभूतमुभयं ।
दुष्टा मत्सरादिदोषोपहता दृग्बुद्धिर्येषां तैः पापलोकेर्दुरा-
लोकं । पुण्यलोकात् पतिव्रतया तथा च युक्तत्वात् कलिप्रभृ-
तिभिः सुखेन द्रष्टुमशक्यं, काचकामलादिदोषदृग्भिर्दुर्दर्शश्च ।
प्रकृष्टाभा कायकान्तिर्यस्या इति भैमीविशेषणञ्च प्रकृष्टया का-
यकान्त्या यायिभिर्दुरालोकं खलु, तद्योगे च न लोकेति (पा०
१।३।६८) षष्ठीनिषेधाद् दुष्टदृग्भिरिति तृतीया ॥ २०५ ॥

तथोरिति । स तयोर्भैमीनलयोः सौहार्दसान्द्रत्वं अन्योन्या-
नुरागोत्कर्षं पश्यन् शल्यमिव इति नाराचयथमिवानग्ने प्राप ।
तत्तुल्यदुःखोऽभूदित्यर्थः । तथा मिथोऽन्योन्यं तथा नर्मोक्तिभिः

अमर्षादात्मनो दोषान्तयोस्तेजस्वितागुणात् ।

स्पृष्टुं दृशाप्यनीशसौ तस्मादप्यचलत् कलिः ॥ २०७ ॥

अगच्छदाश्रयान्घेषी नलक्षेपी स निश्चसन् ।

अभिरामं वृत्तारामं तस्य रामसमश्रियः ॥ २०८ ॥

क्रीडाकल्लोलैः प्रीत्यालिङ्गनसुम्ननादिभिरनुभवैः कृत्वा मर्म-
च्छेदमिव प्राणहरणशरीरावयवकर्त्तनमिव आनन्दं प्राप ।
मौहाईसांस्त्वस्य कारणत्वादालिङ्गनादिनर्मणस्यैकार्थत्वान्न पौ-
नरुत्याशङ्का । मौहाई । युवादित्वाङ्गावे अणि, इङ्ग (पा० ७।३।
१८) इत्युभयपदवृद्धिः ॥ २०६ ॥

अमर्षादिति । कलिः अमर्षात् भैमीनलप्रीतिनिर्मासहनशी-
लत्वरूपाद्रोषात्, तथा आत्मनो महापातकादिरूपाद्दोषाद्वा-
र्त्तिकाश्रयणाशक्तेः, तथा तयोर्भैमीनलयोस्तेजस्वितागुणात् सौ-
न्दर्यातिशयात् चाचतेजसश्चाधर्षणीयत्वरूपाहुणादित्येवं हेतु-
चयात् तौ भैमीनसौ न परं मनसा किं दृशापि न पुनरङ्गेनापि
स्प्रष्टुमनीशोऽसमर्थः किं पुनर्हस्तादिना । एवभूतो यतोऽतस्त-
स्मात्सत्त्वावासात् प्रासादादपि सकाशात् कलिर्निर्गतः । एवंविधौ
तौ दृष्ट्वा तत्रापि प्रवेष्टुमशक्तस्ततोऽपि प्रस्थित इत्यर्थः । अन्योऽपि
मलिनस्तेजस्विमं दृशा वीक्षितुमशक्तस्ततः पलायते ॥ २०७ ॥

अगच्छदिति । नलक्षेपी नलक्षेपपरः अत एव तत्पराभ-
वार्यं आश्रयान्घेषी निवासं मृगयमाणः कुत्रचिदपि तदस्माभा-
हुःखादमर्षेण च निश्चसन् स कलिः रामेण श्रीरामेण समा-
तुल्या श्रीः शोभा सम्पद् यस्य तस्य नलस्याभिरामं वृत्तादिस-

अपश्यञ्जिनमन्विद्यन्नजिनं ब्रह्मचारिणं ।
 क्षपणार्थी सदीक्षस्य स चाक्षपणमैक्षत ॥ १८९ ॥
 जपतामक्षमालासु वीजाकर्षणदर्शनात् ।
 स जीवाकृष्टिकष्टानि विपरीतदृगन्वभूत् ॥ १९० ॥

महद्भयमापेत्यर्थः । अगर्भो सायौ दर्भो पवित्रमिति कात्या-
 यनः । स्थण्डिल एव श्रेते व्रतवशात् स स्थण्डिलशायी, व्रत इति
 (पा० ३।२।८०) णिनिः ॥ १८८ ॥

अपश्यदिति । स जिनं बौद्धविशेषं स्वमित्रमन्विद्यन् ब्रह्म-
 चारिणं अजिनं कृष्णमृगचर्मात्तरासङ्गमपश्यत् । क्षपणेन दिग्-
 म्वरेण देवाद्येनोर्थीव प्रयोजनार्थी तमपि गवेषयत् यन्नदीचया
 सहितस्य यज्वनोऽक्षपणं दीक्षाङ्गधर्मपरित्यागाभावमैक्षत । यदा
 अक्षाभ्यां पाशकाभ्यां पणं क्रीडां पाशकसम्बन्धिजयपराजयदेयं
 राश्रीकृतं धनं ददर्श । राजसूये यजमानोऽचैर्दीव्यतीतिश्रुते-
 विहितत्वात् तद्द्यूतं युक्तं । वैधं सर्व्वं दुःखदं स्वस्वामित्रमेव
 ज्ञातवान् न तु मित्रमित्यर्थः । पणः । नित्यं पण इत्यप् (पा० ३।
 ३।६६) ॥ १८९ ॥

जपतामिति । जपतां नराणां अक्षमालासु पद्माक्षरद्रा-
 क्षादिमणिनिर्मितजपमालिकासु वर्त्तमानानां पक्काक्षादिवी-
 जानां जपगणनार्थमाकर्षणं तस्य दर्शनाद्धेतोर्जीवानां प्राणा-
 नामाकृष्टिराकर्षणं तथा जातानि कष्टानि दुःखानि अन्व-
 भूत् । यस्माद्विपरीतदृक् विरुद्धदर्शी । सर्व्वहितधर्मसहितलेन

त्रिसन्ध्यं तत्र विप्राणां स पश्यन्नघमर्षणं ।
 वरमैच्छद् दृशोरेव निजयोरपकर्षणं ॥ १८१ ॥
 अद्राचीत् तत्र कञ्चिन्न कलिः परिचितं क्वचित् ।
 भैमीनलव्यलीकाणुप्रप्रकामः परिभ्रमन् ॥ १८२ ॥

आनामंस्तादृग्धर्मदर्शनमात्रेण महद्दुःखमन्वभूदित्यर्थः । अथ
 च विपरीतदर्शनशीलत्वाद्दोजेत्यत्र व्यञ्जनमात्रव्यत्ययेन जवयोः
 भावस्येन च जीवेति भवतीति जीवाकृष्टिकष्टानुभवनं युक्तं
 ॥ १८० ॥

त्रिसन्ध्यमिति । स तत्र त्रिसन्ध्यं प्रातर्मध्याह्नसायाह्नरूपं
 सन्ध्यात्रयमभिव्याप्य विप्राणां अतश्चेत्याघमर्षणं अग्निभर्तासा-
 स्पर्शाभिमन्त्रितं चुलुकोदकं तत्रचेपणोदकं वा पश्यन् निज-
 योर्दृशोरेपकर्षणं उन्मूलनमेव वरं श्रेष्ठमिति ऐच्छत् । मदीय-
 नेचे यदि कोऽप्युदमूलयिष्यत् तर्हीतद्दुःखमूलं नाद्रच्छतां । त-
 स्मान्नेत्रोन्मूलनमेव वरमिति मेन इत्यर्थः । तदपि दृष्ट्वा दुःखि-
 तोऽभूदिति भावः । अघमर्षणदर्शनव्यथा नेत्रापकर्षणव्यथा-
 तुल्या । त्रिसन्ध्यं । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥ १८१ ॥

अद्राचीदिति । भैमीनलयोर्यलीकस्याभृतस्याणु दोषलेप-
 मपि प्रप्रकामः प्रष्टुं वाञ्छन् अत एव तत्र पुरे कथकस्वमित्र-
 शवेषणार्थं परिभ्रमन् परितो विचरन् स कलिः क्वचिदपि स्थाने
 कञ्चिदपि स्वस्य परिचितं जिनचपणकादिमित्रं नाद्राचीत् ।
 मखेन भैम्या वा तत्रत्येन जनेन वा कृतेषु क्वचिदपि केषुचि-

तपःस्वाध्याययज्ञानामकाण्डद्विष्टतापसः ।

स्वविदिषां त्रियं तस्मिन् पश्यन्नुपतताप सः ॥ १८३ ॥

कर्म तत्रोपनम्राया विश्वस्या वीक्ष्य तुष्टवान् ।

स मत्सौ तं विभाव्याथ वामदेव्याभ्युपासकं ॥ १८४ ॥

इति महापातकेषु मध्ये किञ्चिदपि परिचितं पातकं नाद्राक्षीत् ।
त्वया भैमो नसोऽन्यत्र लोकैर्वा स्पृष्टः किमिति कलिः पृच्छति ।
तदेकमपि पापं नास्त्येवेति भाव इति वा ॥ १८२ ॥

तप इति । पञ्चाग्निसाधनादि तपः, वेदपाठरूपः स्वाध्यायः,
देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागो यागो यज्ञः, एषां स्वस्य पापरूपत्वाद्
विदिषां वैरिणां तस्मिन् पुरे त्रियं समृद्धिं बाहुल्यं पश्यन् अकाण्डं
निष्कारणमेव द्विष्टस्तापसो येन स कलिः उपतताप अतिदा-
हमापातिदुःखितोऽभूदित्यर्थः । अन्योऽपि स्ववैरिलक्ष्मीं पश्यन्नु-
पतयते । यज्ञापेक्षया स्वाध्यायस्य अभ्यर्हितत्वात् पूर्वनिपातः
॥ १८३ ॥

कर्ममिति । स तत्र मुनेः उपनम्राया उपासकस्य समीपमा-
गत्य स्थितायाः स्वजायाया विजातीयाया गम्याया अगम्याया
वा विश्वस्याः स्त्रियः कर्म कामुकं तं सम्भुञ्जानं कञ्चन नरं वी-
क्ष्यायं महापातकी ममाश्रयो भविष्यतीति बुद्ध्या तुष्टवान् ।
अथ पञ्चादिचारणायां क्रियमाणयां तं कर्म वामदेवेन मुनि-
ना दृष्टं ब्रह्मसाम कथानस्त्रिमित्यादिवामदेव्यं नाम साम तस्य
ब्रह्मविद्याया अभ्युपासकं विभाव्य मत्वा मत्सौ दुःखितोऽभूत् ।

वरिणी शुचिता तस्मै न प्रवेशं ददौ भुवि ।

न वेदध्वनिरालम्बमम्बरे विततार च ॥ १८५ ॥

दर्शस्य दर्शनात् कष्टमग्निष्टोमस्य चानशे ।

जुघूर्से पौर्णमासेक्षी सौमं सोऽमन्यतान्तकं ॥ १८६ ॥

वामदेव्योपासने सर्वाः स्त्रिय उपसीदन्तीति श्रुतिः । दृष्टं सामे-
त्यर्थे, वामदेवाङ्गुद्याविति (पा० ४।२।८) चः ॥ १८४ ॥

वैरिणीति । शुचिता लोकानां वाच्याभ्यन्तरशुचिता मनः-
शुद्धिः गोमथाद्यनुलेपनजनिता च शुचिता भुवि प्रवेशं तस्मै न
ददौ । यस्मादशुचेस्तस्य वैरिणी । नगरमध्ये सर्वेषां जनानां
भूमेश्च शुचित्वात् स्थातुं नाशकदित्यर्थः । तथा वेदध्वनिरम्ब-
रे शब्दाश्रये नगरसम्बन्धुपरितनाकाशदेशे आलम्बमाश्रयं न
विततार । अम्बरस्य वेदध्वन्याश्रयत्वात् तत्रापि स्थातुं नाशक-
दित्यर्थः । चः समुच्चये । अन्योऽपि वैरिणे स्थानं न ददाति
॥ १८५ ॥

दर्शस्येति । दर्शस्यामावास्यायागस्य अग्निष्टोमयागस्य च
दर्शनात् कष्टं महद्दुःखमानशे प्राप । तथा पौर्णमासं याग-
मीक्षते एवंशीलः सन् जुघूर्से बभ्राम । तद्दर्शनेन मुमुर्क्षीत्यर्थः ।
सोमयागं तु अन्तकमेवामन्यत । तद्दर्शनान्तरणमेवान्वभूदि-
त्यर्थः । अन्यस्यापि ज्वरादिपीडा पश्यान्मूर्च्छा अनन्तरं मरणं
भवति ॥ १८६ ॥

तेनाद्दृश्यन्त वीरघ्ना न तु वीरहृणो जिनाः ।

नापश्यत् सोऽभिनिष्क्रान्तान् जीवन्मुक्तानवैक्षत ॥ १९७ ॥

स तुतोषाश्रतो विप्रान् दृष्ट्वा स्पृष्टपरस्परान् ।

होमशेषीभवत्सोमभुजस्ताम् वीक्ष्य दूनवान् ॥ १९८ ॥

तेनेति । तेन कलिना वीरान् शूरान् भ्रन्तीति चत्रधर्षजी-
विनो धार्मिका अद्दृश्यन्त । वीरान् श्रेष्ठानाचारवतो भ्रन्तीति
वीरहृणो जिना न दृष्टाः । शूरा एव यैर्हन्यन्ते न तु सदाचाराः
तादृशा महावीरा एव तत्र तेन दृष्टा इत्यर्थः । यदा वीरयते
शूरो भवति तेजस्वी वल्लिखं भ्रन्त्युपेक्षया नाश्रयन्तीति वीरहृणो
नष्टाश्रयस्ते पुनर्न दृष्टाः । सर्वोऽपि गृहस्थः सायिक एव तत्रे-
त्यर्थः । तथा स अभिनिर्घुक्तान् येषु सुप्तेषु सूर्यास्तमेति तादृ-
ज्ञान् सूर्यास्तमयसमये निद्रितान् अनाचारांस्तत्र नापश्यन् ।
किन्तु जीवन्तश्च ते मुक्ताश्च तान् विषयपरित्यागिनो ब्रह्मज्ञा-
निनोऽवैक्षत । वीरघ्ना वीरहनयोग्या दृष्टा न तु ये वीरान्
हतवन्तस्ते दृष्टाः । वीरमारणमपि तत्र राष्ट्रे न क्रियते इत्यर्थ
इति वा ।

सुप्ते यस्मिन्नस्तमेति सुप्ते यस्मिन्नुदेति च ।

अंशुमानभिनिष्क्रान्ताभ्युदितौ तु यथाक्रमं ॥

इत्यमरः । वीरघ्नाः । मूलविभुजादित्वात् कः ॥ १९७ ॥

स इति । स विप्रान् स्पृष्टं परस्परं यैस्तानन्योन्यस्पर्शिनोऽश्रतो
भुञ्जानान् दृष्ट्वा तुतोष । उच्छिष्टानां मिथः स्पर्शनिषेधात्तद-
तिक्रमकारिणः स्वाश्रयत्वेन सम्भाव्य दृष्ट इत्यर्थः । अनन्तरं होम-

श्रुत्वा जनं रजोदुष्टं तुष्टिं प्राप्नोत् झटित्यसौ ।
 तं पश्यन् पावनस्नानावस्थं दुस्थस्ततोऽभवत् ॥ १९९ ॥
 अधावत् कापि गां वीक्ष्य हन्यमानामयं मुदा ।
 अतिथिभ्यस्तु तां बद्ध्वा मन्दं मन्दो न्यवर्त्तत ॥ २०० ॥

श्लेषीभवत्सोमभुजः होमावशिष्टःसोमसं भुञ्जते सोमलताचूर्णं
 भुञ्जानास्नानं वीक्ष्य विचार्य दूनवान् व्यधितोऽभूत् । न सोमे-
 नोच्छिष्टो भवतीति श्रुतेः । इचुदण्डे तिले सोमे नोच्छिष्टं
 मनुरब्रवीत् इति स्मृतेश्च । सोमभक्षणे ऽनुच्छिष्टत्वादन्योन्यस्य-
 र्शेऽपि पापाभावाद् दुःखितोऽभूदित्यर्थः ॥ १९८ ॥

श्रुतेति । असौ कश्चन जनं रजोदुष्टं धूलिनं श्रुत्वा निषिद्ध-
 स्त्रीरजःसर्गबुद्ध्या खरादिनिषिद्धरजःसर्गबुद्ध्या दृष्ट्वा वा स्नात्र-
 याश्रया झटिति शीघ्रं तुष्टिं प्राप्नोत् प्राप्तः । ततोऽनन्तरं विचा-
 रावसरे पवनसम्बन्धि पवित्रश्च यद्गोरजःस्नानं तत्र तेन वा
 ऽवस्था स्थितिर्यस्य तत्र वावतिष्ठते तं पश्यन् दुस्त्रो दूनोऽभवत् ।

वारुणन्तु जलस्नानमापोहिष्टेति मन्त्रतः ।

वायव्यं गोरजस्नानमाग्नेयं भस्मनोदितं ॥

यत्तु सातपवर्षेण दिव्यं तदिति पञ्चधा ।

इति मनुः ॥ पावनस्नानस्य धर्मात्वात् दूनोऽभूदित्यर्थः ।
 प्राप्नोत् । लङ् । प्राप्त इति वा पाठः ॥ १९९ ॥

अधावदिति । अयं कापि यज्ञशालायां गृहे वा हन्यमानां
 गां वीक्ष्य स्नात्रयाश्रया मुदा सन्तोषेणाधावत् । अनन्तरं तु

दृष्टवान् स द्विजं दृष्ट्वा नित्यनैमित्तिकत्यजं ।
 यजमानं निरूप्यैनं दूरं दीनमुखो ऽद्रवत् ॥ २०१ ॥
 आननन्द निरीक्ष्याथं पुरे तत्रात्मघातिनं ।
 सर्वस्वारस्य यज्वानमेनं दृष्ट्वा ऽथ विव्यथे ॥ २०२ ॥

पुनस्तां नां अतिथिभ्योऽभ्यागमनार्थं हन्यमानां बुद्ध्या मन्दो
 मूर्खोऽसौ दुःखवशात्प्रमदं जनैर्यवर्त्तत परावृत्तः । क्षणमपि तत्र
 स्थातुमशक्तः सन् मन्दः शीघ्रं परावृत्त इति वा । महोच्चं वा
 महाजं वा श्रोत्रियायोपकल्पयेदिति स्मृतेः ॥ २०० ॥

दृष्टवानिति । स द्विजं नित्यानि सन्ध्यास्नानादीनि, नैमि-
 त्तिकानि ग्रहणस्नानादीनि त्यजति तमकुर्वाणं दृष्ट्वा दृष्टवान्
 स्वाश्रयाश्रया जहर्ष । अनन्तरमेनं यजमानं यागे कृतदोचं नि-
 रूप्य निश्चित्य निराश्रवाद्दीनमुखः सन् अद्रवत् तस्मात् प्रदेशा-
 दूरं पलायाञ्चक्रे । दीक्षितो न ददाति न जुहोतीत्यादिश्रुतेः ।
 नित्यनैमित्तिककर्षणत्यागस्य वैधत्वाद्दोषाभावात् ततोऽपि पला-
 यित इत्यर्थः । नैमित्तिकः । आगतार्थं भवार्थं वा ठक् ॥ २०१ ॥

आननन्देति । अथं तत्र पुरे आत्मघातिनं कञ्चन निरीक्ष्या-
 ननन्द । सर्वत एवात्मानं गोपायेदिति विध्यतिक्रमात् पापकार्य-
 थं ममाश्रयः स्यादिति बुद्ध्या जहर्षेत्यर्थः । अथ विचारणायां
 सत्यां एनमात्मघातिनं नास्त्वा सर्वस्वारस्य यज्ञस्य यज्वानं यज-
 मानं दृष्ट्वा ज्ञात्वा विव्यथे । आसन्नमरणो ह्यधिकित्यरोगार्त-
 स्तत्राधिकारी । सोऽन्धेष्टौ सर्वस्वाराख्ये यज्ञे आत्मानमेव पशु-

क्रतौ महाव्रते पश्यन् ब्रह्मचारीत्वरीरतं ।
जज्ञे यज्ञक्रियामज्ञः स भण्डाकाण्डताण्डवं ॥ २०३ ॥
यज्वभार्याश्वमेधाश्वलिङ्गलिङ्गिवराङ्गतां ।
दृष्ट्वाचष्ट स कर्त्तारं श्रुतेर्भण्डमपण्डितः ॥ २०४ ॥

मन्त्रैः संस्कृतं घातयित्वा यज्ञभागमर्पयतीति श्रुतिः । वैधत्वा-
दात्मघाते दोषाभावात् व्यथित इत्यर्थः । आत्मघातिनं । ता-
च्छील्ये णिनिः ॥ २०२ ॥

क्रताविति । स महाव्रताख्ये क्रतौ ब्रह्मचारी इत्वरी च त-
योरतं मैथुनं पश्यन् यज्ञक्रियां भण्डानामसभ्यभाषणादिव्या-
पारशीलानामकाण्डताण्डवमसमयोद्धतनृत्यमिव जज्ञे मेने ।
यतोऽज्ञो मूर्खः । भण्डा यथा बह्वजनसमचं गुह्यादि प्रकाश-
यन्ति तथा दिवैव बह्वजनसमचमस्त्रीलव्यापारकरणात् याग-
कर्म्म भण्डव्यापारतुल्यमिति । यज्वानः सर्वेऽप्यसभ्या इति मेने
इत्यर्थः । महाव्रते ब्रह्मचारिपुंश्वल्योः सम्प्रवाद इत्युपनिषत् ।
एति तच्छीलत्वरी स्त्रैरिणी, इण्णशेति (पा० ३।२।१६३) करपि
तुकिच, टिट्ठाणञीति (पा० ४।१।१५) ङीप् ॥ २०३ ॥

यज्वेति । स यज्वनो यजमानस्य भार्याया अश्वमेधाख्यस्य
यज्ञस्याश्वस्तस्य लिङ्गमालिङ्गत्येवंशीलं वराङ्गं गुह्यं यस्यास्तस्या
भावस्तत्ता तां दृष्ट्वा श्रुतेर्वेदस्य कर्त्तारं भण्डमाचष्ट अकथयत्
द्वापरस्याय इत्यर्थः । उक्तत्वादात्मानं प्रत्येव वा । यतोऽप-
ण्डितः शास्त्रानुसारिपण्डितबुद्धिरहितः ।

अथ भीमजया जुष्टं व्यलोकत कलिर्नलं ।
दुष्टदृग्भिर्दुरालोकं प्रभयेव प्रभाप्रभुं ॥ २०५ ॥
तयोः सौहार्दसाम्प्रत्वं पश्यन् शल्यमिवानग्रे ।
मर्मच्छेदमिवानर्कं स तन्मूर्धोक्तिभिर्मियः ॥ २०६ ॥

पुराणं मानवो धर्मः साङ्गो वेदश्चिकित्सितम् ।

आज्ञासिद्धानि चत्वारि न चातव्यानि हेतुभिः ॥

इति राजाज्ञावन्निर्विचारं वेदार्थोऽनुष्ठेयः । अश्वमेधप्रकरणे
ऽश्वस्य त्रिंशं महिष्या उपस्ये निधत्ते इत्यादि श्रुतेः कर्त्ता भण्ड
इति श्रुतिकर्त्तुर्भण्डत्वाभिधानाम्पूर्वः ॥ २०४ ॥

अथेति । अथैवं पुरपरिभ्रमवशादनन्तरं कलिर्भीमजया
भैम्या जुष्टं प्रीत्या सेवितं गच्छं व्यलोकत । कमिव । प्रभया संज्ञा-
देव्या ऽथवासह्यतेजोजुष्टं प्रभाप्रभुं सूर्यमिव । किन्मूतमुभयं ।
दुष्टा मत्सरादिदोषोपहता दृग्बुद्धिर्येषां तैः पापलोकेर्दुरा-
लोकं । पुण्यश्लोकत्वात् पतिव्रतया तथा च युक्तत्वात् कलिप्रसू-
तिभिः सुखेन द्रष्टुमशक्यं, काचकामलादिदोषदृग्भिर्दुर्दर्शश्च ।
प्रकृष्टाभा काचकान्तिर्यस्या इति भैमीविशेषणञ्च प्रकृष्टया का-
चकान्त्या यायिभिर्दुरालोकं खलु, तद्योगे च न लोकेति (पा०
२।३।६८) षष्ठीनिषेधाद् दुष्टदृग्भिरिति तृतीया ॥ २०५ ॥

तथोरिति । स तयोर्भैमीनलयोः सौहार्दसाम्प्रत्वं अन्योन्या-
नुरागोत्कर्षं पश्यन् शल्यमिव इति नाराचयथमिवानग्रे प्राप ।
तत्तुल्यदुःखोऽभूदित्यर्थः । तथा मिथोऽन्योन्यं तथा नर्मेक्तिभिः

अमर्षादात्मनो दोषान्तयोस्तेजस्वितागुणात् ।

स्पृष्टुं दृशाप्यनीशसौ तस्मादप्यचलत् कलिः ॥ २०७ ॥

अगच्छदाश्रयान्घेपी नलद्वेषी स निश्चसन् ।

अभिरामं वृत्तारामं तस्य रामसमश्रियः ॥ २०८ ॥

श्रीशकलोलैः प्रीत्यालिङ्गनधुम्बनादिभिरनुभावेः कृत्वा मर्म-
च्छेदमिव प्राणहरणशरीरावयवकर्त्तनमिव आनन्दं प्राप ।
मौहार्दसान्द्रत्वस्य कारणत्वादालिङ्गनादिनर्मणस्यैकार्थत्वान्न पौ-
नरुत्थाशङ्का । मौहार्दं । युवादित्वाङ्गावे अणि, हङ्गग (पा० ७।३।
१८) इत्युभयपदवृद्धिः ॥ २०६ ॥

अमर्षादिति । कलिः अमर्षात् भैमीनलप्रीतिनर्मासहनशी-
लत्वरूपाद्रोषात्, तथा आत्मनो महापातकादिरूपाद्दोषाद्वा-
र्त्तिकाश्रयणाशक्तेः, तथा तयोर्भैमीनलयोस्तेजस्वितागुणात् सौ-
न्दर्यातिशयात् चात्रतेजसस्वाधर्षणीयत्वरूपाहुणादित्येवं हेतु-
चयात् तौ भैमीनसौ न परं मनसा किं वृशापि न पुनरङ्गेनापि
स्पर्ष्टुमनीशोऽसमर्थः किं पुनर्हस्तादिना । एवभूतो यतोऽतस्त-
स्मात्सत्त्वावासात् प्रासादादपि सकाशात् कलिर्निर्गतः । एवंविधौ
तौ दृष्ट्वा तत्रापि प्रवेष्टुमशक्तस्ततोऽपि प्रस्थित इत्यर्थः । अन्योऽपि
मलिनस्तेजस्विनं वृशा वीक्षितुमशक्तस्ततः पलायते ॥ २०७ ॥

अगच्छदिति । नलद्वेषी नलद्वेषपरः अत एव तत्पराम-
वार्थं आश्रयान्घेपी निवासं मृगयमाणः कुत्रचिदपि तदस्त्राभा-
हुःखादमर्षेण च निश्चसन् स कलिः रामेण श्रीरामेण समा-
तुल्या श्रीः शोभा सम्पद् यस्य तस्य नलस्याभिरामं वृत्तादिस-

रक्षितकृतत्वेन बाधनं न तपोधनैः ।

मेने मानो मनाक् तत्र खानुकूलं कलिः किल ॥ २०९ ॥

मृद्धिमत्पाद्रमणीयं गृहारामं प्रासादसमीपवर्तिं क्रीडावनं
अगच्छत् गतवान् । समीपे स्थितौ क्रियमाणायां नलदोषवि-
चारः सुकर इति गृहारामं प्राप्तवानित्यर्थः । श्रीरामसाम्ने
नलस्य पावित्र्यं सौन्दर्यं सम्पदाधिक्यं भाविराज्यपरित्याग-
श्चेति सूचितं । तदानीं रामस्य भावित्वे कव्यपेक्षया भूतत्वात्
प्रवाहस्थानादितया वा भूतत्वादुपमा युक्तैवेति ज्ञेयं ॥ २०८ ॥

रक्षीति । कलिः तत्र पुरे रक्षिणां लक्षं सङ्घस्तेन यद्वृत्तत्वं
परिवेष्टितत्वं तेन हेतुना प्रवेष्टुमशक्यत्वान्तपोधनैः कृत्वा न
बाधयतीति न बाधनमेवम्भूतं मेने विशेषणबलाद्विशेष्याच्चेपात्
तमारामं स्वहितं मेन इत्यर्थः । यतो मानी अभिमानवान् ।
नलपराभवार्थं तत्रैव निवासवाञ्छामदधदित्यर्थः । किल प्र-
सिद्धौ । रक्षितकृतत्वेनैव बाधकं न पुनस्तपोधनैर्बाधकमत-
स्तत्र पुरे तमाराममेव मनाक् स्वहितं मेने इत्यर्थः । रक्षक-
बाधे सत्यपि अद्भ्यतयापि स्वस्य प्रवेष्टुं शक्यत्वान्न तु तपोधन
इति मनागित्युक्तं । एवं सङ्कटे किमिति न्यवासीदित्यत आह ।
यतो मानी । अभिमानवान् साधनीयेऽर्थे सङ्कटमपि मानिनः
सहन्त इत्यर्थ इति वा । रक्षककृतत्वेन मुनिकर्तृकं बाधनं मना-
गपि तत्रारामे नास्तीति तं खानुकूलं तामसानां तत्र प्रवेशा-
भावात् तापसगिम्पित्तस्त्रबाधारहितं अत एव मनागीषत् खा-
नुकूलं स्वस्मै हितमेवंविधं मेन इति वा ॥ २०९ ॥

दक्षपुष्यफलैर्देवद्विजपूजाभिसन्धिना ।

स नलेनार्जितान् प्राप तत्र नाक्रमितुं द्रुमान् ॥ २१० ॥

अथ सर्व्वोद्भिदासत्तिपूरणाय स रोपितं ।

विभीतकं ददृशकं कुटं धर्म्मोऽप्यकर्मठं ॥ २११ ॥

स तं नैषधसौधस्य निकटं निष्कुटध्वजं ।

वज्र मेने निजं तस्मिन् कलिरालम्बनं वने ॥ २१२ ॥

दलेति । स कलिः तत्रोद्याने वने दलैः पत्रैः पुष्पैः फलैश्च कृत्वा देवानां अतिथीनाञ्च पूजा तद्विषयेणाभिसन्धिनाऽऽश्रयेन कृत्वा देवद्विजपूजैवाभिसन्धिराश्रयो यस्यैवंविधेन वा, दक्षादिभिर्देवपूजां कर्त्तुकामेन नलेनार्जितानारोपितानाम्नादिद्रुमान् आक्रमितुं आरोदुमाश्रयितुञ्च न प्राप । तेषां धर्म्मोपयोगित्वात् स्वस्य च पापरूपत्वात् तानाश्रयितुं नाशकदित्यर्थः ॥ २१० ॥

अथेति । अथ स कलिः धर्म्मं धर्म्मकार्य्यं विषयेऽकर्मठमकर्मशूरमपि पित्रादीनां देवाद्यनुपयोगाद्द्वर्म्मकार्यान् र्हमपि सर्व्वेषामुद्भिदां वृक्षाणामासत्तेः सान्निध्यस्य पूरणाय वृक्षलतागुल्मादिजातिमात्रास्तीति कीर्त्तिपूर्त्तिमात्राय तत्रोद्याने नलेन आरोपितमेकं सर्व्ववृक्षासत्तिपूरणस्यैकेनैव कृतत्वादेकसंख्यं विभीतकं कुटं वृक्षं ददृश । अनेकहः कुटः शाल इत्यमरः । कर्मठः । कर्मणि घटत इति कर्मणि घटोऽठच् । (पा० ५ । २ । ३५) । कर्मशूरस्तु कर्मठः । उद्भिदस्तद्गुल्माद्या इत्यमरः ॥ २११ ॥

स इति । तस्मिन् वने नैषधसौधस्य निकटं समीपवर्त्तिनं

निष्यदस्य कलेस्तत्र स्थानदानाद्विभीतकः ।

कलिद्रुमः परं नासीदासीत् कल्पद्रुमोऽपि सः ॥ २१३ ॥

ददौ पदेन धर्मास्य स्थातुमेकेन यत् कलिः ।

एकः सोऽपि तदा तस्य पदं मन्येऽमिलत्ततः ॥ २१४ ॥

निष्कृष्टस्य गृहारामस्य ध्वजं लाञ्छनभूतं अथ चोच्चोच्चतरत्वात्
ध्वजमिव तदर्पास्थित्या नल्लदर्शनवञ्जात्तदीयदोषविचारोपाय-
भूतं तं विभीतकं निजं स्वीयमालम्बनमाधारं वञ्च मेने । गृहा-
रामास्तु निष्कृष्टा इत्यमरः ॥ २१२ ॥

निष्यदस्येति । तत्र पुरे वने च निष्यदस्याग्रधरहितस्य
कलेः स्थानदानात् स्वेनैव तदाधारभूतत्वात् स विभीतकः केवलं
निवासभूतत्वात् कलिद्रुमः कलिसम्बन्धी द्रुमः परं केवलमा-
सीदिति न किन्तु कलिं प्रत्यभिखाषपूरणात् कल्पद्रुमोऽप्यासीत् ।
अन्योऽपि निराश्रयस्याग्रधदानात् कल्पद्रुमत्वेन व्यपदिश्यते ।
भूतावासः कलिद्रुम इत्यमरः ॥ २१३ ॥

पापिना कलिना विभीतकं स्थानं प्राप्तमित्यत्र हेतुमुत्प्रेक्षते
ददाविति । यद् यस्माद्धेतोः कलिः प्रवाहानादितथाऽतीते
कलियुगसमये धर्मास्यैकेन पदेन चतुर्थ्यांशेन पदं स्थानं ददौ
तत्तस्मात् तदा नल्लराज्यसमये कृतयुगे स विभीतकोऽपि एक
एव तस्य कलेः पदं चरणोऽथ च स्थानममिलत् सञ्जात इत्यहं
मन्ये । कृतं कर्मा युज्यते इति न्यायेन कालान्तरे यावत् दत्तं

उद्भिद्विरचितावासः कपोतादिव तत्र सः ।

राज्ञः साग्नेर्द्विजात्समात्सन्नासं प्राप दीक्षितात् ॥ २१५ ॥

तावदेव तदानीं तेन सम्बन्धित्यहं मन्य इत्युत्प्रेधा । धर्मस्य सम्बन्धमात्रविवक्षया षष्ठी ॥ २१४ ॥

उद्भिदिति । तत्रोद्याने उद्भिदि वृक्षे विभीतके विरचित आवासः स्त्रितिर्येन स कलिः साग्नेरग्निहोत्रवतो द्विजात् क्षत्रियात् तथा दीक्षितात् स्त्रीकृताग्निहोत्रादियागदीक्षादस्माद्राज्ञः अभिषेकादिगुण्युक्तात् नलात् सकाशात् सम्यक्चासं महाशापनिग्रहं प्राप । राज्ञो द्विजादित्येताभ्यां स्वाभाविकं निग्रहे सामर्थ्यं सूचितं । साग्नेर्दीक्षितादित्येताभ्याञ्च तपोजनितं शापे सामर्थ्यं सूचितं । एवंविधोऽयं समीपस्थितं मां निश्चयेन ज्ञास्यति ज्ञापं दास्यतीत्यक्त्तर्महद्भयं प्रापेत्यर्थः । अग्निहोत्रिणो नलस्य सम्बन्धिनः कृतयज्ञदीक्षात् तस्मादतिप्रसिद्धाद् द्विजात् ब्राह्मणाद् गौतमाख्यात् पुरोधसः सकाशात् भयं प्राप । नलाग्निहोत्रादिपरिचर्यार्थं तत्र वर्त्तमानात् स्वयमग्निहोत्रादिदीक्षायुक्ताश्च गौतमात् पुरोधसः सकाशाद्गीत इत्यर्थं इति वा । कस्मादिव कपोतादिव । यथाऽग्निसहितादङ्गारभक्षिणः तथा दीक्षितात् कपोतनाम्नो द्विजात् पक्षिणः सकाशात् वृक्षे विरचितवासः काकादिः पक्षी पुरुषो वा वृक्षारूढो वृक्षाधःस्त्रायो वा भयं प्रापत् पूर्वं कदाचित्तथेत्युपमा । स यथा प्राप्नोति तथेत्यर्थः । अग्निः कपोतजठरमन्तःप्रविष्टोऽतएव तद्भक्षिता

विभीतकमधिष्ठाय तथाभूतेन तिष्ठता ।

तेन भीमभुवोऽभीकः स राजर्षिरधर्षि न ॥ २१६ ॥

पाषाणकणिकापि जोर्यंत इत्यैतिह्यं । साग्नेरङ्गारभक्षिणः ।
कपोतविशेषो ह्यङ्गारान् भक्षयति । उद्भिदा दणकाष्ठादिना
निर्मितगृहः पुरुषोऽन्युद्गारिनेचात् खोपवेशनमात्रेण गृहदा-
हाद्यनिष्टसूचकात् गृहोपरि विलोकनात् कपोतो ह्यल्लूकप-
क्षिणः सकाशाद्यथा भयं प्राप्नोति तथाऽसावपि प्राप्तकपोतो हि
गृहं प्रविष्टोऽनिष्टसूचकः । एवमहुतकर्म्मणोऽपि स्थूलोच्चट्टादि-
रोहिणो दृष्टात् कपोतात्तद्वत्त्वामी पक्षो नरो वा स्वस्यापि
भक्षणशङ्कया शाखापतनशङ्कया वा यथा विभेति तथेत्यर्थः ।
एवं यथामति व्याख्यातव्यं ॥ २१५ ॥

विभीतकमिति । विभीतकमधिष्ठायान्नित्य तथाभूतेन ति-
ष्ठता तस्य धर्मोपयोगाभावात् भयराहित्येन स्थितवता अथ च
तादृशनलदर्शनात् पूर्वोक्तप्रकारेण विभ्यता अत्यन्तास्थिरेण
कलिना भीमभुवोऽभीकः भैम्याः कामुकः स राजा चासावृषिश्च
राजत्वेऽपि धर्मप्रधानत्वान्मुनितुल्यो नलो नाधर्षि न परा-
भूतः । अपराभवे राजर्षित्वमेव हेतुः । अथ च विभीतकतुल्यं
तरुमाश्रित्य तिष्ठता तथाऽतिमहता भूतेन भूतत्वं प्राप्तेन केन-
चित् प्रेतेन पिशाचेन भीमाया भयानकाया भूमेः रणभूमेर्हृद्-
भूमेर्वा हेतोरभीको भयरहितो राजर्षिर्धार्मिको न पराभूयत
इत्युचितं । भीमां भूमिमनादृत्य निर्भय इत्यर्थः । अनादरे
षष्ठी ॥ २१६ ॥

तमालम्बनमासाद्य वैदर्भीनिषधेशयोः ।

कलुषं कलिरन्विध्यन्नवात्सीदत्सरान् बहून् ॥ २१७ ॥

यथासीत् कानने तत्र विनिद्रकलिका लता ।

तथा नलकलासक्तिविनिद्रकलिकालता ॥ २१८ ॥

दोषं नलस्य जिज्ञासुर्वभ्राम द्वापरः क्षितौ ।

नदोषः कोऽपि लोकस्य मुखेऽस्तीति दुराशया ॥ २१९ ॥

तमिति । कलिः तं विभीतकं आलम्बनमाश्रयमासाद्य प्राप्य
वैदर्भीनिषधेशयोः कलुषं पापाचरणमन्विध्यन् गवेषयितुमित्य-
र्थः, बहून् वत्सरानवात्सीत् दोषसंस्पर्शनेन विना तयोः पराभवे
ऽशक्तत्वाद्दोषपरीक्षार्थं बद्धकालं तत्रैव स्थितवानित्यर्थः । अन्वि-
ध्यन् । हेतौ शता । अवात्सीत् । वसेर्लुङि, सिचि, वद् व्रजेति (पा०
७।२।३) वृद्धौ, स्याद्धातुक इति (कौ०।भा०।प०।३।१०।पंक्तिः
६।वा०) तलम् । वत्सरान् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥ २१७ ॥

यथेति । तत्र कानने तस्मिन्नुद्याने यथा येन प्रकारेण
विनिद्रकलिका विकसितकोरका लता वल्ली आसीत् तथा तेन
प्रकारेण नलस्य छले आसक्तिरभिविशस्तद्वशाद्विगतनिद्रो
जागरूकः सावधानः कलिलक्षणः कालः समयो यत्र तद्भाव-
स्तत्ता सापि तत्र वने आसीत् । सदा विकसितकोरकवल्लीसम्बन्ध-
स्तस्योद्यानस्य यथाभूत् तथा सदा कलिसम्बन्धोऽप्यभूदित्येताव-
न्मात्रेण श्लेषमात्रेण चैपम्यं । नलकलनार्थं नलदोषान्वेषणार्थञ्च
जागरूकः स कलिस्तत्रावात्सीदित्यर्थः ॥ २१८ ॥

एवं कलोरवस्थानं निरूप्य द्वापरस्यावस्थानमाह । दोषमिति ।

अमुष्मिन्नारामे सततनिपतद्दोहदतया

प्रखनैरुन्निद्रैरनिशममृतांगुप्रतिभटे ।

असौ बह्वालम्बः कलिरजनि कादम्बविहग-

हृद् छायाभ्यङ्गेचितरुक्षितया लाञ्छनमृगः ॥ २२० ॥

लोकापवादरूपं अभिशस्त्रिरूपं वा नलस्य दोषं जिज्ञासुर्हापर-
इत्यघटमानया दुराशया क्षितौ बभ्राम । इति किं । लोकस्य
मुखे जनवार्त्तायामदोषो दोषरहितः कोऽपि नरो नास्ति सर्व्वो
ज्जो यं निर्दोषमाह तादृशः पुद्गल एव नास्तीति नलस्यापि
किञ्चिद्दोषं कोऽपि वदित्यतीति । न दोष इति पाठे लोकोक्ता-
वक्ष्योऽपि दोषो नास्ति अपि तु प्रायेण भविष्यतीति दुराश-
येति काक्ता सम्भावनापरत्वेन व्याख्येयम् । दोषं । न लोकेति
(पा० २।३।६८) षष्ठीनिषेधः ॥ २२८ ॥

अमुष्मिन्निति । असौ कलिः श्यामपल्लवंसजातीयाः काद-
म्बविहगाः कलहंसाख्यपक्षिविशेषाः तेषां हृदाः पक्षाः तेषां
छायायाः कान्तेरभ्यङ्गे उचितो योग्यो तैलाभ्यङ्गेनैव स्वसंस्पर्श-
मात्रेण लौग्यातिशयकारिणी श्यामतरा रुचिः कान्तिर्यस्य तस्य
भावस्तन्ता तथा कृष्णवर्षतया वनचन्द्रे लाञ्छनमृगोऽजनि क-
लमृगोऽभूत् । किम्भूतः । सततं सदा निपतन् निषिध्यमाणो
धूमादिर्दोहदो यत्र तस्य भावस्तता तथा अनिशं सदा उन्नि-
द्रैर्विकसितैः प्रसूनमालत्यादिशितपुष्पैः कृत्वा उज्वलत्वादानन्द-
दायित्वाच्चामृतांगोऽस्य स प्रतिभटे प्रतिस्पर्द्धिनि चन्द्रतुल्योऽमु-

स्कारे तादृशि वैरसेनिनगरे पुण्यैः प्रजानां घनं
विघ्नं लब्धवतश्चिरादुपनतिस्तस्मिन् क्लिप्तासीत् कलेः ।

स्मिन् पूर्वोक्ते आरामे नलोद्याने बद्धः हत आसन्नो वासो
येन सः । चन्द्रे हि कलङ्केन भवितव्यं तत्स्थाने कलिरेवाभू-
दिति । एतेन निर्दोषे नलोद्याने कलिरेव दूषकोऽभूदित्युक्तम् ।
तत्र न्यवात्सीदित्यर्थः । पुष्पफलानामाकाशिकसमृद्धये वृक्षेषु
वृक्षाद्युर्वेदोक्तो धूपादिदोहदः क्रियते, तथा चम्पके पिष्ठाका-
दिजलक्षेपः, वकुले सुन्दरीगण्डूषजलमदिरासेकः, रक्ताशोके
च तरुणीचरणप्रताडनमित्यादिः ॥ २२० ॥

स्कार इति । स्कारे विनासतरे तादृशि उक्तप्रकारेण
धर्मावज्जले स्कारत्वेऽपि सर्वत्र धर्मापूर्णे वैरसेनिर्नलस्य नगरे
प्रजानां पुण्यैर्हेतुभिर्घनं भूयांसं विघ्नं लब्धवतः प्राप्तवतो निरा-
ग्रस्य कल्लेस्तस्मिन् नलोद्याने चिराद् बद्धकालं मलदोषन-
वेषणार्थं उपनतिरवस्थितिः क्लिप्ताभूत् । क्लिप्तेति पुराणादौ
श्रूयत इत्यर्थः । प्रजानां पुण्यैः स्कारे व्याप्त इत्यर्थं इति वा हेतु-
गर्भविश्लेषणम् । एतस्मिन्नन्तरेऽवसरे पुनरन्योन्ययोग्यमेतन्नाद-
न्तर्मनसि अमितानन्दः प्राप्तनिःसोमहर्षः च प्रसिद्धप्रभावः
स्कारो भैमीनलौ आराद्धं सेवितुं सुतरां पीडयितुं वा धनुः
श्रुतित्रिखा कर्षोर्द्धदेवसां वन्दारः स्पृग्निनी चूडा अग्रभागो
यस्य एवंविधमाकर्षपूर्णे व्यधित चकार । भैमीनलौ नगरं प्राप्तौ
सुरेषु स्वर्गतेषु कलौ च वनास्तस्मिन् सति इतरेतरानुरागा-

एतस्मिन् पुनरन्तरेऽन्तरमिमानन्दः स भैमीनला-
 वाराम् व्यधित स्मरः अतिशिखावन्दारुचूडं धनुः ॥ २२१ ॥
 श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालङ्कारदीरः सुतं
 श्रीदीरः सुषुवे जितेन्द्रियचर्यं मामस्तदेवी च यम् ।
 यातः सप्तदशः स्वसुः सुसदृशि हृन्दप्रशस्तेर्महा-
 काव्ये तद्भुवि नैषधीयचरिते सर्गे निसर्गेज्ज्वलः ॥ २२२ ॥
 समाप्तः सप्तदशः सर्गः ।

तिब्रयेव चिरविरहातिवस्युद्धो स्मराराधनं चक्रतुरिति भावः ।
 अनेनोत्तरसर्गे सञ्ज्ञोमारभवर्षनात् सङ्गतिः सृचिता । कञ्चि-
 कर्त्तकपराभवस्य भविष्यत्त्वात्प्रायकापकर्षस्यावर्षनीयत्वाच्च स
 ज्ञोक्तः ॥ २२१ ॥

श्रीहर्षमिति । पूर्वाहुः पूर्ववत् । एककर्त्तकत्वात् स्वसुर्भगिन्याः
 हृन्दस्य राजविशेषस्य प्रशस्तेर्वर्षनात् यन्वस्य सुसदृशि तुल्ये
 तद्भुवि श्रीहर्षरचिते सप्तदशानां पूरणो निसर्गेज्ज्वलः स्वभाव-
 सुन्दरः सर्गः समाप्तः । हृन्दप्रशस्तिरपि यन्वो मया कृत इति
 सृचितं । मोदर्याश्च तुल्यो भवन्ति । हृन्दः प्रशस्तिरिति पाठे हृन्दो
 बन्धकमस्वरूपनिरूपणापरस्य यन्वस्येत्यर्थः । सप्तदश इति तस्य
 पूरण इति (पा० ५।२।४८) उट् । तद्भुवि । भाषितपुस्तकम् ॥ २२२ ॥

इति वेदरकरोपनामकनरसिंहपण्डितात्मजनारायणविर-
 चिते नैषधीयप्रकाशे सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥